НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМ. О. О. ПОТЕБНІ

Кваліфікаційна наукова праця на
правах рукопису

СУКАЛЕНКО ТЕТЯНА МИКОЛАЇВНА

УДК 811.161.2.276.1“18”

ДИСЕРТАЦІЯ

ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ ТИПАЖІ УКРАЇНСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ ХІХ СТ.

10.02.01 – українська мова

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Т. М. Сукаленко

Науковий консультант – **Бріцин Віктор Михайлович,**
доктор філологічних наук, професор

Київ – 2019

АНОТАЦІЯ

Сукаленко Т. М. Лінгвокультурні типажі українського художнього дискурсу XIX ст. – Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. – Київ, 2019.

Дисертацію присвячено моделюванню та комплексному аналізу лінгвокультурних типажів українського художнього дискурсу XIX ст.

У роботі досліджено поняття «лінгвокультурний типаж» у колі базових понять лінгвокультурології; розкрито соціокультурні та суспільні відношення в підросійській та підавстрійській Україні XIX ст., проаналізовано дані переписів населення на цих землях, особливу увагу при цьому приділено мовно-етнічним, релігійним, становим характеристикам.

З метою виділення та опису лінгвокультурних типажів українського художнього дискурсу XIX ст. визначено принципи системного моделювання типажів, розроблено модель їхнього опису, а також визначено систему опозиційних протиставлень і поєднань типажів в українській лінгвокультурі. Враховуючи особливості соціального і культурного буття на різних українських землях, виокремлено спільні та відмінні риси концептуалізації типажів у свідомості носіїв культури підросійської та підавстрійської України XIX ст., виявлено специфіку наявного тут художнього дискурсу.

Матеріалом для опису лінгвокультурних типажів слугували різножанрові художні дискурси XIX ст. (прозові, драматичні, поетичні твори тощо) підросійської та підавстрійської України.

У межах огляду етапів розвитку лінгвокультурології як науки з’ясовано зміст, основні принципи й поняття базових характеристик лінгвокультурного типажу як концепту та мовної особистості, проаналізовано аксіологічні та ціннісні домінанти у вивченні лінгвокультурних типажів, простежено гендерну належність лінгвокультурних типажів, запропоновано теоретичні засади опису

лінгвокультурних типажів, принципи їх виділення, розглянуто художній дискурс як сферу актуалізації лінгвокультурних типажів, сформовано методику опису лінгвокультурних типажів, зокрема обґрунтовано доцільність використання поняття *фрейм* в описі ЛТ.

У роботі наголошено на тому, що лінгвокультурні типажі є одним із особливих різновидів лінгвокультурних концептів, найважливіші характеристики яких мотивовані типізованістю певної особистості, її значущістю для певної лінгвокультури. Відповідно до усталених підходів до опису концептів у структурі лінгвокультурних типажів послідовно висвітлено їхні поняттєві, образно-перцептивні, оцінні та ціннісні складники.

Аксіологічний компонент виступає однією з провідних характеристик лінгвокультурного типажу. За аксіологічною маркованістю типажі поділяються на позитивні, амбівалентні та негативні. Цей розподіл відбиває провідні тенденції в оцінці впізнаваних персонажів епохи. З точки зору аксіології в описі лінгвокультурних типажів виділено такі аспекти аналізу: 1) визначеність – невизначеність (узагальненість) суб'єкта оцінки; 2) поняттєвий чи перцептивний рівень прояву оцінки. Для реалізації зазначених напрямів аксіологічного опису типажів залучено не лише дані енциклопедій або словників, які відбивають узагальнені для певної епохи погляди на той чи той типаж, а й свідчення художньої літератури. Принципову важливість мають також оцінні компоненти у визначенні рис того чи того лінгвокультурного типажу, що містяться в інформації про його сприйняття як письменником, так й іншими персонажами.

Розгляд української художньої літератури виявив, що зображені в ній типажі розкривалися з позицій різних літературно-естетичних традицій від романтизму до реалізму. Літературно-естетичні традиції впливають не лише на інтерпретацію письменником типажів, а й зумовлюють типове коло описуваних персонажів. Традиційною темою для української літератури XIX ст. була сільська тематика, відповідно тут типовими персонажами постають селяни, сільські священники, містечкові пани, дрібна шляхта, дрібні чиновники. У кінці XIX ст. в літературі з'являються робітники, заробітчани, представники інтелігенції тощо. У літературі

XIX ст. зображені й деякі історичні персонажі. Наприклад, у поезії Т. Г. Шевченка представлений у романтичному висвітленні лінгвокультурний типаж «козак».

Проведене дослідження засвідчує, що лінгвокультурні типажі, незважаючи на різноманітність ситуацій, у яких вони описуються, на властивість широкої палітри дій, вчинків, мають обмеженість стосовно їхніх інтерпретаційних характеристик. Зокрема, за аксіологічною шкалою типаж «селянин» в усіх творах української художньої літератури одержує позитивну оцінку. Цей типаж передбачає сукупність позитивних вчинків стосовно близьких, знайомих тощо, натомість типаж «пан» у художньому дискурсі XIX ст. має негативну оцінку. Дослідження оцінного забарвлення персонажів показує їхню залежність від суспільного устрою тієї чи тієї історичної епохи, наявних у ній соціальних конфліктів, провідних ідеологічних тенденцій тощо. Неабияка роль належить і світоглядним настановам суб'єкта оцінки – письменника. Лінгвокультурний типаж слугує основою для формування ціннісних орієнтацій у суспільстві.

Застосування принципів системного моделювання типажів і розробленої моделі опису лінгвокультурних типажів стало основою опозиційних протиставлень і поєднань типажів в українській лінгвокультурі, а також виокремлення спільних та відмінних рис концептуалізації типажів у свідомості носіїв культури підросійської та підавстрійської України XIX ст. Системне моделювання містить характеристику соціально-історичних умов, у межах якої виділено певний типаж, образно-перцептивне уявлення про типаж, що охоплює його зовнішність, вік, стать, соціальне походження, місце проживання, мовні особливості, манеру поведінки, види діяльності та дозвілля, а також поняттєві характеристики, побудовані на дефініціях, описах, тлумаченнях і ціннісні ознаки, які характеризують як пріоритети певного типажу, так і його оцінку письменником та іншими персонажами.

У дисертації вперше в українському мовознавстві комплексно досліджено 10 лінвокультурних типажів із соціальною домінантою («чиновник», «пан», «панич», «пані», «панна», «селянин», «робітник», «студент», «священник», «москаль-солдат») і 4 лінгвокультурні типажі з етнічною домінантою («козак», «лях / поляк», «жид», «циган»).

Модель опису лінгвокультурних типажів у роботі подано з урахуванням понятєвих, образно-перцептивних, оцінних і ціннісних характеристик. Важливим у моделюванні лінгвокультурних типажів є соціальні, національні, моральні, культурні риси, а також відбиття опозиційних протиставлень і поєднань типажів. У роботі застосовано фреймовий аналіз, у процесі якого змодельовано лінгвокультурні типажі, в описі яких було виділено 23 фрейми і 28 слотів: «Зовнішні характеристики» (слоти: «Портретні характеристики», «Вік», «Одяг»), «Внутрішні моральні характеристики» (слоти: «Риси характеру», «Кохання», «Взаємини в родині», «Ставлення до жінки»), «Мовні характеристики», «Освітні характеристики», «Релігійні характеристики», «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Місце проживання», «Воєнні дії» (слоти: «Дислокація», «Статусність», «Адміністративний устрій», «Битви», «Суперники козаків», «Військові утворення», «Життя на Січі», «Атрибути козака», «Походи», «Суперники ляхів»), «Типові заняття» (слоти: «Шинкарство, корчмарство», «Дрібна торгівля», «Ворожіння», «Конярство», «Дрібна торгівля кіньми», «Ковальство», «Мистецьке чуття, музичність, співучість», «Нетипові заняття»), «Соціальні характеристики» (слот «Роботодавець»), «Громадська активність», «Сімейний стан», «Навчання», «Дозвілля», «Соціальні вподобання», «Уклад циганського життя», «Сфера діяльності», «Служба» (слоти: «Муштра», «Підлеглість / невільність»), «Місце проживання, побут, дозвілля», «Характерництво», «Побратимство», «Харчові вподобання», «Побутові характеристики».

Оцінні характеристики передбачили виділення таких різновидів: позитивна і негативна оцінка в структурі текстової оповіді, нейтральна оцінка, прихована позитивна оцінка, авторська оцінка, оцінка з боку інших персонажів. У контексті поляризації ціннісних характеристик мовних моделей лінгвокультурних типажів проаналізовано мовне вираження категорійної ознаки цінностей (загальнолюдських, національних (етнічних), станово-класових, локально-групових, сімейних, індивідуально-особистісних). Станово-класові цінності (інтереси і світовідчуття окремих класів та соціальних верств) переважають в описі лінгвокультурних типажів «пан», «панич», «панна», «робітник» та ін. Локально-групові цінності

(норми поведінки для певних груп людей) є релевантними для лінгвокультурних типажів «студент», «москаль-солдат», «козак», «жид». Для деяких лінгвокультурних типажів, переважно з соціальною домінантою, спостерігається поєднання загальнолюдських та станово-класових цінностей («робітник», «козак»).

У процесі спостереження за мовними явищами встановлено, що їхній аналіз та інтерпретація неможливі без урахування соціокультурного компонента епохи. Роз'єднаність українських земель позначилася на особливостях національно-мовної та культурної ситуації в різних частинах України: різні геополітичні умови спричинили різну мовну практику, а тому й двоваріантність української літературної мови, різний її розвиток на сході та заході України, а отже, різні засоби мовного творення лінгвокультурних типажів.

Типажі перебувають між собою в певних синтагматичних зв'язках. Ці зв'язки відображають типові відношення між типажами. Іноді протиставлення наявні в межах одного типажу (внутрішні протиставлення). Зокрема, у структурі лінвокультурних типажів із соціальною домінантою виокремлюємо такі протиставлення: лінгвокультурний типаж «селянин»: «селянин – чиновник», «селянин – селянин», «селянин – пан». Лінгвокультурний типаж «робітник» протиставляється в таких контекстуальних відношеннях: «робітник – робітник», «робітник – пан підмайстер», «робітник – жид», «робітник – підприємець», «робітник – пан». Лінгвокультурний типаж «студент» характеризують такі протиставлення: «студент – панич», «студент – студент». Лінгвокультурному типажу «священник» властиві такі протиставлення: «священник – селянин», «священник – дяк», «священник – священник», «священник – циган», «священник – робітник». Лінгвокультурному типажу «москаль-солдат» притаманні такі протиставлення: «москаль-солдат – козак», «москаль-солдат – москаль-солдат», «москаль-солдат – селянин», «москаль-солдат – начальник». Для лінгвокультурних типажів з етнічною домінантою характерні такі опозиційні протиставлення: лінгвокультурний типаж «козак»: «реєстрові козаки – запорожці», «низові запорізькі козаки – реєстрові козаки», «вольний козак – реєстровий козак», «козак – лях / поляк», «козак – татарин», «козак – гайдук»; лінгвокультурний типаж «лях / поляк»:

«лях / поляк – козак», «лях / поляк – запорожець», «лях / поляк – татарин»; лінгвокультурний типаж «жид»: «жид – селянин», «жид – робітник», «жид – пан», «жид – жид»; лінгвокультурний типаж «циган»: «циган – священник», «циган – селянин», «циган – жид», «циган – циган».

Досліджено мовні характеристики лінгвокультурних типажів. Суттєвою деталлю в моделюванні типажів виступає мовна характеристика. У роботі виокремлено лінгвокультурні типажі, які мають яскраво виражену мовну специфіку («чиновник», «робітник», «москаль-солдат», «жид») і типажі, мовна характеристика яких подана побіжно («пан», «пані», «панна», «студент», «селянин», «священник», «лях / поляк»).

У дисертації обґрунтовано евристичну цінність опису лінгвокультурних типажів, оскільки картина світу, зображена в художній літературі, фіксує і зберігає дані про специфіку культурного життя суспільства, його стереотипні уявлення.

Запропонована модель опису лінгвокультурних типажів, зафіксованих в українському художньому дискурсі XIX ст., може бути застосована для дослідження типажів на ширшому текстовому матеріалі або на творах певного історичного періоду, а також для реалізації порівняльно-зіставного підходу до вивчення лінгвокультурних типажів у різних мовах і культурах.

Ключові слова: лінгвокультурологія, культурний концепт, лінгвокультурний типаж, мовна особистість, оцінка, цінність, гендер, український художній дискурс, фрейм.

SUMMARY

Sukalenko T. M. The linguocultural types in the Ukrainian fiction discourse of the XIX century. – Qualififying scientific work on the rights of manuscript.

Thesis submitted for the scientific degree of Doctor in Philology. Speciality 10.02.01. – The Ukrainian language. – O. O. Potebnia Institute of Linguistics, National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2019.

The thesis is devoted to the complex analysis of the linguocultural types in the Ukrainian fiction discourse of the XIX century.

The concept «linguocultural type» is studied in the given work among the terms of the basical linguocultural concepts; the socio-cultural situation in under-Russian and under-Austrian Ukraine in the nineteenth century are revealed. Census data from these lands were analysed, with particular attention paid to linguistic, ethnic, religious and state characteristics.

In order to highlight and describe the linguocultural types in the Ukrainian fiction discourse of the XIX century the principles of system modeling of types are defined, the model of the linguocultural types' description is developed, as well as a system of oppositions and combinations of types in the Ukrainian linguistics. Taking into account the specific features of social and cultural life in different Ukrainian territories, the common and distinctive features of the types conceptualization in the minds of culture carriers in under-Russian and under-Austrian Ukraine in the XIX century are singled out; the specificity of the manifestation of presented fiction discourse is revealed.

The multi-genre fiction discourse of the 19th century (prose, drama, poetry, etc.) of under-Russian and under-Austrian Ukraine was material for the description of the linguocultural types.

As a part of the review of the stages of the linguoculture development as a science, the content, basic principles and concepts of the basic characteristics of the linguocultural type as a concept and as a linguistic personality are determined, axiological and valueable dominants in the linguocultural types study are analysed, the gender identity of the linguocultural types has been traced, the theoretical principles of the description of linguocultural types, the principles of their selection and description are proposed, fiction discourse is considered as a sphere of the linguocultural types actualisation, the methodology for describing the linguocultural types is formed, in particular the expediency of usage of the concept "frame" in the linguocultural types description is justified. The paper emphasises that linguocultural types are one of the special types of linguocultural concepts, the most important characteristics of which are motivated by a particular person typisation, its significance for a particular linguistic culture. So, due to

the established approaches to the concepts' description in the structure of linguocultural types consistently revealed their figurative, conceptual and evaluative components.

Axiological component is one of the major characteristics of linguocultural type. According to the axiological marking, the types are usually divided into positive, ambivalent and negative ones. This grouping reflects the leading trends in the evaluation of recognisable characters of the epoch. From the axiological poin of view, such aspects of the analysis in the linguocultural type discription are distinguished: 1) certainty-uncertainty (generalisation) of the subject of evaluation; 2) conceptual or perceptual level of manifestation of evaluation. To realise these directions of the axiological description of linguocultural type not only encyclopedias or dictionaries data that reflect the common views of a particular age on the same type are used, but also the testimony of fiction, are involved. The principal importance in determining the features of the linguocultural type have also the estimation components which the information about its perception by the contemporaries containes in writer's and other character's opinion.

The analysis of the Ukrainian fiction revealed that the types depicted in it were represented from the standpoint of various literary and aesthetic traditions from romanticism to realism. Due to the realised literary-aesthetic conception, fiction works are characterised by the peculiarity in the «sets» of the described situations as well as their participants. Literary and aesthetic traditions also influence on the writer's interpretation of certain types. A traditional theme for the Ukrainian literature of the nineteenth century was a rural theme, so, the typical characters here are peasants, rural priests, small townsmen, small gentry, small officials. Later in the late nineteenth century workers, laborers, intellectuals, etc., appear. In the literature of the nineteenth century some historical characters are also depicted. For example, T. Shevchenko's poetry presents in the romantic coverage the linguocultural type «cossack».

The carried study shows that linguocultural type, despite the diversity of situations in which they are described, a wide range of actions, demonstrate inventory limitation in their interpretive characteristics. In particular, according to the axiological scale, the type «peasant» in all works of the Ukrainian fiction receives a positive assessment. This type includes a set of positive actions as for relatives, acquaintances, etc., whereas the type

«pan» in the nineteenth century fiction discourse gets negative evaluation. Study of the estimated coloring of characters shows their dependence on the social structure of a particular historical epoch, social conflicts in it, leading ideological tendencies, etc. An important role belongs to the ideological foundations of the subject of assessment – the writer.

The linguocultural type serves as the basis for the formation of value orientations in the society.

The usage of the system modeling principles of the types and the developed model of linguocultural types' description have become the basis for oppositions and combinations of the types in the Ukrainian linguistic culture as well as the identification of common and distinctive features of the types' conceptualisation in the minds of culture carriers of under-Russian and under-Austrian Ukraine of the nineteenth century.

The system modeling of the types is carried out from the standpoint of the of socio-historical conditions characteristic, within which a certain type is allocated; the perceptual-figurative representation of the type that encompasses its appearance, age, gender, social origin, place of residence, language features, behavior, activities and leisure; conceptual characteristics built on definitions, descriptions, interpretations; values that characterise the priorities of a certain type as well as its evaluation by the writer and other characters.

In the thesis, for the first time in the Ukrainian linguistics 10 linguocultural types with a social dominant («the official / chynovnyk», «landowner / pomishchyk», «polish landowner / pan», «panych», «pani», «panna», «peasant», «worker», «student», «priest», «moskal-soldier») and 4 linguocultural types with an ethnic dominant («cossack», «liakh / pole», «jew», «gypsy») are fully studied, with their meaning, figurative and perceptional, valuation and value characteristics taken into account.

The model of the linguocultural types description in the work is given by taking into account conceptual, figurative-perceptual, valuation and value characteristics. Important in the modelling of the linguocultural types are social, national moral, cultural features and relations, and also the representation of the oppositions and combinations of the types. Frame analysis has been used in the work, in the process of which 23 frames and 28 slots has been distinguished: «External characteristics» (slots: «Portrait characteristics», «Age»,

«Clothes»), «Internal moral characteristics» (slots: «Character features», «Love», «Relations in the family», «Attitude to women»), «Speech characteristics», «Educational characteristics», «Religious characteristics», «Social status and social behavior», «Place of residence», «Military actions» (slots: «Dislocation», «Status», «Administrative system», «Battle», «Cossacks' rivals», «Military education», «Life on the Sich», «Attributes of the Cossack», «Battles», «Hikes», «The rivals of the Liakhs»), «Typical activities» (slots: «Shynkarstvo, korchmarstvo», «Small trade», «Fortune-telling», «Horse-growing», «Small horse-trade», «Blacksmithing», «Artistic sense, musicality, melodiousness», «Unusual occupations»), «Social characteristics» (slot «Employer»), «Social activity», «Family status», «Education», «Leisure», «Social preferences», «Gypsy lifestyle», «Field of activity», «Service» (slots: «Mushtra», «Subordination / frivolity»), «Place of residence, life, leisure», «Kharakternytstvo», «Revolutionism», «Food preferences», «Living conditions».

The evaluation characteristics provided the distingushing of such varieties: positive and negative evaluation in the structure of the text narrative, neutral evaluation, hidden positive evaluation, author's evaluation, evaluation by other characters. In the context of value characteristics polarization of linguistic models of linguocultural types the lingual representation of the categorial feature of values is analysed (universal, national, (ethnic), status and class, locally-group, family, individually-personal). Status values (interests and worldwieving of certain classes and social layers) are predominant for such linguocultural types «pan» (landowner), «panych», «pani», «worker» and others. Locally-group values (rules of behaviour for certain groups of people) are relevant for linguocultural types «cossack», «jew», «student», «moskal-soldier». For some linguocultural type mainly with social dominant the compilation of universal with status and class values («worker», «cossack») is observed.

In the process of observing linguistic phenomena it has been established that their analysis and interpretation are impossible without taking into account the socio-cultural component of the epoch. The disunity of the Ukrainian lands affected the peculiarities of the national-lingual and cultural situation in different parts of Ukraine: different geopolitical conditions caused different lingual practices and, consequently, two variants

of the Ukrainian literary language, its different development in the east and west of Ukraine, and, consequently, various means of linguistic creation of linguocultural types.

Types are in certain syntagmatic relationships with each other. These relationships reflect the typical relationship between the types. Sometimes the oppositions are also within the same type (internal opposition). In particular, in the structure of linguocultural types with a social dominant we distinguish the following oppositions: linguocultural type «peasant»: «peasant – official», «peasant – peasant», «peasant – pan». The linguocultural type «worker» is contrasted in such contextual terms: «worker – worker», «worker – pan – master», «worker – jew», «worker – entrepreneur», «worker – pan». Linguocultural type «student» is characterised by such contrasts: «student – panych», «student – student». Linguocultural type «priest» is characterized by the following oppositions: «priest – peasant», «priest – diak», «priest – priest», «priest – gypsy», «priest – worker». Linguocultural type «moskal-soldier»: «moskal-soldier – cossack», «moskal-soldier – moskal-soldier», «moskal-soldier – peasant», «moskal-soldier – chief».

The linguocultural types with an ethnic dominant are characterised by the following oppositions: linguocultural type «cossack»: «registered cossacks – zaporizhian cossacks», «zaporizhian cossacks – registered cossacks», «voluntary cossacks – registered cossacks», «cossacks – poles», «cossacks – tatars», «cossack – haiduk»; linguocultural type «liakhs / poles»: «liakhs / poles – cossacks», «liakhs / poles – zaporizhian cossacks», «liakhs / poles – tatars»; linguocultural type «jew»: «jews – peasants», «jews – workers», «jews – pan», «jews – jews»; linguocultural type «gypsy»: «gypsy – priest», «gypsy – peasant», «gypsy – jew», «gypsy – gypsy».

The lingual characteristics of linguocultural types are studied. The lingual characteristic is an essential part in the types modeling. The linguocultural types, which have a pronounced linguistic specificity («official», «worker», «moscal-soldier», «jew») are distinguished in the work, the lingual characteristic of types «pan», «pani», «panna», «student», «peasant», «priest», «liakh / pole») are given superficially.

In the thesis the heuristic value in the linguocultural type description is justified as the picture of the world, represented in the fiction, fixes and saves data about the specifics of the cultural life of society, its stereotyped views.

The proposed model of the description of linguocultural type, recorded in the Ukrainian fiction discourse of the XIX century, can be used to study the types on a wider text material or on works of a certain historical period, as well as for the implementation of the comparative approach to the study of linguocultural type in different languages and cultures.

Key words: linguoculturology, culture concept, linguocultural type, language personality, valuation, value, gender, the Ukrainian fiction discourse, frame.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Праці, які відображають основні наукові результати дисертації

Монографія:

1. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурні типажі в українській художній літературі XIX ст. : монографія / науковий редактор В. М. Бріцин. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. 676 с.

Рецензії:

Кондратенко Н. В. Рецензія на монографію. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурні типажі в українській художній літературі XIX ст. : монографія. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. – 676 с. *Мова і культура* : науковий журнал. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. Вип. 22. Т. I (196). С. 314 – 316.

Кульбабська О. Лінгвокультурний типаж як персоніфікований художній концепт (Рец. на монографію: Сукаленко Т. М. Лінгвокультурні типажі в українській художній літературі XIX ст. : монографія / наук. ред. : В. М. Бріцин. Київ : Вид-чий дім Дмитра Бураго, 2018. 676 с.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : Серія : Філологічні науки. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2019. Вип. 48. С. 257 – 260.

Розділи в колективних монографіях:

2. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «селянин» у XIX столітті. *Slovo v kultuře a kultura ve slově* : kolektivní monografie. Olomouc, 2014. S. 107 – 124.

3. Сукаленко Т. Н. Лингвокультурные типажи в аксиологическом освещении. *Лингвистическая аксиология* : коллективная монография / отв. ред. З. К. Темиргазина. Павлодар : Типография Сытина, 2014. Раздел III. Глава 11. С. 273 – 298.

4. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «священик» у художньому світосприйнятті. *Лінгвокультурологічні засади мовознавчих досліджень* : монографія / Л. М. Марчук, Т. М. Сукаленко, Н. В. Вдовиченко, А. М. Сірант. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. С. 91 – 122.

Статті у фахових наукових виданнях України:

5. Сукаленко Т. М. До проблеми вивчення лінгвокультурних типажів як концептів. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.* Серія : Філологічні науки. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. Вип. 29. Ч. І. С. 99 – 103.

6. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «чиновник» : принципи виділення й опису. *Наукові записки.* Серія : Філологічна. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. Вип. 23. С. 170 – 173.

7. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж як мовна особистість. *Актуальні проблеми слов'янської філології.* Серія : Лінгвістика і літературознавство : міжвуз. зб. наук. ст. / гол. ред. В. А. Зарва. Бердянськ : БДПУ, 2012. Вип. XXVI. Ч. 2. С. 401 – 407.

8. Сукаленко Т. М. Типізація мовної особистості як предмет лінгвістичного вивчення. *Наукові записки.* Серія : Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. Вип. 104 (2). С. 164 – 167.

9. Сукаленко Т. М. «Гендер» як соціолінгвістичне поняття. *Лінгвістичні дослідження* : збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Харків, 2013. Вип. 36. С. 248 – 254.

10. Сукаленко Т. М. Поняттєві та образні ознаки в структурі лінгвокультурного типажу «робітник». *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського* : науковий журнал. Серія : Філологія. Соціальні комунікації. Сімферополь : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2013. Т. 26 (65). № 4. Ч. 1. С. 397 – 408.

11. Сукаленко Т. М. Історичний типаж «лях / поляк» у поезії Т. Г. Шевченка. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* Серія : Філологічні науки. Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2014. № 12. С. 39 – 43.

12. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «козак» : історія і сучасність. *Українська мова.* № 1. 2014. С. 23 – 37.

13. Сукаленко Т. М. Типаж «священик» через призму української літератури XIX ст. *Мова і культура* : науковий журнал. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. Вип. 17. Т. III (171). С. 81 – 88.

14. Сукаленко Т. М. Концепт «пан» у творчості Т. Г. Шевченка. *Вісник Черкаського університету.* Серія : Філологічні науки. Черкаси, 2014. № 27 (320). С. 58 – 63.

15. Сукаленко Т. М. Типаж «поміщик» на сторінках газети XIX ст. «Кіевлянинъ». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету.* Серія : Мовознавство. Тернопіль : Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2014. Вип. II (24). С. 273 – 282.

16. Сукаленко Т. М. Фразеологія як джерело створення та відбиття лінгвокультурних типажів. *Мова і культура* : науковий журнал. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. Вип. 17. Т. VII (175). С. 206 – 213.

17. Сукаленко Т. М. Типаж у ціннісній системі лінгвокультури. *Східнослов'янська філологія.* Серія : Мовознавство / Горлівський ін-т іноземних мов ; Донецький нац. ун-т ; редкол. : С. О. Кочетова та ін. Горлівка : Видавництво ГІІМ ДВНЗ «ДДПУ», 2014. Вип. 26. С. 108 – 118.

18. Сукаленко Т. М. Типаж крізь призму прагмалінгвістики. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.* Серія : Філологія (мовознавство) : зб. наук. праць / гол. ред. Н. Л. Іваницька. Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2014. Вип. 20. С. 138 – 145.

19. Сукаленко Т. М. Лінгвістичний потенціал теорії фреймів. *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія : Філологія. Соціальні комунікації. Ужгород, 2014. № 2 (32). С. 18 – 22.

20. Сукаленко Т. М. Аксіологічні характеристики типажу «піп» через призму української фразеології. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.* Серія : Філологічні науки. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. Вип. 38. С. 307 – 310.

21. Сукаленко Т. М. Аксіологія лінгвокультурних типажів («москаль», «студент», «священик»). *Українська мова.* 2015. № 2. С. 38 – 48.

22. Сукаленко Т. М. Когнітивна матриця типажу «пані» (у хронологічній перспективі). *Мова і суспільство.* Львів, 2015. Вип. 6. С. 89 – 96.

23. Сукаленко Т. М. Мовні уявлення про типаж «жид» в українських пареміях. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства* : зб. наук. пр. / головний редактор М. Є. Скиба ; відповідальний за випуск М. М. Торчинський. Хмельницький : Фідюк Є. І., 2016. Вип. 10 (3). С. 115 – 120.

24. Сукаленко Т. М. Типаж «циган» через призму українських прислів'їв та приказок. *Література та культура Полісся.* Серія : Філологічні науки : зб. наук. пр. / Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2016. Вип. 82. С. 241 – 253.

25. Сукаленко Т. М. Підросійська і підавстрійська Україна XIX ст. в розрізі мовно-етнічних характеристик. *Мова і культура* : наук. журнал. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. Вип. 20. Т. III (188). С. 402 – 421.

26. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурні типажі XIX ст. : «циган». *Мова і культура* : науковий журнал. К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. Вип. 21. Т. II (191). С. 543 – 555.

27. Сукаленко Т. М. Типаж «робітник» : лінгвальні особливості побудови фреймів. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* Серія : Філологічні науки. Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2018. № 12. С. 46 – 52.

Статті у фахових наукових виданнях України, зареєстрованих у міжнародних наукометричних базах:

28. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «козак» в українському фольклорі. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта* : науковий збірник. Серія : Філологічна / редкол. : Л. М. Марчук (гол. ред.), В. П. Атаманчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. XIV. С. 325 – 334.

29. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «пані» в українському художньому дискурсі XIX ст. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта* : науковий збірник. Серія : Філологічна / редкол. : Л. М. Марчук (гол. ред.), О. А. Рарицький (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Вип. XV. С. 137 – 144.

30. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «москаль-солдат» в українській літературі XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.* Серія : Філологічні науки. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2019. Вип. 48. С. 230 – 236.

Статті в закордонних наукових виданнях:

31. Сукаленко Т. Н. Модели описания лингвокультурных типажей. *Приоритеты современной русистики в осмыслении языкового пространства* : сборник статей участников Всероссийской научной конференции с международным участием, посвященной 35-летию кафедры современного русского языкознания Башкирского государственного университета и 30-летию памяти И. П. Распопова, 23–24 марта 2012 г. / отв. ред. В. Р. Тимирханов, Е. П. Кислова : в 2 т. Уфа : РИЦ БашГУ, 2012. Т. 2. С. 81 – 87.

32. Сукаленко Т. Н. Образная составляющая типажа «москаль» в украинской лингвокультуре. *Педагогический вестник Казахстана.* Павлодар, 2012. № 4. С. 95 – 106.

33. Сукаленко Т. М. Паспорт лінгвокультурного типажу «москаль». *Rossica Olomucensia* : časopis pro ruskou a slovanskou filologii. Olomouc, 2013. Vol. LII. № 1. S. 65 – 73.

34. Сукаленко Т. М. Мовне представлення персонажа в різних культурах. *UCRAINICA VI. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury* : sborník příspěvků z mezinárodni konference VI. Olomoucké sympozium ukrajinistů střední a východní Evropy. Olomouc 21–23.08.2014. Univerzita Palackého v Olomouci. Olomouc, 2014. S. 397 – 400.

35. Сукаленко Т. Н. Художественный дискурс как сфера актуализации лингвокультурных типажей. *Профессиональная иноязычная подготовка специалистов в вузе* : *опыт, проблемы, перспективы* : сборник материалов Международной научно-практической конференции / редкол. : В. И. Рахуба и др. Брест : БрГТУ, 2014. С. 174 – 178.

36. Сукаленко Т. Н. Типаж «лях» в украинской лингвокультуре (The Type of «Lyakh (Pole)» in the Ukrainian Linguistic Culture). *Valoda dažādu kultūru kontekstā. Zinātnisko rakstu krājums XXIV.* Daugavpils : Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds «Saule», 2014. С. 358 – 371.

37. Сукаленко Т. Н. «Чиновник» : сравнительно-сопоставимый подход к изучению социально-классовой личности (на материале украинского и русского языков). *Русский язык – гарант диалога культур, научного сотрудничества, межнационального и межличностного общения в XXI веке* : материалы IV Международной научно-практической конференции преподавателей русского языка и литературы. Ереван : Изд-во «Антарес», 2014. С. 276 – 282.

38. Сукаленко Т. Н. Типаж «студент» в романе И. С. Нечуй-Левицкого «Хмары». *Русский язык в контексте национальной культуры* : материалы III Междунар. науч. конф. / редкол. : Ю. А. Мишанин (отв. ред.) и др. : в 2 т. Саранск : Изд-во Мордов. ун-та, 2015. Т. II. С. 227 – 235.

39. Сукаленко Т. Н. Исторический типаж «лях» в украинских паремиях. *Қазіргі ғылыми парадигмадағы тіл мәселелері* : XI Седельников оқулары : халық. ғыл.-практ. конф. мат. = *Проблемы языка в современной научной парадигме* : XI Седельниковские чтения : мат-лы междунар. науч.-практ. конф. / бас ред. т.ғ.к. А. С. Ілиясова. Павлодар : ПМПИ, 2016. С. 179 – 185.

40. Сукаленко Т. Н. Лингвокультурный типаж «козак» (на материале русских произведений Т. Г. Шевченко). *Когнитивное моделирование* : труды Пятого Международного форума по когнитивному моделированию (10–17 сентября 2017 г., Португалия, Кашкайш) : в 2 ч. / отв. науч. ред. С. И. Масалова, В. Н. Поляков, В. Д. Соловьев. Ч. 1. Когнитивное моделирование в лингвистике : труды

XVIII Международной конференции «Когнитивное моделирование в лингвистике. CML – 2017». Ростов-на-Дону : Фонд науки и образования, 2017. С. 194 – 201.

41. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «чиновник» у творах Панаса Мирного. *Proceedings of IV International scientific conference «Perspective scientific research».* Morrisville : Lulu Press, 2017. P. 126 – 130.

42. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «жид» у художній картині світу XIX ст. : ментальний аспект. *Тэарэтычныя і прыкладныя аспекты этналагічных даследаванняў* : зборнік навуковых артыкулаў / пад навук. рэд. : Н. П. Мартысюк. Мінск : БНТУ, 2019. С. 341 – 362.

Статті в інших наукових виданнях:

43. Сукаленко Т. Н. Украинский художественный дискурс XIX века в его основных типажах. *Восточнославянские языки и литературы в историческом и культурном контекстах* : *когнитивная лингвистика и концептуальные исследования*. Серия : Концептуальные исследования : сборник научных статей / отв. ред. М. В. Пименова. Киев : Издательский дом Дмитрия Бураго, 2012. Вып. 13. С. 504 – 511.

44. Сукаленко Т. М. Репрезентація лінгвокультурного типажу «селянин» в українському художньому дискурсі XIX століття. *Семантика мови і тексту* : матеріали XI Міжнародної наукової конференції. Івано-Франківськ, 2012. С. 588 – 591.

45. Сукаленко Т. Н. Феминные типажи украинского художественного дискурса XIX ст. *Человек. Язык. Культура.* Серия : Концептуальный и лингвальный миры : сб. научн. ст., посвященных 60-летнему юбилею проф. В. И. Карасика / отв. соред. В. В. Колесов, М. Влад. Пименова, В. И. Теркулов. Изд. 2-е, испр. Киев : Издательский дом Дмитрия Бураго, 2013. Вып. 2. Часть 1. С. 564 – 570.

46. Сукаленко Т. М. Паспорт лінгвокультурного типажу «козак». *Сучасні проблеми гуманітаристики* : *світоглядні пошуки, комунікативні та педагогічні стратегії* : матеріали всеукр. наук.-прак. конфер. / редкол. : Бошицький Ю. Л., Чернецька О. В., Українець С. Я. Рівне : О. Зень, 2013. С. 37 – 40.

47. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурна специфіка типажу «козак» у творчому доробку Т. Г. Шевченка. *Тенденції та перспективи формування професійної лексики* : доповіді IV Міжвузівського науково-практичного семінару, присвяченого питанням функціонування професійного мовлення, лінгвокультурологічному та соціокультурному аспектам філології. Ірпінь : Національний ун-т ДПС України, 2014. Вип. IV. С. 23 – 31.

48. Сукаленко Т. М. Модель опису лінгвокультурного типажу «панич». *Тенденції та перспективи формування професійної лексики* : доповіді IX Міжнародного науково-практичного семінару, присвяченого питанням функціонування професійного мовлення, лінгвокультурологічному та соціокультурному аспектам філології. Ірпінь : УДФС України, 2019. Вип. IX. С. 72 – 80.

49. Сукаленко Т. М. Поняття *фрейм* у когнітивній лінгвістиці. *Загальна та прикладна лінгвістика у колі антропоцентричних наук* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих учених / за заг. ред. Н. В. Коч. Миколаїв : СПД Румянцева Г. В., 2019. С. 177 – 185.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

50. Сукаленко Т. Н. Лингвокультурный типаж «украинский чиновник» в современном дискурсе. *Limbaj si context (Speech and Context).* Бельцы, 2011. № 2 (III). С. 208 – 216.

51. Сукаленко Т. Н. Типаж «крестьянин» как концепт типизируемой личности. *Язык – когниция – социум* : тезисы докл. Международной научной конференции, Минск, 12–13 ноября 2012 г. / редкол. : З. А. Харитончик (отв. ред.) и др. Минск : МГЛУ, 2012. С. 127 – 128.

52. Сукаленко Т. Н. Линвокультурный типаж «рабочий». *Наука – образованию, производству, экономике* : материалы XI науч.-техн. конф. : в 4 т. / Белорусский национальный технический ун-т ; редкол. : Б. М. Хрусталев и др. Минск : БНТУ, 2013. Т. 4. С. 423.

53. Сукаленко Т. Н. Ассоциативный эксперимент как один из базовых методов лингвокультурологических исследований. *Лингвистика XXI века :* сб. науч. ст. : к 65-летнему юбилею проф. В. А. Масловой. Серия : Концептуальный и лингвальный миры / соред. В. В. Колесов, М. В. Пименова, В. И. Теркулов. Москва : Флинта : Наука, 2014. Вып. 3. С. 396 – 404.

54. Sukalenko T. N. Phraseology as a means of creating language types. *XI International Congress of the International Society of Applied Psycholinguistics* (27–30 June 2016, Tbilisi, Georgia). Tbilisi, 2016. P. 98.

55. Сукаленко Т. М. Типаж «чиновник» за даними спрямованого асоціативного експерименту. *Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Miedzynarodowej NaukowoPraktycznej «Literatura, socjologia i kulturoznawstwo. Współczesne problemy i perspektywy rozwoju»* (30.01.2017 – 31.01.2017). Warszawa : Wydawca : Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2017. S. 113 – 118.

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ 26
ВСТУП 28
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ
ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ОПИСУ ТИПАЖІВ 38
1.1. Лінгвокультурологія як окрема наукова парадигма 38
1.2. Типізована особистість як об'єкт вивчення в
лінгвокультурології 43
1.3. Базові характеристики лінгвокультурного типажу
як концепту 48
1.3.1. Аксіологічні домінанти у вивченні лінгвокультурних
типажів 58
1.3.2. Типаж у ціннісній системі лінгвокультури 64
1.3.3. Гендерна належність лінгвокультурних типажів 69
1.4. Лінгвокультурний типаж як предмет лінгвістичного вивчення 76
1.5. Лінгвокультурні типажі української художньої літератури
XIX ст.: принципи їх виділення й опису 79
1.6. Художній дискурс як сфера актуалізації лінгвокультурних типажів 83
1.7. Поняття *фрейм* 88
1.8. Методика опису лінгвокультурних типажів 92
Висновки до РОЗДІЛУ 1 96
РОЗДІЛ 2. ПІДРОСІЙСЬКА І ПІДАВСТРІЙСЬКА УКРАЇНА XIX СТ.
В РОЗРІЗІ СОЦІАЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК 99
2.1. Соціокультурна ситуація в підросійській Україні 102
2.1.1. Перепис населення 102
2.1.2. Мовно-етнічні характеристики 103
2.1.3. Релігійні характеристики 107
2.1.4. Станові характеристики 109
2.2. Лінгвокультурні типажі підросійської України у творах
художньої літератури XIX ст. 117

2.3. Соціокультурна ситуація в підавстрійській Україні 132
2.3.1. Перепис населення 132
2.3.2. Мовно-етнічні характеристики 133
2.3.3. Релігійні характеристики 134
2.3.4. Станові характеристики 135
2.4. Лінгвокультурні типажі підавстрійської України у творах художньої літератури XIX ст. 136
Висновки до РОЗДІЛУ 2 146
РОЗДІЛ 3. ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ ТИПАЖІ З СОЦІАЛЬНОЮ ДОМІНАНТОЮ 148
3.1. Лінгвокультурний типаж «чиновник» 148
3.2. Лінгвокультурний типаж «пан» 170
3.3. Лінгвокультурний типаж «панич» 195
3.4. Лінгвокультурний типаж «пані» 201
3.5. Лінгвокультурний типаж «панна» 211
3.6. Лінгвокультурний типаж «селянин» 222
3.7. Лінгвокультурний типаж «робітник» 241
3.8. Лінгвокультурний типаж «студент» 261
3.9. Лінгвокультурний типаж «священник» 270
3.10. Лінгвокультурний типаж «москаль-солдат» 288
Висновки до РОЗДІЛУ 3 304
РОЗДІЛ 4. ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ ТИПАЖІ З ЕТНІЧНОЮ ДОМІНАНТОЮ 309
4.1. Лінгвокультурний типаж «козак» 309
4.2. Лінгвокультурний типаж «лях / поляк» 345
4.3. Лінгвокультурний типаж «жид» 358
4.4. Лінгвокультурний типаж «циган» 383
Висновки до РОЗДІЛУ 4 396
ВИСНОВКИ 399
СПИСКИ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ 406

ДОДАТОК А. Лінгвокультурні типажі підросійської України..... 473
ДОДАТОК Б. Лінгвокультурні типажі підавстрійської України..... 533
ДОДАТОК В. Список публікацій за темою дисертації. Апробація результатів дослідження……..... 571

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Текстові скорочення

заст. – застаріле слово

зневажл. – зневажливе

ін. – інші

ірон. – іронічне

ЛТ – лінгвокультурний типаж

перен. – переносне

пор. – порівняйте

розм. – розмовне

ст. – століття

ХД – художній дискурс

Лексикографічні джерела

БЭСРЖ – Беловинский Л. В. Энциклопедический словарь российской жизни и истории XVIII – начала XX в.

БСТМК – Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови

ГСРГ – Гурт А. Словарь русско-галицкий

ДКС – Доброльожа Г. Красне слово – як золотий ключ

ДСПЧЗС – Доманіцький В. Словарик пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів

ДТС – Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка

ДФСГЖ – Доброльожа Г. М. Фразеологічний словник говірок Житомирщини

ЕССКУ – Енциклопедичний словник символів культури України

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови

ЄУМКТС – Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів

ЭС – Энциклопедический словарь

ЖЗУЕ – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури

ЖСКМР – Житецькій П. Словарь книжной малорусской рѣчи

КСКТ – Краткий словарь когнитивных терминов

КЛІУ – Крушинський В. Ю., Левенець Ю. А. Історія України

ЛМСГ – Лєснова В. В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини

ЛОРУС – Левченко М. М. Опыт русско-украинского словаря

МНС – Малоруско-нїмецкий словар

МСТКЛ – Мартинюк А. П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики

МЩ – Мацюк З. Що сільце, то нове слівце

ОЕССУМ – Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови

ПМЧС – Пискуновъ Ф. М. Малороссійско-червонорусскій словарь живаго и актоваго языка

СГТ – Словник ґендерних термінів

СМТКО – Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка

СМШ – Словник мови Шевченка

ССЛ – Селіванова О. Сучасна лінгвістика

ССМ – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.

ССУМ – Словник синонімів української мови

СУМ – Словник української мови

СУМ /16–17/ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.

СЧЖ – Словар чужих слів : 12000 слів чужого походження в українській мові

УССРУ – Словарь росийсько-український / укл. : М. Уманець, А. Спілка

СРК – Словарь русской культуры

ГСУМ – Словарь української мови / упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко

СЯРПШ – Словарь языка русских произведений Шевченко

ТМСУМ – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.

УСЕ – Універсальний словник-енциклопедія

УФСУМ – Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови

ЮССНП – Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь

ВСТУП

Активізація на рубежі XX – XXI ст. у лінгвістиці антропоцентричної парадигми у вивченні мов зумовила помітний розвиток дискурсознавства, лінгвокультурології, етнолінгвістики, лінгвоконцептології. У становленні лінгвоконцептології сформувалося декілька підходів у концептуальному представленні дійсності: етнолінгвоконцептологія (репрезентована працями С. Г. Воркачова, В. І. Карасика, В. А. Маслової, О. О. Селіванової та ін.); зіставна етнолінгвоконцептологія (її розробляють науковці А. Вежбицька, Г. Г. Слишкін та ін.); художня лінгвоконцептологія (у цьому напрямі працюють Л. П. Іванова, В. І. Кононенко, Н. О. Юшкова та ін.); наукова [лінгво]концептологія (когнітивна термінологія) (досліджують Т. Я. Волкова, К. С. Петров, Т. В. Скороспєлова та ін.), а також лінгвоконцептографія (проблеми укладання словників концептів, символів вивчають Є. Бартмінський, В. П. Коцур, Ю. С. Степанов та ін.). До зазначеного переліку, поза всяким сумнівом, належить і шостий напрям, пов’язаний із вивченням лінгвокультурних типажів – узагальнених образів представників певної соціальної групи в межах конкретної культури. Їхню впізнаваність зумовлюють специфічні характеристики вербальної та невербальної поведінки і ціннісні орієнтації (В. І. Карасик).

Про плідність виділення поняття «лінгвокультурний типаж» свідчить неабиякий досвід опису й моделювання конкретних ЛТ у російському мовознавстві. Широкий реєстр ЛТ представлений у працях дослідників, які розвивають наукові думки та підходи волгоградської наукової школи під керівництвом професора В. І. Карасика. ЛТ досліджені на матеріалі російської мовної свідомості (Я. О. Волкова, О. О. Дмитрієва, І. І. Дубініна, Є. А. Єліна, М. Р. Желтухіна, М. М. Іванова, В. І. Карасик, Ю. О. Квартовкіна, О. О. Клименко, О. В. Лутовинова, М. В. Мироненко, А. А. Опара, А. В. Олянич, С. В. Попова, В. І. Шестерніна, І. В. Щеглова, О. О. Ярошенко), англійської мовної свідомості (А. В. Асадуллаєва, Т. В. Бондаренко, Л. М. Бровікова, Є. Ю. Голодова, В. В. Дерев’янська, Т. О. Івушкіна, М. С. Ілюхіна, Г. Ю. Коровіна, С. А. Малахова, А. Г. Михайлова, Л. П. Селіверстова, О. Ю. Скачко, Ю. О. Храмова, І. С. Шильнікова, А. С. Шкотова,

О. А. Ярмахова), британської мовної свідомості (Л. А. Васильєва, І. О. Мурзінова, О. Ю. Юшко, П. О. Яришева), американської мовної свідомості (О. В. Бакумова, А. В. Валяйбоб, Є. В. Гуляєва, Ю. В. Какичева, М. В. Міщенко, В. М. Радван), англо-американської культури (І. Ю. Уфаєва), французької (О. О. Дмитрієва, О. О. Омеличкіна, М. Ю. Рябова), білоруської лінгвокультури (О. І. Десюкевич), казахської (Т. В. Зенкова, М. В. Тьо), осетинської (Т. С. Валієва, Т. Ю. Тамер'ян), китайської (А. О. Рощина) та ін.

Опис аналогічних ЛТ у різних культурах створює передумови для формування й розвитку зіставних досліджень. Порівняння унаочнює значення таких чинників, як поняттєвість, оцінність, дозволяє глибше усвідомити історичні й етнокультурні зміни в сприйнятті типажів. Важливою в цьому аспекті стала праця О. О. Дмитрієвої «Лінгвокультурні типажі Росії та Франції XIX ст.», у якій описані типажі «гусар», «козак», «декабрист», «світський москвич», «світський парижанин», «буржуа», «гризетка», «французький модник». Т. Ю. Тамер'ян, Т. С. Валієва дослідили ЛТ «літня людина» й «ацæргæ адæймаг» у російській та осетинській мовній свідомостях.

В українській лінгвокультурології типажам присвячено незначну кількість праць, переважна більшість із них описує типажі з іспанської, французької, британської, англійської, німецької дійсності (К. О. Ахтирська, О. Ю. Бондарчук, І. Б. Бордуляк, О. П. Демиденко, О. В. Дорошенко, О. П. Дубчак, А. Ю. Леонова, А. А. Марчишина, А. В. Русакова, Є. М. Санченко, М. В. Стуліна, М. А. Суслова та ін.). Опису власне українських типажів присвячено лише окремі статті. Зокрема, Н. В. Коч дослідила один із культурологічно значущих ретротипажів українського національного дискурсу – типаж [українського] козака. Це дає змогу стверджувати, що проблематика, пов'язана з описом ЛТ, в українському мовознавстві перебуває на етапі зародження.

Актуальність теми дисертації зумовлена необхідністю формування і розвитку української школи вивчення ЛТ. Дослідження в межах цього напряму є істотним компонентом розкриття національної ментальності як у синхронії, так і в діахронії. Розгляд ЛТ, представлених в українській літературі XIX ст., дозволяє розв'язати

широкий комплекс загальнотеоретичних проблем лінгвокультурології, сформувати теоретичні засади моделювання ЛТ минулого, випрацювати методологію аналізу текстових маніфестацій соціально-культурного відтворення дійсності XIX ст., подати стереотипні уявлення, які домінували в українській художній літературі підросійської та підавстрійської України стосовно суспільних відносин цього періоду.

Зв'язок праці з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах наукової теми Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України «Мова як чинник духовного розвитку суспільства» (номер держреєстрації 0112U000754). Тему дисертації затверджено на засіданні бюро Наукової ради «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» НАН України (витяг з протоколу № 1 від 20 лютого 2012 року).

Мета дослідження полягає у виділенні й описі системи ЛТ XIX ст. на тлі розкриття стереотипних уявлень, характерних для українського художнього дискурсу, про соціальні, культурні, мовні реалії того часу.

Для реалізації поставленої мети визначено такі **завдання:**

– проаналізувати базові поняття дослідження («лінгвокультурологія», «мовна особистість», «культурний концепт», «лінгвокультурний типаж», «дискурс», «український художній дискурс» та ін.) у їх взаємопов'язаності та взаємозумовленості;

– охарактеризувати поняття «лінгвокультурний типаж» із позицій лінгвокультурології;

– розглянути соціокультурну ситуацію в підросійській та підавстрійській Україні;

– визначити принципи системного моделювання типажів;

– розробити модель опису ЛТ;

– описати ЛТ українського ХД XIX ст. з урахуванням їхніх понятєвих, образно-перцептивних, оцінних і ціннісних характеристик;

– змоделювати систему опозиційних протиставлень і поєднань типажів в українській лінгвокультурі;

– виокремити спільні та відмінні риси концептуалізації типажів у свідомості носіїв культури підросійської та підавстрійської України XIX ст.;

– виявити специфіку ХД підросійської та підавстрійської України.

Об'єктом дослідження стали ЛТ з соціальною домінантою («чиновник», «пан», «панич», «пані», «панна», «селянин», «робітник», «студент», «священник», «москаль-солдат») та ЛТ з етнічною домінантою («козак», «лях / поляк», «жид», «циган»).

Предметом дослідження є вивчення понятєвих, образно-перцептивних, оцінних і ціннісних характеристик типажів, зафіксованих в українському ХД XIX ст., типові для досліджуваного періоду фрейми й слоти, які розкривають ЛТ.

Гіпотезами дослідження послугували тези про те, що ЛТ як різновиди лінгвокультурних концептів є ментальними утвореннями, змістом яких виступають узагальнені типи особистостей. Їхнє моделювання передбачає виявлення понятєвих, образно-перцептивних, оцінних і ціннісних характеристик. Такий підхід дозволяє виокремити ЛТ з соціальною та етнічною домінантами, подати спільне й специфічне в соціально-культурному й економічному бутті підросійської та підавстрійської України XIX ст.

Джерельною базою дослідження послугувала картотека ЛТ, сформована шляхом суцільної вибірки з різножанрових ХД XIX ст. – прозових, драматичних, поетичних творів та ін.

Джерелом вивчення ХД підросійської України стали твори І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Є. П. Гребінки, Т. Г. Шевченка, І. С. Нечуя-Левицького, М. Л. Кропивницького, І. К. Карпенка-Карого, Панаса Мирного, Б. Д. Грінченка, М. М. Коцюбинського, Лесі Українки, П. П. Гулака-Артемовського, Марка Вовчка, С. В. Руданського, А. П. Свидницького, М. П. Старицького, П. А. Грабовського, П. О. Куліша.

Дискурс підавстрійської України проаналізований за творами І. Я. Франка, А. Я. Чайковського, О. Ю. Кобилянської, М. П. Левицького, В. С. Стефаника, Т. Г. Бордуляка, Ю. А. Федьковича, О. П. Стороженка, М. С. Шашкевича, А. Ф. Кащенка.

Методи дослідження. Мета й завдання роботи зумовили вибір основних методів і прийомів дослідження, серед яких домінують такі: *описовий метод* (для способу фіксації мовних фактів, опису інформаційно-поняттєвих та інтерпретаційних складників досліджуваних типажів), *етимологічний аналіз* (для з'ясування походження лексем-вербалізаторів ЛТ, виявлення всього семантичного потенціалу лексеми, що дає підстави для виокремлення тих чи тих фреймів та слотів), *компонентний аналіз* (для розкриття інтерпретаційної зони ЛТ), *концептуальний аналіз* (для опису ЛТ як специфічного різновиду концептів, визначення прихованих смислів концептосфери художніх текстів), *метод фреймового аналізу* (для вивчення ХД, виділення типових моделей представлення ЛТ).

Наукова новизна дисертаційної праці полягає в тому, що в ній **уперше** в українському мовознавстві:

– розроблено оригінальну методику аналізу ЛТ, побудовану на основі визнання їх одним із різновидів концептів;

– обґрунтовано принципи розкриття ЛТ минулого та накреслено засади діахронічного підходу до інтерпретації ЛТ;

– комплексно досліджено ЛТ з соціальною домінантою («чиновник», «пан», «панич», «пані», «панна», «селянин», «робітник», «студент», «священник», «москаль-солдат»);

– вивчено ЛТ з етнічною домінантою («козак», «лях / поляк», «жид», «циган») на матеріалі українського ХД XIX ст.;

– сформовано підходи до синхронічного та діахронічного опису типажів, виявлено специфіку українського ХД підросійської та підавстрійської України в описі типажів;

– виокремлено спільні й відмінні риси концептуалізації типажів у свідомості носіїв культури підросійської та підавстрійської України.

Теоретичне значення дисертаційної праці полягає у виробленні методики аналізу ЛТ, дослідженні ЛТ на матеріалі різних мов, випрацюванні нового підходу в межах теорії ЛТ і лінгвоконцептології, які створюють підґрунтя для проведення

зіставних досліджень аналогічних типажів в інших культурах у синхронічному та діахронічному аспектах. Опрацьована методика відкриває можливості використання даних опису ЛТ не лише в дисциплінах мовознавчого циклу, а й поглиблює знання в галузях культурології, літературознавства, історії, психології тощо.

Практична цінність дисертації вбачається в тому, що її основні положення й результати можуть бути використані в побудові курсів і спецкурсів із лінгвокультурології, лінгвоконцептології, дискурсології, лексикології. Розроблена методика, втілена в практику опису українських ЛТ, може бути цікавою для суміжних з лінгвокультурологією галузей знань про людину і суспільство – психології, історії, літературознавства.

Особистий внесок здобувача. Дослідження здійснено самостійно. Усі 55 публікацій, у яких висвітлено результати й висновки праці, є одноосібними.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації апробовано в доповідях на 77 міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях. Серед них: Міжнародна наукова конференція «Творчий спадок А. О. Білецького в новітніх парадигмах наукового знання: до 100-річчя від дня народження» (Київ, 2011), IV, V Міжнародні наукові конференції «Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі» (Кам'янець-Подільський, 2011, 2015), Міжнародна наукова конференція «Tradiție și modernitate în abordarea limbajului» (Бєльці, Республіка Молдова, 2011), Всеросійська науково-практична конференція «Приоритеты современной русистики в осмыслении языкового пространства» (Уфа, Росія, 2012), XLI Міжнародна філологічна конференція (Санкт-Петербург, Росія, 2012), VI Міжнародна науково-практична конференція «Мови і світ: дослідження та викладання» (Кіровоград, 2012), VI Міжнародна науково-практична конференція «Міжкультурна комунікація: мова – культура – особистість» (Острог, 2012), IX Міжнародна наукова конференція «Східнослов'янські мови в історичному і культурному контекстах: нові парадигми і нові рішення в когнітивній лінгвістиці» (Київ, 2012), IX Міжнародна наукова конференція «Языковая ситуация в поликультурной среде Северного Кавказа: лингвокультурологический и концептуальный анализ» (Карачаєвськ, Росія, 2012), XXI, XXII, XXIII, XXIV, XXV,

XXVII, XXVIII Міжнародні наукові конференції «Мова і культура» ім. проф. Сергія Бураго (Київ, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2018, 2019), XI Міжнародна наукова конференція «Семантика мови і тексту» (Івано-Франківськ, 2012), II, III, IV, V, VI Міжнародні наукові конференції молодих учених «Мова і соціум: етнокультурний аспект» (Бердянськ, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016), Міжнародна наукова конференція «Мови та літератури в глобалізованому світі: взаємодія та самобутність» (Київ, 2012), Міжнародна наукова конференція «Язык – когниция – социум» (Мінськ, Республіка Білорусь, 2012), V Міжнародна наукова конференція «Русский язык – гарант диалога культур, научного сотрудничества, межличностного и межнационального общения в XXI в.» (Єреван, Вірменія, 2013), I Міжнародна науково-практична конференція студентів і молодих учених «Гендер PRO» (Харків, 2013), Міжнародна наукова конференція «Русский язык в современном мире: традиции и инновации в преподавании русского языка как иностранного и в переводе» (Салоніки, Греція, 2013), VIII Міжнародна наукова інтернет-конференція «Актуальні проблеми менталінгвістики» (Черкаси, 2013), Всеукраїнська науково-практична конференція «Ключові проблеми сучасної германської та романської філологій» (Луганськ, 2013), IV Міжнародна наукова конференція «Семантика і прагматика мовних одиниць у синхронії та діахронії: мовна особистість і картина світу» (Сімферополь, 2013), Міжнародна наукова конференція «Етнознакові функції культури: мова, література, фольклор» (Київ, 2013), III, V Всеукраїнські науково-практичні конференції «Сучасні проблеми гуманітаристики: світоглядні пошуки, комунікативні та педагогічні стратегії» (Рівне, 2013, 2015), I, II Міжнародні науково-практичні конференції «Профессиональная иноязычная подготовка специалистов в вузе: опыт, проблемы, перспективы» (Брест, Республіка Білорусь, 2013, 2015), XV Міжнародна наукова конференція «Новые парадигмы и новые решения в когнитивной лингвистике» (Вітебськ, Республіка Білорусь, 2014), Міжнародна наукова конференція «XXIV Scientific Readings» (Даугавпілс, Латвія, 2014), V, VII Міжнародні наукові конференції «Лінгвалізація світу» (Черкаси, 2014, 2016), Міжнародна наукова конференція «Тарас Шевченко у контексті сучасної світової культури», присвячена 200-літтю від дня народження (Луцьк, 2014), III Міжнародна

наукова конференція «Русский язык в контексте национальной культуры» (Саранськ, Росія, 2014), Оломоуцький симпозіум україністів Середньої і Східної Європи «Сучасна україністика: проблеми мови, літератури і культури» (Оломоуць, Чеська Республіка, 2014), Міжнародна наукова конференція «Сучасна філологія: парадигми, напрямки, проблеми» (Київ, 2014), Міжнародна наукова конференція «Сучасна філологічна наука в міждисциплінарному контексті» (Київ, 2015), Міжнародна науково-практична конференція «Қазіргі ғылыми парадигмадағы тіл мәселелері: XI Седельников оқулары» (Павлодар, Республіка Казахстан, 2016), III Міжнародна науково-практична конференція «Етнос, мова та культура: минуле, сьогодення, майбутнє» (Львів-Люблін, Республіка Польща, 2016), XI International Congress of the International Society of Applied Psycholinguistics «Applied Psycholinguistics and Ecology of Language, Culture, and Society» (Tbilisi, Georgia, 2016), The XVII-th International Conference «Cognitive Modelling in Linguistics» (Lloret de Mar, Spain, 2016), Міжнародна наукова конференція, присвячена 110-річчю від дня народження академіка І. К. Білодіда (Київ, 2016), Міжнародна наукова конференція «Україна і сучасний світ: міжмовний та міжкультурний діалог» (Київ, 2016), Міжнародна соціолінгвістична конференція «Соціолінгвістичне знання як засіб формування нової культури безпеки: Україна і світ» (Львів, 2016), The V-th International Conference «Cognitive Modelling in Science, Culture, Education» (Cascais, Portugal, 2017), Міжнародна наукова конференція «Мовнокультурна ідентичність у контексті філологічних студій» (Київ, 2017), III, IV Всеукраїнські наукові інтернет-конференції «Вербальні культурні коди сучасної української мови» (Кам'янець-Подільський, 2017, 2018), Всеукраїнська науково-практична конференція студентів та молодих учених «Антропоцентрична скерованість сучасної наукової лінгвістичної парадигми» (Миколаїв, 2018), Міжнародна наукова конференція «Художній вимір та історичні контексти життєтворчості Івана Огієнка» (Кам'янець-Подільський, 2018), IV Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми мовної особистості: лінгвістика і лінгводидактика» (Черкаси, 2018), Міжнародна наукова конференція «Україністика в університеті: до 100-річчя заснування українознавчих кафедр у Київському національному університеті імені

Тараса Шевченка» (Київ, 2018), XXIV Міжнародна науково-практична конференція з проблем функціонування і розвитку української мови «Мова. Суспільство. Журналістика» (до Дня української писемності та мови) (Київ, 2018), Міжнародна наукова конференція, присвячена 100-річчю від дня народження Галини Прокопівни Їжакевич (Київ, 2019), 17-а Міжнародна наукова конференція «Наука – образованию, производству, экономике» (Мінськ, Республіка Білорусь, 2019), Міжвузівська науково-практична конференція «Современное высшее профессиональное образование: тенденции и перспективы подготовки конкурентоспособного специалиста» (Брест, Республіка Білорусь, 2019), Всеукраїнська науково-практична конференція студентів та молодих учених «Дискурс у колі антропоцентричних наук» (Миколаїв, 2019).

Крім того, дисертацію було апробовано на науково-практичних семінарах та читаннях. Серед них: IX, X, XI, XII Всеукраїнські соціолінгвістичні семінари (Львів, 2012, 2013, 2014, 2015), Всеукраїнський науково-практичний семінар «Вітчизняна філологія: теоретичні та методичні аспекти вивчення» (Черкаси, 2015), III, IV, V, VIII, IX Міжвузівські (Міжнародні) науково-практичні семінари «Тенденції та перспективи формування професійної лексики» (Ірпінь, 2013, 2014, 2015, 2018, 2019), Всеукраїнські наукові читання за участі молодих учених «Дух нового часу у дзеркалі слова і тексту» (Київ, 2015), Всеукраїнські Грищенківські читання (Ніжин, 2016).

Основні положення роботи також апробовано під час наукових стажувань у Горлівському державному педагогічному інституті іноземних мов (Горлівка, 2011), Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (Київ, 2012), Карачаєво-Черкеському державному університеті ім. У. Д. Алієва (Карачаєвськ, Росія, 2012), Вітебському державному університеті ім. П. М. Машерова (Вітебськ, Республіка Білорусь, 2014).

Публікації. Проблематику дисертації, її теоретичні та практичні результати викладено в 55 друкованих працях, серед яких індивідуальна монографія «Лінгвокультурні типажі в українській художній літературі XIX ст.» (Київ, 2018. 676 с. – 39,29 др. арк.), 3 розділи в колективних монографіях «Slovo v kultuře a

kultura ve slově» (Olomouc, Чеська Республіка, 2014), «Лингвистическая аксиология» (Павлодар, Республіка Казахстан, 2014), «Лінгвокультурологічні засади мовознавчих досліджень» (Київ, 2018), 23 одноосібні статті у фахових наукових виданнях України, 3 статті – у наукових виданнях України, зареєстрованих у міжнародних наукометричних базах, 12 – у закордонних наукових виданнях, 7 публікацій – статті в інших наукових виданнях, 6 – наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації.

Обсяг і структура дисертації. Дисертація (584 сторінки, з них 405 сторінок основного тексту) складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаної літератури (521 позиція), списку лексикографічних джерел (53 позиції), списку джерел ілюстративного матеріалу (109 позицій) та додатків.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ОПИСУ ТИПАЖІВ

1.1. Лінгвокультурологія як окрема наукова парадигма

Антропоцентричний підхід до вивчення фактів мови є сьогодні одним із провідних напрямів лінгвістики, він розглядає взаємодію тріади «мова – культура – людська особистість». Домінування в лінгвістиці ідеї антропоцентризму, яку тлумачать як «людину в мові», уможливило аналіз мови в широкому контексті буття людини, у тісному зв'язку з її свідомістю, мисленням, духовно-практичною діяльністю й культурним середовищем [365, с. 3].

Парадигма лінгвістичних досліджень *мова – людина – культура* представлена у працях видатних учених XIX ст. (В. фон Гумбольдт, О. О. Потебня та ін.) і сучасних мовознавців (Н. Д. Арутюнова, А. Вежбицька, В. В. Жайворонок, О. О. Селіванова, Н. М. Сологуб, Л. О. Ставицька та ін.).

Розроблення нових підходів до інтерпретування мовних явищ у контексті культурного буття етносу, вивчення особливостей відображення його культури засобами мови зумовило появу нової науки – лінгвокультурології. Розвиваючись на перетині близькоспоріднених наук (культурології, етнолінгвістики, когнітивної лінгвістики, лінгвістичної семантики, соціолінгвістики, лінгвокраїнознавства) та перебуваючи з ними в тісному взаємозв'язку, лінгвокультурологія зберігає свій особливий, як зазначає Н. М. Совтис, «інтеграційний» аспект вивчення проблеми «мова й культура» [360, с. 13].

Обґрунтування цінності мови для пізнання культури здійснив ще на початку минулого століття американський лінгвіст та етнолог Е. Сепір, який, зокрема, у вступі до своєї книги «Мова. Вступ до вивчення мовлення» писав про те, що навіть найнижчий розвиток матеріальної культури насправді не був би можливим доти, доки інструмент знакового вираження не набув своєї форми [514, с. 23]. Цю ідею розвинув учень Е. Сепіра Б. Уорф [521], який вважав, що мова визначає та трансформує думки і сприйняття своїх носіїв (мовців). Тобто мова може існувати

виняткова в контексті культури, а культура, центром якої не є стандартна та звичайна мова, відповідно, теж не зможе існувати.

Лінгвісти англомовних країн розглядали проблеми мови й культури в аспекті лінгвістичної антропології та етнолінгвістики і сформували науковий підхід – культурну лінгвістику. Зачинателем цієї галузі вважають австралійського вченого Ф. Шаріфіана. Дослідник опублікував праці, присвячені вивченню таких теоретико-аналітичних понять як культурне пізнання, культурна схема, культурна категорія, культурна метафора та ін. 2017 р. вийшла друком праця Ф. Шаріфіана «Культурна лінгвістика» [515], яка була високо оцінена зарубіжними мовознавцями. Зокрема, Розлін М. Френк, професор Університету штату Айова, у відгуці до книги пише, що ця праця є найважливішим внеском у галузі культурної лінгвістики, яка перебуває на етапі свого становлення. А. Масолфф, професор Університету Східної Англії, зазначає, що культурна лінгвістика забезпечує ґрунтовний огляд теоретичних основ, аналітичних величин та практичного використання нової системи поглядів на вивчення мови як динамічної системи реалізацій культурних концептуалізацій [515].

Описуючи становлення культурної лінгвістики, Ф. Шаріфіан характеризує термін «культурна лінгвістика», що в зарубіжному мовознавстві має ще термінопозначення «етнолінгвістика», який може використовуватись щодо загальної галузі досліджень, спрямованих на вивчення відношень між мовою та культурою [515, с. 2].

Польські вчені також розглядають проблеми лінгвокультурології в наукових вимірах термінів «лінгвістика культури» та «етнолінгвістика», пов’язуючи ці науки з антропологією. Зокрема, мовознавець Я. Анусевич, вказуючи на причини вивчення мови та культури в аспекті взаємозалежності, зазначає, що, можливо, спроба розглядати мову як найважливіше творіння культури, її основний складник і водночас причину виникнення (імплікатор) – «фіксатор», резервуар, конвеєр культурного змісту, створений людиною і суспільством, призведе до появи нових галузей лінгвістики та стане підставою виникнення нових способів вираження статусних питань мови, її основи, генезису, природи, предмета, а також місця в антропології культури і філософії культури та різних зв’язків з іншими,

антропоцентрично орієнтованими дисциплінами [482, с. 17]. На значущість лінгвістики культури як антропоцентричного підходу вказує також польський мовознавець А. Дамбровська, яка вважає, що лінгвістика культури – це галузь мовознавства, яка виходить за межі власне мовних досліджень. Вона досліджує не лише зв'язок між елементами мови та їхні функції, а й також їхні відношення з людиною, її мисленням та культурою. У цих дослідженнях важливою є активна роль у сприйнятті дійсності, яку приписують мові [488, с. 143].

Українські вчені вже на початку XX ст. (П. І. Житецький, І. І. Огієнко, Ю. В. Шевельов, В. І. Сімович) розглядали мову як «скарбницю національної культури», а культуру визначали як «чинник формування мовних явищ і процесів» [460]. Досліджуючи взаємозв'язки мови та національної культури, вони вивчали духовний розвиток як вираження ментального світу українців. Зокрема, І. І. Огієнко, розглядаючи поняття мови (насамперед рідної), наголошував: «Мова – це наша національна ознака, в мові – наша культура, сутність нашої свідомості» [270, с. 239].

Перші згадки про лінгвокультурологію як наукову дисципліну в слов'янській лінгвістиці віднаходимо в працях Д. С. Лихачова, Ю. М. Лотмана, М. М. Покровського, Г. В. Степанова та ін. [Цит. за: 4, с. 15].

Питання лінгвокультурології розглядали А. Вежбицька, Г. В. Єлізарова, В. І. Карасик, В. А. Маслова, Г. Г. Слишкін, Ю. С. Степанов, В. І. Тхорик, Н. Ю. Фанян та ін.; проблеми лінгвоконцептології – А. Д. Бєлова, О. Л. Бессонова, С. Г. Воркачов, С. А. Жаботинська, В. В. Жайворонок, В. Л. Іващенко, В. І. Кононенко, А. Е. Левицький, Т. В. Луньова, А. П. Мартинюк, М. М. Полюжин, А. М. Приходько, Й. А. Стернін та ін.

Засадничі положення лінгвокультурології в українській мовознавчій традиції обґрунтовано в науковому доробку В. В. Жайворонка [111], І. О. Голубовської [65], С. Я. Єрмоленко [108], В. Л. Іващенко [123], В. І. Кононенка [167], П. В. Мацьківа [244], Н. О. Мех [250].

Важливою для формування термінологічного апарату та методологічної бази лінгвокультурології є лексикографічна праця О. О. Селіванової «Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія». У ній до предмета лінгвокультурології

віднесено засоби мовної системи та її дискурсивні продукти, які фіксують культурно значущу інформацію, тобто збережені «у колективній пам'яті народу символьні способи матеріального й духовного усвідомлення світу певним етносом, відтворені в його ідеях, схемах мислення й поведінки, системі етичних і естетичних цінностей, нормах, звичаях, обрядах, міфах, віруваннях, забобонах, побуті тощо» [ССЛ, с. 303]. Ця дефініція дає підстави розглядати лінгвокультурологію з того ж погляду, що й зарубіжні мовознавці вивчають культурну лінгвістику, та стверджувати, що ці формально відмінні термінопоняття позначають одну й ту ж наукову сутність.

У галузі загальної та порівняльної лінгвокультурології здійснюють дослідження такі вчені: А. Вежбицька [41; 520], В. В. Воробйов [53], В. В. Красних [191, 192], В. А. Маслова [242, 243], І. Г. Ольшанський [273], О. О. Опаріна [278], Ю. С. Степанов [СРК], В. М. Телія [436] та ін.

Ідею вивчення культури суспільства через мову вперше чітко висловив Ф. де Соссюр, хоча коло філософських питань взаємодії мови та культури було окреслено в XIX ст. у працях В. фон Гумбольдта та О. О. Потебні. Зокрема, О. О. Потебня наголошував на важливому взаємозв'язку культури, мови й мислення. На його думку, не лише мови є неповторними системами, а й етноси, нації становлять своєрідні духовні спільноти, які мають особливі форми мислення. Духовні властивості цих спільнот формують культуру й відображене в ній. «...Мова є засіб не виражати вже готову думку, а створювати її, ... вона не відображає світоспоглядання, яке склалося, а становить його діяльність» [304, с. 43].

В епіцентрі лінгвокультурології кінця XX ст., як підкреслює М. Ф. Алефіренко, опиняється не лише мова, а й дискурс, де різними мовними і дискурсивними одиницями представлено відповідний образ світу [4].

Автор акцентує увагу на тому, що цей погляд обґрунтовано у працях В. М. Телії, яка потрактовує лінгвокультурологію як частину етнолінгвістіки, присвячену вивченню та опису кореспонденції мови й культури в їхній синхронній взаємодії [436, с. 217].

В. В. Воробйов розглядає лінгвокультурологію як наукову дисципліну, об'єктом вивчення якої є взаємозв'язок і взаємодія культури та мови у їх

функціонуванні, вона має узагальнювати цей процес як «цілісну структуру одиниць у єдності їх мовного й культурного змісту за допомогою системних методів з орієнтацією на сучасні пріоритети та культурні установки (систему норм і суспільних цінностей)» [53, с. 36].

Лінгвокультурологія – комплексна наука, яка виникла на перетині лінгвістики й культурології, досліджує взаємозв'язок і взаємодію мови та культури, а отже, має право на самостійне існування [53, с. 2; 53, с. 37].

На думку В. В. Красних, лінгвокультурологія має подвійний характер: встановлюючи прояви відображення і фіксування культури в мові й дискурсі, вона досліджує частини культурології та культурологічної лінгвістики [192, с. 14].

Л. О. Городецька, Н. М. Совтис, О. Т. Хроленко вважають, що лінгвокультурологія має на меті встановлення зв'язків між мовою, етнічним менталітетом і культурою. Відповідно до наукових поглядів дослідників він може обирати для аналізу будь-який із трьох феноменів [67, с. 14; 360; 453].

У працях сучасних лінгвістів, які досліджують проблеми лінгвокультурології, зосереджено увагу на визначенні її предмета та основних завдань. На думку Н. М. Залєсової, предметом лінгвокультурології є мова й культура, які перебувають у діалозі, взаємодії. Лінгвокультурологія вивчає відібрану та впорядковану певним способом систему цінностей, досліджує «живі комунікативні процеси породження та сприйняття мови, досвід мовної особистості й національний менталітет, а також різні системи образів, закріплені в семантиці національної мови, і є зоною зосередження культурної інформації в природній мові» [115, с. 7].

Предметом лінгвокультурології І. Ю. Давиденко вважає «засоби та способи взаємодії мови й культури». Дослідження їх, на думку мовознавця, потрібно здійснювати тими методами, які найбільш відповідають культурно-мовним механізмам. У лінгвокультурології поняття «концепт» набуває культурної наповненості. Вплив культури на формування світогляду людини, особливостей її мислення, а отже, на її мову та мовлення є визначальним з погляду лінгвокультурології [82, с. 19].

Завдання лінгвокультурології, як вважають учені, полягає в дослідженні «живих комунікативних процесів у зв'язку з матеріальною, соціальною або духовною культурою певної мовної спільноти, що засвідчує її культурно-національний досвід і традиції» [82, с. 18].

За визначенням В. М. Телії, основне завдання лінгвокультурології – встановлення «повсякденної» культурно-мовної компетенції суб'єктів певної лінгвокультурної спільноти шляхом опису культурних конотацій, які співвіднесені з «концептуальним змістом мовних знаків різних типів та відтворюються разом з ними в процесах мовотворчості, і в такий спосіб несуть інформацію про сукупну ідентичність культурно-мовної самосвідомості як частини загальнокультурного менталітету соціуму». Взаємодія мови і культури в діапазоні сучасної культурно-національної самосвідомості, її знакової репрезентації часто стає предметом лінгвокультурологічних досліджень [437, с. 13].

На думку В. А. Маслової, завдання лінгвокультурології – «експлікування культурної значущості мовної одиниці (тобто "культурні знання") на основі зіставлення прототипної ситуації фразеологізму чи іншої мовної одиниці, його символьного прочитання з тими "кодами" культури, які відомі чи можуть бути запропоновані носію мови лінгвістом» [242, с. 10–11].

Отже, лінгвокультурологія як комплексна наука досліджує відображення й фіксування культури в мові та дискурсі, встановлює взаємозв'язок і взаємодію мови й культури, визначає здатність мови бути найважливішим засобом спілкування, міжособистісного регулювання відносин, а також конденсувати й відтворювати культурні традиції її носіїв.

1.2. Типізована особистість як об'єкт вивчення в лінгвокультурології

Проблема особистості є однією з найактуальніших у філософії, психології та лінгвістиці. Особистість – поняття багатогранне й багатовимірне, а тому науки, які його вивчають, мають теоретико-методологічний інструментарій дослідження, специфічну мету та власне його трактування.

Теорія лінгвокультурних типажів є розвитком теорії мовної особистості в межах лінгвокультурології, що узагальнює досягнення таких наук, як лінгвістика, літературознавство, культурологія, психологія, соціологія, соціолінгвістика тощо. Аналіз наукових досліджень, присвячених цьому питанню, дає підстави визначити особистість з погляду психології, соціології та лінгвістики. Зокрема, психологи тлумачать поняття особистості як динамічне нейрофізіологічне утворення [176, с. 115], у соціології особистість вивчають як представника соціальної групи, наголошуючи на соціально значущих ознаках мікрогрупової й макрогрупової ідентичності особистості [476], лінгвісти аналізують особистість як індивідуального або типового носія комунікативних норм і мовних виявів лінгвокультури, де першорядним є мовний портрет людини, з погляду лінгвокультурології особистість – це ЛТ [99, с. 71].

Вивчення мовної особистості в сучасній лінгвістиці здійснюють в аспектах, які визначають різні статуси її існування. Зокрема, з поняттям «мовна особистість» (див. праці Ю. М. Караулова, В. І. Карасика) нерозривно пов’язаний термін «лінгвокультурний типаж». Ю. М. Караулов, В. П. Нерознак, О. Б. Сиротиніна та ін. дослідники розглядають мовну особистість як індивідуальне або типізоване утворення в динамічному або статичному аспектах.

Найбільш повно й системно проблему мовної особистості дослідив Ю. М. Караулов. Згодом з’явилися праці, у яких обґрунтовано та сформульовано термінологічний апарат теорії мовної особистості, окреслено підходи до вивчення проблеми мовної особистості: у когнітивному аспекті (А. П. Бабушкін, О. М. Шахнарович), прагматичному (К. Ф. Сєдов), комунікативно-діяльнісному (І. В. Сентенберг, С. О. Сухих, В. І. Шаховський), в аспекті культурного простору (О. Д. Вишнякова, В. І. Карасик, В. В. Колесов, Т. В. Кочеткова, В. В. Красних), культурологічному аспекті (В. В. Воробйов), мовна особистість як ЛТ (О. О. Дмитрієва, В. І. Карасик).

Виокремилася певна парадигма в дослідженні мовних особистостей [465, с. 5], яку дослідники доповнили поняттями: «комунікативна особистість» (І. В. Сентенберг), «словникова особистість» (В. І. Карасик), «етносемантична

особистість» (С. Г. Воркачов), «емоційна мовна особистість» (В. І. Шаховський), «дискурсивна особистість» (Л. М. Синельникова), «модельна особистість» (О. О. Дмитрієва, В. І. Карасик).

З погляду лінгвістики дослідники тлумачать поняття мовної особистості як «сукупність здібностей і характеристик людини, що зумовлюють створення й відтворення нею мовних (текстів)». Ці контексти розрізняють за ступенем структурно-мовної складності; глибиною й точністю відображення дійсності; певною цільовою спрямованістю [147, с. 3]. Мовна особистість існує в «просторі культури, яка відображена в мові, у формах суспільної свідомості на різних рівнях (науковому, побутовому та ін.), поведінкових стереотипах і нормах, предметах матеріальної культури тощо. Визначальна роль у культурі належить цінностям нації, які є концептами смислів» [242, с. 118–119].

Ф. С. Бацевич у «Словнику термінів міжкультурної комунікації» пропонує таку дефініцію: «Особистість мовна – це особа, яка виявляє себе як така, що добре володіє засобами мовного коду рідної мови в різних типах комунікативних ситуацій» [БСТМК, с. 126].

У короткому тлумачному словнику лінгвістичних термінів (за редакцією С. Я. Єрмоленко) поняття «мовна особистість» визначено як «поєднання в особі мовця його мовної компетенції, прагнення до творчого самовираження, вільного, автоматичного здійснення різнобічної мовної діяльності». Мовна особистість виявляє свідоме ставлення до власної мовної практики, відбиває риси суспільно-соціального й територіального середовища, традиції виховання в національній культурі. Творчий підхід, а також рівень мовної компетенції спонукають мовну особистість до вдосконалення мови, розвитку свого мовного смаку, постійного відображення в мові світоглядно-суспільних та національно-культурних джерел, до пошуків нових, більш ефективних індивідуально-стильових засобів мовної виразності [ЄУМКТС, с. 93]. Визначаючи специфіку існування та вираження цієї лінгвокультурної категорії, Л. І. Мацько наголошує на тому, що мовна особистість завжди перебуває в певному часомовному просторі. Це простір «актуалізованих ідей, концептів і концепцій, понять, значень, смислів і образів, стереотипів мовної

поведінки», які сформувались і діють у відповідний час, у певній лінгвокультурній спільноті. Мовна особистість має свій вияв у мові та мовленні. Лінгвокультурна спільнота формує мовну свідомість як систему поглядів на мову, відображених у мовній поведінці. Мовна свідомість особистості відбиває колективні ціннісні орієнтації [245, с. 144]. Цю думку поділяє і Л. М. Марчук, яка слушно зауважує, що «мовну особистість формує мовне середовище» [238, с. 11].

Мовна особистість розвивається в конкретному соціальному, етнічному та мовно-культурному середовищі, за допомогою мови асимілює його різноманітний досвід. Соціоетнічні та культурномовні чинники є визначальними для формування мовної особистості [17, с. 11].

Поняття «мовна особистість», на думку Т. А. Космеди, Н. А. Карпенко, має «синкретичну природу та міждисциплінарний характер, категорія мовної особистості виявляє свою сутність в індивідуальних смислах, що формують індивідуальний тезаурус мовця, у його неповторній манері мовленнєвої поведінки...» [174, с. 199].

Становлення мовної особистості пов’язане з формуванням мовної свідомості. П. О. Селігей тлумачить мовну свідомість як «форму свідомості, яка охоплює погляди, уявлення, почуття, оцінки й настанови щодо мови та мовної дійсності» [340, с. 15]. Дослідник зазначає, що «людина з високою мовною свідомістю є зрілою мовною особистістю, якій властиве активне, зацікавлене ставлення до мови» [339, с. 178].

Мовна особистість має особливу структуру. З’ясування її специфіки дає змогу повніше зрозуміти зміст цього поняття. Зокрема, Л. І. Мацько вважає складниками мовної особистості мовну спроможність, мовну свідомість та мовнокомунікативну (дискурсну) діяльність, тобто мовнокомунікативну компетентність. Мовна спроможність є, на її думку, першоосновою для формування мовної свідомості. Система мовної спроможності – це генетична заданість, що має динамічний і потужний механізм. Основною ознакою мовної особистості є мовна свідомість, яка формує когнітивний (пізнавальний) зміст мовлення. Повний опис мовної особистості повинен, як слушно зауважує дослідниця, містити такі поняття:

характеристику семантичного рівня, опис індивідуальних відмінностей у семантиці тексту; реконструкцію моделі світу (фрагмента), відображеної у свідомості, тезаурус концептів і концептосфер; мотиви, інтенції, домінанти, особливості сприйняття, світовідчування; реконструкцію асоціативно-вербальної сітки, тобто, «які поняття і як саме виражаються цією особистістю, яким стилем, якими способами і засобами мовленнєвої комунікації» [245, с. 144].

З-поміж складників мовної особистості Т. А. Космеда виокремлює мовну спроможність, мовну і комунікативну компетенцію, особливе світобачення, світосприйняття та світорозуміння, відбиті в індивідуальній мовній картині світу, а зафіксовані – у когнітивній [175].

Описуючи мовну особистість, Ю. М. Караулов виділяє її структуру, яка має три рівні: вербально-прагматичний (нульовий), лінгвокогнітивний (або тезаурусний) та прагматичний (регулює соціально-групову поведінку людей). На думку дослідника, мовна особистість починається з тезаурусного рівня. Саме на цьому рівні стає можливим індивідуальний вибір: особистість надає перевагу тому чи тому поняттю, визначає статус більш важливого (відповідно до суб'єктивної ціннісної ієрархії). Натомість нульовий рівень (рівень слова) кожна мовна особистість сприймає як норму [147, с. 53].

Услід за О. О. Дмитрієвою, В. І. Карасиком розглядаємо ЛТ як мовну особистість. ЛТ співвідносять з такими поняттями, як «мовна особистість» і «модельна особистість». Основна характеристика модельної особистості – встановлення ціннісних орієнтирів поведінки, тобто модельна особистість є культурогенним чинником розвитку суспільства, яке утворюють не лише модельні особистості.

Мовна особистість – «складне утворення, змінювана єдність, у якій співіснують різні соціально-ситуативні ролі, модуси поведінки, рівні комунікативної компетенції, крім того, суто індивідуальні, ідіосинкратичні особливості» [134, с. 6].

Мовна особистість, вивчена в аспекті типізованої лінгвокультурної своєрідності комунікативної поведінки, на думку О. О. Дмитрієвої, стає ЛТ. Зокрема, у комунікативній масовій свідомості типаж може мати позитивну й негативну

характеристику, натомість модельна особистість може переоцінюватися в очах суспільства, переходити до розряду ЛТ [98, с. 82]. Отже, поняття мовної особистості є ширшим, ніж ЛТ.

Поділяємо думку О. А. Ярмахової, яка стверджує, що типізована в культурологічному аспекті мовна особистість становить ЛТ – узагальнене уявлення про людину на основі відповідних об'єктивних соціально значущих етно- і соціоспецифічних характеристик її поведінки [480, с. 3].

Типажі існують у сучасній масовій свідомості, вони мають певні асоціації. На думку О. О. Дмитрієвої, ЛТ містить певний потенціал мовної свідомості тієї культури, до якої він належить, для якої він «рідний» [98, с. 82–83].

Дослідження ЛТ започатковані вивченням мовної особистості. Синтетичний підхід з урахуванням психологічного, соціологічного, лінгвістичного й культурологічного підходів, на думку Л. О. Ставицької, є найбільш доречним для вивчення української мовної особистості. Зокрема, культурологічний підхід передбачає моделювання ЛТ [368].

Отже, мовна особистість у контексті лінгвокультурології тлумачиться як ЛТ, комунікативну поведінку якого регулюють ціннісні пріоритети, стереотипи та архетипи.

1.3. Базові характеристики лінгвокультурного типажу як концепту

Дослідники в галузі когнітивної лінгвістики приділяють значну увагу вивченню мовного відтворення процесів концептуалізації та категоризації реальності (В. З. Дем'янков [87; 89], В. І. Карасик [135; 141; 143; 145; 144], Л. Ю. Касьянова [152], Н. В. Коч [181, 182, 183], Ж. В. Краснобаєва-Чорна [188], Ф. Г. Самигуліна [334], Ю. С. Степанов [СРК], А. Вежбицька [520], Д. Гіраертс [503], В. Еванс [494; 495; 496; 497; 498], Х. Кайкенс [503], В. Крофт [487], А. Д. Крус [487], М. Кузняк [509], А. Лібура [509], Дж. Редекер [486], Лі. Т. Фуйян [502], М. Шаверна [509], Т. Янсен [486] та ін.). На думку А. М. Сірант, когнітивна лінгвістика, як і будь-яка інша галузь науки, «має свій термінологічний апарат, застосовуючи який, дослідники вдаються до оперування притаманними лише їм науковими категоріями.

Одними з найбільш значущих концептуальних категорій є концепти, які зарубіжні когнітивісти розглядають одночасно і як інструмент, і як продукт категоризації світу» [238, с. 173–174].

В. М. Бріцин наголошує: «Незважаючи на помітне місце когнітивної лінгвістики у світовому й вітчизняному мовознавстві, оцінки її місця в парадигмі сучасної лінгвістики неоднорідні, як неоднозначні й думки щодо концептів...» [35, с. 65]. В українській мові словом «концепт» дослідники почали послуговуватися в середині XIX ст., розуміючи його як структуру репрезентації знань, закодованих у мові, які людина здобула в процесі відображення дійсності [82, с. 14].

В українському та зарубіжному мовознавстві дослідження концептів репрезентовано науковими працями, у яких автори зосереджують увагу як на загальних теоретичних питаннях когнітивної лінгвістики, так і безпосередньо на зверненні до конкретних концептів (В. М. Бріцин (БІЛЬ) [36], О. О. Близнюк (ЖИТТЯ і СМЕРТЬ) [25], Т. П. Вільчинська (БОГ) [47], Н. В. Вдовиченко (СОРОМ) [238], К. Ю. Голобородько (СЛОВО, МОВА, ЛЮДИНА, Я (ЕГО), НАРОД, БОГ, ЖИТТЯ, СВІТ, ЗЕМЛЯ, ПРОСТІР, ПРИРОДА, ЧАС) [61; 62], О. В. Ваховська (ГРІХ) [40], Н. Ф. Венжинович (ВОГОНЬ, ВОДА) [42; 43], І. Ю. Давиденко (ДУХ, ДУША, СЕРЦЕ) [80; 81], Г. В. Зимовець (БІЛЬ) [36], В. Л. Іващенко (КОБЗАР) [125], І. А. Казимирова (ГЛАМУР) [131], О. В. Кардащук (КАЯТТЯ) [148], Л. Ф. Компанцева (ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО) [163], Н. В. Кондратенко (ВОРОГ) [164], В. І. Кононенко (ВОЛЯ, СВОБОДА, НЕВОЛЯ, СЛАВА, МРІЯ, НАДІЯ, ДОЛЯ, НЕДОЛЯ, ВІРА, КОХАННЯ, ЛЮБОВ, СТРАХ, СМІХ, СУМ, ТУГА, ЖУРБА, ГРІХ, СПОКУТА, ЗЛО, ДОБРО, ЗРАДА, ВІРНІСТЬ, РОДИННІСТЬ, ПОБРАТИМСТВО, МИЛОСЕРДЯ, ЖОРСТОКІСТЬ) [167], Н. В. Коч (ГОРДИНЯ / СМИРЕННІСТЬ) [185], Ж. В. Краснобаєва-Чорна (ДОБРОТА, ЖИТТЯ) [189], О. В. Кульбабська (КАЯТТЯ) [148], О. О. Маленко (ПРАВДА) [226], О. В. Малікова (DIVINE LOVE) [227], Л. М. Марчук (ЩАСТЯ, МІСТО, урбаністичний концепт) [235; 236; 240], П. О. Мацьків (концептосфера БОГ) [244], Н. О. Мех (СЛОВО, МОВА, ДУМКА) [249; 251], Т. В. Радзієвська (ГРІХ) [312], О. С. Пальчевська (ШЛЯХ) [283], І. Ю. Підгородецька (КРАСА) [290], Т. Д. Полиця (ДУМКА) [294;

295], К. С. Руснак (БАГАТСТВО) [328], А. М. Сірант (ГРІХ, СПОКУТА) [352; 353], М. В. Скаб (ДУША) [354; 355; 356], Л. О. Ставицька (ЧОЛОВІК, ЖІНКА) [366], В. А. Щербатюк (РОДИНА) [475], Г. М. Яворська (БІЛЬ, ВІЙНА) [36; 478], В. Еванс [493], Т. Гамершляг [501], Д. Герланд [501], Р. Джанкендофф [506], Рональд В. Лангакер [510], Р. Освальд [501], В. Петерсен [501] та ін.).

У сучасній лінгвістиці немає єдиного визначення терміна «концепт», з огляду на його належність до різних, проте часто суміжних, наукових дисциплін. Концепт як лінгвокогнітивне явище, згідно з визначенням О. С. Кубрякової, – це «одиниця ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості й тієї інформаційної структури, що відбиває знання і досвід людини, та оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку» [КСКТ, с. 90].

Як слушно зауважив І. Ю. Давиденко, концепт є культурно зумовленою мовно-ментальною одиницею концептуальної системи людини, яка «використовується в процесах мислення і відбиває досвід як окремо взятих людей, так і цілих етнічних груп; у них зосереджено тілесний, індивідуальний, груповий, соціальний, духовний загальнонаціональний людський досвід» [82, с. 22].

На думку Д. С. Лихачова, концепт виконує функцію заміщення. Він є замінником значення, забезпечує спілкування, крім того тісно «пов'язаний із національним, культурним, професійним, віковим досвідом людини» [221, с. 282].

В. Л. Іващенко пропонує таке визначення концепту: «ментально-мовне утворення, співвіднесене, з одного боку, з предметом думки, що є елементом / фрагментом об'єктивної дійсності / об'єктом предметної сфери – власне предметом, явищем, процесом, або ідеалемою тощо, тобто з референтом; з другого, – з його вербальними (вербалізаторами) та невербальними корелятами» [123, с. 100].

Ю. С. Степанов вважає концепти «фактами культури», і подібними до цього їх робить цілий спектр розумінь, понять, поглядів, які охоплюють зміст концептів, «від найдавніших до найсучасніших» [СРК, с. 40], концепт «переживається» як «предмет емоцій, симпатій та антипатій, а іноді й зіткнень» [СРК, с. 43]. Дослідник наголошує, що концепт становить ніби «згусток культури (культурного середовища)

у свідомості людини» і стає тим способом побудови думки, завдяки якій культура є складником «ментального світу людини» [СРК, с. 40].

Концепт прийнято вважати основною одиницею ментальності. За визначенням В. В. Колесова, «саме на рівні концепту й відбувається підміна поняття про ментальність. Концептом зазвичай називають поняття, і зовні це правильно, оскільки латинське слово *conceptus* і є ‘поняття’. Але в латинській мові також уживається слово *conceptum*, яке означає ‘зерно’ – своєрідний паросток прототипу, першозмісту, те, що згодом здатне прорости…» [161, с. 24].

М. В. Піменова концепт розглядає як «національний ментальний образ, якусь ідею, яка має складну структуру уявлення, реалізовану різними мовними засобами. Концептуальне значення виражається в закріпленій і вільній формах поєднань відповідних мовних одиниць. Концепт відображає категорійні та ціннісні характеристики знань про деякі фрагменти світу. У концепті наявні ознаки, функціонально значущі для відповідної культури» [287, с. 3].

Цілком погоджуємося з А. М. Сірант, яка визначає концепт як «одиницю лінгвоконцептології, що є засобом входження людини до культури і, навпаки, тим, через що культура входить до соціуму» [352, с. 6].

Поділяємо думку В. І. Карасика, який під концептами розуміє «ментальні утворення, що є значущим усвідомленням типізованого фрагмента досвіду, який зберігається в пам’яті людини. Типізованість цих одиниць закріплює уявлення у формі різних стереотипів; їх усвідомлення дає змогу передати інформацію про них іншим людям; їх значущість фіксує в індивідуальному та колективному досвіді важливі (і тому такі, що сприймаються емоційно) характеристики дійсності. Ці характеристики концептів є їхніми образно-перцептивними, поняттєвими та ціннісними рисами» [140, с. 8].

Цікавим є погляд С. Г. Воркачова на поняття «концепт» як «синтезувальне лінгвоментальне утворення, яке методологічно прийшло на зміну уявленню (образу), поняттю та значенню, і яке містить їх у редукованому вигляді – це своєрідний “гіперонім” останніх» [51, с. 77].

Т. Д. Полиця визначає концепт у межах «лінгвокогнітивного (семантико-когнітивного) підходу як ментальну одиницю – смисл-цінність, що виявляє себе в тій чи тій лінгвокультурі на рівні узусу, який об'єктивують значення мовних одиниць-репрезентантів певного поняття в його тісній взаємодії з іншими ментальними одиницями (образами, емоціями, асоціаціями тощо). Це одиниця, в якій закладено певну інформацію, знання, зумовлені особистим чи суспільним досвідом, що знаходить вияв у вербальних і невербальних знаках» [295, с. 26].

Лінгвокультурні концепти вирізняють з-поміж інших концептів окремого типу як «оцінно насичені, культурно марковані смисли, закріплені у формі мовних одиниць, комунікативних патернів, прецедентних феноменів» [480, с. 3].

Зауважимо, що одними із важливих понять лінгвокультурології є терміни *культурний (лінгвокультурний) концепт і ЛТ*.

Підставою для виокремлення особливого виду концепту – концепту типізованої особистості – слугували досягнення лінгвоконцептології, а також становлення нового напряму в лінгвістиці – теорії ЛТ [31, с. 74].

Формування типології культурних концептів може ґрунтуватися, вважає В. І. Карасик, на когнітивних і комунікативних засадах. Етнокультурна специфіка концепту полягає у його кількісних та якісних параметрах, які зреалізовано в екземпліфікативній і кваліфікативній функціях його текстового втілення [138, с. 11].

Лінгвокультурний концепт як складне багатовимірне ментальне утворення, що може мати мовний вияв, розглянуто у працях О. В. Бабаєвої [10], С. Г. Воркачова [50; 52], В. В. Дементьєва [85], В. І. Карасика [141; 143], О. О. Манаєнко [229], М. В. Піменової [288], Г. Г. Слишкіна [141; 357; 358; 359] та ін. дослідників. Базові культурні концепти мають екзистенційну значущість як для окремої мовної особистості, так і для всієї лінгвокультурної спільноти.

Широкий погляд на розуміння культурно значущих концептів, на думку О. П. Левченко, уможливлює пояснення взаємозв'язків мови, мислення та культури, дає змогу дослідити процеси творення значень. Перед лінгвокультурологією, як стверджує дослідниця, стоїть важливе завдання – встановити та обґрунтувати принципи вербалізації ментальних одиниць – концептів, а також їхнього

функціонування в мегатексті, зіставляючи з аналогічними одиницями інших мов для виявлення культурно значущої інформації та концептів певної мови, як наслідок, отримаємо вичерпний опис мовної картини світу та її специфіки [211].

Термін «культурний концепт» та основи його експлікації не отримали ще однозначного тлумачення в сучасних наукових дослідженнях.

Лінгвокультурний концепт В. В. Дементьєв визначає як концепт, який «має виражену національно-культурну та національно-мовну специфіку» [86, с. 46].

Услід за В. І. Карасиком, під культурним концептом розуміємо «багатовимірне культурно-значуще соціопсихічне утворення в колективній свідомості, опредметнене в мовній формі» [142, с. 117]. В. І. Карасик, досліджуючи культурний концепт, який є основною одиницею лінгвокультурології, справедливо наголошує на триєдності в концепті образу, поняття й оцінки [142, с. 117]. Це положення стало засадничим у нашому дослідженні: «Образний складник концепту – це зорові, слухові, тактильні, смакові... характеристики предметів, явищ, подій, відображених у нашій пам’яті, це релевантні ознаки практичного знання» [142, с. 117]. Поняттєвим складником концепту є його мовна фіксація, позначення, опис, структура за ознаками, дефініція, порівняльні характеристики цього концепту щодо того чи того ряду концептів. Вони ніколи не існують ізольовано, їх найважливіша якість – голографічна багатовимірна вбудованість у систему нашого досвіду. Ціннісним складником концепту є важливість цього психічного утворення для індивідууму та колективу. Він є визначальним під час виділення концепту. Сукупність інтерпретованих у ціннісному аспекті концептів утворює ціннісну картину світу. Лінгвісти В. І. Карасик, О. О. Дмитрієва у цьому складному ментальному утворенні виокремлюють найбільш істотні для певної культури смисли, ціннісні домінанти, сукупність їх утворює певний тип культури, який підтримується та зберігається в мові [134].

В. А. Маслова зазначає, що кожний концепт (як складний ментальний комплекс) охоплює також оцінку, ставлення людини до певного відображуваного об’єкта [241, с. 55].

Існують різні підходи до визначення структури концепту, проте, на думку дослідників, концепт не має чітких меж, його структура є динамічною та організованою певним способом. Зокрема, Ж. В. Краснобаєва-Чорна вважає, що кількість складників концепту може змінюватися, це залежить від споглядання, рефлексії, комунікації тощо [190, с. 44]. Ю. С. Степанов наголошує на трикомпонентній структурі концепту (основна / актуальна ознака; додаткова / пасивна, історична ознака; внутрішня форма) [СРК, с. 44]; В. І. Карасик виокремлює образний, поняттєвий та ціннісний компоненти [142, с. 117]; З. Д. Попова, Й. А. Стернін виділяють такі базові структурні компоненти: чуттєвий образ, інформаційний зміст, інтерпретаційне поле [297, с. 108–110] та ін. Т. Д. Полиця структуру концепту визначає як «спосіб організації концептуальних ознак, що формують його зміст» [296, с. 12]. Виявити структуру концепту дослідниця пропонує за допомогою аналізу мовних засобів її репрезентації, тобто через аналіз мовних конструкцій, якими об'єктивуються ті чи ті концептуальні ознаки.

В. Л. Іващенко розмежовує культурний та культурно-історичний концепти. Для культурно-історичного концепту дослідниця пропонує виділяти такі компоненти його змістової структури: власне когнітивний, емотивний, конативний, ідіо-/соціокомпонент, компонент епохи, факторні компоненти. Для культурного концепту компонент культури та епохи становлять єдине ціле [123, с. 63–64].

Культурний концепт облігаторно демонструє наявність у його змістовій структурі елементів оцінності, оскільки «відбиває в собі цінності, які закріпилися в соціумі, з одного боку, і служить основою для формування нових ціннісних орієнтацій у суспільстві, з іншого» [342, с. 229].

Виявлення типового й національного у складі концептів перебуває в колі пріоритетних досліджень сучасної лінгвістики, оскільки концепт як ментально-мовний, лінгвокультурний феномен дає змогу науковцям визначити особливості мовної поведінки літературного персонажа як прототипа людини та як представника певного етносу [82, с. 23].

Поряд із схемами, сценаріями, гіперонімами та іншими різновидами концептів В. І. Карасик виділив ЛТ як «узагальнений образ представника певної соціальної

групи в межах конкретної культури». Специфічні характеристики вербальної та невербальної поведінки й ціннісні орієнтації зумовлюють його впізнаваність [142, с. 221].

Одним із різновидів концептів є ЛТ. Це положення одержало не лише теоретичне обґрунтування, а й детальне напрацювання методики опису (Т. В. Бондаренко [30], Т. С. Валієва [432], Є. В. Гуляєва [76; 77], В. В. Дерев'янська [90; 91], О. І. Десюкевич [92; 93], О. О. Дмитрієва [96; 97; 98; 99; 134], В. І. Карасик [134; 136; 137; 142; 145; 146], О. В. Лутовинова [223], М. В. Міщенко [258], І. О. Мурзінова [260; 261], О. О. Омеличкіна [275; 276], Л. П. Селіверстова [343], Т. Ю. Тамер'ян [432], М. В. Тьо [440], І. Ю. Уфаєва [445], Ю. О. Храмова [452], І. С. Шильнікова [462], О. А. Ярмахова [146; 480] та ін.).

Ми цілковито погоджуємося із твердженням В. І. Карасика та О. О. Дмитрієвої про те, що ЛТ є особливим типом лінгвокультурних концептів, найважливіші характеристики якого полягають у типізованості особистості, її значущості для певної лінгвокультури. Поняття ЛТ є найбільш вдалим для вивчення та опису концептів такого виду. Дослідники акцентують у ньому увагу на культурно-діагностичній значущості типізованої особистості, що уможливлює розуміння відповідної культури, а також на вивченні цієї особистості з погляду лінгвістики, беручи до уваги позначення, вираження та опис відповідного концепту, який втілено в мові [134, с. 22].

В. І. Карасик ЛТ визначає як «узагальнені впізнавані особистості, у поведінці яких у концентрованому вигляді виражені типові ознаки культури» [145, с. 6].

Під ЛТ розуміємо стереотипне уявлення про мовні особливості будь-якої соціальної групи, яка існує в межах певної лінгвокультури в будь-який період її історичного розвитку.

Широкий реєстр ЛТ представлений дослідниками, які працюють у напрямі двох наукових шкіл – волгоградської (В. І. Карасик) та воронезької (Й. А. Стернін).

Фахівці в галузі теорії ЛТ [219; 220] дослідили типи особистостей, які існують у соціумах і втілюють важливі культурно-специфічні характеристики: В. І. Карасик («російський чиновник», «шпана», «російський інтелігент») [136; 137; 220],

О. В. Лутовинова («хакер») [223], М. В. Мироненко («жартівник») [255], Л. І. Макарова («піжон») [274], І. В. Щеглова («чиновник») [468; 469], О. О. Ярошенко («російський інтелігент») [481], С. В. Попова («шкільна вчителька») [298], А. О. Рощина («китайський цілитель») [322], М. В. Піменова («царівна») [289], О. Г. Орлова, М. В. Бессарабова («сноб») [282], Я. О. Волкова («хам») [48], М. Б. Ворошилова («грузин») [54], М. М. Панченко («скептик») [284], Н. С. Соловйова («капо», глава мафіозної організації) [362], Є. В. Шустрова (лінгвокультурні типажі карикатурного Барака Обами) [467], Є. Ю. Голодова («лицар») [64].

С. В. Попова сформувала новий підхід до вивчення типажів – суб'єктне позиціонування, що полягає в різному оцінному осмисленні типажу представниками різних груп людей [298].

А. О. Щербаєва, яка розвиває підходи В. І. Карасика до вивчення ЛТ, акцентує увагу на тому, що «ЛТ як узагальнений образ особистості, яка має набір понятєвих і ціннісних характеристик у свідомості носіїв конкретної мови, у художньому тексті отримує низку індивідуально-авторських трансформацій, які є результатом поєднання в художньому тексті національної та індивідуально-авторської картин світу» [472, с. 7].

В українському мовознавстві дослідження ЛТ ще перебуває в зародковому стані. Про це свідчить як нечисленність праць, присвячених цій проблематиці, так і їх спрямування. Зокрема, в українській мові було описано ЛТ «мусульманка» на матеріалі іспанської та французької мов (М. А. Суслова) [430]; ЛТ «маклер», його соціальний статус, мовні, поведінкові та ціннісні ознаки (І. В. Змійова) [119]; типаж «англійський дивак» як культурний концепт (К. О. Ахтирська) [9]; ЛТ «der deutschen Bürger» на матеріалі художніх творів німецьких авторів XIX ст. (О. В. Дорошенко) [101; 102]; типаж «Aussteiger» у німецькій лінгвокультурі (О. Ю. Бондарчук) [32].

М. В. Стуліна [374; 375] в кандидатській дисертації «Німецький постмодерністський дискурс: лінгвоконцептуальний і лінгвопоетичний аспекти» розглянула в ментальному просторі німецького постмодерністського дискурсу п'ять синкретичних концептів – ЛТ: три чоловічі (verrückter genius / божевільний геній,

nomade / номад, androgyner mann / чоловік-андрогін) і два жіночі (frigide frau / фригідна жінка, monstermutter / мати-тиран), які мають негативну енергетику [375, с. 10].

О. Ю. Бондарчук у дисертаційній праці «Лінгвокультурний типаж “Aussteiger” у сучасному німецькомовному дискурсі» змоделювала ЛТ «Aussteiger» крізь призму взаємозв’язку мови та мислення, аналізуючи різнорівневі мовні засоби його вербалізації (відповідна лексика, фразеологічні одиниці, словосполучення, речення й текстові фрагменти) в сучасному німецькомовному публіцистичному та художньому дискурсах, лексикографічних джерелах й опитуванні носіїв мови [32].

А. В. Русакова в дисертації «Лінгвокультурний типаж “авантюристка” в художньому втіленні: гендерний і семантико-когнітивний аспекти (на матеріалі романів Сідні Шелдона)» дослідила ЛТ «авантюристка» в художніх творах сучасного американського письменника Сідні Шелдона, застосувавши методологічні засади гендерного й семантико-когнітивного аналізу засобів лексичної номінації героїні в досліджуваних авантюрних романах; визначила способи об’єктивації ЛТ «авантюристка» в текстових фрагментах з досліджуваних романів – авантюрно маркованих контекстах, встановила особливості засобів гендерно зумовленої лексичної номінації «авантюристки» за змістом і типом значення, а також розкрила індивідуально-авторське ціннісне осмислення художньо втіленого феномена «авантюристка» [327].

У монографії «Ґендерна ідентичність в англомовному постмодерністському дискурсі: соціокультурний та лінгвопоетичний аспекти (на матеріалі наукових, публіцистичних та художніх текстів)» А. А. Марчишина запропонувала класифікацію гендерних типажів та вербальних засобів їхньої експлікації в англомовних постмодерністських художніх текстах [234].

На матеріалі української лінгвокультури було проведено лише декілька досліджень: І. Б. Бордуляк проаналізував ЛТ представників молодіжних субкультур на матеріалі творів Любка Дереша та Світлани Поваляєвої [33]; О. П. Дубчак у дисертаційному дослідженні «Концептуальна опозиція ‘СВІЙ’ – ‘ЧУЖИЙ’ в українській мовній картині світу» виділила ЛТ ‘чужаків’: *кацап*, *москаль*, *жид*,

циган, *лях*, *турок*, *татари*, а також ‘свояків’: узагальнені образи *кума* та *свата* [106]. Є. М. Санченко в дисертаційній роботі «Елітарна мовна особистість: від діалектних витоків до літературної мови» описала ЛТ «Елітарна мовна особистість», на прикладі конкретних представників української інтелігенції розглянула типові риси, притаманні певній національно-мовленнєвій культурі; виявила рівні самооцінки знань сучасної української літературної мови елітарної мовної особистості залежно від соціального статусу, віку, освіти і виховання, мови дитинства та мови шкільного навчання, емоційності ситуації; описала в соціолінгвістичному аспекті чинники, які впливають на становлення мовної особистості конкретних носіїв української елітарної мовленнєвої культури; розробила деякі підходи до створення методики аналізу типу елітарної мовної особистості з діалектним субстратом [331].

А. Ю. Леонова дослідила ЛТ «українець» у російському мас-медіа дискурсі [213], О. П. Демиденко розглянула ЛТ британців та українців у лінгвосеміотичному аспекті [86], Н. В. Коч проаналізувала ЛТ середньовічного аскета в пам’ятках давньоруської писемності [184] й описала ретротипаж «український козак» [180] та ін.

Отже, аналізуючи ЛТ, варто звертати увагу на понятєві, образно-перцептивні, оцінні, ціннісні характеристики, намагатися осягнути концептосферу носіїв своєї або іншої культури, визначати орієнтири їхньої поведінки.

1.3.1. Аксіологічні домінанти у вивченні лінгвокультурних типажів

Серед нових лінгвістичних напрямів, які виникли у другій половині ХХ ст., лінгвістична аксіологія найбільш примітна [218]. Як зазначає З. К. Темиргазіна, «оцінність у мові є самостійною лінгвістичною змістовою категорією, яка стосується всієї мовленнєво-мисленнєвої діяльності людини і позначається на всіх рівнях мовної системи. Її визначають як фундаментальну семантичну категорію, що має онтологічно складну ментальну природу і втілюється в мові у формальних оцінних структурах» [438, с. 11]. На думку І. В. Онищенко, «значний інтерес до оцінності в комунікації, підсилений антропоцентричним характером сучасних

мовознавчих студій, дозволяє розкрити когнітивні механізми й мовні особливості процесу оцінювання» [277, с. 1]. З огляду на те, що сучасне мовознавство має антропоцентричну спрямованість, М. Ю. Кайки вважає за доречне розглядати категорію оцінки в прагматичному та когнітивному аспектах [132, с. 6].

Т. А. Коць визначає оцінність як «семантико-стилістичну категорію, яка, ґрунтуючись на протиставленні часткових значень негативної, позитивної або нейтральної оцінки, передає ставлення мовця до названого предмета, явища, поняття» [177, с. 79].

Особливістю багатьох сучасних лінгвістичних досліджень є залучення до опису категорії оцінки. Це зумовлено тим, що, за слушним, на нашу думку, зауваженням Т. А. Космеди, «будь-яка онтологія: природа, суспільство, суб'єктивний світ людини, мислення, мова та ін. – все пронизане категорією оцінки і розглядається через її призму» [172, с. 1].

Незважаючи на увагу дослідників до оцінки як мовної категорії, вона має чимало лакун. Зокрема, у лінгвістичній літературі тільки починають висвітлюватися питання, пов'язані з описом оцінної характеристики ЛТ.

Оцінка є складним і багатоаспектним явищем, яке має в лінгвістиці безліч трактувань і класифікаційних інтерпретацій. Ця неоднорідність закладена у визначенні категорії оцінки. Однак, незважаючи на свою суб'єктивність, ситуативність та інтерпретаційність, оцінка є, як стверджує М. О. Мініна, «елементом значення мовної одиниці будь-якого рівня, бере участь у його побудові як центрального, ключового компонента, так і одного з мікрокомпонентів його складної ієрархічної структури» [254, с. 1].

Останніми десятиліттями в науковій літературі оцінка становить самостійне дослідження з погляду семантики, прагматики, теорії комунікації, когнітології та ін. наук. У лінгвістичних працях вітчизняних та зарубіжних мовознавців визначено й проаналізовано різноманітні аспекти оцінки та оцінного значення: оцінної модальності й логіки оцінок (Н. Д. Арутюнова, О. М. Вольф, О. А. Івін, М. В. Ляпон та ін.), функціональної природи оцінки та її функцій у структурі висловлювання й цілого тексту (О. М. Вольф, В. Г. Гак, С. В. Дорда та ін.), семантико-прагматичних

особливостей реалізації оцінного значення (Н. Д. Арутюнова, Т. А. Космеда, Т. В. Маркелова та ін.), семантико-прагматичних особливостей утилітарної оцінки (на матеріалі російської та німецької мов) (Г. О. Азилбекова), оцінки як типу мовного значення та співвідношення емоційного та оцінного компонентів у структурі значення (Й. А. Стернін, В. М. Телія, В. І. Шаховський та ін.), мовних засобів вираження оцінки (Т. І. Вендіна, Н. В. Падич, З. К. Темиргазіна та ін.).

Чимало робіт присвячено вивченню категорії оцінки. У сучасному мовознавстві можна виокремити два основні напрями в інтерпретуванні оцінних засобів мови. Представники першого напряму – функціонально-семантичного (О. М. Вольф, Т. В. Маркелова, І. В. Онищенко) розглядають оцінку як функціонально-семантичну категорію і «мають на меті вивчення системи різнорівневих засобів мови, які виконують оцінну функцію». Зауважимо, що з погляду семантики, оцінка є категорією, яка «об'єднує всі засоби сучасної мови для позначення й категоризації різних оцінних значень, мотивованих зв'язками між мовцем і дійсністю» [132, с. 6]. Зокрема, І. В. Онищенко розглядає оцінку як функціонально семантичну категорію, яка «спирається у своїй семантиці на аксіологічну константу, що становить сукупність різнорівневих мовних одиниць з оцінним значенням, які виражають позитивне чи негативне ставлення мовця до змісту промови, реалізуючи силу впливу, спрямовану на досягнення комунікативно-прагматичного завдання» [277, с. 5]. У працях дослідниці ядром функціонально-семантичного поля оцінки є лексеми з емотивним забарвленням, навколоядерний простір утворюють лексеми раціональної оцінки, а периферію – більшість одиниць морфологічного, словотвірного та синтаксичного рівнів [277].

Представники іншого – функціонально-прагматичного напряму (В. Г. Гак, В. В. Лопатін, Л. О. Сергєєва, В. М. Телія, В. І. Шаховський та ін.) «пов'язують оцінну проблематику з конотативним аспектом семантики мовних одиниць і вивчають роль конотативних оцінних компонентів у різних семантичних структурах і процесах» [132, с. 6].

Різні аспекти оцінки як мовної категорії розглядали О. Ю. Арешенкова [6], С. В. Баранова [14], О. Л. Бессонова [21], І. Є. Буяр [38], Н. В. Вишивана [44],

Т. А. Космеда [172; 173], В. Л. Крищук [193], Л. М. Марчук [239], М. М. Михальченко [257], Н. О. Мех [252], В. В. Нагель [262], І. В. Онищенко [277], Г. І. Приходько [308; 309], С. О. Ткаченко [14] та ін. Зокрема, Т. А. Космеда в дисертаційній праці «Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: засоби вираження категорії оцінки в українській та російській мовах» встановила рівень дослідженості цієї мовної категорії. Дослідниця визначила конотативний компонент оцінного значення, окреслила природу оцінки в прагмалінгвістичному аспекті, виокремила різновиди оцінних фразеологізмів [172].

У сучасній лінгвістиці відсутній єдиний підхід до трактування поняття «оцінка», зокрема до визначення основних засобів вираження оцінки. Одні дослідники вважають, що засобом вираження оцінки є лише оцінні суфікси, інші переконані, що вона охоплює всю сукупність мовних засобів, які виражають емоційно оцінне ставлення мовця (суб'єкта) до навколишньої дійсності. Крім того, оцінку тлумачать як позитивну чи негативну кваліфікацію предмета думки, як «позитивне або негативне судження про те, що позначається конкретною мовною одиницею. Іноді під оцінкою розуміють тільки компонент конотативного значення слова» [307, с. 3]. Оцінку тлумачать як висловлювання про цінності об'єкта, тобто про його значення, здатності задовольняти потреби. Наведемо також інші підходи до визначення цієї категорії: оцінка – це алетичне та аксіологічне значення, оцінка – відношення суб'єкта до зовнішнього середовища, оцінка – модальність. Оцінку в когнітивному висвітленні іноді визначають як «другу концептуальну метафору good is up» [Цит. за : 307, с. 3].

Найбільш поширений підхід до опису категорії оцінки пов'язаний із виділенням у цьому феномені двох взаємодіючих складників – суб'єкта та об'єкта. О. В. Федоренко під оцінкою розуміє «ставлення суб'єкта до об'єкта висловлювання» [447, с. 244]. Автор наголошує: «...категорію оцінки відображає суспільно-політичне уявлення про добро і зло, про цінності, користь предметів (об'єктів, явищ)» [447, с. 244].

Аналогічне визначення оцінки подає М. Ю. Кайки як «ставлення носіїв мови до об'єкта, що обумовлено визнанням або невизнанням його цінності, відповідністю

або невідповідністю його якостей певним ціннісним критеріям, це наслідок оцінної діяльності суб'єкта» [132, с. 16].

Оцінка є результатом осмислення і відображення дійсності крізь призму сприйняття її людиною, а отже, їй «притаманні такі характеристики: особлива форма ставлення людини до навколишнього середовища; регуляція поведінкової активності індивіда, соціального суб'єкта; синтезування єдності сутності в різноманітті; демаркація якісно різних атрибутів соціального буття людини (добро і зло, прекрасне і потворне, істина і брехня і т. п.); пошук істинного знання, істини власного існування людини; формування ідеалів, норм співіснування в суспільстві та ін.» [309, с. 15].

Оцінка як складне утворення передбачає виокремлення в ній кількох компонентів. До них належать: 1. Суб'єкт оцінки, «тобто той, хто оцінює», наприклад, особа, лінгвокультурна група чи соціум. 2. Об'єкт оцінки – «предмет, особа, подія, яким приписують певну цінність. В об'єкті виділяються оцінювані аспекти. Об'єкт оцінки є культурно маркованим, оскільки вибір того чи того явища або ознаки для оцінки вказує на його актуальність для лінгвокультурної спільності». 3. Власне оцінка: «абсолютна (добре, погано, байдуже) або порівняльна (краще, гірше, рівноцінно)». 4. Підстава оцінки (наприклад, культурна установка, стереотип) є «завжди культурно маркованою, оскільки її ментальні категорії мають культурно обумовлену природу» [444, с. 71].

М. Г. Тер-Григор'ян суб'єкт оцінки розуміє як «експліцитний або імпліцитний компонент оцінної конструкції, що представляє людину або соціум, з боку якого дається оцінка». Об'єктом оцінки дослідниця вважає компонент оцінного висловлювання, що є фрагментом навколишнього середовища, який оцінюється [439, с. 80].

Об'єкт оцінки, маючи як позитивні, так і негативні властивості, може позначати не лише конкретний предмет, а й цілу ситуацію, дію чи факт [439, с. 80].

На думку З. К. Темиргазіної, оцінка є поняттям, яке містить характеристику будь-якого об'єкта з погляду «добре» – «погано», «оцінно байдуже». Вона

ґрунтується на загальній властивості мислення людини «відображати об’єктивний світ у поняттях, судженнях, умовиводах, теоріях тощо» [438, с. 13].

Будь-яке оцінне судження завдяки тому, що воно передбачає наявність суб’єкта, від якого надходить оцінка, та його об’єкта, тобто предмета або явища, до якого належить оцінка, містить у собі поєднання об’єктивного та суб’єктивного. Під суб’єктивним компонентом оцінки розуміють «позитивне або негативне ставлення суб’єкта оцінки до її об’єкта» [309, с. 24]. Об’єктивним компонентом оцінки є певні властивості предмета або явища, які оцінюються в самому об’єкті. Суб’єкт та об’єкт оцінки передбачають існування як суб’єктивного, так і об’єктивного чинників. Обґрунтовуючи необхідність визначати суб’єкт та об’єкт оцінки, науковці стверджують, що «суб’єкт, оцінюючи предмети або події, враховує, з одного боку, своє ставлення до об’єкта оцінки (подобається / не подобається), а з іншого, – стереотипні уявлення про об’єкт і шкалу цінностей, згідно з якими мають властиві об’єкту ознаки. Двоєдиність суб’єкта та об’єкта асиметрична, тому взаємодією між ними є середовище оцінки – це взаємодія активно-пасивна: суб’єкт оцінює об’єкт у процесі практичного освоєння його і виявлення у нього цінності» [309, с. 24].

ЛТ є найбільш цікавим для аксіологічного напряму в лінгвістиці, оскільки відображає в собі цінності, які закріпилися в соціумі, з одного боку, і служить основою для формування нових ціннісних орієнтацій у суспільстві, з іншого [134].

Типізація особистостей, на думку Т. В. Зенкової, «може базуватися на оцінці ступеня впливу на поведінку представників відповідної культури. За цим критерієм виділяють етнолінгвокультурні типажі, які отримують оцінну кваліфікацію з боку представників інших лінгвокультур (наприклад, американський гангстер, російський інтелігент, французький буржуа), і соціолінгвокультурні типажі, які представляють той чи той соціокультурний тип у межах відповідної лінгвокультури (наприклад, політик, аристократ, хакер). В останньому випадку ЛТ є узагальненою особистістю з поєднанням унікальних характеристик, властивих певній субкультурі» [117, с. 192].

Як показують спостереження, ЛТ за аксіологічною маркованістю зазвичай поділяються на позитивні («селянин», «робітник», «студент», «козак»), амбівалентні («панич», «пані», «панна», «священник», «москаль-солдат», «жид») та негативні

(«чиновник», «пан», «лях / поляк», «циган»). Цей розподіл відбиває провідні тенденції в оцінці впізнаваних персонажів епохи, однак через суб'єктну зумовленість оцінки завжди можна навести приклади іншого, нетипового, погляду на той чи той типаж. Зразком такого протилежного ставлення до типажу в сучасній мовній свідомості можуть бути оцінно протиставлені контексти на зразок: *Та хто він?! Хакер. Одним словом, шахрай* (усне мовлення) – *хороший хакер*, *вправний хакер*, *досвідчений хакер* тощо.

1.3.2. Типаж у ціннісній системі лінгвокультури

У лінгвокультурології категорії цінності належить чільне місце, оскільки вона є одним із системоутворювальних чинників культури, критерієм соціальної диференціації та групової ідентичності. Цінності, сконцентровані в епіцентрі культури, визначають зміст явищ суспільного та індивідуального життя [10, с. 10].

Є. В. Гуляєва слушно зауважує: «Цінності лежать в основі яких-небудь переваг, які надає людина, характеризуючи предмети, події, якості, що відображаються у свідомості людей у вигляді суджень і оцінок. Вибіркове ставлення людини до дійсності завжди передбачає оцінку, оскільки саме через оцінку як в індивідуальній, так і в колективній свідомості відбувається формування системи цінностей. Не існує жодного аспекту людського життя, який не був би пов'язаний з процедурою оцінювання» [77, с. 110].

Цінності сприяють інтеграції суспільства, допомагають індивідам правильно обирати соціально схвалюваний спосіб поведінки й дотримуватися його у життєво значущих ситуаціях. Погоджуємося із слушною думкою Є. Ф. Серебреннікової про те, що система цінностей є «епіцентром культури, духовних потреб та інтересів як окремої особистості, так і соціальних груп» [344, с. 27–28].

Положення про взаємозв'язок культури і цінностей обґрунтовані в працях М. Ф. Алефіренка, А. М. Баранова, Ю. В. Бромлея, Й. Л. Вайсгербера, А. Вежбицької, В. фон Гумбольдта, О. О. Дмитрієвої, М. С. Кагана, В. І. Карасика, Ю. М. Караулова, О. Ф. Лосєва, Ю. М. Лотмана, О. О. Потебні, Г. Г. Слишкіна, Ю. С. Степанова, У. Квастхофф, Р. Ладо, Н. Луменна, Ч. Морріса, Е. Оксаар,

М. Рокіча, С. Саджера, Х. Спенсер-Оуті, Ю. Хабермаса, Д. Хаймса, Е. Холла, Г. Хофстеда.

Цінності є базовими одиницями аксіологічної картини світу. Їх розглядають як мету людської діяльності. На думку К. Клакхона, цінності є усвідомленим або неусвідомленим, таким, що притаманне індивідові чи групі індивідів, уявленням про бажане, яке визначає вибір цілей (індивідуальних або групових) відповідно до можливих засобів і способів дії [Цит. за: 511].

Як вважає О. О. Дмитрієва, цінностям властива здатність до переоцінювання та перенесення з одного рівня на інший. Цінності – це «проміжок між різноманіттям індивідуальних суджень, поведінки, уявлень і соціально обов'язковими діями, відповідними нормативними приписами» [98, с. 35]. На користь цього твердження свідчить положення О. В. Бабаєвої, яка визначає цінність як «мету, що орієнтує людину в її діяльності та детермінує норми поведінки» [10, с. 11].

Зазначене вище дає підстави стверджувати, що цінності характеризують як узагальнені уявлення людей про мету і норми своєї поведінки; фундаментальні норми; те, що виражає смисли культури; феномени, які впливають на інтереси і мотиви діяльності людей; те, що спостерігається в індивіді та суспільстві. Отже, цінності є атрибутом людської свідомості, людина їх формує в процесі власної діяльності, і поза людиною та суспільством цінності не існують.

Складна природа категорії «цінність» зумовила існування різних підходів до класифікації цінностей. Наприклад, за способом існування цінності поділяють на матеріальні, духовні, духовно-матеріальні; за сферами буття – цінності природи, культури, соціуму; за значущістю в житті людини розрізнять побутові цінності та цінності споживання. Часто об'єктом вивчення стають «загальнолюдські» цінності, які забезпечують постійність і відтворення культури. Виокремлюють також етнонаціональні, соціально-політичні, індивідуально-особистісні цінності відповідно до соціальних та загальнолюдських [344, с. 29–30].

О. О. Дмитрієва виділяє чотири основні типи цінностей: 1) моральні (зумовлюють висунення на перше місце інтересів соціуму, а не індивідуума і втілюються в системі детально розроблених норм суспільства); 2) утилітарні

(виражають пріоритети матеріального та ідеального порядку для індивідуума); 3) суперморальні (виявляють вищі символічні ознаки соціуму загалом, не підлягають раціональному поясненню і повинні сприйматися на віру); 4) субутилітарні (мають універсальний характер і відображають потреби людини в харчуванні, отриманні задоволення, захисті від негоди, продовженні роду тощо) [98, с. 118]. На думку дослідниці, закріплені в колективній свідомості етносу, ці типи створюють специфічну ціннісну картину суспільства.

В. І. Карасик стверджує, що «у структурі мовної особистості особливе місце належить цінностям – найбільш фундаментальним характеристикам культури, вищим орієнтирам поведінки» [144, с. 116]. Ця думка про закріпленість за типажами певних ціннісних характеристик повною мірою втілена в працях О. О. Дмитрієвої, яка проаналізувала ЛТ Росії та Франції XIX ст.: «гусар», «козак», «декабрист», «світський москвич», «світський парижанин», «буржуа», «гризетка», «французький модник». Основою опису ціннісних характеристик типажів послугувала класифікація С. П. Мамонтової. Зокрема, у монографії «Лінгвокультурні типажі Росії та Франції XIX ст.» О. О. Дмитрієва виділяє: 1. Загальнолюдські цінності, які визнає найбільша кількість людей у часі та просторі. До них належать найважливіші життєві істини і норми моральності: любов, повага до ближнього, чесність, милосердя, дружба. Чимало моральних заповідей, збігаючись у світових релігіях, водночас мають відмінності в основних правах людини. 2. Національні (етнічні) цінності, їм належить визначальна роль у житті будь-якого народу та окремої особистості. На відміну від загальнолюдських, вони більш конкретні. Національні цінності є складниками специфіки культури народу, вони найяскравіше виявляються під час крос-культурного дослідження. 3. Станово-класові цінності, пов’язані з інтересами і світовідчуттям окремих класів та соціальних верств. 4. Локально-групові цінності – сума норм поведінки для певних груп людей (професійних груп). Наприклад, ціннісні переваги ЛТ «козак» належать до цієї групи цінностей. 5. Сімейні цінності, які передають з покоління до покоління. До них можна зарахувати позитивні фамільні традиції, не завжди властиві ЛТ. Усе визначається тим, наскільки типовими є ці цінності для певного типажу. У «буржуа» сімейні

цінності в шкалі пріоритетів домінують, а для типажу «модник» вони не є типовими. 6. Індивідуально-особистісні цінності, які містять предмети та ідеї, особливо близькі окремо взятій людині. Їх можуть запозичувати з навколишнього соціально-культурного середовища або створювати внаслідок роботи над самим собою. Ця група цінностей не може становити характеристику типажу апріорі, оскільки ЛТ, на відміну від конкретної мовної особистості, – це «узагальнений образ представника певної соціальної групи в межах конкретної культури» [98, с. 32–33].

Наведена система цінностей може бути використана як своєрідна матриця, яка накладається на ЛТ. Наприклад, стосовно типажу «робітник» у ХД XIX ст. переважають загальнолюдські та станово-класові цінності. При цьому фоновими виявляються, наприклад, характеристики зовнішності, дозвілля, сфери діяльності, мовних особливостей (опис образно-перцептивних характеристик типажу); фоном до провідних оцінок стає фіксація оцінного ставлення до відповідного типажу, виведення норм поведінки і цінностей, що утворюють аксіологічну базу певного типажу.

Для типажу «козак» фундаментальними є станово-класові цінності – «права», «свободи» і «вольності» козаків. «Особистою свободою насамперед окреслювалося уявлення про соціально-політичну і правову суверенність козака, що підлягає козацькому праву і присуду. Станово-класовий горизонт “прав”, “свобод” і “вольності” охоплював, зокрема, права і свободи у сфері козацького землеволодіння, майнові й спадкові права, козацький устрій, судочинство, демократію (виборність старшини, рівність козаків, свобода громадянського голосу та ін.), питання справедливої винагороди за військову службу» [129, с. 275].

Як показують спостереження, лінгвокультурні оцінні характеристики типажів базуються на власній суспільній свідомості, понятєвих засадах виділення того чи того типажу. Понятєвий каркас закріплюється в певних дефініціях. Наприклад, звернення до «Словника української мови» засвідчує стосовно типажу «робітник» дві понятєві основи. Одна з них пов’язана з констатацією факту, що *робітник* – «той, хто створює матеріальні цінності, працюючи на промисловому підприємстві»; «той, хто працює, трудиться; трудівник»; «людина, зайнята в якій-небудь певній

галузі діяльності» [СУМ, т. 7, с. 585]. Інша основа орієнтована не лише на логічне, а й на станово-класове оцінне вираження сутності типажу «робітник»: «у капіталістичному суспільстві – представник експлуатованого класу, позбавлений засобів виробництва»; «у соціалістичному суспільстві – людина, що працює за фахом і належить до робітничого класу, який володіє загальнонародною власністю на засоби виробництва і є керівною силою держави»; «той, хто здійснює нескладну, допоміжну фізичну роботу»; «той, хто найнявся до кого-небудь працювати на нього; наймит» [СУМ, т. 7, с. 585].

Звернення до лексикографічної практики XIX ст. свідчить про меншу акцентуацію на станово-класовий складник, у словнику В. І. Даля *робітник* – «работникъ, -ница, взятый куда для работъ, простыхъ, черныхъ, или сельскихъ, или фабричныхъ и заводскихъ; простой прислужникъ, батракъ, наймистъ, служитель» [ДТС, т. 4, с. 6].

У словнику Б. Д. Грінченка *робітник* – «работникъ» [ГСУМ, т. 4, с. 26].

Відповідно до джерел художньої літератури XIX ст. та опрацьованого ілюстративного матеріалу для типажу «робітник» на поняттєвому рівні важливими є такі складники: представник експлуатованого класу, позбавлений засобів виробництва; багато й старанно працює; той, хто найнявся до кого-небудь працювати. Крім них, у ХД XIX ст., зокрема у творах І. Я. Франка, представлено різні аспекти побутування типажу, подано його ціннісні характеристики. Уявлення про робітника, які І. Я. Франко відображає через загостреність оцінних характеристик, не завжди збігаються з об’єктивними даними про типаж «робітник» за лексикографічними джерелами – словниками, енциклопедіями, історичними працями, документами тощо.

Аналізуючи ціннісні характеристики ЛТ «робітник», варто розглянути його оцінку з погляду того, як він сам себе оцінює та свою повсякденну реальність, і як його оцінюють інші. Отже, у тлумачних словниках української мови переважають станово-класові цінності, а для глибшого розуміння у творах І. Я. Франка представлено також етичні цінності.

І. В. Шаліна наголошує на тому, що глибинні механізми та регулятори поведінкових реакцій пов’язані з ціннісним складником ЛТ. Йдеться про так звані архетипи – «вроджені приписи загального плану, що спонукають до активності або реагування на ситуацію». ЛТ у такому разі розглядають як «культурну оболонку архетипу», він зумовлює певні емоційно-чуттєві реакції та почасти типові дії. Відповідно архетипи пов’язані з цінностями [459].

Отже, для того щоб краще зрозуміти ЛТ, варто апелювати до цінностей і ціннісних переваг особистості.

1.3.3. Гендерна належність лінгвокультурних типажів

У 70-ті роки ХХ ст. науковці зверталися до проблем вивчення гендеру. Гендерологічні дослідження з’являються в європейській та американській соціолінгвістиці, а з початку 90-х років ХХ ст. – у мовознавстві на пострадянському просторі. В Україні гендерна проблематика стала об’єктом наукових студій А. М. Архангельської, Н. М. Баландіної, Ф. С. Бацевича, О. Л. Бессонової, О. І. Горошко, О. В. Дудоладової, Л. Ф. Компанцевої, К. В. Піщикової, Я. В. Пузиренко, О. І. Семиколєнової, Л. М. Синельникової, Л. О. Ставицької, О. О. Тараненка, А. Г. Шиліної та ін.

Увагу науковців з погляду гендерології привернули питання подібностей, відмінностей та особливостей репрезентації осіб чоловічої та жіночої статі в мові. Зі збільшенням кількості праць, присвячених причинам виникнення гендерних відмінностей у мові, з’явилися дослідження, мета яких – проаналізувати множинні мовні засоби виявлення гендеру в різних культурах. Соціокультурна природа гендеру як соціальної статі полягає в тому, що він є ідеологічним конструктом й акумулює уявлення про те, що означає бути чоловіком або жінкою у тій чи тій культурі.

Сучасний стан лінгвогендерологічних студій в Україні відзначається, як зауважила Л. О. Ставицька, «полівекторністю наукових зацікавлень та дослідницьких парадигм, що координують з лінгвальною спеціалізацією мовознавців. Найбільш плідно й послідовно провадять лінгвогендерологічні студії

вчені-германісти на матеріалі англійської мови, працюючи переважно в царині гендерно зорієнтованої когнітивної лінгвістики, теорії дискурсу. Праці лінгворусистів спрямовані насамперед на розроблення методології, теоретико-поняттєвої бази лінгвогендерології, на вивчення соціопсихолінгвістичних аспектів та дискурсивних практик». Серед праць лінгвоукраїністів значну вагу мають дослідження з «гендерної лінгвістики: лексико-фразеологічна система, словотвірний потенціал української мови вивчається під кутом зору маніфестації обох соціальних статей, розробляється також проблема комунікативних стратегій української мовної спільноти» [366, с. 57].

Лінгвістична гендерологія співвідносить мову з особистістю за ознакою соціальної статі. На думку Л. О. Ставицької, «сучасна лінгвістика переживає своєрідний “гендерний бум”, а тому можна і треба говорити про накопичені ідеї, напрями пошуків та експериментів, маючи на увазі становлення української лінгвістичної гендерології, бо гендер як ніяке інше соціолінгвістичне поняття, закорінений в умови життя, реалії, норми і традиції певної культури» [367, с. 30]. Дослідниця визначає гендерні ознаки мовної картини світу як сутнісні прояви пізнання світу крізь призму чоловічого і жіночого бачення. Вони об’єднують універсальні та національно специфічні ознаки, засвідчують особливості номінативної і комунікативної діяльності чоловіків та жінок, виявляють вплив статі на мовну практику і мовну поведінку [367, с. 30].

Залежність мовних особливостей від розподілу носіїв мови за статтю виявляється багатоманітно. В Україні гендерна лінгвістика лише розвивається, обравши за основу випробувані в зарубіжній лінгвогендерології методи. Вітчизняні дослідження в цій галузі здебільшого предметом аналізу мають зарубіжний мовний матеріал та орієнтовані переважно на російськомовний соціум, який мешкає в Україні.

Термін «гендер» справедливо вважають поняттям міждисциплінарним. Цей онім виник у Великобританії, і в перекладі з англійської мови *gender* дослівно означає граматичний рід – чоловічий, жіночий, середній. Згодом це поняття почало означати соціостатеві характеристики статі з притаманними їй особливостями

способу життя, вчинків, задумів і прагнень тощо [395, с. 19–20]. Гендер стосується не лише окремих індивідів – чоловіків та жінок, а й визначає стосунки між ними як «соціально-демографічними групами» та гендерні відносини у всій сукупності – те, як втілюються в життя «соціальні ролі жінок і чоловіків», як вони вибудовуються в суспільних відносинах [247, с. 11; 2, с. 158]. Більшість дослідників беруть за основу традиційне розуміння гендеру як сукупності соціальних і культурних норм, які суспільство пов'язує з біологічною статтю [2, с. 158; СГТ, с. 45].

На думку Л. О. Ставицької, термін «гендер» «не може бути повністю замінений словом "стать", бо виправдав себе як позначення міждисциплінарного наукового напряму. Варто говорити про тривку термінологічну заангажованість поняття "гендер", адже в спеціальній літературі частіше вживається не сам термін *гендер*, а його деривати *гендерні дослідження*, *гендерні аспекти*, *гендерні відношення*, *гендеристи*, *гендерологія* та ін.» [366, с. 20].

Н. Л. Пушкарьова тлумачить гендер як системну соціальну характеристику, від якої неможливо відмовитися або її позбутися. Гендер означає, власне, і соціально-культурний процес, під час якого суспільство конструює відмінності в чоловічих та жіночих ролях, поведінкових, психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних та емоційних характеристиках, і його результат – «соціальний конструкт гендеру» [310].

Дж. Коатс, автор значної кількості наукових статей та монографій в аспекті соціолінгвістики, розмірковує про жінок як соціальну групу, наголошуючи, що в дослідженнях способів різного вживання мови чоловіками і жінками обов'язково потрібно з'ясувати, «яким чином жінки як група відрізняються від чоловіків як групи» [156, с. 35]. Дослідниця виокремлює такі специфічні характеристики гендерних соціальних груп: «...чоловіки і жінки становлять специфічні соціальні групи, яким притаманні особливі риси, бо в нашому суспільстві вони прагнуть парного союзу, що складається з одного чоловіка і однієї жінки, вони ніколи не живуть на окремих територіях, за винятком певних умов». Якщо в інших соціальних групах межі між «своїми» та «чужими» усвідомлюють досить чітко і це часто призводить до конфліктів, то чоловіки і жінки схильні спілкуватися одне з одним

доброзичливо. В опозиції «чоловіче – жіноче» саме «чоловіче» є немаркованим членом, а отже, «для чоловіків соціальна група може виявитися більш значущою категорією, ніж стать» [156, с. 39].

Слушною видається думка Дж. Батлер, яка важливими елементами створення гендерних відмінностей вважає зіставлення «чоловічого» та «жіночого», тобто залежність жіночого начала від чоловічого [60, с. 200].

Гендер є соціокультурною категорією, він відбиває сукупність соціальних та культурних норм, очікувань, уявлень, які асоціюють з особами чоловічої або жіночої статі в певному суспільстві. «Для поняття "гендер" принципово важливим є положення про те, що гендерний статус, гендерна ієрархія та гендерно зумовлені моделі поведінки задаються не природою, а "конструюються" суспільством (doing gender), приписуються інститутами соціального контролю й культурними традиціями» [366, с. 20]. Культурна символіка гендеру, надаючи образам фемінності й маскулінності в їхній соціокультурній сукупності певних конкретних явищ, фактів, демонструє «культурно-символічну ієрархію через когнітивні конструкти» [57].

Якість і властивість гендерних чинників у мові вивчають у багатьох галузях – гендерній психології, семантиці, соціальній психології, соціології, соціопсихолінвістиці, теорії дискурсу і комунікації. Для аналізу гендерного аспекту художнього тексту, зауважила Л. О. Ставицька, важливими є дослідження мовленнєвих та комунікативних стратегій різногендерних суб'єктів мовної діяльності. «Постулюється слушна думка про те, що художній текст, особливо драматургічний і прозовий, достатньо точно відображає мовленнєву діяльність і є багатим джерелом її вивчення» [366, с. 54].

Варто зазначити, що з поняттям «гендер» тісно пов'язані терміни «концепт», «культурний концепт», «лінгвокультурний типаж».

Учені виділяють певні типи особистостей не лише за їх віднесенням до лінгвокультури, а й у межах їх приналежності до певної соціальної групи. Зокрема, В. І. Карасик висловлює думку про те, що «соціологічні класифікації особистостей

базуються на виділенні певних соціальних типів за гендерними, віковими, освітніми, професійними та іншими ознаками» [143, с. 7–8].

Дослідники зауважують, що під час аналізу ЛТ провідним є виокремлення соціометричних ознак, які стосуються зовнішнього вигляду (одяг, вік, гендер), соціального статусу (освіта, походження, оточення, дозвілля), сфери діяльності та мовних характеристик.

Описуючи ЛТ, російські мовознавці виділяють важливі складники: «гендер» (О. О. Дмитрієва, Т. В. Бондаренко), «гендерну належність» (О. О. Дмитрієва, Є. В. Гуляєва, А. В. Асадуллаєва), «гендерну спрямованість», «гендерне забарвлення» (Л. М. Бровікова), «гендерні взаємини» (Л. І. Макарова), «гендерні ознаки» (В. І. Карасик), «гендерну маркованість» (В. І. Карасик). Наприклад, «гендерна належність може визначатися суто чоловічою статтю» [98, с. 130], типаж може бути «рівноправно представлений жінками і чоловіками» [98, с. 255], для певних типажів гендерна ознака може бути взагалі нейтральною [96, с. 8]. Пор.: «До прямих маскулінних типажів у російській лінгвокультурі належать “гусар”, “козак”, “декабрист” і “світський москвич”, у французькій лінгвокультурі – “буржуа” і “світський парижанин”. Прямий фемінний типаж представлений у французькій лінгвокультурі (“гризетка”), асоціативні фемінні типажі – у російській лінгвокультурі (“дружина декабриста” і “козачка”), у французькій лінгвокультурі (“дружина буржуа”). Для типажу “французький модник” гендерна ознака є нейтральною» [96, с. 8].

Л. М. Бровікова акцентує увагу на тому, що «типаж має яскраво виражене гендерне забарвлення та специфічні характеристики вербальної поведінки, обумовлені особливостями професійної діяльності» [37, с. 98].

На думку В. І. Карасика, значущою стає саме та гендерна ознака, яку виокремлює автор, наприклад, описуючи зовнішній вигляд російського інтелігента у словникових дефініціях: за зовнішністю визначається чоловік-інтелігент, за манерами поведінки – як чоловік, так і жінка [136, с. 46]. А. А. Марчишина під гендерним типажем розуміє «узагальнений образ персонажа постмодерністського художнього тексту, чия ґендерна ідентичність сконструйована відповідним набором

мовних засобів, що відображають авторське бачення стереотипних уявлень про фемінний / маскулінний / квір зовнішній вигляд, риси характеру, моделі поведінки й інші атрибути» [234, с. 288–289].

На думку О. О. Дмитрієвої, «гендерні характеристики лінгвокультурних типажів можуть бути маскулінними, фемінними та нейтральними, з одного боку, і прямими та асоціативними, з іншого боку» [98, с. 275; 96, с. 8]. До прямих маскулінних типажів в українському ХД ХІХ ст. належать «чиновник», «пан», «панич», «селянин», «робітник», «студент», «священник», «москаль-солдат», «козак», «лях / поляк», «жид», «циган».

В українській лінгвокультурі можливі такі прямі фемінні типажі: «пані», «панна», «селянка», «козачка», «московка», «робітниця», «жидівка», «циганка».

У ХД ХІХ ст. спостережено гендерно марковані протиставлення ЛТ за статтю: *робітниця – робітник*, *селянка – селянин*, *чиновник – чиновниця*, *козак – козачка*, *жид – жидівка*, *циган – циганка*; за функціональними розбіжностями: *священник – матушка*; за соціальними ознаками:

- *селянин, селянка – робітник*, *робітниця*:

селянин, *селянка* («жителі села, основним заняттям яких є обробіток землі» [СУМ, т. 9, с. 119]): *Та й що варт* ***селянин без землі****?* (М. М. Коцюбинський. Ціпов'яз, т. 1, с. 128); *...старенька* ***селянка*** *бабуся внесла нам обід…* (І. С. Нечуй-Левицький. В Карпатах, т. 4, с. 358) – *робітник*, *робітниця* («ті, хто створюють матеріальні цінності, працюючи на промисловому підприємстві» [СУМ, т. 8, с. 585]): ***Робітники*** *іно що сходилися «на фабрику»* (І. Я. Франко. Муляр, т. 15, с. 61); ***Робітниці*** *кинули роботу і пішли* ***з фабрики*** (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 3, с. 224);

- *селянин*, *селянка – пан*, *пані*:

селянин, *селянка* («особи, які належить до нижчого податного стану землеробів» [СУМ, т. 9, с. 119]): *…з'явився широкоплечий*, *огрядний літній* ***селянин*** (М. П. Старицький. Останні орли, с. 49); *…спитав його* ***селянин*** *із смаглявим*, *подзьобаним віспою обличчям*, *що стояв попереду* (М. П. Старицький. Останні орли, с. 57); *Та* ***селянка***, *яка було притихла*, *закашлялась і знов почала стогнати*

(М. П. Старицький. Останні орли, с. 257); ***Селянки ввійшли*** *до її келії…* (М. П. Старицький. Останні орли, с. 257) – *пан*, *пані* («ті, хто займали привілейоване становище в дореволюційному суспільстві, належали до забезпечених верств міського населення, інтелігенції» [СУМ, т. 6, с. 41]): *...дарма*, *що* ***панові було більш як п'ятдесят років****…* (Б. Д. Грінченко. Сонячний промінь, т. 1, с. 327); *– А що там*, ***пані Полошинська***, *– питали сусідки…* (А. Я. Чайковський. Олюнька, с. 129); *Рідний брат* ***пані Підліської*** *був крилошаном…* (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 357);

- *кріпак, кріпачка – козак, козачка*:

кріпак, *кріпачка* («особисто залежні від поміщика й прикріплені до земельного наділу селяни» [СУМ, т. 4, с. 356]): *Бжозовський задумав другого дня з сільською поліцією половить своїх* ***кріпаків****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Микола Джеря, т. 1, с. 472); *– ... Ти*, *дякувати господові*, *не* ***кріпачка****: твоя праця не загине дурно* (Марко Вовчок. Козачка, с. 49) – *козак* («на Україні в XV–XVIII ст. – вільна людина з кріпосних селян або міської бідноти, що втекла на південні землі України й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників» [СУМ, т. 4, с. 209]), *козачка* («дружина або дочка козака» [СУМ, т. 4, с. 210]): *О милий Боже України*, *не дай пропасти на чужині в* ***неволі вольним козакам****!* (Т. Г. Шевченко. Гамалія, т. 1, с. 236); *І про Україну Розмовляють*, *розказують*, *Як Січ будували*, *Як* ***козаки*** *на байдаках Пороги минали...* (Т. Г. Шевченко. Гайдамаки, т. 1, с. 131); *– Хто ж і порадить сироту*, *– одказують старі* ***козачки*** (Марко Вовчок. Козачка, с. 51).

Однак текстовий матеріал дозволив виокремити лише чотири гендерно симетричні типажі – «пан» та «пані», «панна» і «панич». Всі інші жіночі ЛТ, такі як *циганка*, *селянка*, *козачка*, *робітниця*, *жидівка*, *чиновниця* та ін. у ХД письменників підросійської та підавстрійської України представлені побіжно, а отже, виокремлення їх як фемінних пар до аналізованих маскулінних типажів не має фактичного підґрунтя.

Цілком погоджуємося із твердженням О. О. Дмитрієвої про те, що типаж має «яскраво виражені гендерні особливості» [98, с. 150].

Отже, гендерна належність у процесі опису типажів може варіюватися: деякі з них належать винятково до однієї статі, інші – як до чоловічої, так до і жіночої, тобто маскулінним типажам притаманні одні характеристики, а фемінним – інші.

1.4. Лінгвокультурний типаж як предмет лінгвістичного вивчення

Теорія ЛТ є одним з актуальних напрямів сучасної антропологічної лінгвістики, який розвивається, водночас чимало питань залишаються дискусійними, зокрема принципи виділення і типологія. Опис ЛТ є доволі поширеним об'єктом лінгвістичних досліджень. Проте, на думку Є. В. Гуляєвої, ще недостатньо вивченими є питання, пов'язані з різновидами типажів, їхнім описом, етнокультурною та соціокультурною специфікою тощо [76, с. 3].

У російському мовознавстві розроблено різні класифікації ЛТ: за ознакою приналежності до тієї чи тієї соціальної спільності (В. І. Карасик), ступенем вираженості впізнаваних образів (В. І. Карасик, О. О. Дмитрієва, О. Ю. Скачко, М. В. Міщенко), асоціативною ознакою (І. О. Мурзінова, Л. П. Селіверстова), ознакою прототипності / непрототипності (І. О. Мурзінова, О. В. Лутовинова, Т. В. Бондаренко), ознакою оцінного знака (В. І. Карасик, О. О. Дмитрієва), ознакою реальності мовної особистості (В. В. Дерев'янська, І. О. Мурзінова) [8, с. 4].

Доречною вважаємо класифікацію ЛТ, яку запропонувала Л. А. Васильєва. Дослідниця розрізняє етнокультурні типи загалом (оцінна кваліфікація з боку представників інших етносів, наприклад, *типовий англієць*) та соціокультурні типи в межах відповідної культури («модельні особистості, які наслідують або яким протиставлені представники тієї ж самої культури», приміром, *англійський аристократ*) [45, с. 22].

За ознакою приналежності до того чи того соціуму Т. В. Бондаренко виокремлює етнокультурні та соціокультурні типажі; за ступенем вираженості відомих характеристик автор поділяє їх на яскраві (модельні особистості) та неяскраві; за ознакою оцінного знака – позитивні і негативні; за ознакою реальності мовної особистості – реальні та фікційні; за асоціативною ознакою – фіксовані й дисперсні [31, с. 74].

Наприклад, у російській лінгвокультурі виділяють етнокультурні типажі: «російський інтелігент» (В. І. Карасик), «англійський аристократ» (Т. О. Івушкіна), «французький буржуа», «циганка» (О. О. Дмитрієва), «англійський лицар» (О. Ю. Скачко), «російський чиновник» (В. В. Катерміна), «російський солдат» (Є. А. Єліна), «російський дворянин» (Ю. О. Квартовкіна), «англійський бізнесмен» (А. Г. Михайлова), «американський супермен» (В. М. Радван), «американський ковбой» (М. В. Міщенко), «американський політик» (О. В. Бакумова), «англійський дивак» (О. А. Ярмахова), «англійський колоніальний службовець» (В. В. Дерев'янська), «калмицький кочівник» (Ж. М. Церенова), «англійський сноб» (Г. Ю. Коровіна), «американська кінозірка» (Л. П. Селіверстова), «російський підприємець» (М. М. Іванова), «американський адвокат» (Є. В. Гуляєва), «американський гангстер» (Ю. В. Какічева, В. М. Затяміна), «британська королева» (І. О. Мурзінова), «англійський дворецький» (Т. В. Бондаренко), «англійський вікарій» (Л. М. Бровікова), «зірка Голлівуду» (Л. П. Селіверстова), «китайський цілитель» (А. О. Рощина), «британський прем'єр-міністр» (Л. А. Васильєва) [3].

У лінгвокультурології також прийнято виділяти і соціокультурні типажі: «колекціонер», «футбольний фанат», «нехлюй», «фанат» (В. І. Карасик), «комп'ютерний хакер», «ламер» (О. В. Лутовинова), «піжон» (А. В. Олянич, Л. І. Макарова), «брехун» (Н. Н. Панченко), «блазень гороховий» (М. В. Мироненко), «менеджер» (О. О. Клименко), «начальник» (І. І. Дубініна), «аристократ» (Т. О. Івушкіна), «політик» (М. Р. Желтухіна), «вебдизайнер» (В. І. Шестерніна), «комсомолець» (А. А. Опара), «зла свекруха» (Я. О. Волкова), «учитель життя», «майстер на всі руки», «господар / господиня будинку», «справжній мужик», «вірна дружина», «слухняні діти», «душевна сусідка», «шукач правди», «поборник справедливості», «конфліктер», «нерозлучний (а) друг / подруга», «конфідент», «балагур», «заводила компанії», «танцюристка і співачка» (І. В. Шаліна), «лицар» (Є. Ю. Голодова) [3]. Ознакою цих типажів є те, що вони не мають чіткої приналежності до певної етнічної спільноти, а маніфестують ті чи ті соціальні ознаки організації суспільства.

У межах ЛТ спостерігається детальна рубрикація, наприклад, Є. В. Гуляєва виділяє поняття професійний типаж, Л. П. Селіверстова – сучасний типаж, В. В. Дерев'янська – історичний типаж, Є. Ю. Голодова – соціокультурний історичний типаж, А. В. Асадуллаєва – історичний кримінальний ЛТ. На думку дослідників, «виділення й опис таких типажів є одним із напрямів лінгвокультурології, яка спрямована на виявлення певних стереотипів поведінки, що визначають специфіку лінгвокультури» [140, с. 57].

У працях з лінгвокультурології представлені такі терміни: етнокультурна та соціокультурна специфіка (Є. В. Гуляєва), етнокультурні й соціокультурні типи (Л. А. Васильєва), етнокультурні та соціокультурні типажі (Т. В. Бондаренко, В. І. Карасик), етнокультурна або соціокультурна значущість (М. В. Піменова, Н. С. Соловйова).

У нашому дослідженні послуговуємося термінами ЛТ з соціальною домінантою і ЛТ з етнічною домінантою. Під ЛТ з соціальною домінантою розуміємо соціокультурні типажі, які відбивають типові соціальні характеристики організації суспільного життя і дають уявлення про соціальну стратифікацію суспільства. ЛТ з етнічною домінантою визначаємо як етнокультурні типажі, провідною ознакою яких є вираження етнічних характеристик суспільства. Використання цих термінів зумовлено тим, що запропоновані позначення точніше відбивають сутність протиставлення типажів. У характеристиці ЛТ важливим є домінування тієї чи тієї риси, однак можливі процеси нейтралізації.

Отже, у роботі для структурування ЛТ за основу обрано схему, яку впорядкувала О. О. Дмитрієва [96; 98]: 1) характеристика соціально-історичних умов, у межах яких виділяється певний типаж; 2) образно-перцептивне уявлення про типаж, що містить риси його зовнішності, віку, статі, соціального походження, місця проживання, мовних особливостей, манер поведінки, видів діяльності та дозвілля; 3) понятєві характеристики, побудовані на дефініціях, описах, тлумаченнях; 4) ціннісні ознаки – оцінні висловлювання, які характеризують пріоритети певного типажу, а також його оцінку з боку письменника та інших персонажів. Важливим

елементом у моделюванні типажів є виявлення системи їхніх опозиційних протиставлень і поєднань.

1.5. Лінгвокультурні типажі української художньої літератури XIX ст.: принципи їх виділення й опису

Теоретичні засади моделювання ЛТ наводяться в роботах В. І. Карасика та О. О. Дмитрієвої. В. І. Карасик зауважує: «...моделювання лінгвокультурних типажів – відомих представників суспільства, поведінка яких визначає та ілюструє культурні домінанти соціуму – дозволяє виділити напрями типізації особистості, релевантні для лінгвокультурології. До таких напрямів можуть, зокрема, належати соціокультурні параметри особистості – проведення дозвілля, ставлення до норм правопорядку і моральних установок суспільства загалом» [142, с. 278].

Лінгвокультурне моделювання мовної свідомості та комунікативної поведінки є одним із провідних напрямів сучасного мовознавства, однак лінгвісти по-різному тлумачать одиниці та категорії лінгвокультурологічного аналізу. Стійкі стереотипи поведінки людей неоднозначно оцінюють у різних лінгвокультурах, проте саме усвідомлення норм їхньої поведінки є необхідним для успішної міжкультурної комунікації. Л. О. Ставицька зауважувала, що «вивчення української мовної особистості передбачає синтетичний підхід з урахуванням психологічного, соціологічного, лінгвістичного й культурологічного підходів. Останній передбачає моделювання ЛТ. Наприклад, склалися стереотипні уявлення російський інтелігент, американський адвокат, німецький офіцер, англійський джентльмен... Цей ряд можна продовжити словосполуками український селянин, український депутат, український козак, що маркують місце української етноспільноти в світовому просторі. Але верифікація такого маркера мусить спиратися на конкретні дослідження мовної репрезентації українства» [368].

Система ЛТ – це кількість типажів, взаємини між якими зіставляються і протиставляються відповідно до параметрів, за якими їх характеризують (наприклад, зовнішніми, соціальними, морально-етичними характеристиками тощо), рисами, які повторюються або заперечують один одного.

Услід за О. О. Дмитрієвою, ми визначили основні критерії виділення ЛТ, яким притаманні ознаки: соціальний клас, територіальна ознака, подієва ознака, етнокультурна унікальність, трансформованість, пізнаваність, асоціативність, хрестоматійність, знаковість (символічність), яскравість, типовість, прецедентність [96; 98].

Описуючи ЛТ, науковці виокремлюють характеристики, які є концептуально визначальними для розмежування понять «типаж» / «не типаж». Зокрема, О. О. Дмитрієва [98, с. 85–86] вказує на ознаки, що є визначальними для ЛТ: рекурентність (частотність випадків рефлективного обговорення понять у текстах культури); хрестоматійність (широка впізнаваність); знаковість (типаж повинен репрезентувати культуру, слугувати знаком); яскравість (релевантна ознака, що викликає шлейф асоціацій, досить інтенсивних реакцій на стимул-слово, а також дозволяє віднести мовну особистість до типажу); прецедентність (типаж є добре відомим усім представникам культурно-мовної спільноти, актуальним у когнітивному плані, оскільки постійно поновлюється у мові представників певної культурно-мовної спільноти). Важливою у цьому контексті, на думку дослідниці, є прецедентна ситуація (еталонна, ідеальна, з певними конотаціями), оскільки саме вона здатна позначити ЛТ, не згадуючи його імені; спрямований потенціал у комунікативній поведінці представників суспільства, що проявляється у свідомому виборі комунікативних стратегій представників лінгвокультури та є ціннісно зумовленою аксіологічною шкалою, характерною для певного типажу.

Поняття ЛТ можна співвідносити з поняттями «модельна особистість», «роль», «стереотип», «амплуа», «персонаж», «імідж», «мовний портрет», при цьому, на думку О. А. Ярмахової, вони відрізняються від цих понять об’єктивністю, деталізацією (як концепт типаж містить не лише поняттєвий, а й оцінний та образно-перцептивний складники) і багатомірністю. ЛТ виокремлюються у найбільш яскраві культурно значущі образи (модельні особистості), та менш яскраві, однак важливі для культури образи. Типаж виявляється як через мовну поведінку (мовний портрет), так і через опис поведінки загалом [480]. Типажі ХД А. А. Марчишина пропонує описувати за такою схемою: «1) тілесність (тіло, частини тіла, статеві

ознаки, гормональний склад, тілесні відчуття); 2) зовнішність (статура, постава, риси обличчя, вираз обличчя, зачіска, одяг, взуття, аксесуари, декорування); 3) функції (соціальні, матримоніальні, фахові, сюжетні, текстові); 4) ментально-психічний стан (характер, темперамент, настрій, емоції, емпатія, мисленнєві процеси)» [234, с. 102].

У процесі аналізу ЛТ ми врахували позицію Н. В. Коч, яка виокремила на прикладі ретротипажу «козак» типові характеристики для аналізу типажів. Модель, запропонована дослідницею, має такий вигляд: «Вихідні дані інформаційної програми з використанням методу перехресного пошуку: І. Заданий хронологічний зріз (и). ІІ. Групи соціально-психологічних і культурних характеристик моделі [такі групи включають: 1) зовнішній вигляд; 2) одяг; 3) рід занять; 4) невербальну комунікацію (особливості поведінки, стиль життя, звичаї, норови, звички); 5) вербальну комунікацію; 6) специфічні інтелектуальні та емоційні характеристики]. ІІІ. Джерела характеристик [передбачене використання різних груп джерел: 1) енциклопедії, довідники, підручники; 2) історико-етнологічні дослідження (обов'язково враховується погляд "з боку"); 3) лексикографічні матеріали; 4) літературно-художні джерела (зокрема й усна народна творчість); 5) сучасні публікації (Вікіпедія, відомості з соціальних мереж про об'єкт вивчення, результати опитування респондентів, асоціативного експерименту і т. п.)]» [180, с. 53].

Услід за В. І. Карасиком [134], О. О. Дмитрієвою [98], ми будемо описувати ЛТ за такими ознаками: 1) паспорт лінгвокультурного типажу (зовнішній вигляд, одяг, вік, гендерні ознаки, походження, місце проживання й характер житла, сфера діяльності, дозвілля, сімейний стан, оточення, мовні особливості); 2) соціокультурна довідка; 3) дефініційні характеристики; 4) ціннісні характеристики.

Теоретичним підґрунтям для моделювання типажу є тези В. І. Карасика, з якими ми повністю погоджуємося: «1) ЛТ є впізнаваний узагальнений тип особистості; 2) типаж є різновидом концептів – складних ментальних утворень, у складі яких можна виділити поняттєві, образні та ціннісні ознаки; 3) ЛТ має ім'я, яке слугує основним способом апеляції до відповідного типажу; 4) виділяють різновиди

ЛТ: типажі реальні й фікціональні, етнокультурні та соціокультурні, сучасні та історичні» [143, с. 222–223].

Цілком слушною вважаємо думку Н. С. Соловйової про те, що важливою умовою для виділення ЛТ є його етнокультурна або соціокультурна значущість [362]. М. В. Піменова зауважила, що «лінгвокультурні типажі зазвичай мають етнокультурну значущість, відбивають цінності всього співтовариства, підкреслюючи національно-культурну своєрідність етносу (до етнокультурних типажів, наприклад, належать “англійський аристократ”, “американський ковбой”, “російський інтелігент”) або соціокультурну значущість, вони характеризують особливу соціальну групу, протиставлену решті суспільства (серед соціокультурних типажів описані “комп’ютерний хакер” і “футбольний фанат”)» [289, с. 17]. В. І. Карасик пише «про етно- та соціокультурні концепти – кванти пережитого знання, у складі яких виділяються поняттєві, образні та ціннісні характеристики, про протиставлення особистісно-орієнтованого та статусно-орієнтованого дискурсу і виділення в межах цих базових різновидів вербального спілкування в їх інституційних та неінституційних типах, про лінгвокультурні типажі як узагальнені образи представників того чи того соціуму» [142, с. 5].

Змоделювати ЛТ, які мають соціокультурну значущість, складно, оскільки важливо враховувати не лише всі особливості досліджуваної соціальної групи, представником якої є ЛТ, а й те, як ціннісні критерії досліджуваної групи співвідносяться із загальноприйнятими ціннісними критеріями суспільства.

Отже, методика опису типажу передбачає встановлення його поняттєвих, образно-перцептивних, оцінних і ціннісних характеристик.

Поділяємо думку О. О. Дмитрієвої про те, що типаж – це образ, перцептивне представлення якого виводиться з когнітивної бази в типізованому варіанті. При цьому не беруться до уваги індивідуальні ознаки, як антиподи загальним, залишаються яскраві, презентаційні риси із залученням типової ситуації, обстановки, середовища проживання певного типажу [98, с. 85].

Отже, вивчення ЛТ може ґрунтуватися на матеріалі соціологічних опитувань, мовних фіксаціях у художніх текстах, пареміологічному фонді мови з метою

отримання якомога повного опису обраних для аналізу типажів, оскільки, спираючись лише на одне джерело, ми маємо суб'єктивне або однобічне уявлення про ЛТ.

1.6. Художній дискурс як сфера актуалізації лінгвокультурних типажів

Термін «дискурс» активно вживають як у науковій, так і ненауковій мові. Радикальної трансформації значення слова «дискурс» зазнало в 50–70 рр. XX ст. Під впливом французької та англійської мов це слово спочатку означало «розмова» або «мова» і вживалося як термін винятково у мовознавстві, але під впливом філософських і мовознавчих робіт французьких авторів воно отримало в подальшому цілу низку значень.

Дискурс досліджували такі вчені: Н. Д. Арутюнова [7], В. С. Григор'єва [70], О. В. Кардащук [149; 150; 203], І. І. Колесник [160], Н. В. Кондратенко [165], С. В. Коростова [171], О. С. Кубрякова [199], О. В. Кульбабська [149; 150; 203], Г. М. Манаєнко [228], Л. М. Марчук [237], Ф. Г. Самигуліна [335; 336; 337], Ю. С. Степанов [372], О. А. Стишов [373], Н. М. Сологуб [363; 364], І. С. Шевченко [95], Р. А. Богранд [483], Т. А. ван Дейк [489; 490; 491], Н. Л. Ферклог [499], Д. Хаймс [505], З. Ковечес [508], Б. Пірсон [513], П. де Віліерс [513], М. Стаббс [516] та ін.

У російському мовознавстві накопичено чималий досвід у дослідженні ефективності мовного впливу, а також у вивченні прагматичних властивостей мови (мовлення) з позицій прагмалінгвістики, психолінгвістики, соціолінгвістики та ін. галузей наукових знань (Л. О. Кисельова, В. З. Дем'янков, В. П. Сусов, Є. Ф. Тарасов, Ю. С. Степанов, Ф. Г. Самигуліна, В. В. Богданов, Т. В. Булигіна, А. М. Баранов та ін.).

З погляду прагмалінгвістики дискурс є інтерактивною діяльністю учасників спілкування, встановленням та підтриманням контакту, емоційним, інформаційним обміном, взаємним впливом один на одного, поєднанням змінних комунікативних стратегій та їх вербальних і невербальних втілень у практиці спілкування, визначенням комунікативних ходів у єдності їх експліцитного та імпліцитного

змісту. Психолінгвістику дискурс цікавить як «розгортання перемикань від внутрішнього коду до зовнішньої вербалізації в процесах породження мовлення та її інтерпретації з урахуванням соціально-психологічних типів мовних особистостей, рольових установок і приписів» [139, с. 3].

Соціолінгвістичний підхід до вивчення дискурсу, на думку В. І. Карасика, «передбачає аналіз учасників спілкування як представників тієї чи тієї соціальної групи та аналіз обставин спілкування в широкому соціокультурному контексті». Тому з позиції соціолінгвістики дослідник виділив два основні типи дискурсу: персональний (особистісно-орієнтований) – мовець є особистістю у всьому багатстві свого внутрішнього світу; інституціональний, у якому мовець – представник певного соціального інституту [139, с. 4].

На думку Н. Д. Арутюнової: «Дискурс – зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та ін. чинниками; текст, узятий у подієвому аспекті... Дискурс – це мова, "занурена в життя"» [7, с. 136–137].

За визначенням Ю. С. Степанова, дискурс – «це особливе використання мови... для вираження особливої ментальності, в цьому випадку також особливої ідеології, "можливий (альтернативний) світ" у повному сенсі цього логіко-філософського терміна» [372, с. 38–43]. А. П. Мартинюк пропонує дефініціювати дискурс як ситуативно зумовлену інтерсуб'єктну мовленнєворозумову діяльність, спрямовану на взаємну орієнтацію в життєвому просторі на основі надання мовній формі семіотичної значущості [МСТКЛ, с. 11].

І. Б. Штерн визначає дискурс як «зв'язний текст у контексті багатьох конституюючих та фонових чинників – соціокультурних, психологічних тощо. Дискурс називають "зануреним у життя" текстом, що вивчається разом з тими "формами життя", які формують його: інтерв'ю, репортажі, наукові теорії, соціальні події, конференції, бесіди з приятелями тощо. Саме тому дискурс потрібно досліджувати в прагматично-ситуативному, ментальному та інших контекстах» [466, с. 87].

Аналіз лінгвістичної літератури дає змогу «побачити за дискурсом (текстом, що має свого автора і створюваним для вираження його позиції в певних конкретних умовах його соціального буття) особливий фрагмент ментального світу і відновити його специфічні особливості» [199, с. 16].

З поданих вище висловлювань можна зробити висновок, що мовне вираження певного дискурсу корелює з картиною світу, породжує його у свідомості. Як зазначає В. З. Дем'янков, у процесі інтерпретації дискурсу «відтворюється» («реконструюється») уявний світ, у ньому, за презумпцією інтерпретатора, автор конструює дискурс, у якому описує реальний, бажаний, нереальний і т. п. стан справ. «У цьому світі ми знаходимо характеристики дійових осіб, об'єктів, часу, обставин подій (зокрема, вчинки дійових осіб) та ін. Цей уявний світ містить у собі домислювання інтерпретатором (з його неповторним життєвим досвідом) деталей та оцінок» [88, с. 33].

Поняття дискурсу часто асоціюється з типами і формами мови або функціональним стилем та його реалізацією в різних сферах спілкування.

Дискурс, як слушно зауважує В. І. Кононенко, безпосередньо пов'язаний із рівнем розвитку суспільства, його історією та культурою тощо [167, с. 12].

Узявши за основу класифікацію Г. Г. Почепцова, Ф. С. Бацевич виділяє такі типи дискурсів: теле- і радіодискурс, газетний, театральний, кінодискурс, дискурс у сфері паблікрілейшнз, рекламний дискурс, політичний, релігійний, а також літературний. На думку Ф. С. Бацевича, літературний дискурс – один із найдавніших. У художній комунікації «важливу роль відіграє особистість автора. Однак так було не завжди: у Середньовіччі автор намагався не демонструвати індивідуальну манеру, "ховався" за традицією, каноном» [16, с. 139–140].

Н. С. Олизько вважає, що «літературно-художній дискурс – сукупність художніх творів, які виступають результатом толерантної взаємодії авторських інтенцій, складного комплексу можливих реакцій читача і тексту, що виводить твір у простір семіосфери (під семіосферою розуміється сукупність усіх знакових систем, що використовуються людиною, включаючи як текст, мову, так і культуру загалом). Реалізація художнього дискурсу в складній ідейно-тематичній єдності

невизначеної безлічі літературних творів, що знаходяться в тісній і динамічній взаємодії в межах відповідного культурно-історичного контексту, дає підставу говорити про існування в межах семіосфери різних видів літературно-художнього дискурсу» [272].

ХД можна інтерпретувати як відбиття різних поглядів, найбільш поширених ідей, думок. Визначаючи межі ХД, Т. А. ван Дейк зосереджує увагу на його прагматичних функцій [490, с. 151]; [492, с. 247]. ХД лінгвіст визначає як «комунікативний акт, який загалом може мати лише одну мету. Вона полягає в тому, що письменник за допомогою своїх творів намагається впливати на духовний простір читача (його систему цінностей, знань, вірувань і бажань) з метою змінити його» [490, с. 151].

Н. В. Кулібіна під ХД розуміє «послідовний передбачувано-непередбачуваний процес взаємодії тексту і реального (а не мислимого автором) читача, що враховує або порушує “вказівки” автора, привнесення в текст інформації, яка була відома і/або не відома письменникові тощо» [202].

На думку А. С. Гафарової, ХД – «соціокультурна взаємодія між письменником і читачем, що залучає до своєї сфери культурні, естетичні, соціальні цінності, енциклопедичні знання, знання про світ і ставлення до дійсності, систему переконань, уявлень, вірувань, почуттів і є спробою змінити духовний простір людини і викликати в неї певну емоційну реакцію» [58].

Т. В. Гуляєва стверджує, що ХД відображає індивідуалізований образ світу, притаманний авторові того чи того твору [78].

ХД визначаємо як дискурс художньої літератури, усі засоби виразності, які допомагають створити художній образ, реалізувати художній задум.

Становлення і розвиток українського ХД ХІХ ст. відбувалося в період формування художньої свідомості народу, яка тісно пов’язана із суспільно-економічним, політичним та культурним життям, з розвитком національної свідомості, з боротьбою за національне і соціальне визволення народу. Тому український ХД ХІХ ст., на думку дослідників, є «цілісним комплексом традицій і новаторства в літературному процесі, об’єднаним єдністю ідейно-естетичних

закономірностей» [130, с. 3]. Письменники XIX ст. у своїх творах відображали не лише основні риси свого часу, а й суспільно-історичний та духовний досвід особистості, багатство індивідуальних людських характерів, загальнолюдські ідеали і прагнення [130, с. 6].

Художня проза неодноразово була об'єктом вивчення лінгвістики, оскільки саме в мові літературних творів відбиваються, як слушно зауважує А. М. Сірант, мовні процеси і явища, властиві певному періоду. «У мові художної прози, трансформуючись у свідомості письменника (представника певного етносу), відображається життя народу, його світогляд, вірування, ідеологія. Усі ці важливі для етносу поняття концептуалізуються та існують у свідомості мовців у вигляді певних ментальних утворень – концептів» [352, с. 4]. В. І. Кононенко зазначає, що «для з'ясування внутрішнього вмісту концепту, що його вкладає в художній твір поет, здебільшого потрібне звернення до більш широкого контексту, достатньо тривалого ряду пов'язаних між собою слів-понять або й до загального доробку митця. За таких умов виникає потреба простежити, як доповнюється смисл того чи того концепту від твору до твору, як трансформуються уявлення автора, які нові асоціативно-оцінні конотації виникають тощо» [167, с. 22].

У цьому сенсі звернення до художніх текстів забезпечує, на думку А. М. Сірант, внутрішню глибинну характеристику концепту, адже виокремлюючи та аналізуючи в текстових джерелах ключові слова, у яких зафіксована інформація про авторське бачення світу, водночас вивчають загальномовні концепти – концепти української культури, у яких «закріпилось найбільш релевантне уявлення про світ, оскільки індивідуальне світосприймання містить загальнолюдський та ідеоетнічний складники» [352, с. 29].

Цілком погоджуємося з думкою І. Ю. Давиденка про те, що лише посередництвом художньої літератури «можна дослідити реалізацію того чи того концепту, адже саме в літературі можна побачити віддзеркалення того багатовікового мовного, культурного, особистісного, загальнолюдського та загальнонаціонального досвіду, наявного у людей певного етносу» [82, с. 24].

Отже, серед характеристик ХД важливе місце належить описові типажів певного періоду. В українському ХД XIX ст. виокремлено ЛТ з соціальною домінантою («чиновник», «пан», «панич», «пані», «панна», «селянин», «робітник», «студент», «священник», «москаль-солдат») та ЛТ з етнічною домінантою («козак», «лях / поляк», «жид», «циган»). Ці типажі є найбільш частотними, значущими для ХД того часу. ЛТ, незважаючи на різноманітність ситуацій, у яких вони описуються, широку палітру дій, вчинків, демонструють інвентарну обмеженість в їх інтерпретаційних характеристиках.

1.7. Поняття *фрейм*

З появою та розвитком нових підходів до вивчення мовних явищ у їхньому взаємозв'язку з базовими поняттями інших наук, зокрема психології, філософії, соціології, культурології, упродовж останніх десятиліть термінологічний апарат мовознавчих досліджень збагатили термінопоняття «концепт», «когнітивна модель», «концептуальний домен», «культурний скрипт», «слот» та ін. Об'єктом особливого зацікавлення лінгвістів стало поняття «фрейм», що й зумовило ґрунтовне випрацювання теорії фреймів (теорії фреймової семантики) в сучасній мовознавчій науці. Початок досліджень у царині фреймової семантики пов'язують з іменем американського лінгвіста Ч. Філлмора [500]. Теоретичним аспектам становлення терміна «фрейм» присвятив свою наукову діяльність Л. Барсалоу. Його дослідження, як і праці Ч. Філлмора, значною мірою вплинули на розвиток когнітивної лінгвістики.

Британський мовознавець В. Еванс в укладеному ним «Глосарії когнітивної лінгвістики» пропонує таку дефініцію термінопоняття «фрейм»: «Схематизація досвіду (структура знання), яка представлена на концептуальному рівні та утримується довготривалою пам'яттю. Фрейми містять різні види знань, зокрема й атрибути та відношення між ними» [493, с. 85].

В останні десятиліття теорія фреймового аналізу є доволі популярною та актуальною, оскільки має міжпредметний характер, вона дає змогу пояснювати мовні явища з позиції когнітивного аналізу і застосовується не лише в межах

когнітивних наук, а й у практиці лінгвістичних досліджень. Перспективність використання в лінгвістичних дослідженнях психологічних складників зумовила активну розробку лінгвістичної інтерпретації поняття фрейму. Поняття «фрейми», «когнітивні моделі», «культурні скрипти», «концептуальні архетипи», «концептуальні домени» та ін. функціонують поряд із концептом у термінологічному апараті когнітивної лінгвістики. Дослідженню фреймів і типів концептів присвячена колективна монографія «Frames and concept types. Applications in language and philosophy» («Фрейми та типи концептів»), опублікована 2014 року у Швейцарії [501; 238, с. 174–175].

Дослідники розглядають фрейм як «когнітивно мотивований і формально вивчений засіб для репрезентації знань про об'єкти та категорії за допомогою атрибутів та їхніх значень. Фрейми подають гнучкий та експресивний спосіб репрезентації різних видів концептів у мові, філософії та науці на різних рівнях та стадіях деталізації, обробки і розвитку мовного матеріалу» [501, с. 3].

Зокрема, Д. Таннен [518], Л. О. Ніжегородцева-Кириченко [267], Ж. В. Никонова [268], У. О. Карпенко [151], С. В. Козак [158; 159], О. О. Коляденко [162], Л. М. Коцюк [441], М. В. Піменова [287], О. В. Тишко [441], Е. Гофман [504], Ч. Філлмор [449, 500] проаналізували поняття «фрейм» у лінгвістиці.

Е. Чарняк під *фреймом* розуміє корпус інформації з певної теми [485, с. 362; 441, с. 397]; М. Мінський інтерпретує фрейм як структуру даних для представлення стереотипної ситуації [512, с. 360; 441, с. 397]; З. Д. Попова, Й. А. Стернін, А. П. Бабушкін виокремлюють фрейм як сукупність стандартизованих дійсних і потенційних знань про явища [297; Цит. за: 162, с. 140]; М. М. Болдирєв розглядає фрейм як одиницю знань [29, с. 5; 441, с. 397]; Ф. Унгерер, Х.-Й. Шмідт під фреймом розуміють когнітивну модель, що репрезентує знання й оцінки [Цит. за: 162, с. 140]; Т. А. ван Дейк, В. Дреслер, Дж. Андор фрейм тлумачать як одиницю знань, яка організована навколо концепту [Цит. за: 162, с. 140]; Р.-А. де Боґранд інтерпретує фрейми як глобальні зразки знання [484, с. 90; 441, с. 397].

О. О. Селіванова в термінологічній енциклопедії «Сучасна лінгвістика» подає таке тлумачення: «Фрейм (від англ. framework – каркас) – структура репрезентації

знань, у якій відображено набуту досвідним шляхом інформацію про деяку стереотипну ситуацію та про текст, що її описує, а також інструкцію з її використання» [ССЛ, с. 645].

О. В. Тишко, Л. М. Коцюк дають таке визначення поняття «фрейм» – «це структура чи каркас, який охоплює та вміщує в собі мовні та позамовні знання про поняття та стереотипні ситуації, що виникають у житті людини. Фрейм і є, власне, сукупністю понять чи концептів та зв'язків між ними. Фрейми допомагають асоціативно поєднувати поняття і будувати так звану сітку, переходячи плавно від одного поняття, з усіма його обов'язковими і можливими елементами, до абстрактних знань про світ» [441, с. 398].

А. П. Мартинюк пояснює фрейм у словниковій статті як одиницю структуризації досвіду людини. «Розуміння фрейму різниться в когнітивному та дискурсивному напрямах функціоналізму, що втілюється у таких різновидах фреймових структур, як когнітивна та інтеракційна» [МСТКЛ, с. 132].

Услід за М. Мінським, когнітивні фрейми визначають як «структуру даних для представлення стереотипної ситуації» [512, с. 76]. Термінали або слоти містяться у структурі фрейму, їх «заповнюють конкретними даними досліджуваної ситуації» [МСТКЛ, с. 132].

Ч. Філлмор розглядає когнітивний фрейм як «будь-яку систему концептів, які перебувають у таких взаємозв'язках, що для розуміння будь-якого з них потрібно зрозуміти цілісну структуру, до складу якої його залучено, коли якийсь із елементів цієї структури використовують у тексті чи розмові, усі інші автоматично стають доступними» [500, с. 111]. Слово «фрейм» у такому значенні є загальним терміном, який позначає сукупність понять, що мають такі назви: «схема», «скрипт», «сценарій», «мисленнєвий конструкт», «когнітивна модель», «народна теорія» [500, с. 111].

Розвиваючи ідеї основоположників теорії фреймів, застосовані в лінгвістичних дослідженнях, і підсумовуючи досвід вітчизняних та зарубіжних мовознавців під час здійснення фреймового аналізу одиниць мови і мовлення, О. В. Тишко та Л. М. Коцюк розглядають фрейм як «унікальну структуру репрезентації когнітивних

знань людини, що об’єднує когнітивну і мовну сферу в процесі мовленнєвої діяльності». Особливість полягає в тому, що фрейм становить змістовий каркас майбутнього висловлювання. Це вирізняє його з-поміж інших типів когнітивних одиниць (поняття, образу і т. п.). Будь-яка когнітивна одиниця як результат розумової діяльності людини проходить процес вербалізації і на передмовному етапі постає у вигляді фрейму [441, с. 398].

Фрейми можна класифікувати за такими параметрами: «походження, концептуальне наповнення, принцип репрезентації знань, тип репрезентованої інформації, ієрархічна організація» [162, с. 142].

Як слушно зауважують О. В. Тишко і Л. М. Коцюк, у процесі вербалізації когнітивної структури її об’єм та зміст зосереджуються, фокусуються у фреймі як змістовому каркасі майбутнього висловлювання. Покликаючись на працю Ж. В. Ніконової, дослідники вважають, що «суть багатовимірної об’ємної одиниці усвідомлюється в слотах (вузлах) фрейму як когнітивній проміжній структурі, який є тим “містком”, що дозволяє пов’язати когнітивний і мовний рівні, поєднуючи вузли фрейму з компонентами пропозиції вербальної структури». Фрейм є сукупністю вузлів змісту вербальної структури, яка породжується, з’єднується слотами з когнітивною структурою та компонентами значення вербальної форми [441, с. 398].

Термін «слот» у сучасній когнітивній лінгвістиці позначає «компонент (вузол) мережі зв’язків верхніх рівнів фрейму як мисленнєвого аналога певної ситуації» [ССЛ, с. 567].

Фрейм – «багатоаспектний когнітивний феномен, безпосередньо пов’язаний із процесами мовної категоризації, зберіганням та представленням інформації, а також із продукуванням мовлення та організацією дискурсу» [162, с. 142].

О. О. Селіванова вважає, що «за умови визнання декларативних і процедурних знань фрейм розглядається як структура декларативних знань, на відміну від схеми, скрипту, сценарію, які представляють процедурні знання: схема відтворює загальний алгоритм дій, скрипт поширює його на конкретних учасників ситуації, сценарій фіксує певну узагальнену неавтоматичну ситуацію» [ССЛ, с. 263–264].

Отже, різноманітність підходів до визначення поняття фрейму багато в чому пов’язана з неоднорідністю концептуального наповнення фреймів. Специфічні особливості спостерігаємо у фреймовому представленні ЛТ.

ЛТ є вирізняльними засадничими концептами, у межах яких формуються чітко визначені фрейми – одиниці знань, сфокусовані навколо концепту, що містять базові знання, уявлення, судження та оцінки в межах певної культури. У складі фреймів, пов’язаних із тими чи тими типажами, зазвичай легко виділяються слоти, що містять ситуативні й тематичні знання. У роботі застосовано фреймовий аналіз, у процесі якого змодельовано ЛТ, в описі яких було виділено 23 фрейми і 28 слотів: «Зовнішні характеристики» (слоти: «Портретні характеристики», «Вік», «Одяг»), «Внутрішні моральні характеристики» (слоти: «Риси характеру», «Кохання», «Взаємини в родині», «Ставлення до жінки»), «Мовні характеристики», «Освітні характеристики», «Релігійні характеристики», «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Місце проживання», «Воєнні дії» (слоти: «Дислокація», «Статусність», «Адміністративний устрій», «Битви», «Суперники козаків», «Військові утворення», «Життя на Січі», «Атрибути козака», «Походи», «Суперники ляхів»), «Типові заняття» (слоти: «Шинкарство, корчмарство», «Дрібна торгівля», «Ворожіння», «Конярство», «Дрібна торгівля кіньми», «Ковальство», «Мистецьке чуття, музичність, співучість», «Нетипові заняття»), «Соціальні характеристики» (слот «Роботодавець»), «Громадська активність», «Сімейний стан», «Навчання», «Дозвілля», «Соціальні вподобання», «Уклад циганського життя», «Сфера діяльності», «Служба» (слоти: «Муштра», «Підлеглість / невільність»), «Місце проживання, побут, дозвілля», «Характерництво», «Побратимство», «Харчові вподобання», «Побутові характеристики».

1.8. Методика опису лінгвокультурних типажів

Теоретико-методологічними засадами дослідження стали теоретичні засади лінгвоконцептології, що зумовили застосування сукупності методів і прийомів, до яких вдаються дослідники в сучасних лінгвокультурологічних працях.

У роботі поєднано як традиційні, типові методи і прийоми лінгвістичних досліджень, так і такі, які спеціалізовані в лінгвоконцептології. Зокрема, для добору текстового матеріалу ми послуговувались методом суцільної вибірки, що дало змогу краще змоделювати ЛТ. Основним способом фіксації мовних фактів є описовий метод. Він також переважає в описі інформаційно-понятєвих та інтерпретаційних складників досліджуваних типажів. Для розкриття останніх іноді залучено етимологічний і компонентний аналіз.

Усі різновиди методів і прийомів, використані в науковій праці, були об'єднані в спеціальну дослідницьку процедуру, яка одержала в мовознавчій літературі назву лінгвоконцептуального аналізу. У лінгвістичній літературі спостерігаємо різноманіття розуміння і тлумачення поняття концептуального аналізу [109; 110; 293; 338; 341; 355; 519].

Описуючи методику тлумачення імені концепту та найближчих значень, В. І. Карасик визначає сукупність спеціальних дослідницьких процедур: 1) дефініціювання (виділення) змістових ознак; 2) контекстуальний аналіз; 3) етимологічний аналіз; 4) пареміологічний аналіз; 5) інтерв'ювання, анкетування, коментування [144].

На думку О. О. Селіванової, концептуальний аналіз має ґрунтуватися на «методиках дистрибутивного, контекстуального, компонентного аналізу, етимологічній реконструкції внутрішньої форми знаків-концептів, архетипному аналізі, асоціативному експерименті, польовому моделюванні, зіставному аналізі тощо». Важливим для моделей концептуального аналізу є встановлення і демонстрування «зв'язків різних пізнавальних механізмів свідомості й позасвідомого, адже навіть вербалізована інформація може проектуватися на нелінійний континуум мисленнєвої сфери в кореляції її з образами, відчуттями, почуттями й емоціями, архетипами колективного позасвідомого» [ССЛ, с. 264].

В. А. Маслова пропонує таку методику концептуального аналізу: виділяти ядро (словникові значення тієї чи тієї лексеми) і периферію (різні складники лексеми, конотації, асоціації тощо) [242].

М. В. Скаб вважає, що концептуальний аналіз має ґрунтуватися на «етимологічній реконструкції внутрішньої форми знаків концептів, архетипному аналізі, асоціативному експерименті, польовому моделюванні», а також зіставному аналізі [355, с. 258].

За основу використаної методики лінгвоконцептуального аналізу ми взяли концепцію В. І. Карасика з певними доповненнями і видозмінами. Зокрема, у роботі враховано ідеї О. О. Селіванової, яка основну мету концептуального аналізу вбачає в реконструкції когнітивних механізмів індивідуальної або ж колективної свідомості, що опосередковують формування та впорядкування знань про об'єкти дійсності, результати внутрішнього рефлексивного досвіду [338, с. 195]. Власне концептуальний аналіз дослідниця визначає як «головний метод логічного аналізу мови й когнітивної лінгвістики, що передбачає моделювання (із застосуванням різних метамов або природної мови) та опис концептів – інформаційних структур свідомості, які становлять структуровану сукупність знань про об'єкт концептуалізації, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії різних пізнавальних механізмів» [ССЛ, с. 261–262]. Тобто методика лінгвоконцептуального аналізу є базовою для вивчення та опису ЛТ, оскільки пропонує механізми для їх моделюваннння, що уможливлює їх адекватний аналіз.

Слушною є думка М. П. Кочергана про те, що концепти можна досліджувати на основі їхньої сполучуваності – предикативної чи атрибутивної, комплементарної, а також враховувати широкі мовні контексти – фольклорні тексти, публіцистичні та художні твори. Залучено твердження І. Ю. Давиденка про те, що для «повного розкриття реалізації концептів важливим є опрацювання тієї сукупності текстів, яка якнайширше віддзеркалюватиме вираження того чи того концепту» [82, с. 32].

У роботі особливого значення набуває метод фреймового аналізу. Вибір цього методу пов'язаний із тим, що він має міжпредметний характер і дає змогу пояснити мовні явища з позиції когнітивного аналізу. «Фреймовий підхід є доволі перспективним у сучасній когнітивній лінгвістиці, адже модель фрейму є гнучкою й узгодженою із психологічними концепціями пам'яті й експериментальними психофізіологічними даними» [ССЛ, с. 645]. Підставою для широкого залучення

процедур фреймового аналізу стало й те, що це відкриває можливості для опису тезаурусів письменника, художнього твору.

Методи лінгвоконцептуального і фреймового аналізу мають глобальний характер, у їхній структурі виокремлюють підходи та прийоми дескриптивного, компонентного, етимологічного різновидів аналізу. Описовий метод іноді ототожнюють зі структурним, що також є сукупністю процедур інвентаризації, таксономії й інтерпретації досліджуваних мовних явищ на певному етапі розвитку мови (у синхронії). «Мовознавці подають описовий метод як послідовність етапів: 1) виділення одиниць аналізу (інвентаризації); 2) членування виділених одиниць на менші складові одиниці (сегментації); 3) класифікації одиниць (таксономії); 4) вияву ознак груп таксономії (інтерпретації)» [ССЛ, с. 341].

Прийоми компонентного аналізу передбачають характеристику структурної організації значення, що розглядається як набір мінімальних семантичних компонентів, між якими існують ієрархічні відношення.

Значущість етимологічного аналізу зумовлена тим, що власне етимологія як галузь мовознавства має «соціолінгвістичний, лінгвокультурологічний та етнопсихологічний вектори дослідження, вони уможливлюють аналіз історії слів у зв’язку з історією народу, його суспільним і духовним життям, еволюцією культури, звичаями, традиціями, ритуалами, обрядами, віруваннями, забобонами і т. ін.» [ССЛ, с. 146–147]. Методику етимологічного аналізу розглядаємо як алгоритм установлення статусу слова в контексті його успадкування мовою чи запозичення з іншої мови, тобто реконструкцію праформи слова й пояснення процесів її перетворення на сучасну форму з огляду на основні фонетичні й морфологічні закони змін, оскільки етимологія слова є визначальною для формування його семантики та нашарування культурної інформації на мовне вираження позначуваного словом поняття.

Мета й завдання роботи зумовили вибір основних методів і прийомів дослідження, серед яких такі: метод суцільної вибірки (для добору текстового матеріалу), описовий метод (для способу фіксації мовних фактів, опису інформаційно-понятєвих та інтерпретаційних складників досліджуваних типажів),

етимологічний і компонентний аналіз (для розкриття інтерпретаційної зони специфічного різновиду концептів), концептуальний аналіз (для опису ЛТ як специфічного різновиду концептів), метод фреймового аналізу (для вивчення ХД, пояснення мовних явищ з позиції когнітивного аналізу).

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

ЛТ є одним з особливих різновидів лінгвокультурних концептів, найважливіші аспекти яких поєдуються в типізованості певної особистості, її значущості для певної лінгвокультури.

Культурний концепт – основна одиниця лінгвокультурології, він має образну, поняттєву та ціннісну характеристики. У концепті виділяють найістотніші для певної культури смисли, ціннісні домінанти, завдяки яким утворюється певний тип культури, що підтримується та зберігається в мові.

Описуючи ЛТ, варто звертати увагу на структуру оцінних побудов, зокрема, визначеність / невизначеність, поняттєвий чи перцептивний рівень прояву оцінки. Лише в сукупності всіх цих аспектів можна дати повну мовно-культурну характеристику персонажа. Відповідно до цього можна залучати не лише дані енциклопедій або словників, які відбивають узагальнені для певної епохи погляди на той чи той типаж, а й фразеологічне багатство мови, яке становить важливий елемент узагальнених народних стереотипів. Визначальним компонентом аксіології типажу є і свідчення художньої літератури, де ЛТ – продукт творчої уяви письменника. Змальовані художні образи, з одного боку, відбивають типові уявлення епохи, а, з іншого, – є джерелом формування узагальнених характеристик типажів певного історичного періоду, соціуму. Принципову важливість мають також оцінні компоненти у визначенні рис того чи того ЛТ, уміщені в інформації про його сприйняття сучасниками.

ЛТ слугує основою для формування ціннісних орієнтацій у суспільстві. За допомогою системи цінностей (загальнолюдські, національні (етнічні), станово-класові, локально-групові, сімейні, індивідуально-особистісні) ми одержуємо логічну основу для зіставлення і протиставлення типажів як у синхронії, так і в

діахронії. Щоправда, звернення до літературних джерел засвідчує, що у творчому відображенні типажів-персонажів не завжди можна виділити всі зазначені ціннісні характеристики, у такому разі потрібно констатувати певні випадки лакунарності в ціннісному представленні типажу.

У деяких випадках можна виділяти прямі та непрямі засоби оцінки ЛТ, констатувати частотні та периферійні ціннісні нашарування на літературні образи.

Елементом розкриття ЛТ можуть бути гендерні характеристики. До прямих, найбільш частотних маскулінних типажів в українському ХД XIX ст. належать «чиновник», «пан», «панич», «селянин», «робітник», «студент», «священник», «москаль-солдат», «козак», «лях / поляк», «жид», «циган». Найменш частотними прямими фемінними типажами в українській лінгвокультурі XIX ст. є такі: «пані», «панна», рідко подані в художніх текстах ЛТ «козачка», «московка», «робітниця», «жидівка», «циганка» та ін.

У роботі ЛТ структуровано за схемою, яку запропонувала О. О. Дмитрієва: 1) характеристика соціально-історичних умов; 2) образно-перцептивне уявлення про типаж; 3) понятєві характеристики; 4) ціннісні ознаки. Однак важливим є виявлення системи опозиційних протиставлень і поєднань типажів в українській літературі.

Типаж є продуктом творчої уяви письменника. ХД відображає ідивідуалізований образ світу, який притаманний для автора того чи того твору. Письменники намагаються впливати на читача, викликаючи в нього певні емоції. Український ХД XIX ст. поєднує традиції та новаторство в літературному процесі, відбиває ідейно-естетичні вподобання, формує художню свідомість народу. У художніх творах відображені не лише особливості відповідного періоду, а й індивідуальні риси особистостей, суспільні процеси, ідеали і прагнення. Художня література XIX ст. формує національну свідомість. Серед характеристик ХД важливе місце належить опису типажів певного періоду. Матеріал дослідження дозволив виділити дві групи типажів – ЛТ з соціальною домінантою («чиновник», «пан», «панич», «пані», «панна», «селянин», «робітник», «студент», «священник»,

«москаль-солдат») та ЛТ з етнічною домінантою («козак», «лях / поляк», «жид», «циган»). Ці типажі є найбільш частотними, значущими для ХД того часу.

РОЗДІЛ 2
ПІДРОСІЙСЬКА І ПІДАВСТРІЙСЬКА УКРАЇНА XIX СТ. В РОЗРІЗІ СОЦІАЛЬНИХ ХАРАКТЕРИСТИК

У кінці XVIII ст. – на початку XIX ст. українські землі були поділені між Російською та Австро-Угорською імперіями. Як зазначає М. П. Лесюк, 1772 р. «приніс Україні її нову національну залежність. Вона була уже вкотре розшматована і розділена між двома великими державами – Росією та Австрією – державами з тоталітарними і збюрократизованими режимами» [217, с. 6].

Загалом під владою Російської імперії перебувало 9/10 сучасних територій України, під владою Австро-Угорщини – 1/10. До складу Російської імперії на початку XIX ст. входили Лівобережна, Слобідська, Правобережна та Південна Україна, а також Волинські землі, невелика частина Тернопільської області (колишній Кременецький повіт), з 1812 р. – Хотинський повіт, Акерман (Білгород-Дністровський), Ізмаїл.

До Австрійської (Австро-Угорської) імперії належали галицькі землі, сучасні Івано-Франківська, Львівська і Тернопільська області (крім колишнього Кременецького повіту), Північна Буковина (за винятком Хотинського повіту), Закарпаття.

Про український життєвий простір, який перебував у складі двох імперій упродовж значного історичного періоду, пише О. П. Реєнт: «За першим поділом Речі Посполитої (1772 р.) до Австрійської імперії відійшли Галичина, частина Волині й Поділля. Унаслідок перемоги над Туреччиною (1774 р.) Росія анексувала Кримський півострів і Північне Причорномор'я. Наступна хвиля приєднань відбулася 1775 р., коли до Австрії було прилучено Буковину. Після другого поділу Речі Посполитої (1793 р.) Російська імперія загарбала Правобережну Україну у складі історичних регіонів – Київщини, Волині, Поділля. Такий поділ етнічних українських земель протримався до 1914 р. Перебування українського етносу впродовж "довгого XIX століття" у складі Росії та Австрії означало значно більше, ніж просто географічний кордон. Дві держави відрізнялися між собою суспільно-політичними системами,

заснованими на різних імперських принципах, відтак українці набували неоднакового політичного, державного і життєвого досвіду» [314, с. 222].

Така роз'єднаність українських земель позначилася на особливостях національно-мовної та культурної ситуації в різних частинах України.

В. І. Статєєва, описуючи специфіку національно-мовної ситуації на українських землях у другій половині XIX – на поч. XX ст., акцентує увагу на тому, що в цей період відбулася конкуренція варіантів створюваної української літературної мови. У той час функціонували два варіанти літературної мови – східноукраїнський та західноукраїнський, у межах якого виділялися галицький, буковинський, закарпатський. Загалом така варіативність простежувалася з Київської Русі до середини XX ст. Вона була зумовлена об'єктивними чинниками – відсутністю суверенної української держави впродовж кількох століть, державною роз'єднаністю українських територій. Крім того, українська мова в чужих державах, до яких належали українські землі на різних історичних етапах (Польща, Росія, Румунія, Угорщина, Чехословаччина) не мала державного статусу; вона зазнала впливу місцевих діалектів, мов сусідніх держав та мов культурної орієнтації. Дослідниця з-поміж інших причин називає також «відсутність державних українських інституцій (на зразок Української АН), які б працювали над розв'язанням проблем української мови, відсутність державної мережі українських шкіл, інших освітньо-культурних закладів, через які можливе практичне впровадження єдиних мовно-правописних норм тощо. Варіантність не сприяла єдності українського народу, тому прагнення українців до подолання варіантності та вироблення єдиної української літературної мови було зумовлено необхідністю консолідації українського народу» [369, с. 90].

Л. О. Ткач зазначає: «Утворення двох варіантів української літературної мови кінця XIX – початку XX ст. – східного і західного, що було насамперед наслідком державно-політичної роз'єднаності українських земель, відбувалося в умовах контактування з мовами вищого політичного й суспільного статусу (німецькою, російською), з мовами, на які українська інтелігенція культурно орієнтувалася (російською, німецькою, польською, церковнослов'янською), а також зі

співтериторіальними мовами (польською, румунською, німецькою, угорською)» [443, с. 14].

Ю. В. Шевельов, пишучи про мовну варіантність, акцентував на тому, що це явище відбилося навіть в офіційних назвах українців, які жили в зазначений період: у Російській імперії на позначення українців вживали назву *малоруси*, їхню мову йменували *малоруською* («*малороссийское наречие*»), а офіційною назвою українців Австро-Угорщини слугувала назва *русини*, їхню мову називали *руською*, чи *русинською*. Походження цієї назви Ю. В. Шевельов обґрунтував тим, що назва *русини* відмежовувала австрійських українців від підросійських. Це певною мірою «давало право зберігати в літературній мові певні льокальні риси, до чого спонукав і фактичний стан: сильний вплив місцевих говірок і формування в межах Австрії українського койне. З другого боку, чим більше підавстрійські українці звикали до назви *українець*, тим більше виключалася можливість спроб мати окрему "русинську" мову». У житті це виявлялося в прагненні до спільної мови, але зі збереженням деяких місцевих прикмет [460, с. 25].

Причиною варіантності, як слушно зауважував Ю. В. Шевельов, слугував ще й такий об'єктивний чинник, як непрості зв'язки між різними українськими територіями в умовах їхнього різнодержав'я. Дослідник підкреслив, що «діялектна основа мови кожного українського письменника виразно виявлялася у його творах, а особливо на теренах Австрії, де і діялектів було більше і вони більше різнилися між собою. Говорити українською мовою в підавстрійській Україні означало говорити своєю власною говіркою» [460, с. 21].

Аналогічної думки дотримується і Л. І. Мацько, яка вважає, що різна політична ситуація, а отже й, мовна практика та діалектна база, розірваність і відокремленість народу «спричинили двоваріантність української літературної мови і різний розвиток її варіантів на східних і західних землях України» [246, с. 160].

2.1. Соціокультурна ситуація в підросійській Україні

2.1.1. Перепис населення

О. П. Реєнт переконливо стверджує: «Єдиного погляду на “українське питання” в Російській імперії досі немає. Частини території України входили до складу Російської імперії поступово, у різний час і мали неоднаковий статус, при визначенні якого одним із найважливіших факторів є політика уряду щодо формування місцевої бюрократії. На момент приєднання населення кожного з регіонів – Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщини, Південної України, Криму – мало свої управлінські традиції та відповідний апарат, яким Російська імперія скористалася для поширення власної експансії» [314, с. 219].

Українські землі, які входили до складу Росії, були поділені на три генерал-губернаторства і дев’ять губерній: Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Полтавську, Катеринославську, Таврійську, Херсонську та Харківську. Державну владу Російської імперії у губерніях представляли губернатори, їх призначав і звільняв цар. Губернії складалися з повітів, у яких керували справники. Повіти поділялися на стани, які очолювали поліцейські пристави. Важливою державною установою була Казенна палата, яка відала збиранням з населення різноманітних державних податків. Увесь цей адміністративно-управлінський апарат повинен був забезпечити владу царизму на місцях.

Важливим джерелом інформації про особливості соціально-політичного, економічного і культурного розвитку українських земель, що входили до складу Російської імперії, є переписи. Їхні дані можуть слугувати основою для визначення основних і периферійних груп населення, що побутували на українських землях, а отже, безпосередньо стосуються опису типажів, представлених у художній літературі XIX ст.

У 1874 р. видатний статистик П. П. Семенов-Тянь-Шанський розробив проект Всеросійського перепису, на основі якого була складена програма, що передбачала врахування 14 ознак про кожну особу, яка живе в межах країни: ім’я, сімейний стан, ставлення до голови господарства, стать, вік, стан, віросповідання, місце народження, місце прописки, місце постійного проживання, рідна мова, грамотність,

заняття, фізичні вади. Ці критерії також є важливими для усвідомлення закономірностей художнього відбиття тогочасної дійсності, їх узято за основу перепису населення, здійсненого в 1897 році.

Український земський статистик О. О. Русов на підставі перепису 1897 р. здійснив демографічний огляд підросійської України. Інші дослідники також послуговувалися даними перепису 1897 р. Зокрема, В. Кошовий описав межі розселення українського народу; М. М. Кордуба, С. Л. Рудницький вивчали територію і населення українських земель; В. В. Малий розглянув демографію корінного населення Поділля, а саме українців, наприкінці XIX ст.; Д. І. Багалій, А. Шмідт, П. П. Чубинський відображали у своїх працях формування етнічної структури населення.

Розглянемо детальніше дані перепису українських земель, що належали Росії та Австро-Угорщині, за такими ознаками: 1. Мовно-етнічні характеристики. 2. Релігійні характеристики. 3. Станові характеристики.

2.1.2. Мовно-етнічні характеристики

Дані перепису дають докладну інформацію щодо етнічної, станової, мовної, релігійної характеристик населення, яке проживало на території підросійської України.

Матеріали перепису 1897 р. засвідчують, що переважна більшість населення підросійської України в кінці XIX ст. за мовними критеріями належала до «малоросів». Частка «малоросів» (українців) у складі населення підросійської України становила 72,77%. Це кількісне переважання українців спостережене майже в усіх губерніях, хоча й демонструвало певні розбіжності. Як свідчать дані перепису, не було спеціально виділено питання про національну самоідентифікацію. Ця функція – визначення етнічної приналежності – базувалася на характері відповіді на питання про рідну мову.

Зокрема, найбільша частка українців зафіксована в межах Полтавської губернії з населенням 2778151 осіб. Тут мешкало 93% українців (росіян – 2,6%) [286, вип. 7, с. 3]. У Харківській губернії, де проживало 2492316 осіб, частка українців становила

80,7% (росіян – 18,2%) [286, вип. 7, с. 4]. Така ж частка 81% фіксується і в складі Подільської губернії, де в кінці XIX ст. мешкало 3018299 осіб (росіян – 3,3%) [286, вип. 7, с. 3]. У Київській губернії, населення якої налічувало 3559229 осіб, частка українського населення становила 79,2% (росіян – 6%) [286, вип. 7, с. 2]. У Волинській губернії, на яку припадало 2989482 особи, українців було 70,1% (росіян – 3,6%) [286, вип. 7, с. 2]. У Катеринославській губернії з населенням 2113674 особи нараховувалося 69% українців (росіян – 17,9%) [286, вип. 7, с. 2]. За даними перепису 1897 р., у Чернігівській губернії українців було 1 526 072 особи, що становило 66,5%, росіян – 495963, що становило 21,5% [286, вип. 7, с. 5]. Зазначені губернії за ознакою переважання українців протиставлені південним регіонам. У Херсонській губернії, на яку припадало 2733612 осіб, налічувалося 53,5% українців (росіян – 21,8%) [286, вип. 7, с. 4]. Таврійська губернія, за даними перепису, була єдиною, де частка українців була меншою за половину. Тут на 1447790 осіб було 42,3% українців (росіян – 28,6%) [286, вип. 7, с. 4].

Отже, за даними перепису, за ознакою належності населення до українців досить чітко протиставлений південь України іншим регіонам. Іншим, не менш помітним, є протиставлення за національною (етно-) приналежністю та мовними особливостями (уживання української, російської або інших мов). Це розрізнення здійснюється за віссю *місто – село*. Як засвідчують дані перепису, переважна більшість українців мешкала в селі. Такий розподіл українців за місцем їхнього проживання зумовив співвідношення україномовного населення.

У Східній Україні частка сільського населення українців була доволі великою. Зокрема, у Харківській губернії вона становила 85,3% (росіян – 14,3%) [286, вип. 7, с. 4]. У Чернігівській губернії, яка належала до Північної України, осіб, які проживали в селах, було 68,2% (росіян – 21,3%) [286, вип. 7, с. 5]. У Центральній Україні в селах спостерігається дещо інша ситуація. Тут мешкало найбільше українців: у Полтавській губернії українців було 97% (росіян – 1,6%) [286, вип. 7, с. 3], у Київській губернії – 86,9% (росіян – 1,9%) [286, вип. 7, с. 2]. У Подільській губернії також мешкало 85,2% україномовного населення (росіян – 2,3%) [286, вип. 7, с. 3].

Доволі високий відсоток україномовного населення припадав і на Західну Україну. У селах Волинської губернії було 74,4% українців (росіян – 2,3%) [286, вип. 7, с. 2]. На Слобожанщині, зокрема у Катеринославській губернії, мешкало 74,4% сільського україномовного населення (росіян – 14,8%) [286, вип. 7, с. 2]. Менша частка українців мешкала в селах Південної України: у Херсонській губернії вона становила 68,2% (росіян – 12,4%) [286, вип. 7, с. 4], у Таврійській – 50,2% (росіян – 23,4%) [286, вип. 7, с. 4].

У містах спостерігається дещо інша ситуація щодо україномовного населення. Найбільша частка українців припадала на міста Полтавської губернії з населенням у 274294 осіб. Тут мешкало 57,2% українців (росіян – 11,5%) [286, вип. 7, с. 3]. Доволі великою була частка міського населення і в Харківській губернії. На 367343 особи, які мешкали в містах, частка українців становила 53,1% (росіян – 39,8%) [286, вип. 7, с. 4]. У містах Чернігівської губернії, де мешкало 209453 осіб, було 48,8% україномовного населення (росіян – 24%) [286, вип. 7, с. 5].

У Західній Україні, зокрема у Волинській губернії, на 233847 міського населення припадало 19,7% українців (росіян – 19,1%) [286, вип. 7, с. 2]. У містах Центральної України, зокрема в Подільській губернії з населенням 234778, мешкало 30,8% україномовного населення (росіян – 14,2%) [286, вип. 7, с. 3]. У Київській губернії, на яку припадало 459253 міського населення, українців було 28,1% (росіян – 33,9%) [286, вип. 7, с. 2]. На Слобожанщині у Катеринославській губернії з міським населенням у 241005 осіб налічувалося 27,1% українців (росіян – 41,7%) [286, вип. 7, с. 2]. Найменша частка україномовного населення була в південних регіонах. У Херсонській губернії, на яку припадало 788960 міського населення, українців було 17,3% (росіян – 45,3%) [286, вип. 7, с. 4]. У Таврійській губернії з населенням 289316 мешкало 10,5% українців (росіян – 49,4%) [286, вип. 7, с. 4].

Отже, для всіх губерній характерна спільна тенденція, яка полягає в тому, що частка українців-селян була більша за частку українців-містян. Більшість росіян мешкала в містах, меншість – у селах.

Дані перепису населення дають багатий матеріал для розуміння мовних процесів, які відбувалися в підросійській Україні. Описуючи їх, варто зауважити, що

застосовуване нами протиставлення російської, української, білоруської мов у переписі знайшло відображення в розрізненні трьох наріч єдиної російської мови – великоруського, малоруського, білоруського.

Отже, дані перепису населення дозволяють констатувати, що переважно в усіх губерніях використовувалась українська мова, був також зафіксований і невеликий відсоток інших мов. Як свідчать дані перепису, кожен регіон мав свої особливості щодо кількості носіїв інших мов (наведемо дані за губерніями).

Другою за чисельністю були носії великоруської (російської) мови. Найбільша частка носіїв російської мови була в Таврійській губернії – 28,6% [286, вип. 7, с. 4], у Херсонській губернії вона становила 21,9% [286, вип. 7, с. 4], у Чернігівській [286, вип. 7, с. 5] губернії ця частка налічувала 21,5% [286, вип. 7, с. 5]. Найменша кількість російськомовних зафіксована у Волинській (3,7%) [286, вип. 7, с. 2], Подільській (3,4%) [286, вип. 7, с. 3] і Полтавській (2,7%) губерніях [286, вип. 7, с. 2]. За даними перепису, менш чисельною групою були носії російської мови в Київській губернії – 6% [286, вип. 7, с. 2]. Майже однакова кількість російськомовного населення представлена в Катеринославській губернії – 18% [286, вип. 7, с. 2], і в Харківській губернії вона становила 18,2% [286, вип. 7, с. 4].

У підросійській Україні значною була частка носіїв єврейської мови (ідишу), яка переважала у Волинській губернії. Вона становила 13,3% [286, вип. 7, с. 2]. Єврейськомовне населення зафіксовано в Київській [286, вип. 7, с. 2], Подільській [286, вип. 7, с. 3], Херсонській губерніях – по 12% [286, вип. 7, с. 4]. Менш чисельними щодо носіїв єврейської мови були Чернігівська [286, вип. 7, с. 5], Катеринославська [286, вип. 7, с. 2] – по 5%. Полтавська [286, вип. 7, с. 2] і Таврійська [286, вип. 7, с. 4] губернії нараховували по 4% єврейськомовних [286, вип. 7, с. 4]. Незначна кількість носіїв польської мови була у Волинській – 6% [286, вип. 7, с. 2], Подільській – 2% [286, вип. 7, с. 3], Київській – 2% [286, вип. 7, с. 2] і Херсонській губерніях – 1% [286, вип. 7, с. 4]. Крім того, у Волинській – 6% [286, вип. 7, с. 2], Таврійській – 5% [286, вип. 7, с. 4], Херсонській – 5% [286, вип. 7, с. 4], Катеринославській губерніях – 4% [286, вип. 7, с. 2] були німецькомовні представники. Відповідно до даних перепису, в Чернігівській губернії білоруською

мовою послуговувалось 7% населення [286, вип. 7, с. 5]. У Катеринославській губернії 2% розмовляло грецькою мовою [286, вип. 7, с. 2] і 1% – у Таврійській [286, вип. 7, с. 4]. Доволі велика частка носіїв татарської мови була в Таврійській губернії, що становить 14% [286, вип. 7, с. 4] і лише 1% – у Катеринославській [286, вип. 7, с. 2]. Болгарську мову вживало 3% населення в Таврійській губернії і 1% – у Херсонській [286, вип. 7, с. 4]. У Волинській губернії носіїв чеської мови налічувалося лише 1% [286, вип. 7, с. 2]. У Подільській губернії зафіксовано 1%, який є носієм молдовської мови [286, вип. 7, с. 3].

Отже, у XIX ст. в усіх губерніях підросійської України переважали носії української мови. Приміром, на території Харківської губернії спостерігається протиставлення між українцями і росіянами; у Волинській, Київській, Харківській губерніях є значна частка євреїв; у Таврійській губернії – велика частка татар.

На мовну ситуацію впливала належність міста до губернського центру. Це були великі міста, у яких переважала двомовність.

Села підросійської України здебільшого були моноетнічними. Міста в етномовному аспекті були поліетнічними. За мовно-етнічними характеристиками виділяються в українському ХД ЛТ «козак», «лях / поляк», «жид», «циган».

2.1.3. Релігійні характеристики

В усіх 9 губерніях підросійської України переважали православні. Етнічно-релігійний склад населення підросійської України впливав на розвиток суспільства, його стабільність, консолідацію в суспільному та соціально-політичному, економічному і культурному житті. На думку історика А. І. Черепанова, політика уряду стосовно проживання в Російській імперії різних національностей, а також щодо їхніх вірувань була доволі жорсткою, особливо це стосувалося «великих етнічних груп: євреїв і поляків, які складали конкуренцію її російській меншості» [454, с. 14].

Хоча перевага православних на підросійських українських землях була відчутною, варто зазначити, що розбіжності більше стосувалися частки представників тих чи тих конфесій у конкретних губерніях. Зокрема, у Полтавській

губернії кількість православних становила 96%, у Чернігівській – 93%. Високий відсоток православних прихожан був також у Катеринославській губернії – 91%.

Щодо конфесійної приналежності мешканців Київської губернії, то переважало православне населення, далі у відсотковому відношенні були євреї-іудеї, поляки-католики [454, с. 15].

Наприклад, у Київській губернії православне населення становило 85%. Далі за кількістю православних вірян була Херсонська губернія, яка налічувала 80% православного населення, Подільська губернія нараховувала 78% православних. Однакова кількість православних прихожан припадала на Волинську і Таврійську губернії – по 75%. Особливо велика кількість православних була в Харківській губернії. Тут, за даними перепису, православних прихожан – 100%. Більші розбіжності стосуються конфігурації вірян, що належали до інших релігій. У 8 губерніях фіксується порівняно велика частка вірян-іудеїв. Якщо в Харківській губернії майже 100% православних [285, вип. 6, с. 34], то в Подільській губернії [285, вип. 6, с. 24] на 78% православних припадає 13% іудеїв, 9% римо-католиків. У Волинській губернії їх було 14% [285, вип. 6, с. 6]. Однакова кількість іудеїв фіксувалася в Херсонській губернії – 13% [285, вип. 6, с. 35], у Київській – 12% [285, вип. 6, с. 12]. Лише по 5% іудеїв було в Чернігівській [285, вип. 6, с. 35] і Катеринославській [285, вип. 6, с. 10] губерніях і по 4% – у Полтавській [285, Вип. 6, с. 24] і Таврійській [285, вип. 6, с. 30]. У західних губерніях була значна частка римо-католиків. Зокрема, у Волинській губернії їх налічувалося 11%. Для території Центральної і Південної України громади римо-католиків не характерні. Менша частка римо-католиків представлена в Херсонській – 4%, Київській – 3%, Таврійській – 2%, Катеринославській губерніях – 1,3%. Невеликі релігійні громади формували лютерани. У Волинській губернії їх налічувалося – 6%, у Таврійській – 3%, Херсонській – 2%, Катеринославській – 1,8%. До ще менших релігійних осередків належали старообрядці, меноніти, магометани. Старообрядців у Чернігівській губернії налічувалося 2%, у Херсонській і Таврійській – по 1%; менонітів у Таврійській – 2%, Катеринославській – 1%. Особливістю Таврійської губернії було те, що в ній мешкало 13% магометанів (мусульман).

Отже, у всіх дев’яти губерніях переважна більшість населення була православною. Всі інші конфесії були малочисельними, очевидно, це й зумовило відсутність літературних сюжетів, які описували б конфесійні протиріччя. За релігійними характеристиками представлений в українському ХД ЛТ «священник», поява якого пов’язана з описом інших морально-етичних проблем.

2.1.4. Станові характеристики

Станова стратифікація заснована на наявності станів, класова стратифікація – на різниці економічного стану людей. Поняття стану тлумачать як «соціальний прошарок, який визначається становищем у системі соціально-економічних відносин і правовим закріпленням цього положення». Власність, прибуток, рівень освіти, престиж вважають об’єктивними критеріями для виокремлення соціальних прошарків. Зокрема, є «вищі, середні та нижчі класи, а також різні прошарки, які не належать до жодного класу, а мають перехідні ознаки між вищим та середнім або ж середнім і нижчим класами» [455, с. 11].

Станами вважають дворянство, духовенство, купецтво, буржуазію, міщанство, робітництво й селянство [455, с. 10–11].

У Російській імперії першої половини XIX ст., зокрема в Київській губернії, зберігалися старі елементи соціальної структури суспільства: воно поділялося на стани – дворянство, духовенство, гільдійське купецтво, козацтво, а також міське населення і селянство [454, с. 12].

Цікавими є узагальнення щодо станів населення підросійської України: зокрема у програмі анкет, за якими здійснювався перепис населення, виділено стани: спадкові дворяни, селяни, міщани.

Селянство. Незважаючи на те, що у всіх зазначених вище губерніях за своїм складом переважали селяни, між ними були і певні розбіжності, наприклад, щодо заможності сільських господарств, форми роботи селян на землі.

За даними перепису, переважна більшість підросійських українських земель була представлена селянами, зокрема в Харківській губернії їх мешкало 90% [285, вип. 6, с. 34]. Трохи менша частка сільського населення припадала на Херсонську

губернію – 74% [285, вип. 6, с. 35]. Не менш заселеними селянами були й інші губернії. У Полтавській губернії проживало 88% селян [285, вип. 6, с. 24]. За даними перепису 1897 року, велика кількість сільського населення мешкала в Катеринославській – 87%, Чернігівській [285, вип. 6, с. 35] – 85% і Подільській губерніях – 81% [285, вип. 6, с. 24]. У Київській [285, вип. 6, с. 12] – 78%, Таврійській – 76% [285, вип. 6, с. 30] і Волинській губерніях – 75% [285, вип. 6, с. 6] також переважали селяни.

Проблеми селянства Правобережної України та Київської губернії стали об'єктом дослідження І. І. Фундуклея [370], Л. І. Похилевича [305], І. І. Ігнатовича [120] та ін. Науковці проаналізували зміни, які відбувалися в господарському та правовому становищі селян.

На Лівобережжі частина земель перейшла внаслідок скорочення дворянського землеволодіння до селян, типовим тут було розмежування за статусом заможності – на багатих (селяни-фермери), які мали понад 50 десятин землі, та бідних (робітники), яким припадало менше ніж 3 десятини [153, с. 14].

На Півдні чи Правобережжі України, де були господарства, активно використовували найману працю. Переважали різні форми оренди та відробітків. Популярною була спільщина, коли селяни, орендувавши землю, обробляли її своїм реманентом, вирощували урожай і половину віддавали власнику землі. Така співпраця була вигідною і орендареві, і селянину, адже не вимагала грошей [153, с. 14].

Селянство Київської губернії, яке було неоднорідним за своїм економічним та юридичним становищем, у І пол. XIX ст. зазнало значних внутрішніх змін. Селяни займалися різними видами діяльності – землеробством, торгівлею, ремеслами, обміном, наймом інших працівників, що призвело до появи різних професійних груп. Здебільшого селяни були дрібними сільськогосподарськими виробниками, вони «використовували працю членів своєї родини для задоволення власних споживчих потреб і виконання зобов'язань щодо представників влади» [454, с. 14].

У XIX ст. селянство розмежовувалося за статком – була господарська або майнова нерівність, яка залежала від форм землекористування, землеволодіння та

експлуатації. Через це селянство Київської губернії було позбавлене елементарних громадянських прав. Майнове розшарування серед селян також вплинуло на формування кадрів промислових і транспортних працівників. Робітники в І пол. XIX ст. ще не були промисловими пролетарями: серед них виділялися селяни та міщани, які працювали в промисловості тимчасово строково чи сезонно [454, с. 19].

Як засвідчують відомості 1804 р. про кількість кріпосних селян у різних повітах Київської губернії [456, с. 13], найчисленнішою групою сільського населення Київщини були поміщицькі селяни. Абсолютна більшість поміщицьких селян Київщини до 1861 року, як зазначає А. І. Черепанов, відбувала панщину. «Поміщики, господарства яких втягувалися у товарно-грошові відносини, збільшували відробіткову ренту, намагаючись піднести прибутки маєтків». Незначна частина кріпаків сплачувала оброк. Також була змішана форма сплати – водночас і відробіткова, і грошова рента. Переводячи кріпаків на оброк, поміщики іноді призначали таку велику суму, що селяни були не в змозі її сплачувати і «після кількох років перебування на оброчному становищі готові були знову повернутися на панщину» [456, с. 13].

За твердженням Т. І. Лазанської, до розряду державних селян належали такі: державні селяни, які жили на казенних та приватних землях; козаки; військові поселенці; одновірці; кіннозаводські селяни; частково старостинські; економічні; коронні; виморочні; банківські; відписні селяни; євреї-землероби; вільні хлібороби; селяни, які були приписані до навчальних закладів; вільні матроси; кантоністи; солдатські діти; нижчі військові чини та ін. [208, с. 378–380]. Державні селяни хоча й були вільними, однак зазнавали примусу з боку держави: вони користувалися державною землею, відбували земельні повинності, а також сплачували податки.

Чисельність державних селян українських губерній підросійської України до середини XIX ст. становила 19 млн. осіб [470, с. 206]. За підрахунками М. М. Дружиніна, у Волинській губернії їх налічувалося 62743 особи, у Київській – 64065 осіб, Подільській – 39422 особи. Разом на Правобережжі це становило 166230 осіб. У Херсонській губернії було 42169 державних селян, Катеринославській – 186565 осіб, Таврійській – 199513 осіб. Загалом на Південній

Україні – 428247 осіб. Кількість державних селян у Полтавській губернії дорівнювала 425578 особам, у Харківській – 289400 особам, у Чернігівській – 294652 особам, разом – 1009630 осіб [105, с. 311].

У підросійській Україні активно починає формуватися заробітчанство, зростає кількість заробітчан, які у пошуках роботи переміщуються з однієї губернії до іншої. Зокрема, малоземельні селяни та селяни з малими статками переважно йшли на заробітки з Харківської, Полтавської, Чернігівської губерній [333, с. 5]. Ті ж селяни, які втрачали землі, ставали наймитами – орендували землю або працювали на заводах і копальнях [333, с. 6].

Подібна ситуація склалася і в Чернігівській губернії. Селяни важко сприймали міські умови життя та зайнятості, а безземелля та малоземелля, екстенсивний спосіб господарювання призвели до того, що у 1896–1911 рр. близько 246 тис. селян, як зазначають історики О. Є. Маркова і В. С. Шандра, «у пошуках кращої долі переселилися з Чернігівщини до Сибіру і на Далекий Схід» [233, с. 513–515].

Отже, у підросійській Україні відбулося розшарування у складі селян (поміщицькі та державні), розподіл їх за статком (багаті і бідні). Актуальною для селян була проблема малоземелля, як наслідок, виникає заробітчанство.

Міщанство. Неоднорідним за своїм соціальним складом було міське населення. Воно поділялося на стани і соціальні групи, які різнилися за кількістю [454, с. 13].

Найбільше міщан проживало в Херсонській губернії – 27%, найменше – у Подільській (1%). У Волинській губернії частка міщан становила 21%. У Київській міщан було 19%. Майже така сама кількість міщан зафіксована і в Таврійській губернії – 17%. За даними перепису, у Катеринославській губернії мешкало 10% міщан. Полтавська губернія налічувала 9% міщан. За даними перепису 1897 р., частка міщан у Харківській губернії становила 6%.

Міщанство Київської губернії, як зазначають дослідники, «займалося дрібною торгівлею, орендою землі без участі в землеробстві, ремеслами, шинкарством, випадковими роботами (поденщики, чорнороби), заробляло на життя розумовою працею (лікарі, адвокати, фельдшери, службовці в конторах тощо). Міщани були

закріплені за певними містами, і перехід їх до інших міст був складним і тривалим» [454, с. 13].

Дворянство. Соціально-правове становище дворянства схарактеризовано у працях Д. Бовуа, І. Кривошея, В. Шандри та ін.

Частка спадкових дворян у підросійській Україні була незначною. За даними перепису, у Волинській губернії вона становила – 1,16%. Київська, Подільська, Херсонська, Полтавська налічували по 1% дворян у кожній губернії. В інших губерніях ця кількість зменшувалася – у Таврійській – 0,9%, Харківській – 0,7%, Чернігівській і Катеринославській – по 0,6%.

Дворяни здебільшого мешкали в містах і займалися державною службою. Особливою рисою цього стану була «наявність соціальних символів та знаків». Урядова політика стосовно дворян була дієвою та прагматичною: в обмін на економічні та правові привілеї дворяни забезпечували в державі «організацію роботи державних і місцевих самоврядних структур бюрократичного апарату, сільськогосподарського та промислового виробництва, фіскальних надходжень, боєздатної армії» [454, с. 13].

Купецтво. В умовах розвитку товарного виробництва в містах формувався впливовий і значний за кількістю купецький стан, представники якого об’єднувалися в гільдії, отримавши від царського уряду самоуправління та право окремого судочинства. Щодо появи купецтва як стану, то воно сформувалося ще наприкінці XVIII ст. Купці об’єдналися в гільдії, одержали від царського уряду певне самоуправління (магістрати), також мали право на окреме судочинство (словесні та совісні суди). Належність купців до тієї чи тієї гільдії була пов’язана з певними привілеями. Зокрема, представники 1-ї та 2-ї гільдій мали додаткові особисті права, насамперед були звільнені від тілесних покарань, а це ставило заможних купців на один рівень із дворянством. Натомість для купців 3-ї гільдії та нижчих прошарків міського населення такі покарання не скасовано. Окрім того, купці 1-ї гільдії здобули право їздити містом каретою, запряженою парою коней, що, безперечно, задовольняло амбіції купецтва. Купці 2-ї гільдії могли це робити, користуючись парокінною коляскою. Однак представникам 3-ї гільдії дозволено

пересуватися містом у каретах та кінних колясках, до яких був запряжений лише один кінь. Усьому гільдійському купецтву надане право звільнятися від рекрутчини після сплати спеціального грошового збору. «Тепер купці відчували відмінність у соціальному статусі від решти міського населення й селянства, до якого багато хто з них нещодавно належав» [455, с. 11].

Як зазначають історики, основою зростання купецького капіталу «був торговий прибуток, який купці губернії одержували за рахунок привласнення додаткового продукту безпосередніх виробників: селян, ремісників, робітників, шляхом нееквівалентного обміну, а також за рахунок експлуатації робітників, які займалися перевезенням і збереженням товарів» [454, с. 13].

Зростання економічного впливу призвело до розширення прав купецького стану. Про це свідчить «поступова еволюція в бік зближення дворянства й заможного купецтва, надання купцям значної кількості державних і громадських обов'язків» [454, с. 13].

Купці й міщани Київської губернії брали участь у місцевому самоуправлінні, були законодавцями й господарями в містах. У Київській губернії І пол. XIX ст. купецтво активно поповнювали представники російського етносу [454, с. 18]. Зокрема, 1800 р., як встановив П. Г. Ридзюнський, у Київський губернії налічувалося 474 особи, які належали до купецького стану, 1808 р. – 786, 1816 р. – 246, 1824 р. – 191. У Волинській губернії відповідно 1800 р. – 975 осіб, 1816 р. – 214, 1824 р. – 214; у Подільській губернії 1800 р. – 1046 осіб, 1808 р. – 1205, 1816 р. – 207, 1824 р. – 131 [455, с. 11]. 16968 осіб купецького стану (разом з Одеським градоначальством) проживало в Херсонській губернії [208, с. 378–380].

Як губернські центри, Полтава та Чернігів виконували роль адміністративних і військових осередків: сюди приїздила велика кількість російських чиновників і відставних офіцерів. Зростання торгівлі й промисловості спричинило збільшення кількості російських купців та промисловців [153, с. 15].

Робітництво. Наприкінці XIX ст. зростав прошарок промислових робітників. Кількість тих, які працювали на постійній основі, була незначною.

У зв'язку з будівництвом залізниці в XIX ст. збільшився потік трудових мігрантів. Зокрема, у 70–80-ті рр. XIX ст. 70% робітників були здебільшого вихідцями з великоруських та частини північно-західних губерній, 30% – малоросійських губерній і Царства Польського [333, с. 6].

Збільшення вільнонайманої праці зумовило появу у традиційних та новоутворених галузях промисловості, зокрема в Київській губернії, постійних робітників, зосередження робочої сили на великих підприємствах. Безземельні робітники досконало вивчали виробничі спеціальності, вони ставали найбільш кваліфікованими представниками робітничої маси. Крім того, у Київській губернії були сезонні робітники, які додатково займалися сільським господарством, чимало підприємств функціонувало лише впродовж певного сезону [454, с. 14].

1909 р. у Катеринославській губернії функціонували 11224 підприємства, на яких працювало 170736 робітників [232, с. 135–136]. Досліджуючи Катеринославську губернію, О. П. Саманцов встановив, що приблизно 7000 осіб належало до загальної кількості робітників і майстрів. Тих робітників, які працювали на заводах, фабриках, одержуючи платню, налічувалося 2537 осіб [332, с. 3–9].

Духовенство. Духовенство, яке становило значну частину мешканців Київської губернії, вважалося привілейованою верствою населення: його звільняли від особливих податків і повинностей. З духовного стану можна було виходити або переходити до нього з інших. Соціальний склад київського духовенства, передусім чернецтва (кількість його постійно зростала), був неоднорідним [454, с. 19].

Козацтво. У Чернігівській та Полтавській губерніях на початку XIX ст. мешкала група населення, яка, за документами, мала назву «малоросійське козацтво». Зокрема, О. А. Бачинська акцентує увагу на тому, що в лютому 1812 р. козаків зрівняли з державними селянами щодо виконання повинностей. Дослідниця наголошує: станом на 1813 р. у зазначених губерніях проживало 460905 «малоросійських козаків», що становило в Полтавській губернії – 83%, у Чернігівській – 71% від загальної кількості державних селян цих губерній [19, с. 16–17].

У ІІ пол. XIX ст. російська влада, встановивши контроль над козацьким населенням Лівобережної України, поступово почала зараховувати козацтво до суспільної загальноросійської структури, об'єднуючи його з іншими верствами населення [19, с. 24].

Козаки від іншої частини населення Лівобережної України відрізнялися здебільшого заможністю, оскільки вони мали наділи землі, а отже, мали змогу працювати на себе. Цікавим є спостереження одного із очевидців того часу щодо господарювання козаків Чернігівської губернії в 1860-ті рр.: основним і повсякденним промислом населення Чернігівської губернії була не промислова діяльність, а хліборобство. Однак і воно не вирізнялося нововведеннями, за винятком деяких поміщицьких маєтків. Здебільшого це була рутинна праця. Крім того, жителі північних повітів губернії, зокрема малоземельні державні селяни і козаки, щорічно під час покосів значними групами йшли на заробітки, переважно на Дон. «Натомість заможні чумакували – займалися візництвом на волових підводах своєї та чужої поклажі» [329, с. 51–52; 19, с. 18].

О. А. Бачинська, аналізуючи особливості побуту і світогляду козацького населення Чернігівської та Полтавської губернії, встановила, що воно дуже відрізнялося від селянського, хоча і те, і те мешкало поруч. Ця відмінність виявлялася насамперед у збереженні власних традицій. Зокрема, цю особливість помітив священник с. Вишенок Кролівецького повіту Чернігівської губернії, де 1869 р. проживало 1150 колишніх селян-кріпаків княгині Долгорукої, 612 козаків, міщан, солдатів та ін.: «Дивна різниця між козаком і селянином. Перший, зберігаючи за собою хвалькуватий гонор, насилу піддається впливу часу та освітнього начала; розважний, стриманий в домашньому житті, чесний. Селянин, особливо молодий, з бажанням йде назустріч усьому новому, кмітливий, франт, марнотратний» [19, с. 24].

Окрім того, у самосвідомості козаків зберігалося усвідомлення своєї «інакшості» – колишньої приналежності до іншого стану, зокрема реєстрових козаків. Священник Єфремов с. Середняки Гадяцького повіту Полтавської губернії у

1905 році про це писав: парафіяни, які говорять «ми мужики» – це колишні кріпаки, а ті, які відповідають «ми козаки», є колишніми реєстровими козаками [19, с. 24].

Навіть у дуже скрутному становищі в господарстві козацьке населення зрідка йшло в найми. Причиною цього, за спостереженнями священника Миколи Пірського, була козацька гордість, притаманна мешканцям містечка, яка «не дозволяє їм йти в батраки» [19, с. 24].

Інтелігенція. В аналізований період у соціальній структурі населення починає виникати як окремий клас інтелігенція, світогляд якої формувався в межах загальноукраїнського культурного процесу. Як зазначає В. І. Качмала, «на це позитивно вплинула відносна близькість Києва, відлуння історичного минулого – непереборна цікавість до історії козаччини, захоплення їхніми подвигами, меценатство» [153, с. 123].

Інтелігенція мешкала у великих містах, містечках і селах. Представники інтелігенції були державними службовцями, юристами, учителями, лікарями.

Отже, як свідчать дані перепису, переважна більшість населення кінця XIX ст. належала до селян, також значна частка припадала на міщан і незначна – на спадкових дворян. Також були представлені й інші стани в підросійській Україні – духовенство, купецтво, козацтво, інтелігенція. Ці стани знайшли своє висвітлення в художній літературі XIX ст. За становими характеристиками в українському ХД виокремлюються ЛТ «чиновник», «пан», «панич», «пані», «панна», «селянин», «робітник», «студент», «козак».

2.2. Лінгвокультурні типажі підросійської України у творах художньої літератури XIX ст.

У процесі опису ЛТ мовний матеріал уможливив виокремлення таких фреймів і слотів: «Зовнішні характеристики» (слоти: «Портретні характеристики», «Вік», «Одяг»), «Внутрішні моральні характеристики» (слоти: «Риси характеру», «Кохання», «Взаємини в родині», «Ставлення до жінки»), «Мовні характеристики», «Освітні характеристики», «Релігійні характеристики», «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Місце проживання», «Воєнні дії» (слоти: «Дислокація», «Статусність»,

«Адміністративний устрій», «Битви», «Суперники козаків», «Військові утворення», «Життя на Січі», «Атрибути козака», «Походи», «Суперники ляхів»), «Типові заняття» (слоти: «Шинкарство, корчмарство», «Дрібна торгівля», «Ворожіння», «Конярство», «Дрібна торгівля кіньми», «Ковальство», «Мистецьке чуття, музичність, співучість», «Нетипові заняття»), «Соціальні характеристики» (слот «Роботодавець»), «Громадська активність», «Сімейний стан», «Навчання», «Дозвілля», «Соціальні вподобання», «Уклад циганського життя», «Сфера діяльності», «Служба» (слоти: «Муштра», «Підлеглість / невільність»), «Місце проживання, побут, дозвілля», «Характерництво», «Побратимство», «Харчові вподобання», «Побутові характеристики».

Наведений перелік рис, властивих типажу, створює підґрунтя для моделювання типового представлення його в ХД, спираючись на сукупність текстів. Показовим при цьому буде виокремлення характеристик, спільних для всіх творів, де зафіксовано типаж, а також випадки, де характеристика не є однозначною. Розкриття цих напрямів розглянемо на прикладі ЛТ, зафіксованих в українському ХД XIX ст. підросійської України.

ЛТ «чиновник». Типаж «чиновник» є частотним у творах письменників XIX ст. підросійської України: І. П. Котляревський («Енеїда», «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник»), Г. Ф. Квітка-Основ'яненко («Конотопська відьма», «Маруся», «Козир-дівка», «Приезжий из столицы», «Пан Халявский»), Є. П. Гребінка («Рибалка»), А. П. Свидницький («Люборацькі», «Попался впросак»), І. С. Нечуй-Левицький («Микола Джеря», «Навіжена»), М. Л. Кропивницький («Олеся»), І. К. Карпенко-Карий («Мартин Боруля», «Бурлака»), Панас Мирний («Рід», «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія», «П'яниця», «Лихі люди» (Товариші)), Б. Д. Грінченко («Байда»), Леся Українка («Приязнь») (див. Додаток А, таблиця 1).

Дані таблиці свідчать про те, що слот «Портретні характеристики» не є частотним для ЛТ «чиновник». Наприклад, він представлений у таких творах: Б. Д. Грінченко «Байда» (столоначальник), Панас Мирний «Повія» (поліцейські чиновники – пристав). Вікові характеристики чиновника (слот «Вік») репрезентовані у творах Панаса Мирного «Рід», Б. Д. Грінченка «Байда»

(столоначальник), І. С. Нечуя-Левицького «Навіжена» (дрібні чиновники). Інформація про зріст чиновника (секретар) подана в романі Панаса Мирного «Повія». Освітні характеристики чиновника зафіксовані в оповіданні Б. Д. Грінченка «Байда» (столоначальник), у повісті Панаса Мирного «П'яниця» та романі «Повія» (дрібні чиновники). Щодо мовної характеристики, то вона представлена в таких творах української літератури XIX ст.: Панас Мирний «Повія» (секретар), І. С. Нечуй-Левицький «Микола Джеря», Панас Мирний «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (поліцейські чиновники – пристав), Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Конотопська відьма», І. П. Котляревський «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», І. К. Карпенко-Карий «Бурлака» (писар), Панас Мирний «Повія» (поліцейські чиновники – справник, пристав), Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Козир-дівка» (поліцейські чиновники – справник). Фрейм «Внутрішні моральні характеристики» (слот «Риси характеру») є репрезентативним для типажу «чиновник», він представлений у таких творах: Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Конотопська відьма», «Козир-дівка»; Є. П. Гребінка «Рибалка» (писар); Панас Мирний «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»; І. К. Карпенко-Карий «Мартин Боруля»; І. П. Котляревський «Енеїда» (судові чиновники); Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Козир-дівка» (поліцейські чиновники – справник); Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Приезжий из столицы» (поліцейські чиновники – городничий); Панас Мирний «Повія», І. С. Нечуй-Левицький «Навіжена» (поліцейські чиновники – становий); Панас Мирний «Повія», «П'яниця» (дрібні чиновники). Подекуди акцентується увага на релігійних характеристиках (фрейм «Релігійні характеристики») аналізованого типажу – Панас Мирний «Повія» (поліцейські чиновники – пристав). Фрейм «Служба» дає уявлення про професійну діяльність чиновника. Він репрезентований у творах Панаса Мирного «Повія», «П'яниця» (дрібні чиновники). Щодо майнових характеристик чиновників (фрейм «Соціальний стан і соціальна поведінка»), то вони також трапляються в романі Панаса Мирного «Повія». Про дозвілля чиновників (фрейм «Дозвілля») можна дізнатися у творах Панаса Мирного «Повія», «П'яниця».

ЛТ «пан». Типаж «пан» зафіксовано в таких творах: Яковлева «Старосвѣтскіе помѣщики (только не Гоголевскіе)»; Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Сватання на Гончарівці», «Козир-дівка», «Щира любов»; П. П. Гулак-Артемовський «Пан та Собака»; Т. Г. Шевченко «Художник», «Несчастный», «Капитанша», «Музыкант», «Варнак», «Княгиня», «Наймичка», «Прогулка с удовольствием и не без морали», «І виріс я на чужині...», «Осія. Глава XIV», «Лілея», «[Марина]», «Відьма», «Меж скалами, неначе злодій...», «Не спалося, а ніч, як море...», «Із-за гаю сонце сходить...», «Ой вигострю товариша...», «Перебендя», «Якби тобі довелося...», «Русалка», «Не молилася за мене...», «П. С.», «Близнецы», «Хустина», «Хіба самому написать», «Слепая», «Сон», «Мар'яна-черниця», «[Сотник]», «Катерина»; Марко Вовчок «В глуши», «Горпина», «Козачка», «Одарка», «Інститутка»; І. С. Нечуй-Левицький «Причепа»; С. В. Руданський «Не вчорашній»; А. П. Свидницький «Люборацькі»; М. П. Старицький «Оборона Буші», «Не судилось!»; Л. М. Кропивницький «Олеся», «Перед волею»; І. К. Карпенко-Карий «Мартин Боруля», «Сто тисяч»; Панас Мирний «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»; Б. Д. Грінченко «Сонячний промінь»; М. М. Коцюбинський «Fata morgana»; Леся Українка «Одинак», «Давня казка» (див. Додаток А, таблиця 2).

У більшості творів акцентується увага на майнових характеристиках панів (фрейм «Соціальний стан і соціальна поведінка»): Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Щира любов»; Т. Г. Шевченко «Сон», «Не молилася за мене», «Ой виострю товариша...», «Перебендя», «Прогулка с удовольствием и не без морали», «Художник», «Несчастный», «Близнецы»; М. Л. Кропивницький «Перед волею»; М. П. Старицький «Не судилось!»; С. В. Руданський «Не вчорашній»; Марко Вовчок «Горпина»; Б. Д. Грінченко «Сонячний промінь». Фрейм «Внутрішні моральні характеристики» (слот «Риси характеру») розкритий у таких художніх текстах: Марко Вовчок «Козачка», «Горпина», «Одарка»; Т. Г. Шевченко «Відьма», «Лілея», «Марина», «Катерина», «І виріс я на чужині», «Осія. Глава XIV», «Меж скалами, неначе злодій», «Не спалося, а ніч, як море...», «Сон», «П. С.», «Із-за гаю сонце сходить», «Художник», «Варнак», «Холодний Яр», «Княгиня», «Прогулка с удовольствием и не без морали», «Наймичка»; М. П. Старицький «Не судилось!»;

М. Л. Кропивницький «Перед волею»; Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Козир-дівка»; Панас Мирний «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»; І. К. Карпенко-Карий «Мартин Боруля», «Сто тисяч»; Яковлева «Старосвѣтскіе помѣщики (только не Гоголевскіе)». Портретна характеристика типажу «пан» подана в таких творах: Марко Вовчок «В глуши», Т. Г. Шевченко «Прогулка с удовольствием и не без морали», І. С. Нечуй-Левицький «Причепа», М. П. Старицький «Оборона Буші», Б. Д. Грінченко «Сонячний промінь». Текстовий матеріал містить опис статури пана – Леся Українка «Одинак». Вікову характеристику пана (поміщика) подано в романі Марка Вовчка «В глуши»; оповіданні Яковлевої «Старосвѣтскіе помѣщики (только не Гоголевскіе)»; у творах Т. Г. Шевченка «Сотник», «Мар'яна-черниця»; М. Л. Кропивницького «Перед волею»; М. П. Старицького «Не судилось!», «Оборона Буші»; Б. Д. Грінченка «Сонячний промінь». У деяких творах, приміром, в оповіданні Яковлевої «Старосвѣтскіе помѣщики (только не Гоголевскіе)», повістях Т. Г. Шевченка «Прогулка с удовольствием и не без морали», «Несчастный» побіжно згадується освітня характеристика типажу «пан». Мовні характеристики типажу «пан» показані у творах М. П. Старицького «Не судилось!», Лесі Українки «Одинак», П. П. Гулака-Артемовського «Пан та Собака», Марка Вовчка «Інститутка», А. П. Свидницького «Люборацькі», І. С. Нечуя-Левицького «Причепа», М. Л. Кропивницького «Олеся», М. М. Коцюбинського «Fata morgana». Іноді можна натрапити на описи дозвілля пана: Яковлева «Старосвѣтскіе помѣщики (только не Гоголевскіе)»; Т. Г. Шевченко «Музыкант», «П. С.»; Леся Українка «Давня казка». Є згадка в ХД XIX ст. про місце проживання панів (Яковлева «Старосвѣтскіе помѣщики (только не Гоголевскіе)»; Т. Г. Шевченко «Капитанша», «Музыкант», «Несчастный», «Художник», «Якби тобі довелося...», «П. С.», «Русалка», «Не молилася за мене»).

ЛТ «панич». Типаж «панич» представлено у таких творах української літератури XIX ст.: Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Пан Халявский»; Т. Г. Шевченко «Не спалося, а ніч, як море...», «Якби тобі довелося...», «Варнак», «Петрусь»; І. С. Нечуй-Левицький «Бурлачка», «Поміж ворогами», «Хмари», «Київські прохачі»; М. Л. Кропивницький «Доки сонце зійде, роса очі виїсть»; Панас Мирний

«Повія»; М. М. Коцюбинський «Fata morgana»; М. П. Старицький «Не судилось!», «Оборона Буші»; Леся Українка «Над морем» (див. Додаток А, таблиця 3).

Портретна характеристика ЛТ «панич» трапляється частіше, ніж типажу «пан». Її подано у творах І. С. Нечуя-Левицького «Бурлачка», «Поміж ворогами», «Хмари»; Панаса Мирного «Повія»; М. П. Старицького «Не судилось!». В оповіданні Лесі Українки «Над морем» іноді акцентується увага на ході панича. На вікові особливості панича звертає увагу І. С. Нечуй-Левицький у художніх творах «Поміж ворогами», «Хмари», «Бурлачка»; М. П. Старицький «Оборона Буші». Опис окремих елементів одягу типажу «панич» подано в романі Панаса Мирного «Повія» і в повістях І. С. Нечуя-Левицького «Хмари», «Поміж ворогами». Релевантним є фрейм «Внутрішні моральні характеристики», який системно вербалізовано у творах І. С. Нечуя-Левицького «Бурлачка», Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Пан Халявский», Панаса Мирного «Повія», Т. Г. Шевченка «Не спалося, а ніч, як море...», «Якби тобі довелося...». Увагу освіті панича приділено лише у творах М. Л. Кропивницького «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», Панаса Мирного «Повія», І. С. Нечуя-Левицького «Київські прохачі». Дозвілля паничів описано у художніх текстах І. С. Нечуя-Левицького «Бурлачка», «Поміж ворогами»; Лесі Українки «Над морем».

ЛТ «пані». Типаж «пані» подибуємо в таких творах: Т. Г. Шевченко «Петрусь», «Варнак»; Марко Вовчок «Ледащиця», «Викуп», «Козачка», «Інститутка», «Одарка»; І. С. Нечуй-Левицький «Хмари», «Телеграма до Грицька Бинди», «Причепа»; М. П. Старицький «Не судилось!», «Оборона Буші»; М. Л. Кропивницький «Доки сонце зійде, роса очі виїсть»; Леся Українка «Над морем», «Одинак». Для типажу «пані» портретна характеристика подана в оповіданнях Марка Вовчка «Викуп», «Ледащиця» та Лесі Українки «Над морем» (див. Додаток А, таблиця 4).

Слот «Портретні характеристики» (фрейм «Зовнішні характеристики») репрезентований у художніх текстах Марка Вовчка «Викуп», «Ледащиця»; Лесі Українки «Над морем». Вікові характеристики зображено в таких творах: Т. Г. Шевченко «Варнак»; Марко Вовчок «Одарка», «Інститутка»; І. С. Нечуй-

Левицький «Причепа». Іноді у творах акцентується увага на майнових характеристиках «пані» (панії) (фрейм «Соціальний стан і соціальна поведінка»): І. С. Нечуй-Левицький «Телеграма до Грицька Бинди»; Т. Г. Шевченко «Петрусь»; Марко Вовчок «Ледащиця», «Викуп». Опис внутрішніх моральних характеристик ЛТ «пані» подано у творах Марка Вовчка «Викуп», «Козачка», «Інститутка»; М. П. Старицького «Не судилось!», «Оборона Буші». Частково відображено мовні характеристики аналізованого типажу в українському ХД XIX ст.: Марко Вовчок «Інститутка», «Одарка»; М. П. Старицький «Не судилось!»; Леся Українка «Одинак». Фрейм «Дозвілля» репрезентований в оповіданні Марка Вовчка «Ледащиця».

ЛТ «панна». Типаж «панна» фігурує у творах Т. Г. Шевченка «Петрусь», «Сова»; Марка Вовчка «Інститутка»; І. С. Нечуя-Левицького «Бурлачка», «Поміж ворогами», «Хмари», «На гастролях в Микитянах», «Над Чорним морем», «Причепа»; М. П. Старицького «Чарівний сон»; Панаса Мирного «Повія»; М. М. Коцюбинського «Як ми їздили до Криниці»; М. Л. Кропивницького «Перед волею»; І. К. Карпенка-Карого «Сава Чалий»; Лесі Українки «Над морем», «Блакитна троянда», «Прощання», «Осіння казка», «Одинак» (див. Додаток А, таблиця 5).

Портретні характеристики ЛТ «панна» подано в українському ХД у творах І. С. Нечуя-Левицького «Бурлачка», «Поміж ворогами», «Хмари»; Лесі Українки «Над морем», «Блакитна троянда»; Марка Вовчка «Інститутка»; І. К. Карпенка-Карого «Сава Чалий». Вік типажу «панна» згадується у творах І. С. Нечуя-Левицького «Бурлачка», «На гастролях в Микитянах», «Над Чорним морем»; М. П. Старицького «Чарівний сон»; Лесі Українки «Блакитна троянда», «Прощання», «Одинак». Певною мірою знайшли відображення уявлення про одяг ЛТ «панни»: І. С. Нечуй-Левицький «Бурлачка», Леся Українка «Над морем», Марко Вовчок «Інститутка». Внутрішні моральні характеристики ЛТ «панна» відображені у творах І. С. Нечуя-Левицького «Бурлачка»; Лесі Українки «Осіння казка», «Над морем»; Марка Вовчка «Інститутка». Рідше можна натрапити на опис освітньої характеристики панни. Цей фрейм актуалізовано в художніх текстах

М. Л. Кропивницького «Перед волею»; І. С. Нечуя-Левицького «Бурлачка»; Лесі Українки «Блакитна троянда», «Над морем»; Марка Вовчка «Інститутка». Мовні характеристики типажу «панна» відбито у творах Марка Вовчка «Інститутка», І. С. Нечуя-Левицького «Причепа». Майнові характеристики ЛТ «панна» подані в повісті І. С. Нечуя-Левицького «Бурлачка». Фрейм «Дозвілля» представлено в повісті І. С. Нечуя-Левицького «Над Чорним морем». Фрейм «Місце проживання» ЛТ «панна» репрезентовано в драмі М. Л. Кропивницького «Перед волею».

ЛТ «селянин». Мовні засоби представлення типажу «селянин» є частотними у ХД XIX ст. підросійської України. Він фігурує у творах І. П. Котляревського «Наталка Полтавка»; Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «[Купала на Івана]»; С. В. Руданського «Лошак», «Не вчорашній», «Що рабин робить?», «Окуляри»; М. П. Старицького «Зимовий вечір»; М. Л. Кропивницького «Чмир»; І. К. Карпенка-Карого «Сто тисяч»; Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»; Б. Д. Грінченка «Без хліба», «На громадській роботі» (див. Додаток А, таблиця 6).

Слот «Риси характеру» (фрейм «Внутрішні моральні характеристики») ЛТ «селянин» описаний у художніх текстах С. В. Руданського «Лошак», «Не вчорашній», «А що рабин робить?»; Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»; М. М. Коцюбинського «Ціпов'яз», «Intermezzo». Нечасто в ХД представлено фрейм «Освітні характеристики» ЛТ «селянин» (С. В. Руданський «Окуляри», Б. Д. Грінченко «На громадській роботі»). Майнові характеристики (фрейм «Соціальний стан і соціальна поведінка») згадуються в таких творах: Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «[Купала на Івана]», М. Л. Кропивницький «Чмир», І. К. Карпенко-Карий «Сто тисяч», Панас Мирний «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», Б. Д. Грінченко «Без хліба». На портретну і вікову характеристики ЛТ «селянин» натрапляємо у творах української літератури підросійської України дуже рідко, зокрема в художніх текстах М. П. Старицького «Зимовий вечір», Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». ХД містить опис типових рис вбрання селянина XIX ст. (Панас Мирний «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»). Релігійні характеристики подано в ХД XIX ст.: І. К. Карпенко-Карий «Сто тисяч», І. П. Котляревський «Наталка Полтавка». Фрейм «Мовні характеристики» типажу

«селянин» репрезентовано у творах І. П. Котляревського «Наталка Полтавка», І. К. Карпенка-Карого «Сто тисяч».

ЛТ «робітник». Типаж «робітник» спостережено в таких творах: Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Сватання на Гончарівці», «Щира любов»; Т. Г. Шевченко «Варнак», «Художник», «Тризна»; І. С. Нечуй-Левицький «Два брати», «Микола Джеря»; І. К. Карпенко-Карий «Хазяїн»; Панас Мирний «Як ведеться, так і живеться», «Повія»; Б. Д. Грінченко «Серед темної ночі», «Під тихими вербами», «На розпутті», «Сонячний промінь», «До праці»; М. М. Коцюбинський «Fata morgana»; П. А. Грабовський «Робітникові»; Леся Українка «Над морем» (див. Додаток А, таблиця 7).

Фрейм «Соціальні характеристики» є значущим для ЛТ «робітник» і представлений у творах Б. Д. Грінченка «На розпутті», Лесі Українки «Над морем», Т. Г. Шевченка «Тризна», І. К. Карпенка-Карого «Хазяїн». У повісті «Микола Джеря» І. С. Нечуя-Левицького є згадка про місце проживання робітника. Цей типаж детальніше описаний у ХД письменників підавстрійської України.

ЛТ «студент». Типаж «студент» репрезентований у творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Щира любов»; Т. Г. Шевченка «Близнецы», «Художник», «У Вільні, городі преславнім»; І. С. Нечуя-Левицького «Хмари»; М. Л. Кропивницького «Перед волею»; Б. Д. Грінченка «Сонячний промінь»; Лесі Українки «Блакитна троянда» (див. Додаток А, таблиця 8).

Характеристика ЛТ «студент» за провідним видом діяльності – навчанням (фрейм «Навчання») подана у повістях І. С. Нечуя-Левицького «Хмари», Т. Г. Шевченка «Близнецы», «Художник». Значну увагу в зображенні ЛТ «студент» приділено його поведінці, яка є засобом розкриття внутрішнього світу (І. С. Нечуй-Левицький «Хмари»). Характерним для типажу «студент» є дозвілля, описане у творах І. С. Нечуя-Левицького «Хмари», Т. Г. Шевченка «Художник». Опис зовнішніх характеристик аналізованого ЛТ у ХД XIX ст. не має ознак типовості, про це свідчать такі твори: І. С. Нечуй-Левицький «Хмари», Т. Г. Шевченко «Художник». Частотною є вікова ознака типажу «студент», яка згадується в повісті І. С. Нечуя-Левицького «Хмари». Портретна характеристика ЛТ «студент» подана у

творі І. С. Нечуя-Левицького «Хмари». Іноді можна натрапити на фрейм «Сімейний стан» ЛТ «студент»: І. С. Нечуй-Левицький «Хмари», Т. Г. Шевченко «У Вільні, городі преславнім». У художній літературі, зокрема в повісті І. С. Нечуя-Левицького «Хмари», студенти одягнені в однакову уніформу. Іноді в текстах є згадка про майнові характеристики ЛТ «студент»: Т. Г. Шевченко «У Вільні, городі преславнім», «Художник». Фрейм «Освітні, релігійні, мовні характеристики» є релевантним для аналізованого типажу, він репрезентований у повісті І. С. Нечуя-Левицького «Хмари». Типаж «студент» одержав характеристику з погляду побуту (фрейм «Побутові характеристики»): І. С. Нечуй-Левицький «Хмари», М. Л. Кропивницький «Перед волею».

ЛТ «священник». Типаж «священник» доволі часто спостерігаємо у творах Т. Г. Шевченка «Капитанша», «Близнецы»; Марка Вовчка «Сестра», «В глуши»; С. В. Руданського «Піп і ксьондз», «Попович», «Жалібний дяк», «Пекельна смола», «Крива баба»; А. П. Свидницький «Гаврусь і Катруся», «Люборацькі»; І. С. Нечуя-Левицького «Афонський пройдисвіт», «Українські гумористи та штукарі», «На Кожум'яках», «Микола Джеря», «Хмари», «Старосвітські батюшки і матушки», «Над Чорним морем», «Князь Єремія Вишневецький», «Дві московки», «Причепа», «Київські прохачі», «Поміж ворогами» (див. Додаток А, таблиця 9).

Фрейм «Сфера діяльності» є показовим для ЛТ «священник»: І. С. Нечуй-Левицький «Українські гумористи та штукарі», «Над Чорним морем», «Микола Джеря», «Князь Єремія Вишневецький», «Афонський пройдисвіт», «Дві московки»; С. В. Руданський «Піп і ксьондз»; А. П. Свидницький «Гаврусь і Катруся»; Т. Г. Шевченко «Капитанша», «Близнецы». Не менш важливим фреймом у розкритті ЛТ «священник» є «Внутрішні моральні характеристики» (слот «Риси характеру»): І. С. Нечуй-Левицький «Афонський пройдисвіт», «Українські гумористи та штукарі», «На Кожум'яках», «Київські прохачі», «Причепа», «Поміж ворогами»; Марко Вовчок «Сестра», «В глуши»; С. В. Руданський «Пекельна смола», «Крива баба». Фрейм «Зовнішні характеристики» є не менш репрезентативним для аналізованого типажу, оскільки зовнішність священника є характерною розрізнювальною рисою. Портретні характеристику типажу представлені в романі

А. П. Свидницького «Люборацькі». Про зріст і статуру священника йдеться у творах І. С. Нечуя-Левицького «Афонський пройдисвіт», «Микола Джеря». Вікові характеристики (слот «Вік») аналізованого типажу подано в повістях І. С. Нечуя-Левицького «Хмари», «Микола Джеря» та оповіданні Марка Вовчка «Сестра». Слот «Одяг» є показовим у творах І. С. Нечуя-Левицького «Старосвітські батюшки і матушки», «Князь Єремія Вишневецький», «Афонський пройдисвіт», «Причепа»; Марка Вовчка «В глуши». Фрейм «Місце проживання» є менш частотним і знайшов своє представлення в українському ХД XIX ст.: І. С. Нечуй-Левицький «Українські гумористи та штукарі», «Афонський пройдисвіт», «Хмари». Фрейм «Соціальний стан і соціальна поведінка» також поданий у творах письменників підросійської України: Марко Вовчок «В глуши», І. С. Нечуй-Левицький «Афонський пройдисвіт». Фрейм «Мовні характеристики» є репрезентативним у творах І. С. Нечуя-Левицького «Афонський пройдисвіт», «Причепа»; Марка Вовчка «Сестра», «В глуши»; у співомовках С. В. Руданського «Попович», «Жалібний дяк».

ЛТ «москаль-солдат». Типаж «москаль-солдат» представлений в українській літературі XIX ст.: І. П. Котляревський «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник»; Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Шельменко-денщик»; Т. Г. Шевченко «Сон», «Марина», «Москалева криниця», «В казематі», «Катерина»; Марко Вовчок «Два сини»; С. В. Руданський «Москаль на волах», «Москаль з полотном»; І. С. Нечуй-Левицький «Микола Джеря», «Дві московки», «Телеграма до Грицька Бинди»; І. К. Карпенко-Карий «Бурлака», «Безталанна»; Панас Мирний «Лихі люди» (Товариші), «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «[У тюрмі]», «Як ведеться, так і живеться», «Палійка», «Морозенко», «Дурниця», «Лови», «Голодна воля» (див. Додаток А, таблиця 10).

Показовим є фрейм «Мовні характеристики» для типажу «москаль-солдат»: Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Шельменко-денщик», «Сватання на Гончарівці»; Панас Мирний «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «[Родина Бородаїв]», «Лихі люди» (Товариші); С. В. Руданський «Москаль з полотном», «Москаль на волах»; І. П. Котляревський «Москаль-чарівник», «Наталка Полтавка». Найпоширенішим фреймом у розкритті типажу «москаль-солдат» є фрейм «Служба». Слот «Муштра»

репрезентований у таких творах: Панас Мирний «Як ведеться, так і живеться», «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», Т. Г. Шевченко «Сон», І. С. Нечуй-Левицький «Дві московки». Слот «Підлеглість / невільність» розкрито у творах І. С. Нечуя-Левицького «Дві московки»; Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «[У тюрмі]»; І. П. Котляревського «Москаль-чарівник»; І. С. Нечуя-Левицького «Микола Джеря». Менш частотним порівняно з фреймом «Служба» є фрейм «Внутрішні моральні характеристики»: І. П. Котляревський «Москаль-чарівник», С. В. Руданський «Москаль з полотном». Фрейм «Зовнішні характеристики» дає уявлення про ЛТ «москаль-солдат», він знайшов відбиття в поемі Т. Г. Шевченка «Катерина». Слот «Вік» актуалізовано в таких творах: Панас Мирний «Лихі люди» (Товариші), І. С. Нечуй-Левицький «Дві московки», Панас Мирний «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», І. К. Карпенко-Карий «Безталанна». Іноді ХД є інформативним щодо стану здоров'я москаля: Т. Г. Шевченко «В казематі», Панас Мирний «Палійка». Деякі уявлення про одяг аналізованого типажу дає ХД (слот «Одяг»): І. С. Нечуй-Левицький «Дві московки», Панас Мирний «Палійка», «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Голодна воля».

ЛТ «козак». Типаж «козак» представлено у творах Т. Г. Шевченка «Невольник», «Зацвіла в долині...», «Гамалія», «Тарасова ніч», «Чернець», «Назар Стодоля», «Наймичка», «Гайдамаки»; П. О. Куліша «Чорна рада», «Гордовита пара»; Марка Вовчка «Максим Гримач», «Козачка»; І. С. Нечуя-Левицького «Запорожці», «Хмари», «Князь Єремія Вишневецький»; С. В. Руданського «Запорожці у сенаті», «Смерть козака»; І. К. Карпенка-Карого «Сава Чалий»; Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія»; М. П. Старицького «Облога Буші», «Оборона Буші» (див. Додаток А, таблиця 11).

Фрейм «Воєнні дії» (слот «Статусність») репрезентований у романі Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Слот «Битви» знайшов своє розкриття в романі І. С. Нечуя-Левицького «Князь Єремія Вишневецький». Слот «Суперники козаків» відбито у творах М. П. Старицького «Облога Буші»; І. С. Нечуя-Левицького «Князь Єремія Вишневецький»; Т. Г. Шевченка «Тарасова ніч», «Гайдамаки». Слот «Життя на Січі» поданий у повісті І. С. Нечуя-Левицького

«Запорожці», слот «Атрибути козака» – І. С. Нечуя-Левицького «Запорожці», Т. Г. Шевченка «Гайдамаки». Фрейм «Характерництво» представлений у ХД XIX ст.: М. П. Старицький «Облога Буші», П. О. Куліш «Чорна рада», І. С. Нечуй-Левицький «Запорожці». Фрейм «Релігійні характеристики» знайшов відбиття в повісті І. С. Нечуя-Левицького «Запорожці». Фрейм «Внутрішні моральні характеристики» є репрезентативним у таких творах письменників підросійської України: Т. Г. Шевченко «Гамалія», «Гайдамаки»; С. В. Руданський «Запорожці у сенаті»; І. К. Карпенко-Карий «Сава Чалий». Слот «Кохання» поданий у Т. Г. Шевченка «Зацвіла в долині червона калина», слот «Ставлення до жінки» – у романі П. О. Куліша «Чорна рада». Фрейм «Зовнішні характеристики» (слот «Портретні характеристики») представлений у художніх творах Т. Г. Шевченка «Княгиня», «Прогулка с удовольствием и не без морали»; Панаса Мирного «Лихі люди» (Товариші); І. С. Нечуя-Левицького «Микола Джеря», «Хмари». Для типажу «козак» зріст і статура мають показове значення – це спостережено в повісті І. С. Нечуя-Левицького «Запорожці», романі П. О. Куліша «Чорна рада», оповіданні Марка Вовчка «Максим Гримач». Про одяг козака (слот «Одяг») йдеться в ХД XIX ст.: І. С. Нечуй-Левицький «Запорожці», «Князь Єремія Вишневецький»; Т. Г. Шевченко «Невольник», «Наймичка»; С. В. Руданський «Запорожці у сенаті»; М. П. Старицький «Облога Буші». ХД XIX ст. дає підстави виокремити у структурі лінгвокультурного типажу ЛТ «козак» слот «Вік»: І. С. Нечуй-Левицький «Запорожці», С. В. Руданський «Смерть козака», П. О. Куліш «Чорна рада», Т. Г. Шевченко «Наймичка». Фрейм «Соціальний стан і соціальна поведінка» розкрито в таких творах: Т. Г. Шевченко «Наймичка»; Панас Мирний «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія»; Марко Вовчок «Козачка»; П. О. Куліш «Гордовита пара». Фрейми «Мовні та освітні характеристики» і «Місце проживання» знайшли своє відображення в повісті І. С. Нечуя-Левицького «Запорожці». Фрейм «Типові заняття» репрезентований у творах М. П. Старицького «Облога Буші», Т. Г. Шевченка «Назар Стодоля», І. С. Нечуя-Левицького «Запорожці». Фрейм «Харчові вподобання» є актуальним лише в поемі Т. Г. Шевченка «Чернець».

ЛТ «лях / поляк». Типаж «лях / поляк» вербалізовано в художній літературі XIX ст.: Т. Г. Шевченко «Холодний Яр», «Полякам», «Тарасова ніч», «Гайдамаки», «До Основ'яненка»; П. О. Куліш «Чорна рада»; С. В. Руданський «Смерть козака», «Храбрий лях», «Змисний лях»; І. С. Нечуй-Левицький «В Карпатах»; М. П. Старицький «Останні орли», «Оборона Буші» (див. Додаток А, таблиця 12).

Фрейм «Воєнні дії» є показовим для ЛТ «лях / поляк», зокрема про це свідчать такі слоти: «Битви» (Т. Г. Шевченко «Тарасова ніч», «Гайдамаки»; П. О. Куліш «Чорна рада»; М. П. Старицький «Облога Буші», «Останні орли»); «Суперники ляхів» (Т. Г. Шевченко «Гайдамаки»; С. В. Руданський «Смерть козака»; М. П. Старицький «Облога Буші»). Фрейм «Внутрішні моральні характеристики» є репрезентативним у ХД XIX ст.: Т. Г. Шевченко «Тарасова ніч», «Гайдамаки», «Холодний Яр», «Полякам»; М. П. Старицький «Облога Буші»; С. В. Руданський «Храбрий лях». Фрейм «Релігійні характеристики» є менш частотним і знайшов своє відбиття у творах Т. Г. Шевченка «Тарасова ніч», «Гайдамаки»; М. П. Старицького «Останні орли». Дуже рідко натрапляємо в художній літературі на фрейм «Мовні характеристики» ЛТ «лях / поляк»: С. В. Руданський «Змисний лях», «Храбрий лях».

ЛТ «жид». Типаж «жид» представлений у творах Т. Г. Шевченка «Гайдамаки», «Прогулка с удовольствием и не без морали», «Варнак», «Музыкант», «Наймичка», «Княгиня»; М. І. Костомарова «Переяславська ніч»; І. С. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я», «Микола Джеря», «Поміж ворогами»; С. В. Руданського «Рабин і запорожець»; І. К. Карпенка-Карого «Бурлака»; Панаса Мирного «Як ведеться, так і живеться», «Лихі люди» (Товариші), «Повія» (див. Додаток А, таблиця 13).

Фрейм «Релігійні характеристики» не є частотним для ЛТ «жид», він поданий лише в трагедії М. І. Костомарова «Переяславська ніч». На фрейм «Соціальні характеристики» (слот «Роботодавець») натрапляємо в російських повістях Т. Г. Шевченка «Музыкант», «Наймичка». Фрейм «Внутрішні моральні характеристики» (слот «Риси характеру») знайшов своє відбиття у творах аналізованого періоду: Т. Г. Шевченко «Гайдамаки», «Варнак»; І. С. Нечуй-Левицький «Микола Джеря»; Панас Мирний «Як ведеться, так і живеться». Фрейм

«Типові заняття» є важливим у моделюванні ЛТ «жид». Слот «Шинкарство, корчмарство» поданий у російських повістях Т. Г. Шевченка «Прогулка с удовольствием и не без морали», «Варнак». Слот «Дрібна торгівля» репрезентований у повістях І. К. Карпенка-Карого «Бурлака», І. С. Нечуя-Левицького «Поміж ворогами», Т. Г. Шевченка «Княгиня». Фрейм «Соціальний стан і соціальна поведінка» відбитий у повістях Т. Г. Шевченка «Варнак»; І. С. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я», «Микола Джеря». Фрейм «Зовнішні характеристики» (слот «Портретні характеристики») репрезентує зовнішність аналізованого типажу в художніх творах Т. Г. Шевченка «Княгиня», «Прогулка с удовольствием и не без морали»; Панаса Мирного «Лихі люди» (Товариші); С. В. Руданського «Рабин і запорожець»; І. С. Нечуя-Левицького «Микола Джеря». ХД містить відомості про одяг євреїв (слот «Одяг»): Т. Г. Шевченко «Прогулка с удовольствием и не без морали», І. С. Нечуй-Левицький «Микола Джеря», Панас Мирний «Повія». Іноді можна натрапити на фрейм «Мовні характеристики» в письменників підросійської України: Т. Г. Шевченко «Музыкант», «Прогулка с удовольствием и не без морали».

ЛТ «циган». Типаж «циган» фігурує у творах Т. Г. Шевченка «Відьма»; П. О. Куліша «Циган»; С. В. Руданського «Циган з хроном», «Циган пасічник», «Циган в огірках», «Циган на сповіді»; М. П. Старицького «Циганка Аза» (див. Додаток А, таблиця 14).

Фрейм «Уклад циганського життя» знайшов відбиття в поемі Т. Г. Шевченка «Відьма». Фрейм «Типові заняття» (слот «Дрібна торгівля кіньми») представлений у співомовці С. В. Руданського «Циган з хроном». Фрейм «Зовнішні характеристики» не є частотним у підросійських письменників: про вік цигана йдеться у творах Т. Г. Шевченка «Відьма», М. П. Старицького «Циганка Аза». Фрейм «Внутрішні моральні характеристики» мало представлений у підросійській Україні: С. В. Руданський «Циган-пасічник», «Циган в огірках», «Циган на сповіді»; П. О. Куліш «Циган».

Отже, ХД підросійської України XIX ст. став мовним середовищем для реалізації ЛТ. Виділення найчастотніших персонажів у літературі підросійської та

підавстрійської України дозволило не лише встановити найхарактерніші типажі того часу, а й визначити основні стереотипи, властиві носіям української лінгвокультури на українських землях російського та австро-угорського впливу.

2.3. Соціокультурна ситуація в підавстрійській Україні

2.3.1. Перепис населення

До складу Австрійської імперії належали Галичина, Закарпатська Україна і Північна Буковина. У 1818 році проведено перший в Австрійській імперії загальний перепис населення. Переписи в Австро-Угорщині (1857, 1869, 1880, 1890, 1900 і 1910 рр.) провадилися частіше, ніж у Росії. Центральна Статистична Комісія у Відні публікувала статистичні матеріали, а для Галичини у Львові та Буковини в Чернівцях видавали крайові статистичні установи [127, с. 381].

Першими демографічними джерелами щодо українських земель в Австро-Угорщині були географічно-статистичні описи, неповні статистичні обліки, матеріали тощо. Зокрема, у праці «Етнографія Австрійської монархії» австрійського державного діяча, історика, етнографа, директора адміністративної статистики у Відні К. Черніга подано карту, де відбито відомості про національні відносини Галичини, Закарпаття і Буковини. Дослідник для картографування послуговувався даними церковного обрахунку, адміністративної статистики, що враховувала етнічне походження підданих, результатами ревізій 1843 та 1845 рр., а також перепису 1850–1851 рр. [11].

Основними джерелами для встановлення етнічного складу населення України наприкінці XIX ст. є перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 р. та перепис 1900 р. Австро-Угорщини. Однак у них зазначено рідну мову населення, а не національність. Стосовно цього історик С. М. Чорний висловлює певне застереження для дослідників, які визначають етнічний склад населення підросійської України зазначеного періоду, адже багато українців і представників інших націй розмовляли російською мовою, особливо в містах. На його думку, конфесійний склад населення допомагає більш достовірно встановити кількість окремих націй і народностей у межах Російської імперії (євреїв, вірмен, караїмів). У

межах Австро-Угорщини основним показником для визначення національної структури має слугувати віровизнання [458].

2.3.2. Мовно-етнічні характеристики

Галичина, Закарпатська Україна і Північна Буковина у складі Австро-Угорської імперії були територіями, де компактно проживали українці. Поліетнічність населення тут була значно більшою, ніж у підросійській Україні, вирізнялися місцевості, де переважали українці.

В Австро-Угорщині мешкало понад 30 націй та народностей, з-поміж них найчисельнішими були німці, угорці, чехи, поляки, словаки, румуни, хорвати. Українці становили близько 8% населення імперії – майже 4,5 млн осіб [45, с. 22].

У Галичині, за даними перепису 1910 р., мешкало 47% поляків, які належали до римо-католиків, 42% українців – греко-католиків та 11% євреїв, що сповідували іудаїзм [107, с. 654].

Найбільше населення мешкало в селах. За даними перепису 1900 р., на території Галичини частка українців, які працювали в сільському господарстві, становила близько 80% населення. Інші ж 20% були зайняті в промисловості (82 300 осіб), торгівлі та транспорті (62 544 особи), а також перебували на державній і військовій службі (62 544 особи) [458].

Північ Буковини була місцем проживання переважно українців, а південь – румунів. У Буковині, за даними перепису 1900 р., частка українців становила 41,16%, молдован і румунів – 31,36% осіб [458]. На Закарпатті українці переважали у сільській місцевості, їх налічувалося 410 тис. осіб [458].

Отже, на підставі даних, висвітлених у переписах населення, а також зауваг істориків-дослідників цього періоду, можна стверджувати про типологічну спорідненість національної та соціальної структури всіх трьох західноукраїнських регіонів, які перебували в складі Австро-Угорської імперії. Українці Галичини, Буковини і Закарпаття становили більшість населення, проте й частка польського, румунського та угорського населення наприкінці XIX – початку XX ст. зростала.

За мовно-етнічними характеристиками в українському ХД XIX ст. підавстрійської України виділяються ЛТ «жид», «циган».

2.3.3. Релігійні характеристики

У підавстрійській Україні діяли різні церковні конфесії – католицька, протестантська, православна, уніатська та ін.

Серед україномовного населення підавстрійської України переважали греко-католики. Конфесійний розподіл у Східній Галичині, за свідченнями дослідників аналізованого періоду, був таким: найбільша частка прихожан була греко-католиками – 65%, які в абсолютній більшості були українцями.

Іншу значну частину населення Східної Галичини (20,7%) становили римо-католики, які здебільшого за національною приналежністю були поляками. Певні релігійні розбіжності збігалися з етнічними. Іудаїзм сповідувало 13,1% населення. За національністю представники цього віросповідання були євреями. До протестантів належали німці, які становили 1,1%.

Дещо іншою була ситуація за релігійними ознаками в Закарпатті, хоча там також переважали греко-католики, які були українцями. Вони становили 69,48% населення на цій території [458]. Іудаїзм був другою за чисельністю конфесією – 15,59%, третьою – римо-католицизм (9, 36%), частка протестантів становила 5,55% [458]. У Буковині, за даними перепису 1900 р., також переважали греко-католики – 69%, римо-католиків було 15%. Іудаїзм сповідувало 13% населення. За національною приналежністю це були євреї. Протестанти становили 2,6% населення Буковини [458].

Отже, в підавстрійській Україні православні хоча й становили більшість, їхня відносна чисельність була нижчою, ніж у підросійській Україні. Релігійні розбіжності в підавстрійській Україні корелювали з розбіжностями в соціальному статусі вірян: прихожани римо-католицької церкви мали виразно вище соціальне положення.

За релігійними характеристиками в українському ХД XIX ст. підавстрійської України виділяється ЛТ «священник».

2.3.4. Станові характеристики

Панівну верхівку підавстрійської України XIX ст. становили магнати, шляхта, а також вище духовенство.

Як слушно зауважує Л. О. Ткач, наприкінці XIX – початку XX ст. Буковина та Галичина були єдиним мовно-культурним середовищем, яке спричинене не так фактом входження цих земель до складу Австрії з кінця XVIII ст., як тими політичними й культурно-інтеграційними процесами, що відбувалися на українських етнічних землях у XVI – XVII ст. Вони й зумовили формування соціальних верств, які забезпечили збереження української культурно-писемної традиції на східноукраїнських, а також на західноукраїнських землях. «До них належали насамперед духовна, козацько-шляхетська, міщанська верстви, представники яких послуговувалися спільним набором лексичних та фразеологічних одиниць, незалежно від того, у межах якої держави опинилися їхні нащадки в XIX ст.» [443, с. 19].

Західна Україна за часів панування Австро-Угорської імперії була переважно сільсько-господарською. Економічне становище селянства, яке становило більшість з-поміж усього західноукраїнського населення, після скасування кріпосного права (1848 р.) не надто змінилося: йому перейшло менше половини земель краю. Селяни зобов’язані були відшкодувати поміщикам двадцятикратну вартість усіх річних повинностей: «Суттєво підривала селянське господарство і сплата викупу за ліквідацію феодальних повинностей. Щорічні селянські платежі за “визволення” в Галичині перевищували річні прибутки поміщиків від орної землі» [28, с. 245]. Селяни сплачували податки, змушені були утримувати школи, шляхи та ін.

Малоземелля було однією з гострих проблем селянського життя в підавстрійській Україні, на відміну від життя в підросійській Україні, що спонукало колишніх селян до еміграції за кордон і зумовило інтенсивні процеси їх переходу до прошарку пролетарів. Водночас це підсилювало станове розшарування. За даними істориків, у Східній Галичині бідняцькі сільські господарства становили 66,3%, середняцькі – 25,0%, заможні – 8,3%. У Північній Буковині: бідняцькі – 87,3%,

середняцькі – 8,52%, заможні – 4,45%. На Закарпатті: бідняцькі – 73%, середняцькі – 17%, заможні – 10% [КЛІУ, с. 107].

Зокрема, як зауважив С. В. Віднянський, на Закарпатті чимало селян вимушено емігрували до Північної та Південної Америки саме через проблему малоземелля (після ліквідації кріпацтва 1848 р.), а також повної залежності від поміщиків та лихварів. Верховинська господарська акція угорського уряду 1897–1902 рр., яка мала на меті піднесення економіки і покращення становища селянства Закарпаття, не змогла запобігти зубожінню закарпатців (за різними даними кількість емігрантів із Закарпаття до США на 1914 р. становила від 100 до 300 тис. осіб) [46].

Водночас поширеним стає вільний найм сільськогосподарських робітників. Окрім того, все більше з'являється повністю або частково зайнятих робітників. Найбільш експлуатовані з-поміж них часто походили із розорених українських селян і ремісників: їхня заробітна плата була найнижчою, натомість робочий день тривав 12–16 годин.

Як свідчать дані перепису, підавстрійська Україна цього періоду була промислово більш розвинутою, ніж підросійська Україна. Крім того, у підавстрійській Україні відбувається поступовий перехід до виробництв на постійній основі, натомість у підросійській Україні переважала наймана праця сезонних робітників. За становими характеристиками в українському ХД XIX ст. підавстрійської України виділяються ЛТ «пан», «панич», «пані», «панна», «селянин», «робітник».

2.4. Лінгвокультурні типажі підавстрійської України у творах художньої літератури XIX ст.

Усі 14 ЛТ, представлені в ХД XIX ст. підросійської України, також знайшли своє відображення в художніх творах підавстрійської України. Розглянемо їх за схемою, визначеною для ЛТ підросійської України.

ЛТ «чиновник». Типаж «чиновник» є частотним у творах західноукраїнських письменників XIX ст.: І. Я. Франко «Герой поневолі», «Добрий заробок», «Історія

одної конфіскати»; А. Я. Чайковський «Четверта заповідь»; О. Ю. Кобилянська «Вовчиха»; М. П. Левицький «Наградні», «Законник» (див. Додаток Б, таблиця 1).

Фрейм «Громадська активність» репрезентований в оповіданні М. П. Левицького «Законник» (поштові чиновники). Дані таблиці засвідчують, що слот «Портретні характеристики» не є частотним для ЛТ «чиновник» у підавстрійських письменників. Наприклад, його вербалізовано в оповіданні І. Я. Франка «Добрий заробок» (поліцейські чиновники – комісар). Фрейми «Внутрішні моральні характеристики» (слот «Риси характеру») і «Мовні характеристики» є репрезентативними для типажу «чиновник» в оповіданні І. Я. Франка «Добрий заробок» (поліцейські чиновники – комісар). Фрейм «Соціальний стан і соціальна поведінка» поданий в оповіданні М. П. Левицького «Наградні».

ЛТ «пан». Типаж «пан» фігурує в таких творах: І. Я. Франко «Сойчине крило», «Навернений грішник»; А. Я. Чайковський «Сагайдачний», «Четверта заповідь», «Козацька помста»; О. Ю. Кобилянська «В неділю рано зілля копала...»; М. П. Левицький «Союзник», «Казенні діти», «Пенсія»; В. С. Стефаник «Такий панок», «Засіданє», «Май», «Діти», «Палій», «Катруся» (див. Додаток Б, таблиця 2).

Фрейм «Зовнішні характеристики» ЛТ «пан» репрезентований у творах О. Ю. Кобилянської «В неділю рано зілля копала...» («пан» (особа привілейованого стану)); А. Я. Чайковського «Козацька помста», «Четверта заповідь» («пан» (особа привілейованого стану)); В. С. Стефаника «Такий панок», «Діти» («пан» (поміщик)). Мовні характеристики типажу «пан» побіжно подано у творах А. Я. Чайковського «Сагайдачний», «Козацька помста», В. С. Стефаника «Катруся», М. П. Левицького «Казенні діти», І. Я. Франка «Навернений грішник». У художніх творах йдеться про внутрішні моральні характеристики ЛТ «пан». І. Я. Франко «Сойчине крило»; А. Я. Чайковський «Сагайдачний»; О. Ю. Кобилянська «В неділю рано зілля копала...»; В. С. Стефаник «Такий панок», «Засіданє», «Май». Іноді можна спостерегти описи дозвілля пана у творах А. Я. Чайковського «Козацька помста»; В. С. Стефаника «Засіданє», «Палій»; М. П. Левицького «Пенсія». Значно рідше у творах письменників підавстрійської України акцентовано увагу на майнових

характеристиках (фрейм «Соціальний стан і соціальна поведінка») ЛТ «пан»: М. П. Левицький «Союзник», В. С. Стефаник «Такий панок». Про місце проживання пана йдеться лише в повісті А. Я. Чайковського «Козацька помста».

ЛТ «панич». Типаж «панич» представлено в таких творах української літератури XIX ст. підавстрійської України: І. Я. Франко «Не спитавши броду»; А. Я. Чайковський «Малолітній», «Четверта заповідь», «У чужому гнізді»; М. П. Левицький «В клуні» (див. Додаток Б, таблиця 3).

Нечастотною є портретна характеристика панича в підавстрійських письменників – М. П. Левицький «В клуні». Дуже рідко приділяється увага освіті панича – І. Я. Франко «Не спитавши броду».

ЛТ «пані». Типаж «пані» зафіксовано у таких творах: І. Я. Франко «Маніпулянтка», «Великий шум», «Не спитавши броду»; А. Я. Чайковський «Олюнька», «Четверта заповідь», «Козацька помста», «У чужому гнізді»; Т. Г. Бордуляк «Жебрачка»; О. Ю. Кобилянська «В неділю рано зілля копала...», «Ідеї», «З юних літ Марії», «Апостол черні»; М. П. Левицький «Шкільні товариші» (див. Додаток Б, таблиця 4).

Опис внутрішніх моральних характеристик (фрейм «Внутрішні моральні характеристики» слот «Риси характеру») ЛТ «пані» представлено у творах О. Ю. Кобилянської «В неділю рано зілля копала...»; І. Я. Франка «Маніпулянтка», «Великий шум», «Не спитавши броду»; А. Я. Чайковського «У чужому гнізді». Для типажу «пані» портретна характеристика подана у творах І. Я. Франка «Маніпулянтка»; А. Я. Чайковського «Четверта заповідь», «Козацька помста». Вікові ознаки «пані» описані в оповіданнях І. Я. Франка «Маніпулянтка» і Т. Г. Бордуляка «Жебрачка». Не є частотним у художніх творах підавстрійської Україні фрейм «Мовні характеристики» для ЛТ «пані»: М. П. Левицький «Шкільні товариші», А. Я. Чайковський «Четверта заповідь». Для ЛТ «пані» є частотним фрейм «Внутрішні моральні характеристики», який репрезентовано у творах І. Я. Франка «Маніпулянтка», «Великий шум», «Не спитавши броду»; А. Я. Чайковського «У чужому гнізді»; О. Ю. Кобилянської «В неділю рано зілля копала...». Дещо загальні уявлення про дозвілля пані дає ХД XIX ст.:

О. Ю. Кобилянська «Ідеї», «З юних літ Марії», «Апостол черні». Фрейми «Релігійні характеристики» і «Місце проживання» відбито в повісті А. Я. Чайковського «Четверта заповідь».

ЛТ «панна». Типаж «панна» знайшов своє відбиття у творах Ю. А. Федьковича «Опришок»; І. Я. Франка «Не спитавши броду»; А. Я. Чайковського «Малолітній», «Четверта заповідь», «У чужому гнізді»; Т. Г. Бордуляка «Жебрачка»; О. Ю. Кобилянської «Він і Вона» (див. Додаток Б, таблиця 5).

У межах фрейму «Зовнішні характеристики» натрапляємо на опис портрета панни, зокрема про це йдеться у творах Ю. А. Федьковича «Опришок», А. Я. Чайковського «У чужому гнізді». Ознаку віку у структурі типажу «панна» подано в оповіданнях Т. Г. Бордуляка «Жебрачка» та О. Ю. Кобилянської «Він і Вона». ХД відображає окремі уявлення про одяг «панни»: І. Я. Франко «Не спитавши броду», Т. Г. Бордуляк «Жебрачка». Риси характеру панни представлені в оповіданні І. Я. Франка «Маніпулянтка». Майнові характеристики ЛТ «панна» подані у творі Ю. А. Федьковича «Опришок» (фрейм «Соціальний стан і соціальна поведінка»). Фрейм «Дозвілля» ЛТ «панна» репрезентований у повісті А. Я. Чайковський «Малолітній».

ЛТ «селянин». Типаж «селянин» є не менш частотним у ХД XIX ст. підавстрійської України. Він представлений у таких творах: І. Я. Франко «Лель і Полель», «Петрії і Довбущуки», «Свинська конституція», «Хома з серцем і Хома без серця», «Украдене щастя», «Перехресні стежки», «На дні»; А. Я. Чайковський «Олюнька», «Четверта заповідь»; Т. Г. Бордуляк «Бузьки»; О. Ю. Кобилянська «Банк рустикальний», «За готар», «Земля»; М. П. Левицький «Пенсія», «Добре діло», «Негайна справа», «Союзник»; В. С. Стефаник «Кленові листки», «Май», «Озимина» (див. Додаток Б, таблиця 6).

Фрейм «Соціальний стан і соціальна поведінка» репрезентований у творах О. Ю. Кобилянської «Банк рустикальний», «За готар», «Земля»; Т. Г. Бордуляка «Бузьки»; І. Я. Франка «Лель і Полель»; А. Я. Чайковського «Олюнька», «Четверта заповідь». Портретні характеристики ЛТ «селянин» подано у творах І. Я. Франка «Петрії і Довбущуки», «Свинська конституція», «Хома з серцем і Хома без серця»,

«На дні»; А. Я. Чайковського «Олюнька», «Четверта заповідь»; М. П. Левицького «Пенсія», «Добре діло», «Негайна справа»; О. Ю. Кобилянської «Земля»; В. С. Стефаника «Май». На вікові особливості ЛТ «селянин» натрапляємо у творах І. Я. Франка «Петрії і Довбущуки», «Украдене щастя», «Перехресні стежки»; М. П. Левицького «Союзник», «Добре діло»; В. С. Стефаника «Озимина». ХД містить відомості про типове вбрання селянина XIX ст.: І. Я. Франко «Петрії і Довбущуки», «Перехресні стежки»; А. Я. Чайковський «Олюнька»; М. П. Левицький «Пенсія»; О. Ю. Кобилянська «За готар», «Земля»; В. С. Стефаник «Май». Фрейм «Внутрішні моральні характеристики» актуалізовано в таких творах: О. Ю. Кобилянська «Земля»; М. П. Левицький «Пенсія», «Добре діло»; В. С. Стефаник «Кленові листки», «Май»; А. Я. Чайковський «Четверта заповідь»; І. Я. Франко «Перехресні стежки», «Лель і Полель». Як у підросійській, так і в підавстрійській Україні закцентовано увагу на релігійних характеристиках ЛТ «селянин»: А. Я. Чайковський «Олюнька», М. П. Левицький «Добре діло». Фрейм «Мовні характеристики» представлений у повістях А. Я. Чайковського «Олюнька», «Четверта заповідь». Ознака освітніх характеристик ЛТ «селянин» частково згадується лише в оповіданнях західноукраїнських письменників – М. П. Левицького «Негайна справа» та І. Я. Франка «Свинська конституція».

ЛТ «робітник». ЛТ «робітник» є частотним у західноукраїнських письменників: І. Я. Франко «Борислав сміється», «Ріпник», «Хома з серцем і Хома без серця», «Boa constrictor», «Захар Беркут», «Навернений грішник», «Муляр», «Перехресні стежки», «У штольні», «Життя ріпників», «Вугляр», «Задля празника», «На честь М. Павлика»; О. Ю. Кобилянська «Битва», «Земля», «Вовчиха»; Т. Г. Бордуляк «Дід Макар»; М. П. Левицький «Тяжкий хрест», «Казенні діти»; В. С. Стефаник «Палій» (див. Додаток Б, таблиця 7).

Фрейм «Соціальні характеристики» є показовим для ЛТ «робітник» і вербалізований у таких творах: І. Я. Франко «Борислав сміється», «Муляр», «Вугляр», «Перехресні стежки», «Навернений грішник», «Задля празника», «У штольні», «Життя ріпників»; В. С. Стефаник «Палій»; М. П. Левицький «Тяжкий хрест». Мовні характеристики є засобом розкриття діяльності ЛТ «робітник» і

подані в повісті І. Я. Франка «Борислав сміється» та оповіданнях «Ріпник», «Муляр». У літературі аналізованого періоду релігійні характеристики ЛТ «робітник» майже не представлені. Є лише згадка про них у творах І. Я. Франка «Борислав сміється» та В. С. Стефаника «Палій». Зрідка трапляються зовнішні характеристики робітника: І. Я. Франко «Муляр», «Борислав сміється». Практично відсутня інформація про одяг робітника, про нього йдеться у творах І. Я. Франка «Задля празника», «Борислав сміється». ХД XIX ст. містить відомості про житло робітників, їхній побут (фрейм «Місце проживання, побут, дозвілля»): І. Я. Франко «Борислав сміється», «Ріпник», «Задля празника». Нечасто в художніх творах аналізованого періоду йдеться про дозвілля робітників: І. Я. Франко «Ріпник», «Слимак».

ЛТ «студент». Типаж «студент» є менш частотним у письменників підавстрійської України, він представлений лише у творах М. П. Левицького «Безпартійний», «Казенні діти», «Наградні», «Давня пригода» (див. Додаток Б, таблиця 8).

Портретні характеристики ЛТ «студент» подані в оповіданні М. П. Левицького «Казенні діти». Фрейм «Сімейний стан» вербалізовано у творі М. П. Левицького «Казенні діти». Спорадично в текстах художньої літератури західноукраїнських письменників подані опис та оцінка політичних поглядів студентів (фрейм «Соціальні вподобання»): М. П. Левицький «Наградні», «Безпартійний», «Давня пригода».

ЛТ «священник». Типаж «священник» фіксуємо в таких творах: Ю. А. Федькович «Україна»; А. Я. Чайковський «Четверта заповідь», «Віддячився»; М. П. Левицький «Стаття 182», «Дякова помста», «Казенні діти», «У вагоні», «Коляда» (див. Додаток Б, таблиця 9).

Фрейм «Сфера діяльності» є важливим для моделювання ЛТ «священник»: А. Я. Чайковський «Четверта заповідь», «Віддячився»; Ю. А. Федькович «Україна»; М. П. Левицький «Стаття 182», «Дякова помста». Менш частотним для типажу «священник» є фрейм «Внутрішні моральні характеристики» (слот «Риси характеру») в західноукраїнських письменників: М. П. Левицький «Казенні діти»,

«Стаття 182»; А. Я. Чайковський «Четверта заповідь». Портретні характеристики ЛТ «священник» подано в оповіданні М. П. Левицького «Дякова помста». Вікові особливості аналізованого типажу (слот «Вік») розкрито в оповіданнях М. П. Левицького «Дякова помста», «У вагоні». Побіжно представлений слот «Одяг» у творі М. П. Левицького «Коляда». Фрейм «Мовні характеристики» знайшов відбиття лише в повісті А. Я. Чайковського «Четверта заповідь».

ЛТ «москаль-солдат». Типаж «москаль-солдат» представлений в українській літературі XIX ст.: А. Я. Чайковський «Віддячився»; М. П. Левицький «Деда», «Перша льгота», «Пачкарь», «Страшна ніч», «Негайна справа», «В клуні» (див. Додаток Б, таблиця 10).

Менш показовим порівняно з підросійською Україною є фрейм «Мовні характеристики» для ЛТ «москаль-солдат»: М. П. Левицький «Деда», «Пенсія». Слот «Підлеглість / невільність» відбито у творах М. П. Левицького «Пачкарь», «Негайна справа». Іноді натрапляємо в ХД XIX ст. на фрейм «Внутрішні моральні характеристики», зокрема в оповіданнях М. П. Левицького «Пачкарь», «Страшна ніч». Вікові особливості ЛТ «москаль-солдат» подано в оповіданнях М. П. Левицького «Пенсія», «В клуні».

ЛТ «козак». Типаж «козак» є частотним у таких творах: О. П. Стороженко «Марко Проклятий», «Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа»; М. С. Шашкевич «Вийшов козак на гороньку...», «Погоня», «Чом, козаче молоденький...»; Ю. А. Федькович «Козак»; А. Я. Чайковський «Козацька помста», «Богданко», «Віддячився», «Петро Конашевич-Сагайдачний»; А. Ф. Кащенко «Борці за правду», «Над Кодацьким порогом», «Під Корсунем», «У запалі боротьби», «Славні побратими» (див. Додаток Б, таблиця 11).

Фрейм «Воєнні дії» (слот «Дислокація») репрезентований у повісті А. Ф. Кащенка «Під Корсунем». Слот «Статусність» є показовим у творах А. Ф. Кащенка «Під Корсунем», «Над Кодацьким порогом». Слот «Адміністративний устрій» є релевантним для аналізованого типажу і представлений у творах А. Ф. Кащенка «Борці за правду», А. Я. Чайковського «Петро Конашевич-Сагайдачний». Слот «Битви» знайшов своє відбиття в повістях

О. П. Стороженка «Марко Проклятий»; А. Ф. Кащенка «Над Кодацьким порогом», «Борці за правду». Слот «Суперники козаків» репрезентований як у творах письменників підросійської, так і підавстрійської України: А. Я. Чайковський «Козацька помста», «Віддячився», «Богданко»; М. С. Шашкевич «Погоня»; А. Ф. Кащенко «Борці за правду». Слот «Військові утворення» є актуальним лише для підавстрійської України: А. Я. Чайковський «Козацька помста»; А. Ф. Кащенко «У запалі боротьби», «Борці за правду». Слот «Життя на Січі» знайшов своє відображення в ХД підросійської та підавстрійської України – А. Я. Чайковський «Козацька помста», «Віддячився». Слот «Атрибути козака» – А. Я. Чайковський «Козацька помста», «Віддячився», «Богданко», «Петро Конашевич-Сагайдачний»; Ю. А. Федькович «Козак»; А. Ф. Кащенко «Над Кодацьким порогом». Фрейм «Характерництво» порівняно з підросійською Україною представлений менше, зокрема спостерігаємо його в повісті А. Я. Чайковського «Козацька помста». Фрейм «Побратимство» виокремлено лише в підавстрійській Україні – А. Я. Чайковський «Віддячився». Фрейм «Релігійні характеристики» є більш частотним у західноукраїнських письменників: А. Я. Чайковський «Віддячився», «Петро Конашевич-Сагайдачний»; А. Ф. Кащенко «Над Кодацьким порогом», «Під Корсунем», «Славні побратими»; О. П. Стороженко «Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа». Фрейм «Внутрішні моральні характеристики» не є частотним для західноукраїнських письменників: М. С. Шашкевич «Чом, козаче молоденький...», «Вийшов козак на гороньку...». Фрейм «Зовнішні характеристики» побіжно представлений у ХД XIX ст. (слот «Портретні характеристики»): А. Ф. Кащенко «Під Корсунем». Слот «Одяг» також рідко спостерігаємо в підавстрійських письменників: А. Я. Чайковський «Віддячився». Нечасто представлені мовні характеристики ЛТ «козак»: А. Я. Чайковський «Козацька помста», «Віддячився», «Петро Конашевич-Сагайдачний». Невисока частотність у художніх творах аналізованого періоду властива й освітнім характеристикам: А. Я. Чайковський «Віддячився», А. Ф. Кащенко «Під Корсунем». Фрейм «Місце проживання» є актуальним лише для підавстрійської України: А. Ф. Кащенко «Під Корсунем». Художні тексти XIX ст. містять дані про типові заняття козаків (фрейм

«Типові заняття»): А. Я. Чайковський «Віддячився», «Петро Конашевич-Сагайдачний».

ЛТ «лях / поляк». Типаж «лях / поляк» вербалізовано в художній літературі XIX ст.: М. С. Шашкевич «Хмельницького обступленіє Львова», «О Наливайку», «Болеслав Кривоустий під Галичем»; А. Я. Чайковський «Віддячився», «Козацька помста» (див. Додаток Б, таблиця 12).

Фрейм «Воєнні дії» є важливим для ЛТ «лях / поляк», зокрема про це свідчать такі слоти: «Битви» (М. С. Шашкевич «Болеслав кривоустий під Галичем»), «Походи» (М. С. Шашкевич «О Наливайку», «Хмельницького обступленіє Львова»), «Суперники ляхів» (А. Я. Чайковський «Віддячився», «Козацька помста»). Фрейм «Внутрішні моральні характеристики» не є актуальним для західноукраїнських письменників – М. С. Шашкевич «О Наливайку».

ЛТ «жид». Типаж «жид» є частотним для підавстрійської України: І. Я. Франко «Перехресні стежки», «Навернений грішник», «Борислав сміється», «Ріпник», «Гершко Гольдмахер», «У столярні», «На дні»; А. Я. Чайковський «Четверта заповідь», «Козацька помста»; Т. Г. Бордуляк «Бідний жидок Ратиця»; О. Ю. Кобилянська «Земля», «Банк рустикальний»; М. П. Левицький «Одно слово», «Перша льгота», «Законник», «Безпартійний», «У вагоні», «Порожнім ходом», «Союзник», «Наградні», «Страшна ніч», «Негайна справа», «Соломонів суд»; В. С. Стефаник «Палій», «Засіданє» (див. Додаток Б, таблиця 13).

Фрейм «Релігійні характеристики» є більш частотним порівняно з підросійською Україною для ЛТ «жид»: І. Я. Франко «Перехресні стежки»; М. П. Левицький «Одно слово», «Наградні»; Т. Г. Бордуляк «Бідний жидок Ратиця». Фрейм «Соціальні характеристики» є спільним для аналізованого типажу в підросійській і підавстрійській Україні. Зокрема, про це свідчить слот «Роботодавець»: І. Я. Франко «Навернений грішник», В. С. Стефаник «Палій», М. П. Левицький «Союзник». Фрейм «Громадська активність» виокремлено лише в підавстрійській Україні: М. П. Левицький «Законник», «Безпартійний»; І. Я. Франко «Перехресні стежки». Доволі частотним як у підросійській, так і в підавстрійській Україні є фрейм «Внутрішні моральні характеристики» (слот «Риси характеру»):

М. П. Левицький «Перша льгота», «Порожнім ходом», «У вагоні»; О. Ю. Кобилянська «Банк рустикальний», «Земля»; Т. Г. Бордуляк «Бідний жидок Ратиця»; І. Я. Франко «Перехресні стежки». Слот «Взаємини в родині» виділено лише в західноукраїнських письменників, зокрема в оповіданні Т. Г. Бордуляка «Бідний жидок Ратиця». Фрейм «Типові заняття» (слот «Дрібна торгівля») є важливим в описі ЛТ «жид». Він активно функціонує у творах як підросійської, так і підавстрійської України: М. П. Левицький «Порожнім ходом», «Союзник», «Перша льгота»; І. Я. Франко «Борислав сміється»; Т. Г. Бордуляк «Бідний жидок Ратиця»; В. С. Стефаник «Засіданє»; А. Я. Чайковський «Четверта заповідь». Спільним для підросійських і підавстрійських письменників є фрейм «Соціальний стан і соціальна поведінка»: І. Я. Франко «Ріпник», «Гершко Гольдмахер»; А. Я. Чайковський «Четверта заповідь»; Т. Г. Бордуляк «Бідний жидок Ратиця». Фрейм «Зовнішні характеристики» (слот «Портретні характеристики») представлений у творах підросійських та підавстрійських письменників: А. Я. Чайковський «Четверта заповідь»; Т. Г. Бордуляк «Бідний жидок Ратиця»; І. Я. Франко «Перехресні стежки», «У столярні», «Борислав сміється»; М. П. Левицький «Порожнім ходом», «Страшна ніч». Незначна увага приділена одягу євреїв, це лише окремі згадки, зафіксовані у творах Т. Г. Бордуляка «Бідний жидок Ратиця»; І. Я. Франка «У столярні», «Борислав сміється». Фрейм «Освітні характеристики» ЛТ «жид» виділено лише в західноукраїнських письменників: А. Я. Чайковський «Четверта заповідь», Т. Г. Бордуляк «Бідний жидок Ратиця». Акцент на мовних характеристиках (фрейм «Мовні характеристики») аналізованого типажу зроблено лише в декількох творах: М. П. Левицький «Страшна ніч», «Негайна справа», «Соломонів суд»; І. Я. Франко «На дні», «Борислав сміється», «Навернений грішник». Іноді можна натрапити на фрейми «Сімейний стан» і «Місце проживання» в підавстрійській Україні: Т. Г. Бордуляк «Бідний жидок Ратиця».

ЛТ «циган». Типаж «циган» представлений у творах М. П. Левицького «Союзник», «Союзниця», «Ніобея»; О. О. Кобилянської «В неділю рано зілля копала...» (див. Додаток Б, таблиця 14).

Фрейм «Релігійні характеристики» побіжно репрезентований у повісті О. Ю. Кобилянської «В неділю рано зілля копала...». Фрейм «Уклад циганського життя» знайшов відбиття в західноукраїнських письменників: О. Ю. Кобилянська «В неділю рано зілля копала...», М. П. Левицький «Ніобея». Показовим є фрейм «Типові заняття» для аналізованого типажу. Більш детальне розкриття він знайшов у підавстрійській Україні: слот «Ворожіння» – О. Ю. Кобилянська «В неділю рано зілля копала...»; слот «Конярство» – М. П. Левицький «Союзник»; слот «Дрібна торгівля кіньми» – М. П. Левицький «Союзник»; слот «Мистецьке чуття, музичність, співучість» – О. Ю. Кобилянська «В неділю рано зілля копала...». Фрейм «Зовнішні характеристики» майже не представлений у ХД XIX ст., є лише окремі згадки про зовнішність, вік та одяг циган у повісті О. Ю. Кобилянської «В неділю рано зілля копала...». Фрейм «Внутрішні моральні характеристики» є спільним для підросійських і підавстрійських письменників: М. П. Левицький «Союзник», «Союзниця»; О. Ю. Кобилянська «В неділю рано зілля копала...».

Отже, текстовий матеріал, що формує ХД підавстрійської України аналізованого періоду, відобразив тогочасні реалії суспільно-культурного життя, що знайшло вираження в побутуванні 10 ЛТ із соціальною домінантою і 4 ЛТ з етнічною домінантою. Усі виділені ЛТ є значущими ціннісними константами українського соціокультурного простору.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Соціоетнічна ситуація в підросійській Україні мала такі особливості: переважна більшість населення підросійської України була селянами. У цей період відбувається розшарування в складі селян, руйнування сільських громад, поділ на багатих і бідних селян.

Українські території в більшості губерній були яскраво моноетнічними, у всіх губерніях переважали носії української мови. Особливо виразно ця риса виявилася в селах. Населення міст демонструє поліетнічність з переважанням міщан, які визнавали рідною мовою українську.

У другій пол. XIX ст. починає формуватися промисловість і відповідно виникає робітничий клас «промислові робітники», які ще певний час були неоднорідною за складом верствою населення, оскільки зазвичай сферою їхньої зайнятості було не тільки промислове виробництво.

Зазначені особливості етнічного і соціального складу населення знайшли відбиття в літературі того часу, де основна увага була приділена висвітленню сільського життя. Місто і його проблеми одержало значно менший опис, звернення до типажів «робітник», «священник» спорадичні.

Проведений аналіз у підавстрійській Україні дозволяє зробити такі висновки: на відміну від підросійських земель, де абсолютно переважали українці, території здебільшого були моноетнічними, у підавстрійській Україні – поліетнічними.

У зв’язку з тим, що поліетнічність спостерігається як у містах, так і в селах підавстрійської України, немає різкого протиставлення між селом і містом, на відміну від підросійської України.

Особливістю економіки була переважна зайнятість населення в сільському господарстві. Для підавстрійської України було характерним малоземелля, поділ селян за майновими характеристиками, який поєднувався з етнічним та релігійним розшаруванням. Помітним явищем було заробітчанство.

Соціальні та станові характеристики мають особливості. Малоземелля зумовило появу в художній літературі сюжетів, пов’язаних із заробітчанством.

У підавстрійській Україні більша частка, ніж у підросійській Україні, припадала на міське населення, тому тут виділялися стани робітників, міщан, досить значною була частка духовенства. Поліентнічність населення підавстрійської України позначилася на більшому різноманітті представлених тут конфесій. Якщо в підросійській Україні переважало православ’я, то в підавстрійській – найпоширенішими конфесіями були греко-католики, римо-католики. Це створювало підґрунтя для ширшого кола сюжетів, що знайшло відбиття в тогочасній підавстрійській літературі. Поліетнічність хоча і виявилася в художній літературі, однак тут не представлено конфлікти, які стосуються сфер етнічної та релігійної приналежності. Цей чинник також став основою пролетаризації робітників.

РОЗДІЛ 3
ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ ТИПАЖІ З СОЦІАЛЬНОЮ ДОМІНАНТОЮ

3.1. Лінгвокультурний типаж «чиновник»

В українському ХД XIX ст. виділяється ЛТ «чиновник». У лінгвістиці детальний опис типажу «чиновник» представлено у працях О. Г. Назаренка [263], В. І. Карасика [137], І. В. Щеглової [468; 469] та ін.

ЛТ «чиновник» належить до соціально-класових типізованих особистостей, оскільки йому властиві всі основні риси цього різновиду типажів. Зокрема, як зазначає І. В. Щеглова, соціально-класові типажі – це «узагальнені впізнавані особистості, основною характеристикою яких є їх належність до певної соціальної групи, звідси випливає їхнє ставлення до влади і решти населення» [468; 469, с. 5].

На думку В. І. Карасика, «будь-яке суспільство є ієрархічно організованою структурою, найпростішу модель якої утворюють керівник та підлеглі. Між ними існує прошарок людей, які забезпечують належне функціонування соціального організму на користь влади. Ці люди зайняті в різних сферах суспільного життя – у силових структурах (армія, поліція, державна безпека), виробництві (керівники державних підприємств), ідеологічних інститутах (установи освіти, масової інформації, культури), центральних і місцевих органах влади (міністерства, муніципалітети, громадські організації). Незважаючи на істотні відмінності в їхніх функціональних обов’язках, вони мають спільні соціокультурні ознаки, які зумовлені їхньою роллю в ієрархічній структурі суспільства, з одного боку, та національно-культурною специфікою соціуму, з іншого. Типовим втіленням відповідної ролі є типаж “чиновник”» [137].

Чиновництво було необхідним елементом життєдіяльності Російської імперії; воно діяло за єдиними для всієї країни правилами поведінки, проте побіжне зіставлення типажу «чиновник» в українській та російській літературах виявляє значні розбіжності в інтерпретації цього образу. В українському ХД XIX ст. зафіксовано ЛТ «чиновник», який може опозиційно протиставлятися іншим ЛТ, наприклад, «чиновник» – «селянин», «чиновник» – «пан» та ін.

Про належність чиновництва до ключових типажів, які визначають структуру тогочасної держави, свідчать лексикографічні джерела. Зокрема, у словнику В. І. Даля чиновник визначається як «служащій государю и жалованный чином...» [ДТС, т. 4, с. 605]. Внутрішня форма слова чиновник пов'язана з поняттям «чин». Відповідно до цього визначення домінантними семами виступають «той, хто служить», «служіння "государеві"», «той, хто має певний чин».

«Словарик пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів», який упорядкував В. М. Доманицький, подає таке тлумачення: «чиновник» – «урядовець» [ДСПЧЗС, с.127]. В інших словниках інформативний блок типажу пов'язаний із визначенням чиновника як особи, яка перебувала на державній службі і мала чин. Чини визначалися відповідно до «Табелю про ранги» незалежно від того, військовий чин або цивільний. Зокрема, у XVIII – поч. XIX ст. військових офіцерів нерідко називали чиновниками. Однак вони були здебільшого цивільними службовцями 14-го – 1-го класів «Табеля про ранги», які обіймали штатні посади у вищих, центральних або місцевих державних установах. Належність до кола чиновників передбачала право на отримання особистого чи спадкового почесного громадянства або дворянства, титулування, визначену кількість поштових коней, нагородження орденами. Окрім того, чиновники виконували обов'язки відповідно до посади, а також зобов'язані були носити формений одяг та знаки розрізнення за суворими правилами [БЭСРЖ, с. 871].

Соціальний склад чиновництва був неоднорідним. Наприклад, у середині XIX ст. чиновники, які походили з дворян, здебільшого обіймали вищі або найвищі посади. Як зазначає І. О. Кочергін, «попри наявність вакансій і перевагу серед посадових осіб середньо- та дрібнопомісних дворян, були серед чиновників представники поважних та заможних дворянських родин» [179, с. 80]. Пор. відомості дослідниці І. Вушко про австрійську бюрократію в Галичині: «Вже на початку XIX ст. ця адміністрація складалась з мішаної групи чиновників – німецькомовні бюрократи, які вирішили стати поляками; польські шляхтичі, які увійшли в австрійську бюрократію, русини, які до 1848 р. не могли вирішити, ким їм стати», але прагнули належати до еліти. Лідери єврейських громад ставали

австрійськими чиновниками. «Галичина – найбільша австрійська провінція на кордоні з Росією – стала зразком національної різноманітності та соціальної перемішаності, яких не існувало майже ніде більше в австрійській імперії» [55].

У російській літературі XIX ст. представлені чиновники вищого, нижчого і найнижчого рангів (див. докладніше [394, с. 127]). У різні історичні періоди чиновнику були властиві певні риси та якості, і хоча цей типаж зазнавав змін, його основні характеристики залишалися більш-менш постійними. Чиновництво вирізнялося матеріальним становищем, якістю виконання службових функцій, розрядами, рангами за встановленим порядком проходження цивільної служби. Ці особливості впливали на формування найприкметніших рис чиновника того часу. Зокрема, він мав владу над іншими верствами суспільства, залежав від начальника та очікував від нього винагороди, брав хабарі, був малоосвіченим, консервативним. Іншими характерними негативними ознаками російського чиновника, як зазначає В. І. Карасик, були клановість, корупція, конформізм, перевага особистих інтересів над державними, надмірна формалізація діяльності [137].

В українській літературі типаж «чиновник» представлений у творах письменників підросійської та підавстрійської України (див. Додаток А, таблиця 1); (див. Додаток Б, таблиця 1).

Чиновництво поділялося за рангом і характером своєї діяльності. Поняття «чиновник» відбивало досить різноманітну за соціальною ієрархією та службовими обов'язками категорію осіб. У царській Росії чиновники поділялися на 14 класів. Відповідно до «Табелю про ранги» вони могли обіймати певні посади і мати відповідні права (на отримання грошей, титулування) та обов'язки. Для опису чиновника важливим є його чин – певний ранг, ступінь державного службовця, чиновника або офіцера, визначений «Табелем про ранги». Його можна було отримати лише на державній, громадській, зрідка – на громадській (становій) службі на виборах. Чини надавалися послідовно – від нижчого до вищого. Терміни надання чину залежали від походження та освіти. Існував зв'язок між чинами і посадами: ту чи ту посаду можна було обійняти, лише маючи відповідний чин. Подібним був зв'язок між чинами та орденами: чин давав право на певний титул. Після закінчення

вищого, а в деяких випадках і середнього навчального закладу можна було одержати один із нижчих чинів [БЭСРЖ, с. 870–871].

Усі чини в законі «Табелі про ранги» поділялися на три типи: військові, цивільні та придворні, а також на чотирнадцять класів. Л. Є. Шепелєв детально дослідив систему військових, цивільних, придворних та родових титулів і чинів у Російській імперії (XVIII ст. – 1917 р.) [461].

Наприклад, у російській художній літературі XIX ст. описується чиновництво вищих рангів (див. докладніше [394, с. 129–130]).

В український літературі XIX ст. зазвичай представлене дрібне чиновництво (*колезький секретар*, *губернський секретар*, *колезький реєстратор*, *провінційний секретар* та ін.). Т. Г. Шевченко в «Щоденнику» створює образи чиновників вищого рангу: **полковника:** ***Полковник этот Киреевский, как видно, птица высшего полета***… (Т. Г. Шевченко. Щоденник, т. 5, с. 23); **чиновника особливих доручень:** … ***полковник Киреевский*** *принят новым генерал-губернатором Катениным*, *тоже в* ***чиновники по особым поручениям***… (Т. Г. Шевченко. Щоденник, т. 5, с. 23); **колезького радника:** *Объяснение отбирал* ***коллежский советник*** *Андреевский* (Т. Г. Шевченко. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю, т. 6, с. 269). Т. Г. Шевченко загострює увагу на сфері діяльності чиновників: *А два ученые мужи… [не кто иные]*, *как один* ***чиновник***, ***мнимый политический агент, отправляющийся на службу в гебрийский город Баку***… (Т. Г. Шевченко. Щоденник, т. 5, с. 61); *…они знают Татаринова только* ***как чиновника при компании, строящей железную дорогу*** (Т. Г. Шевченко. Щоденник, т. 5, с. 131−132); *…он*, *сей* ***будущий великий администратор***, *едет* [чиновник] *в Баку* ***занять место помощника при директоре, некоем бароне Врангеле, с содержанием 1500 рублей сереб[ром] в год*** (Т. Г. Шевченко. Щоденник, т. 5, с. 61). У наведеному контексті вербалізовано ціннісний аспект, а саме – перспектива кар'єрного просування з погляду автора (*будущий великий администратор*) та розмір зарплатні (*с содержанием 1500 рублей сереб[ром] в год*), що відображають станово-класові цінності цієї верстви населення в тогочасному суспільстві.

У художній літературі XIX ст. представлене **дрібне чиновництво**. В одних контекстах визначено посади, в інших – вони відстуні. Український ХД XIX ст. дає змогу класифікувати чиновників за групами: канцелярські чиновники, судові чиновники, поштові чиновники, поліцейські чиновники, дрібні чиновники. Канцелярські чиновники поділялися на такі підгрупи: канцелярист, секретар, реєстратор, столоначальник, письмоводитель, секретар, писар.

Канцелярист – «заст. Дрібний службовець канцелярії; писар» [СУМ, т. 4, с. 90]: *Він має* ***чин канцеляриста***… (І. П. Котляревський. Енеїда, с. 175); *Григорій Калинович* [чиновник] ***служив у канцелярії*** *Львівської* ***урядової бухгалтерії****...* (І. Я. Франко. Герой поневолі, т. 17, с. 474).

Опис двох цивільних чинів знайшов своє втілення в комедії І. К. Карпенка-Карого «Мартин Боруля». Канцелярист і колезький реєстратор, з погляду Мартина Борулі, навіть маючи найнижчі чини 12-го і 14-го класів, сприймалися як дуже авторитетні люди, що відбивало тогочасний вплив на нижню верству населення: [Мартин:] *А він* [Націєвський] *же сам має який чин чи так ще –* ***канцелярист****?* [Степан:] *Ні*, *він уже* ***губернський секретар****.* [Мартин:] *О*, *чин має немалий! ...* [Мартин:] *Виходить*, ***важна птиця*** (І. К. Карпенко-Карий. Мартин Боруля, т. 1, с. 323); [Мартин:] *Яка ж це должность?* [Степан:] ***Регістратор****.* [Мартин:] ***Губернський секретар, ще й регістратор****!..* (І. К. Карпенко-Карий. Мартин Боруля, т. 1, с. 323) – у цьому контексті актуалізовано станово-класові цінності (розрізнення за посадами); *Определился в наш* ***земский суд секретарем****... как бы ни было*, ***губернский секретарь*** (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Пан Халявский, т. 4, с. 9).

Столоначальник – «у дореволюційній Росії – урядовець, начальник стола установи або відділу установи, що займається певними канцелярськими справами» [СУМ, т. 9, с. 727]: ***Степан Петрович Корнієнко*** [столоначальник] *йшов додому* ***з уряду, з канцелярії****…* (Б. Д. Грінченко. Байда, т. 1, с. 253).

Фрейм «Зовнішні характеристики». Слот «Портретні характеристики». Детальну зовнішню характеристику чиновника подано в оповіданні «Байда», її підсилено влучними епітетами: *темне* (волосся), *чорна*, *невелика* (борода), *чепурне й поважне* (обличчя): *Він* [чиновник] *... розчісуючи своє коротке* ***темне волосся*** *та*

чорну невелику бороду, *що так гарно облямовувала його повне обличчя.* ***Обличчя*** *було* ***чепурне й поважне****…* (Б. Д. Грінченко. Байда, т. 1, с. 253).

Слот «Вік». У художніх текстах XIX ст. концептуалізується ознака віку – молодий чиновник: *Уславився* [Кирило Іванович, чиновник] *на усе місто. Де ж*, ***молодий,*** *нежонатий*, *а вже* ***столоначальником*** (Панас Мирний, Рід, т. 4, с. 144) – актуалізовано індивідуально-особистісні (*молодий вік*) та станово-класові (*вказівка на посаду*) цінності. У художніх текстах згадуються молоді за віком чиновники – як столоначальники, так і дрібні: … *Степан Петрович чоловік ще* ***молодий (37-й рік йому)***, *та й* ***ранг його невеликий: тільки «столоначальник» канцелярії****…* (Б. Д. Грінченко. Байда, т. 1, с. 253); ***Молодий чиновник кишиневської контрольної палати****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Навіжена, т. 6, с. 5).

Фрейм «Освітні характеристики». Станово-класові цінності вербалізовано шляхом опису освітніх характеристик, наприклад: …*Степан Петрович* [чиновник] ***цікавиться юридичними питаннями*** *(він був би юристом*, *якби скінчив університета)* (Б. Д. Грінченко. Байда, т. 1, с. 255); *І знов* ***починав читати, потім дещо писати****. Так збігав час*, *і Степан Петрович* [чиновник] *і не помітив*, *як проминуло годин зо дві* (Б. Д. Грінченко. Байда, т. 1, с. 255).

У художніх текстах також є згадка про службовця, обов'язком якого було «ведення канцелярських справ» [СУМ, т. 6, с. 366] – **письмоводителя**: *Шавкуна хвалив* ***письмоводитель****…* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 321); *Отакий-то пан* ***письмоводитель*** *прийшов в богословію з папером в руці…* (А. П. Свидницький, Люборацькі, с. 107). У художній літературі представлені ***столоначальник і письмоводитель***, які також належали до найнижчих чинів і сприймалися як «дуже великі» чиновники: [Степан:] …*Він* [чиновник] *теж виучував*, *а тепер* ***столоначальником*** *по уголовній части…* (І. К. Карпенко-Карий. Мартин Боруля, т. 1, с. 325−326); [Мартин:] …*Може*, *бог дасть*, *і* ***столоначальником будеш або й письмоводителем у станового*** (І. К. Карпенко-Карий. Мартин Боруля, т. 1, с. 327).

Секретар – «службовець, який відповідає за діловодство установи, організації тощо» [СУМ, т. 9, с. 113]. У ХД XIX ст. читаємо: …*він* [Шавкун] *повернувся за*

порадою до свого давнього приятеля Чижика − ***секретаря в суді*** (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 334); «...*Ми знаємо пана Рубця*, ***як колишнього секретаря у думі****...»* (Панас Мирний. Повія, с. 517−518); *…як-то кажуть*, ***секретар*** *до нас…* (М. П. Левицький. «Наградні», с. 237–238). Як засвідчує контекст, чиновник Рубець був обраний секретарем Думи («у царській Росії – представницький виборний орган центрального чи місцевого управління» [СУМ, т. 2, с. 434]). Ця характеристика чиновника подана вустами іншого персонажа: *«– ...Ми знаємо*, ***як пан Рубець бігав по панах і кланявся усім у ноги, щоб вибрати****...»* (Панас Мирний. Повія, с. 517). Секретар Чижик зображений чиновником, який знає свою справу: *Чижик … поліз у шафу з старими ділами.* ***Перекинув одно, перевернув друге, заглянув у третє, у п'яте, в десяте, натрапив слід, піймав ниточку***... (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 334).

Фрейм «Зовнішні характеристики». Слот «Портретні характеристики». У романі «Повія» Панаса Мирного образ чиновника подано з погляду інших персонажів, які наголошують на його високому зрості та худорлявості: –*…****Ото сухий, високий*** – ***Рубець, секретар з думи****...* (Панас Мирний. Повія, с. 110).

Фрейм «Мовні та релігійні характеристики». У романі подано мовну характеристику чиновника, який говорить невиразно, бурмотить: – *Несказанно радий!... –* ***глухо бубонів Рубець*** [чиновник] (Панас Мирний. Повія, с. 110).

У художніх текстах акцентується увага на релігійних характеристиках. З поданого контексту дізнаємося, що чиновник був людиною православною, дотримувався народних традицій, вшановув свято Великодня, звертався до священника, замовляючи якусь відправу, тобто, моделюючи ЛТ, автор актуалізує загальнолюдські цінності (віра): – *…Рубець* [чиновник], ***суворо похристосавшись з хазяїном***, ***підійшов до батюшки, поцілував хреста і щось тихенько замовив*** (Панас Мирний. Повія, с. 110).

Писар – «працівник штабної армійської канцелярії» [СУМ, т. 6, с. 360]. У ХД XIX ст. є згадка про писаря: − *Та скільки ж? − обізвався передній*, ***волосний писар****…* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 329); [Кіндрат

Антонович:] *А це* ***волосний писар****…* (М. Л. Кропивницький. Олеся, с. 302); *Лізе то не хто*, *як* ***Прокіп Ригорович Пістряк***, ***сотенний конотопський писар****…* (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Конотопська відьма, т. 3, с. 136).

Фрейм «Мовні характеристики». Мовлення писаря Пістряка [чиновника] живе, швидке, насичене старослов'янізмами та канцеляризмами. Знання церковних текстів вважається ознакою найвищої вченості і культури: *…туди ж за дяком і піддячим* ***окселентує і Павла чтеніє****, коли небагацько закладок*, *утне на усю церкву голосно*; ***а вже на річах так бойкий, що як розговориться-розговориться, та усе не попросту, усе з писання****…* (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Конотопська відьма, т. 3, с. 136); *А* ***Прокіп Ригорович*** [чиновник] *думав-думав, далі став по хаті ходити і* ***співа собі під ніс псальму:*** *«Склонітеся*, *віки*, *со чоловіки» … та й підійшов до пана Уласовича і*, *закручуючи уси*, *став йому казати: – Єй*, *істинно*, *не лгу. І* ***да пожреть*** *мене общая матер наша земля на соньмищі*, ***аще*** *збрешу хоч півслова…* (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Конотопська відьма, т. 3, с. 142−143). Підкреслюють особливість мовлення чиновника [писаря Пістряка] інші персонажі, наголошуючи на тому, що його важко зрозуміти, коли він говорить: *Оттакий-то був у нас у Конотопі писар* [чиновник], *отсей Прокіп Ригорович Пістряк*; *так як стане він з паном сотником Забрьохою розмовляти*, *так ви тільки слухайте*, *а вже чи* ***второпаєте що, не знаю, бо він у нас чоловік з ученою головою: говоре так, що і з десятьма простими головами не розжуєш*** (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Конотопська відьма, т. 3, с. 136); *– Та кажіть мені попросту*, *пане писарю! О*, ***вже мені те письмо остило та опоганіло, що нічого і не второпаю, що ви кажете-говорите*** (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Конотопська відьма, т. 3, с. 137).

Детально в ХД XIX ст. виписана мовна характеристика типажу «чиновник». Тут зображено два типи чиновників: перший – найнижчий – пише папери російською мовою, але активно спілкується українською, тобто україномовний; другий тип – який втратив зв'язок з рідною мовою і послуговується російською.

Наприклад, мова возного Тетерваковського [дрібного чиновника] в п'єсі «Наталка Полтавка» І. П. Котляревського засвідчує вживання значної кількості канцеляризмів, юридичних термінів, судової лексики, церковнослов'янізмів тощо:

[Возный:] *Бачив я многих – і ліпообразних*, *і багатих*, *но серце моє не імієть – теє-то як його – к ним* ***поползновенія****. Ти одна* ***заложила єму позов*** *на вічнії роки*, *і душа моя єжечасно волаєть тебе…* (І. П. Котляревський. Наталка Полтавка, с. 220); [Возный:] *...Моїх діл околичності*, ***возникающії із неудобних обстоятельств***, *удерживали* ***соділати признаніє*** *пред тобою*; *тепер же читая – теє-то як його – благость в очах твоїх*, *до* ***формального опреділенія о моєй участі***, *открой мні*, *хотя* ***в терміні, партикулярно, резолюцію****: могу лі – теє-то як його –* ***без отсрочок, волокити, проторов і убитков получити во вічноє і потомственноє владініє тебе****…* (І. П. Котляревський. Наталка Полтавка, с. 220−221). Важливою характеристикою культурного рівня чиновника є мова, у якій поєднуються церковна лексика, терміни бюрократичного спрямування, канцеляризми, численні росіянізми: [Возный:] ... *Когда би я* ***іміл*** *– теє-то як його – столько язиков*, *сколько артикулов в* ***Статуті ілі*** *сколько зап'ятих в* ***Магдебурзьком праві****…* (І. П. Котляревський. Наталка Полтавка, с. 220); [Возный:] *Она* ***ізлагаєть*** *нерезоннії – теє-то як його –* ***причини***; *она* ***приводить в довод*** *знакомство вола з волом*, *коня з конем*; ***нарицаєть себе*** *сиротою*, *а мене паном…* (І. П. Котляревський. Наталка Полтавка, с. 224); [Возный:] *…Єжелі виграєш – теє-то як його – любов ко мні Наталки і* ***убідиш її доводами сильними довести*** *її до брачного моєго ложа* ***на законном основанії***, *то не пожалію – теє-то як його – нічого для тебе* (І. П. Котляревський. Наталка Полтавка, с. 226). У цьому контексті показано поступовий перехід чиновників у побутовому спілкуванні на російську мову: [Финтик:] *Ничего*, *ибо я прав. Надобно сообразоваться времени и по оному* ***поступки и чувства свои располагать*** (І. П. Котляревський. Москаль-чарівник, с. 254); [Финтик:] *Ах*, *эта пісня весьма бойкая!* ***Она моего сочинения.*** *Тут очень-весьма* ***нежно объясняется любовь со всеми воспалениями*** *до милой персоны* (І. П. Котляревський. Москаль-чарівник, с. 252).

З підвищенням службового чину мова побутового спілкування чиновників змінюється. Показовим є контекст про матір: [Финтик:] ***Мне скучно сидеть дома и заниматься с матушкою. Она такая простая, такая неловкая,*** *во всем по-старосвітски поступает…* (І. П. Котляревський. Москаль-чарівник, с. 253);

[Финтик:] …***По крайней мере,*** *хоть бы* ***одевалась по-городскому*** *ради сына такого*, *як я… можно ли мне* ***смотреть без стыда и не закрасневшись называть матушкою просто одетую старуху****? Ежели бы мои товарищи и друзья повидели меня с нею вместе*, *я* ***сгорел бы от стыда по причине их насмешек*** (І. П. Котляревський. Москаль-чарівник, с. 254).

Усі чиновники, незалежно від їхньої національної приналежності, більшою чи меншою мірою асоціювалися з «неукраїнською» культурою. Спорадично чиновники вищого чину спілкувалися літературною мовою, але з конотаціями зверхності. У мові чиновника [писаря] часто натрапляємо на росіянізми, ужиті поряд з українськими лексемами: [Финтик:] *Ей*, *не знаю*, *какую еще пропеть в твою* ***угодность***. ***Знаешь ли, прекрасная*** *Тетяно*, *–* ***заспіваймо*** *обоє: я окселентовать буду*, *а ты дишканта пой* (І. П. Котляревський. Москаль-чарівник, с. 252); *–…****Ніту****, ваше високоблагородіє! Їх благородіє отлучались ради тілесної чистоти у оноє місто*, *сиріч у річку*, ***ізмити*** *плоть свою*, *а я* [писар] ***даби неудержанно****...* (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Козир-дівка, т. 3, с. 229); [Писар:] ***Боже сохрани****! Вот (цілує жида)*, ***значить*** *мир і любов? А тільки* ***дєло важноє єсть*** (І. К. Карпенко-Карий. Бурлака, т. 1, с. 45).

Фрейм «Внутрішні моральні характеристики». Слот «Риси характеру». У художніх текстах також акцентується увага на хитрості та підступності писаря, який здатний на обман, підлість і зраду заради власних інтересів: ***Пошив у дурні, підвів*** [Пістряк, чиновник]***, щоб не слухав предписанія начальства, не йшов у Чернігов****…* (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Конотопська відьма, т. 3, с. 147); *…далі підняв голову та й каже собі: – «Дарма!* ***Підіб'юсь під нового та й буду над ним орудовати****. Недовго буде панувати. Пошию і сього у дурні, його і змінять, тогді вже певно я* [Пістряк, чиновник] ***буду»*** (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Конотопська відьма, т. 3, с. 188); *Ригорович захотів помудровати і, щоб з першої пори* ***зануздати пана сотника*** *по-своєму, щоб не дуже бришкав проти* ***писаря****,* ***написав по-своєму****...* (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Конотопська відьма, т. 3, с. 189). У художніх текстах писар постає людиною, схильною до брехні, хитрою, виверткою, яка може викрутитися з будь-якої ситуації: *...в нього все вже підобрано*, ***на все брехня готова***,

і хоч ти як хоч його [писаря] *розпитуй*, *а він* ***відбрешеться, і не просунеш пальця між його речі*** (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Козир-дівка, т. 3, с. 229); *Покиньмо їх та ходім поки за* ***писарем***; *будем дивитись*, *що* ***той мудрує*** (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Козир-дівка, т. 3, с. 230). Є. П. Гребінка зображує волосного писаря як здирника: *Еге*, *Охріменко дурний: Пішов прохать у повітовий*, *Що* ***обідрав його наш писар волосний*** (Є. П. Гребінка. Рибалка, с. 41).

Є згадка в літературі XIX ст. про судових чиновників – суддю, підсудків, писаря в земському суді, секретаря суду, прокурора та ін. **Суддя** – «службова особа в органах суду, яка виносить вирок у судовій справі» [СУМ, т. 9, с. 824]: ***Суддя*** *знову звернувся до Санди* (О. Ю. Кобилянська. Вовчиха, т. 4, с. 464); *З яких законів* ***волосні судді*** *висудили той рішенець…* (Леся Українка. Приязнь, т. 7, с. 212); *Зараз виделєгувано комісію*, *яка приїхала другого дня зрана:* ***судія слідчий*** *з писарем*, *двох лікарів і сам прокурор* (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 435).

Підсудок – «дорев. Помічник судді або писар у земському суді» [СУМ, т. 6, с. 511]: *Тут* [у пеклі] *всякії були… підсудки*, *писарі…* (І. П. Котляревський. Енеїда, с. 87).

Прокуратор – «зах. Прокурор» [СУМ, т. 8, с. 211]: *…він заглибився в… читання*, *таке мікроскопне і уважне*, *як уміють читати тільки* ***австрійські прокуратори*** (І. Я. Франко. Історія одної конфіскати, т. 21, с. 102); ***Прокуратор обжаловував*** *головних винуватців «лівою рукою»…* (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 446); *–…Покажіть їх* ***прокуророві*** *– хай він мене винуватить по них…* (Панас Мирний. Лихі люди (Товариші), с. 118).

Фрейм «Внутрішні моральні характеристики». Слот «Риси характеру». Як свідчить аналізований матеріал, судові чиновники були схильні до доносів: *– І Порох* [чиновник] *знову заходив по хаті. – Як став предводителем*, *так і нема мені життя… Ябедник! Ябедник – та й нема мені добра…* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 178); *...Я* [чиновник Порох] ***знов писатиму…*** ***Все опишу…*** ***Я їх на чисту воду виведу. На те я – ябеда!*** (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 178). Типовою рисою судового чиновника XIX ст. було хабарництво: [Степан:] *Каєтан Іванович казав мені: поклонись батькові і скажи*,

що ... тепер безпремінно утвердять, *бо діло в сенаті вже шостий місяць!..* [Мартин:] ***Треба йому*** [чиновникові] ***четвертей п'ять вівса послать*** (І. П. Карпенко-Карий. Мартин Боруля, т. 1, с. 327).

В. О. Щепотьєв акцентує увагу на тому, що ніде не можна було добитися правди: усі чиновники того часу брали хабарі та зневажали бідних [471]. І. П. Котляревський відтворює чиновницьке середовище, показує соціальну несправедливість і зло чиновників, які спокутують гріхи тяжкими карами: …*І всі прокляті* ***писарі***. ***Ісправники*** *все ваканцьові*, ***Судді*** *і стряпчі безтолкові*, *Повірені*, ***секретарі*** (І. П. Котляревський. Енеїда, с. 80); *Всім старшинам тут без розбору… Давали в пеклі добру хльору*, *Всім по заслузі… Тут всякії були…* ***Судді, підсудки, писарі, Які по правді не судили Та тільки грошики лупили І одбирали хабарі*** (І. П. Котляревський. Енеїда, с. 86−87).

У відносинах між чиновниками і селянами відбито стосунки старшого і прохача (прохання, пов'язані з юридичною допомогою). У цій опозиції чиновник не пасивний, він активно пропонує незаконні послуги. Ці уявлення про чиновників були закріплені в людській свідомості (або вимагає, або просто не порушує традицію): *–...Треба прошеніє... еге... так-так...* ***Так і напишемо****... **А гроші ж у тебе є?*** *– спитав він* [чиновник Порох] *і глянув прямо в вічі Чіпці. – А багато на те треба? – вивіря Чіпка. –* ***Та рублів п'ять на перший раз треба****...* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 172); *Чіпка стояв і роздумував: ...****Може, хоче видурити гроші****... **Бач: п'ять рублів, щоб тільки дознатися**... **усі гроші на те тільки, щоб знати: чи можна вести діло, чи не можна**?.. **Ото здирство!..*** *–* ***Знаєш що?*** *–* ***я*** [чиновник] ***тобі за три карбованці напишу****...* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 173); *Секретар* [чиновник Чижик] *неймовірно глянув на Чіпку. – Знаєш що?.. – почав він – і запнувся. –* ***Як п'ятдесят рублів, то й діло можна поправити****...* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 184); – …***Хоче п'ятдесят карбованців****... **За мою землю п'ятдесят карбованців**!! Х-хе!!! І кари на вас немає… – Ти думаєш*, *як воно робиться?.. – підогріває Порох* [чиновник]. *–* ***Не підмажеш*** *–* ***не поїдеш****...* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 184).

Отже, у наведених мікроконтекстах чиновники одержують негативну оцінку.

Поштові чиновники. Як у підросійських, так і в підавстрійських письменників є згадка про поштових чиновників. Наприклад, у творі Г. Ф. Квітки-Основ'яненка читаємо: [Пустолобов:] …*Представьте мне* ***чиновника почтового департамента*** (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Приезжий из столицы, т. 1, с. 60).

Фрейм «Громадська активність». У творчості підавстрійських письменників у структурі аналізованого типажу з'являються нові характеристики. Чиновник зображений як представник політичної сфери життя суспільства, що актуалізовано такими словами та словосполуками: *учасник політичних змагань*, *вибори*, *політичне життя: – То ви*, *значить*, *від «блоку» йшли на* ***виборах****? – Та ні*, *не від блоку.* ***Я ні до якої партії не належу****. Ми ж не маємо права:* ***чиновник я, поштовий****.* ***Дало начальство підписати циркуляра, що ні до якої партії не належимо – я й підписав, бо справді таки не належу****…* (М. П. Левицький. Законник, с. 325). Єдину згадку щодо можливої участі чиновника в громадському житті виявляємо в оповіданні «Законник», тут відображено західноукраїнські культурні реалії: – …*Ви ж* ***чиновник****. Як таки можна? Пройшов я у народний дім. А там уже инша агітація йде: списки монархистів роздають.* ***У селян виривають з рук їх листки, деруть на шматки, промови якісь їм говорять.*** *А мені якось аж у голові затуманилось.* ***Побалакав зо своїми – що їх намовлять? Вони й так знають, за кого голосувать; а поткнешся до инших, до селян – зараз якийсь чорносотенець і присікається: чого агітуєш?*** *От тобі й свобода виборів*, *думаю* (М. П. Левицький. Законник, с. 331). Цей контекст підтверджує, що чиновництво брало участь у виборах. У художній літературі підросійської України цей сюжет також згаданий у романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного, проте поліцейський чиновник підбурює людей до проведення нечесних виборів.

Поліцейські чиновники. У ХД XIX ст. представлені такі поліцейські чиновники: *справник*, *пристав*, *городничий*, *комісар*, *поліцейський чиновник (становий).*

Справник – «у дореволюційній Росії – начальник повітової поліції» [СУМ, т. 9, с. 954]: …*Джеря, як тільки було почує дзвоник станового або* ***справника***, *то зараз*

тікає з села на хутір… (І. С. Нечуй-Левицький. Микола Джеря, т. 1, с. 534); *На другий день – чуть зоря – уже були на ногах* ***справник***… (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 241); *Коли це на ранок – летить у Піски сам* ***справник***… (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 242); *…поки він напився того чаю*, *присмоктуючи люльку*, *як наш* ***справник***… (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Маруся, т. 3, с. 72); *Пан* ***справник****… ліг спочивати* … (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Козир-дівка, т. 3, с. 228); *– Ну*, *що панове*, *знайшли* ***справників****? – питає прокуратор жандармів* (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 442). У повісті «Козир-дівка» Г. Ф. Квітки-Основ'яненка акцентовано увагу на професійних обов'язках справника: *− Та вже його*, *тіточко*, *відтіля випустили*; *сам* ***справник приїжджав та й випустив****!* (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Козир-дівка, т. 3, с. 232). Стосунки селян із справником засвідчують, яку високу посаду він обіймав та який вплив мав: *– …Не плач*, *голубко*; ***проси пильніш їх високоблагородіє, пана справника; він помилує****…* (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Козир-дівка, т. 3, с. 230); *Їх високоблагородіє*, *пан* ***справник***, *покінчивши своє діло з головою*, *вийшов сідати на повозку*, *аж тут на містку йому Ївга беркиць у ноги:* ***«Батечку***, *голубчику! Не віддавайте мого Левка...»* (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Козир-дівка, т. 3, с. 230).

Фрейм «Внутрішні моральні характеристики». Слот «Риси характеру». Основними рисами справника за твором «Козир-дівка» є байдужість і жорстокість у ставленні до простих людей: *А* ***справникові і байдуже***, *хто Левко*, *а хто Марко… пхнув її ногою та і гримнув на неї: «Чаво ти, дура, боїшся? Не озьмуть, не озьмуть»* (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Козир-дівка, т. 3, с. 230). У тексті зображені відносини писаря і справника, де писар (нижчий за рангом чиновник) намагається догодити справнику, вислужитися перед ним. Цим автор передає особливості суспільно-класових ціннісних орієнтацій: *Потюпав наш* ***пан писар***, *ходячи перед* ***справником*** *навспинячки*, *то у сіни*, *то за хату*, *і став допрос писати…* (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Козир-дівка, т. 3, с. 228); *От і ввійшов наш* ***писар***, *тихесенько ступаючи*, *що і не чути його*, *і став біля дверей*, ***пильно дивлячися у вічі пану справнику****...* (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Козир-дівка, т. 3, с. 229).

Фрейм «Мовні характеристики». У ХД XIX ст. справник зображений як чиновник, який має владу, кричить на простих людей: − *А коли вільний та козак*, *то не бунтуй людей!* − ***зіпонув справник*** (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 243). У мовленні справника переважають росіянізми: *Пан* ***справник*** *переворочував*, *переворочував листи і каже: «Справно... **Харашо**! Я дома попідписую. Вели **лошадей запрягать**...»* (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Козир-дівка, т. 3, с. 229).

Пристав – «у дореволюційній Росії – начальник місцевої поліції» [СУМ, т. 8, с. 32]: *…в кожному посаді був* ***пристав***, *цебто поліція…* (І. С. Нечуй-Левицький. Микола Джеря, т. 1, с. 490−491); *...меня догнал* ***становой пристав****…* (Т. Г. Шевченко. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю, т. 6, с. 268).

Фрейм «Зовнішні характеристики». Слот «Портретні характеристики». Письменники звертають увагу на зовнішність поліцейських чиновників, підкреслюючи їхню вдачу. Приміром, у Панаса Мирного поліцейський чиновник змальований огрядним, про це свідчать епітети: *широке* (лице), *червонопикий*, *товсті*, *м'ясисті* (вуста): *Він* [начальник місцевої поліції Книш] *своїм* ***широким лицем*** *вимахував то на той бік*, *то на другий*, *цілуючи смачно тонкі та зблідлі уста Олени Іванівни* ***своїми товстими, м'ясистими*** (Панас Мирний. Повія, с. 111); *...а то* ***червонопикий*** *–* ***Книш, з поліції*** [начальник місцевої поліції] (Панас Мирний. Повія, с. 110).

Фрейм «Мовні та релігійні характеристики». Щодо мовних характеристик, то чиновник у своєму мовленні вживає різкі слова та вислови: *– …А от*, *підождіть*, *москаля наживе – почне*, *як і всі*, *бігати*, *–* ***увернув Книш*** [начальник місцевої поліції] (Панас Мирний. Повія, с. 194).

Іноді в художніх творах є згадка про те, що канцелярські та поліцейські чиновники були віруючими людьми: *Олена Іванівна*, *завжди бліда*, *аж жовта*, *злегка покрилася краскою*, *коли* ***почав Книш*** [начальник місцевої поліції] ***христосатись*** (Панас Мирний. Повія, с. 111).

Городничий – «у повітових містах Російської імперії – службова особа (з дворян), що виконувала на території міста адміністративно-поліцейські функції» [СУМ, т. 2, с. 136]. Наприклад, в оповіданні А. П. Свидницького читаємо: – *Ваше б[лагороди]е! – Проклятый туз! – бредил* ***городничий****…* (А. П. Свидницький. Попался впросак, с. 256).

Фрейм «Внутрішні моральні характеристики». Слот «Риси характеру». Городничий зображений як чиновник, який знає як правильно поводити себе з вищим керівництвом, типовою його рисою є підлабузництво: [Городничий:] *Ваше превосходительство!* ***Позвольте мне обеспокоить вас,*** *может быть*, *и* ***неуместным вопросом****. Но милостивое ваше* ***снисхождение ободряет меня*** (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Приезжий из столицы, т. 1, с. 62−63); [Городничий:] *Я никогда* ***не забуду себя пред вашим превосходительством*** *и*, *несмотря на милостивейшее ваше снисхождение*, *всегда* ***помню разность и обязанность*** *мою*... ***Не изволите ли чего приказать?*** (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Приезжий из столицы, т. 1, с. 57). Для типажу «чиновник» прислужництво було характерною рисою: *Приметно*, *его превосходительство* [Пустолобов, чиновник] *прогневался.* ***Буду улаживать, чтобы опять так же милостив был*** (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Приезжий из столицы, т. 1, с. 63).

Комісар – «за кордоном і в Росії XVIII – початку XX ст. – урядовець, що виконував поліційні функції» [СУМ, т. 4, с. 246]: *Як же почула* [генеральша], *що він кріпаків бунтує*, *то жалілася* ***комісарові*** (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 138−139).

Фрейм «Зовнішні характеристики». Слот «Портретні характеристики». Негативна зовнішня характеристика панка-комісара (урядовця, який виконував поліційні функції) підсилена епітетами *горбатий*, *головатий* (панок), *сірі*, *недобрі* (очі) та порівнянням *очі як у жаби: Зиркаю я довкола*, *виджу*, *іде позад мене якийсь* ***панок, горбатий, головатий, як сова, а очі у нього сірі та недобрі, як у жаби*** (І. Я. Франко. Добрий заробок, т. 15, с. 231); *Я свою в'язанку з плечей… аж ту і* ***горбатий панок*** *за мною* (І. Я. Франко. Добрий заробок, т. 15, с. 231).

Фрейм «Внутрішні моральні характеристики». Слот «Риси характеру». В оповіданні «Добрий заробок» І. Я. Франка показано, що різними способами комісар намагався обдурювати селян, відверто знущався з них: *Я вам зараз і заплачу. А почому, кажете, одна? – Та вже як* ***пан*** [комісар] ***стілько беруть на гурт, то я спущу таніше, по чотири.*** *– Ні, ні, ні, не треба, не спускайте!* ***Я заплачу й по п'ять****!* (І. Я. Франко. Добрий заробок, т. 15, с. 232); *– Ну, що ж ви, принесли мітовки? – Так,* ***прошу пана*** [комісара]***, сто, як пан казали****. – Ага, ага, то добре.* ***Але знаєте що, я їх тепер не потребую, возьміть собі, най у вас іще будуть до якогось часу або й можете їх попродати****...* (І. Я. Франко. Добрий заробок, т. 15, с. 233). В іншому мікроконтексті показано, як чиновники з простих селян стягували податки: *– Ей, діду! ...****Маєш платити попри домовий ще й заробкового податку п'ятнадцять ринських річно.*** *– П'ятнадцять ринських річно? Господи! Ба, та за що? – За мітли!* ***Чуєш, що пан комісар податковий подав тебе на аркушок і каже, що ти по сто мітлів на тиждень продаєш*** (І. Я. Франко. Добрий заробок, т. 15, с. 234). У наведених уривках авторська оцінка ЛТ «чиновник» має виразний негативний відтінок.

Фрейм «Мовні характеристики». В оповіданні І. Я. Франка «Добрий заробок» підсилюється мовна характеристика чиновника іронією: *– Ба, а то як, – кажу я. – То пан замовили, а тепер не беруть?* ***– Ні, не беру, – каже він лагідненько, – бо мені тепер не треба. Але ви не бійтеся, я за вас не забуду. Ось вам той квіток, нате!*** (І. Я. Франко. Добрий заробок, т. 15, с. 233).

Становий. У «дореволюційній Росії адміністративно-поліцейський підрозділ повіту» називався станом [СУМ, т. 9, с. 644]. Відповідно **становими** йменували поліцейських чиновників: *На другий день приїздить* ***становий*** (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 229) *... сам* ***становий*** *Ларченко, коли не їде через Піски, завжди завертає до Максима в двір* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 166).

Фрейм «Внутрішні моральні характеристики». Слот «Риси характеру». У романі Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» чиновник зображений як той, хто має владу над простими людьми, може їх ображати, лаяти, дорікати за що-

небудь: ***Становий*** [поліцейський чиновник] *з посередником вийшли з волості*; *стали* ***на громаду гримати*** (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 241); *Він* [поліцейський чиновник] *кинув їх та до кріпаків: –* ***А ви, недобитки?.. Ще й вас тут нестявало?! Давно з вас шкуру злупили?.. А тепер – думаєте, що й ви пани?!*** (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 330); –…***Дмитренко*** [поліцейський чиновник] ***з огидливістю глянув на останніх гласних***… (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 330). У романі Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» поліцейський чиновник показаний людиною, яка підбурює селян до нечесних виборів: – *Слухайте*, – ***почав становий*** [поліцейський чиновник]: – *дивіться на мене*... ***Як крутну правого вуса*** – ***клади направо білет; а крутну лівого – наліво***... ***Глядіть мені!*** *Кажучи останнє слово*, *Дмитренко* [поліцейський чиновник] ***погрозив пальцем***... (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 331); *Як не крутив уса* ***Дмитренко*** [поліцейський чиновник], *як* ***не дивився на кожного, хто підступав класти білета не в сюртуці***, *а в свиті*, *а вийшло так*, *що ледве-ледве провели трьох перших* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 332).

Отже, у ХД XIX ст. поліцейські чиновники зображені з негативною конотацією, що відбито в їх оцінці іншими персонажами або відображено в їхній мові.

Дрібні чиновники. Мовний матеріал літератури XIX ст. є репрезентативним щодо вербалізації образів дрібних чиновників. Виділимо основі фрейми, які розкривають цей типаж: «Служба», «Внутрішні моральні характеристики», «Освітні характеристики», «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Дозвілля».

Фрейм «Служба». Характерною рисою служби чиновників, за текстами художньої літератури XIX ст., було акцентування на традиції чинопочитання: *На* ***старшого дивилися підстарші***; *кожен від себе меншого держав осторонь.* ***З малими ж робили, що хотіли****: скидали чоботи за провинність, заставляли діжурити по тижнях, записували, хто скільки разів виходив* (Панас Мирний. Повія, с. 250). У ставленні нижчих чиновників до вищих виявляються такі риси, як догоджання, намагання створити шарм бесіди, служити – значить слухати начальника, а не закон. Чиновник виконує формально свої обов’язки, робить усе, що

йому наказують, самостійних думок не висловлює: ***Старший*** *так глянув на його*, *що Іван Микитович* [чиновник] *зразу замовк і почав* ***писати, що йому наказано*** (Панас Мирний. П'яниця, т. 1, с. 37); *Коли ж надходив* ***хто з старших*** [чиновників]***, зараз усе молоде розбігалося по місцях, утихомирювалося*** *і*, *ухопивши перо в руки*, ***писало-писало****... Затихав тоді ґвалт-гармидер*, *наставала така тиша…* ***і тільки один скриб пера та читання бумаг уголос старшими порушали її*** (Панас Мирний. П'яниця, т. 1, с. 38). Спостерігаємо також у художніх творах ставлення старших чиновників до нижчих: *До того і* ***старший*** [чиновник] ***не держав себе геть одсторонь, як старий: часто він присоглашав менших до себе погуторити*** (Панас Мирний. Повія, с. 207).

Узвичаєною практикою в Російській, а також в Австро-Угорській імперіях було переведення чиновників з одного регіону до іншого. Здебільшого чиновник був необізнаний із регіоном, до якого його призначали. Тому чиновники переважно сприймали свою посаду як тимчасову. Це відбито в романі «Повія» Панаса Мирного: *На третій день* ***Проценко*** [чиновник] ***виїхав з губерні з думкою ніколи не вертатися в це прокляте місце***, *що так йому далося взнаки*, *що опорочило його добре ймення...* ***Веселий він їхав на нове місце та балакучий*** (Панас Мирний. Повія, с. 208).

Фрейм «Внутрішні моральні характеристики». Слот «Риси характеру». Чиновник, за текстами української художньої літератури XIX ст., мав такі риси характеру: **лицемірство:** *…**молодому розповідав*** [чиновник] ***брехеньки, точив ляси, старого – привертав до себе розсудливою мовою про життя**…* (Панас Мирний. Повія, с. 208); **владолюбство:** *Він* [чиновник] ***любив, щоб усі перед ним тіпалися, мліли, падали ниць, хилилися**…* (Панас Мирний. Повія, с. 204); **пристосуванство:** ***До старого*** [чиновника] ***тільки зручніше приспособитись****: аби був слухняний та покірливий… А* ***молодий*** [чиновник] – ***навпаки: і не кричить, і не лає****…* (Панас Мирний. Повія, с. 207); **підлабузництво:** ***Прийшлося*** [чиновникові] ***гнутися, прийшлося плазати ужакою*** (Панас Мирний. Повія, с. 205); *…а тут бояться сміливо глянути йому у вічі*, *виказати йому гірку правду*, *а* ***скоріше лижуться до його*** [чиновника], ***потурають йому, хоча у душі і серці носять зло***

(Панас Мирний. П’яниця, т. 1, с. 38); **обережність та обачність:** – *…Ломицький* [чиновник]... ***ніколи не одповідав одразу на питання, не подумавши***. ***Цю обережність та обачність в словах*** *він постеріг ще на третьому курсі в університеті. Він ще тоді добре втямив*, ***що треба говорити, оглядаючись на усі боки, що небезпечно говорити те, що думає чоловік, що має на мислі***... (І. С. Нечуй-Левицький. Навіжена, т. 6, с. 12–13). У повісті Панаса Мирного «П’яниця» Микита Іванович навчає сина, яким має бути чиновник: *То Микита Іванович* [чиновник] *споряджав свого* ***третього сина Івана у місто на службу****... вичитував синові всякі пригоди з свого життя...* ***раяв шанувати старших себе, годити їм, коритися***... (Панас Мирний. П’яниця, т. 1, с. 31). Чиновник у романі «Повія» умів прилаштуватися до життєвих обставин, прислужуючись потрібним людям: ***Він*** [чиновник] ***мирився з своєю долею; одним він піддакував, від других відмовчувався; між молодими він сміявся з старих, між старими мовчав***... (Панас Мирний. Повія, с. 204−205). Серед чиновництва була поширена протекція, як зображено в повісті «П’яниця»: *Покладаючи такі надії на своїх дітей*, *Микита Іванович* [чиновник]… ***написав у місто до знайомого секретаря, товариша молодих своїх літ, чи не можна б прийняти сина під його протекцію?*** (Панас Мирний. П’яниця, т. 1, с. 37); *Іван Микитович поїхав*, *пішов до секретаря. Той погудив його малий зріст*, *болізний вид*, *похвалив писання й* ***пораяв ще до одного, більшого пана, піти***. *Іван Микитович пішов і* ***через тиждень став уже чиновником***... (Панас Мирний. П’яниця, т. 1, с. 37).

Панас Мирний визначає «моральний кодекс» чиновника: *– Знай*, *сину*, *– казав він*, *–* ***покірне телятко дві матки ссе****! Не дивися ти на других*, *що дуже бришкають угору: начальник йому слово*, *а він йому – десятеро. Такі завжди тратять своє.* ***Тихше, кажуть, іди, далі будеш*** (Панас Мирний. П’яниця, т. 1, с. 31−32); *Як я* [Микита Іванович, чиновник] *бідував… І свій притулок на старості літ маю, і вас таки, як батько, і вивчив, і наділив на перший раз, чим бог послав... А через віщо?* ***Через те, що де треба, поклонюся й покорюся. Від поклону, кажуть, голова з в’язів не спаде, а за тебе добре слово кожен замове***... (Панас Мирний. П’яниця, т. 1, с. 32) – цей уривок є репрезентативним щодо симбіозу в моделюванні

ЛТ загальнолюдських, станово-класових, сімейних та індивідуально-особистісних цінностей.

Характеристика типажу «чиновник» була б неповною без зображення відносин чиновників і селянства. Ставлення народу до чиновників було суперечливим: з одного боку, служба в уявленні селянина була ознакою фактичної та реальної вищості людини, основою її добробуту, з іншого – ставленння було негативним. У ХД XIX ст. це відображено в мові автора. Наприклад, у романі Панаса Мирного «Повія» чиновник зображений людиною нещирою: …*він* [чиновник] *сміло заводив розмову з кожним стрічним і поперечним,* ***насміхувався*** *над повітовим бенкетуванням, над порядками городського життя, над громадянським безладдям* (Панас Мирний. Повія, с. 208).

Фрейм «Освітні характеристики». Л. Є. Шепелєв зазначає, що освіта, а не походження мала основне значення для подальшого одержання чину. Усі чиновники поділялися на три розряди – з вищою освітою, середньою і початковою. Службовців із середньою і початковою освітою призначали на посади VIII і V класів. «Чиновник з вищою освітою міг бути призначений... через клас посади» [461].

Чиновнича служба змушувала службовців бути однаковими. У художній літературі представлено молодих людей, які лише розпочали службу і всіляко намагалися уникати буденщини. Однак невисокий рівень освіти чиновників нижчих класів був суттєвим бар'єром, який «замикав» їх у сфері службової діяльності, житті і в приватному дозвіллі: ***Не знаходячи втіхи на службі, він*** [чиновник] ***почав шукати її поза нею****… Він почав* ***перекидати у своїй скриньці шкільні книжки, удесяте їх перечитував, напам'ять повитверджував***... (Панас Мирний. П'яниця, т. 1, с. 39); *Життя його* [чиновника] *роздвоїлося*, *розкололося надвоє: з одного боку –* ***нелюба служба, що годувала його хлібом, гасила дух***; *з другого –* ***книжки, розумова розмова з молодим товариством піднімала його угору*** (Панас Мирний. Повія, с. 204). Наведені фрагменти з роману дають ключ до розуміння освітнього рівня чиновників. Зображено нижчу верству чиновників-вихідців із селян, які одержали освіту в церковно-приходських школах.

Фрейм «Соціальний стан і соціальна поведінка». У творах підросійської та підавстрійської літератури XIX ст. зазначено, що статки дрібних чиновників були невеликі: *Григорій Петрович Проценко* [чиновник], ***бідного чиновника син*…** ***поступив на службу*** (Панас Мирний. Повія, с. 248); – *...розказати йому про лихе життя нашого* ***дрібного чиновництва****… яка* ***робота тяжка****, й* ***платня яка маленька****…* (М. П. Левицький. «Наградні», с. 236–237).

Платня канцелярських службовців на початку XIX ст., як зауважує М. В. Бармак, «не перевищувала 200 руб. на рік, а в деяких установах та у провінціях була ще меншою. Матеріальне утримання нижчих категорій службовців перебувало на одному рівні з оплатою праці міського робітника, а траплялося, що було ще меншим» [15, с. 183].

Фрейм «Дозвілля». У ХД XIX ст. дозвілля чиновників описано так: *Глибокої осені в одному* ***губернському місті, в гостиниці, гуляли паничі-чиновники****… **Паничі кричали, гукали, челядь бігала, подавала, прибирала**...* (Панас Мирний. П’яниця, т. 1, с. 66). У романі Панаса Мирного «Повія» зображено чиновників, які вільний час проводили за грою в карти, співали: ***Григорій Петрович*** [чиновник] ***розшукав карти****… Поки здавали, у карти грали, в гостинній було тихо… –* ***А тепер що? – спитався Григорій Петрович. – Виставляйте носа! На скількох ви зостались? Аж на п’ятьох! Носа, носа!*** *– гукала вона* (Панас Мирний. Повія, с. 213−214); ***Григорій Петрович*** [чиновник] ***підхопив тенором****...* (Панас Мирний. Повія, с. 264).

В українській літературі XIX ст. абсолютно відсутні контексти про обговорення чиновниками політики, мистецтва, літератури під час їхнього дозвілля.

Отже, у ХД XIX ст. представлені чиновники за чинами: *канцелярські чиновники*, *судові чиновники*, *поштові чиновники*, *поліцейські чиновники*, *дрібні чиновники*.

Канцелярські чиновники поділялися на такі підгрупи: *канцелярист*, *секретар*, *реєстратор*, *столоначальник*, *письмоводитель*, *секретар*, *писар*. Як свідчить здійснений аналіз, в описі цих чиновників релевантними є фрейми «Зовнішні характеристики», «Мовні та релігійні характеристики», «Внутрішні моральні характеристики». Є згадка в літературі XIX ст. про судових чиновників – *суддю*,

підсудків, *писаря в земському суді*, *секретаря суду* тощо. Акцентується увага на внутрішніх моральних характеристиках, провідними рисами судових чиновників ХІХ ст. були схильність до доносів, хабарництво. У відносинах між чиновниками і селянами відбито особливості стосунків старшого і прохача (прохання, пов'язані з юридичною допомогою). У цій опозиції «чиновник» не пасивний, він активно пропонує незаконні послуги. Детально у ХД ХІХ ст. виписана мовна характеристика типажу «чиновник». Тут зображено два типи чиновників: перший – найнижчий – україномовний; другий, який втратив зв'язок з рідною мовою і послуговується російською. У творах підавстрійських письменників ХІХ ст. закцентовано увагу на поштових чиновниках, які є учасниками виборів, політичного життя. Такі контексти в підросійській літературі відсутні. У художній літературі представлені поліцейські чиновники: *справник*, *пристав*, *городничий*, *комісар*, *поліцейський чиновник (становий)*. В описі поліцейських чиновників подано зовнішні характеристики, які мали переважно негативні конотації. Щодо внутрішніх моральних характеристик, то акцентується увага на тому, що поліцейські чиновники обдурювали селян, знущалися з них, підбурювали до нечесних виборів.

Чиновник – особа, яка має владу та зневажає простих людей. Детальний опис в українському ХД ХІХ ст. отримали дрібні чиновники. Характерною рисою служби чиновників було акцентування на традиції чинопочитання. Чиновники нижчого рангу догоджають керівництву, формально виконують свої обов'язки, не висловлюють власних думок. У ставленні старших до нижчих переважає лицемірство, владолюбство тощо. Опис типажу «чиновник» був би неповним без характеристики відносин чиновників і селянства. З одного боку, служба в уявленні селянина – ознака вищості, основа добробуту, з іншого, – ставлення до службовців було негативним. ХД ХІХ ст. висвітлює освітні, майнові характеристики дрібних чиновників, їхнє дозвілля.

3.2. Лінгвокультурний типаж «пан»

У ХД ХІХ ст. на основі аналізованого мовного матеріалу виокремлюємо ЛТ «пан», який об'єднує у своїй структурі два типажі – «поміщик» та «пан», що є

семантично близькими, але не тотожними. Цю диференціацію фіксують не лише тексти літератури, а й словникові статті. Варто зазначити, що лексема «поміщик» є частотнішою в ужитку, а тому більш репрезентативною. Отже, ЛТ «пан» (поміщик) у ХД аналізованого періоду зображений ширше.

Типаж «пан» представлений в українській літературі XIX ст. (див. Додаток А, таблиця 2); (див. Додаток Б, таблиця 2).

Проаналізуємо поняттєві характеристики зазначеного ЛТ, які є його «смисловим каркасом» та мають важливі ознаки, «зафіксовані у словникових дефініціях і певних контекстах» [39, с. 42].

У словнику Б. Д. Грінченка лексема *пан* тлумачиться як «господинъ, баринъ, помѣщикъ» [ГСУМ, т. 3, с. 91]. Подібне розуміння цього слова наводить і В. І. Даль: «*юж. зап.* баринъ, бояринъ» [ДТС, т. 3, с. 16]. У словнику Ф. М. Піскунова пан – «господинъ, государь» [ПМЧС, с. 178]. У словнику XIX ст. М. М. Левченка читаємо: «баринъ – пан; (увелич.) – панюга; (мелкопомъстн.) – полупанок; (уменьш.) панок; (множ.) – панове; (собират., т. е. баре) – панова» [ЛОРУС, с. 2]. Подібне тлумачення цього слова наводить Є. К. Тимченко в «Матеріалах до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.»: «Панъ, с.м. (пл. pan.) 1. Господин, барин. Сего дня паномъ, завтра слугою. Гал.1, 51. 2. Государь. Славное войско годно такого гетьмана, который пилне стерегъ чести своего Пана. Сак. 21. 3. Господь. Я буду ему мовитъ Панъ муромъ огнистымъ. Гал. 1,99» [ТМСУМ, кн. 2, с. 83].

Про зміст позначення «пан» у XIX ст. дає інформацію також «Словник української мови», де подано не лише сучасні тлумачення цього слова, а й історично віддалені: «1. Поміщик у старій Польщі, Литві, дореволюційній Україні і Білорусії. // перен., ірон., зневажл. Людина, яка виділяється розбещеною поведінкою, нетрудовими звичками, надто витонченими манерами і т. ін. 2. Той, хто займав привілейоване становище в дореволюційному суспільстві, належав до забезпечених верств міського населення, інтелігенції. // Той, хто має владу над іншими; володар, хазяїн. 3. У старій Польщі, Литві, дореволюційній Україні і Білорусії – ввічлива форма звертання або називання стосовно до осіб чоловічої статі привілейованих верств суспільства: *Несуть* ***пани*** *есаули Козацькую збрую*

(Т. Г. Шевченко. Хустина, т. 2, с. 58); // ірон. Особа, яка не користується в кого-небудь повагою або викликає презирство своєю поведінкою. // Звичайно із словом-прикладкою – шанобліва форма звертання до чоловіка в усній народній мові. Пане-брате, заст. – формула звертання до чоловіка, вживана в усній народній мові. *А втім*, *як знаєш*, *пане-брате*, *Не дурень*, *сам собі міркуй* (Т. Г. Шевченко. Хіба самому написать, т. 2, с. 200)» [СУМ, т. 6, с. 41; ВТССУМ, с. 880].

Позначення «пан» у «Словнику мови творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка» – «3. Поміщик у дореволюційній Україні (77 словживань)» [СМТКО, т. 2, с. 375]. У п'єсі Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Сватання на Гончарівці» спостерігаємо це значення: [Уляна:] ***Пани у нього добрі***, *про них усюди така чутка ійде* (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Сватання на Гончарівці, т. 2, с. 18). У «Словаре языка русских произведений Шевченко» фіксуємо: пан – «1. Помещик, дворянин» (40 слововживань) [СЯРПШ, т. 2, с. 9]. Проілюструємо це значення прикладами: *Раздался хриплый голос* ***пана*** (Т. Г. Шевченко. Слепая, т. 1, с. 224); *…закупил во время конт[ра]ктов в Киеве все шампанское вино: чтобы подурачить польских* ***панов****…* (Т. Г. Шевченко. Журнал, т. 5, с. 78).

Дані словника української мови дають підставу для висновку, що позначення «пан» у XIX ст. використовувалось відносно двох типажів – поміщиків та осіб привілейованого стану. Перший типаж часто фіксується в українській літературі підросійської України, другий – у літературі, створеній в Австро-Угорській імперії.

Типаж «пан» (поміщик) був одним із провідних персонажів як в українській, так і в російській художній літературі XIX ст. Варто констатувати, що ступінь деталізації в зображенні поміщиків в українській і російській літературах неоднаковий. В українському ХД XIX ст. ми не спостерігаємо розгорнутих описів ЛТ «пан» (поміщик), що так притаманно для російської літератури. Суттєві розбіжності в українській та російській літературах також полягають у тому, що в російській зображено поміщиків різного ступеня багатства, а в українській вони належать до дрібнопомісних дворян. У російській літературі подано докладний опис побуту поміщиків, їхні типові заняття, думки, прагнення. Нерідко конфлікти великих поміщиків і дрібних стають основою сюжетної лінії.

В українському ХД XIX ст. поміщик зображений у період кріпосництва і після кріпосництва. Назва «поміщик» фіксується в українській мові, як і в російській, з XV ст. Вона, як показує етимологічний словник української мови, запозичена з російської мови, фігурувала також і в білоруській (*памешчык*), і в болгарській (*помешчик*) мовах. Російська назва «помещик» є похідною від «поместье» («маєток»), пов'язаного з *место* («місце»), отже, первісно означало «власник маєтку» [ЕСУМ, т. 4, с. 509].

Типаж «пан» (поміщик) у художній літературі змодельовано як з погляду внутрішніх, так і зовнішніх моральних характеристик. У структурі ЛТ «пан» виділено такі основні фрейми: «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Внутрішні моральні характеристики», «Зовнішні характеристики», «Освітні характеристики», «Мовні характеристики», «Типові заняття», «Місце проживання».

Фрейм «Соціальний стан і соціальна поведінка». У зображенні типажу «пан» (поміщик) у ХД робиться постійний акцент на означення *багатий*: *Церкви*, *та палати*, *Та* ***пани пузаті****…* (Т. Г. Шевченко. Сон, т. 1, с. 271); ***Пани ж неситії, пузаті,*** *На рай Твій*, *Господи*, *плюють…* (Т. Г. Шевченко. Не молилася за мене..., т. 2, с. 213); *Та спитаю в жидовина*, *В* ***багатого пана****…* (Т. Г. Шевченко. Ой виострю товариша..., т. 2, с. 129); *Скачи*, *враже*, *як* ***пан*** *каже: На те він* ***багатий*** (Т. Г. Шевченко. Перебендя, т. 1, с. 112); *Помпеєнко*, ***старий пан, багатий поміщик*** (М. Л. Кропивницький. Перед волею, с. 357); *Іван Андрійович Ляшенко – ...****багатий пан****...* (М. П. Старицький. Не судилось!, с. 124); *...Але їде* ***пан багатий*** *До костьолу*, *знати...* (С. В. Руданський. Не вчорашній, т. 1, с. 116). Наприклад, поміщик – багатий витівник у Т. Г. Шевченка: *...у* ***богатого затейника-помещика*** *нарочно развалившийся в саду деревянный размалеванный храм Весты а ля ротонда Тиволи* (Т. Г. Шевченко. Прогулка с удовольствием и не без морали, т. 4, с. 266−267). Інший приклад свідчить про відсутність смаку в багатого поміщика: *…****Помещик как помещик****! …Принял меня у себя в кабинете… Правда*, *что все это* ***роскошно, дорого, великолепно***, *но* ***все это по-японски великолепно*** (Т. Г. Шевченко. Художник, т. 4, с. 135).

Поміщики в уявленні Т. Г. Шевченка не дбали про селян, не сприяли їхньому розвитку (якщо в пана був англійський парк, то в селянина – жодного дерева): *Кругом все растет и зеленеет*, *а в селе*, *как говорится*, *хоть шаром покати*, ***– ни одного деревца***. *Или мужикам запрещено сажать деревья*, *или Бог их знает. Может быть*, *и сами не хотят*, *а* ***помещику и невдогад их заставить, благо у самого под рукою английский парк со всеми причудами*** (Т. Г. Шевченко. Несчастный, т. 3, с. 242). У всіх наведених уривках моделювання ЛТ «пан» (поміщик) відбувається в аспекті негативної авторської оцінки. Т. Г. Шевченко створює образи і багатих, і бідних поміщиків, виокремлюючи станово-класові цінності тогочасного суспільства: *Я видел немало на своем веку разного разбора* ***русских помещиков****: и* ***богатых,*** *и* ***средней руки,*** *и* ***хуторян*** (Т. Г. Шевченко. Художник, т. 4, с. 133).

Майнове становище поміщиків було неоднорідним. Основним показником заможності поміщика в першій половині XIX ст. було володіння душами: *«Дуры вы*, *– думала Марья Федоровна*, *– с своею грамотою*; *ведь он столбовой дворянин*, ***помещик – да еще и помещик какой? 1000 душ чистогану»*** (Т. Г. Шевченко. Несчастный, т. 3, с. 265).

В «Енциклопедії історії України» читаємо: «Селянська реформа 1861 року зберегла велике поміщицьке землеволодіння та станові привілеї П. [поміщиків], але позбавила їх права володіння кріпаками. В умовах розвитку капіталістичні відносини поміщиків в економічному сенсі зазнали рішучих змін. Частина з них переходила до капіталістичного господарювання, інша – обезземелювалася» [207, с. 415].

«Словник мови творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка» і «Словарь языка русских произведений Шевченко» підтверджують значення: поміщик – «землевласник-дворянин» [СМТКО, т. 2, с. 568]; [СЯРПШ, т. 2, с. 92]. Поміщики володіли правом купівлі та продажу землі: *...возвратился… чтобы лично условиться с* ***помещиком*** *Парчевским* ***о покупке земли****...* (Т. Г. Шевченко. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю, т. 6, с. 268); *Він їхав до Городинських*, ***багатих панів***, *що мали* ***тисячів із п'ять десятин землі****…* (Б. Д. Грінченко. Сонячний промінь, т. 1, с. 323);

Він ***поміщик, сто десятин має.*** *–* ***Сирітське загарбав****…* (М. П. Левицький. Союзник, с. 172).

В українській фразеології панові також приписується риса «заможність»: ***заможний як пан*** – про багатого чоловіка [МЩ, с. 449]; ***жиє си як пан*** – про заможну, незалежну людину [ЮССНП, с. 109]; ***пан на всю губу*** – про заможних людей [ДФСГЖ, с. 285]; «дуже багатий господар» [443, с. 28].

Небагатого поміщика в дореволюційній Україні називали *панком* (4 слововживання) [СМТКО, т. 2, с. 377–378]: *...і* ***панки,*** *і настоящі пани*, *і молоді*, *і вже підтоптані і усі ж то лавою йдуть*... (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Щира любов, т. 3, с. 367). «Словарь языка русских произведений Шевченко» також актуалізує це значення (2 слововживання) [СЯРПШ, т. 2, с. 9]: *Там у него… росла на примете маленькая девочка у* ***небогатого панка*** (Т. Г. Шевченко. Близнецы, т. 4, с. 22).

У письменників підавстрійської України, зокрема в новелі В. С. Стефаника «Такий панок», пан зображений як людина невеликого статку, яка до пенсії займала невисоке становище в суспільстві: *Він такий* ***маленький панок у такім маленькім місті***, *що там є багато жидів і один панський* ***склепок*** (В. С. Стефаник. Такий панок, с. 151); *У такім місті жиє* ***маленький панок*** (В. С. Стефаник. Такий панок, с. 151) – авторська позитивна оцінка цього ЛТ виявляється у вживанні автором зменшувального утворення від іменників чоловічого роду, оформлених суфіксом -ок: *панок*, *склепок.*

Пор.: Найчастотнішим фразеологізмом, що належить до засобів передачі соціальних характеристик, є «великий пан», який унаслідок закріпленості за ним іронічної конотації має протилежне порівняно з вільним словосполученням значення. Синонімом до нього може слугувати фразеологізм *велике цабе* – «перев. ірон. поважна особа, яка займає високу посаду або має великий вплив» [УФСУМ, с. 192]. Лексема «цабе» відбиває більш негативне ставлення народу, ніж компонент «пан». Як протиставлення це ж значення демонструє фразеологізм «невеликий пан» – «заст., перев. ірон. особа, яка не має ніякого впливу в суспільстві, в якомусь колективі і т. ін. і з якою не варто рахуватися» [ФСУМ, кн. 2, с. 607].

У художній уяві Марка Вовчка пан також постає не дуже багатою людиною, але хотів би жити пишно, у розкошах, по-панськи: *Він* [пан] *був* ***не дуже багатий***, *а* ***жити пишно, у розкоші великій хотів, по-панськи****! …Він собі то* ***коней заведе*** *таких*, *що як змії*, *то* ***коляску купить новеньку****…* (Марко Вовчок. Горпина, с. 69).

ЛТ «пан» (поміщик) характеризують інші персонажі як людину, яка прагне до збагачення: [Дмитро:] *Та тут біда*, *Павло Платонович:* ***пан позаорював прогони та ще силує*** *– або кучугури на наші добрі землі зміняти*, *або щоб ми їх купили* (М. П. Старицький. Не судилось!, с. 150).

Відповідно до соціального й майнового стану проводиться опис внутрішнього світу дрібних поміщиків і дворян, що виявляє загальнолюдські й індивідуально-особистісні вектори цінностей та оцінки з позиції тогочасного суспільства, трансформовані крізь призму авторського світобачення.

Фрейм «Внутрішні моральні характеристики». Слот «Риси характеру». У літературі XIX ст. «пан» (поміщик) зображений жорстокою людиною. Марко Вовчок в оповіданні «Козачка» дає панові негативну характеристику, акцентує увагу на його жорстокості, немилосердності, актуалізуючи негативні оцінні конотації: *І не просились*, *бо такий* ***жорстокий*** *був* [пан], ***немилосердний***, *що дурно й голову було клонити* (Марко Вовчок. Козачка, с. 55). Ця риса представлена також у творах інших письменників: [Іван Андрійович:] *Що ж вони*, *каторжні*, *кажуть?* [Шльома:] *Та кажуть*, *–* ***пан з нас із жили тягне, а йому ще хочеться олію видушити!*** (М. П. Старицький. Не судилось!, с. 134); [Шльома:] *А пан тоді що скаже*, *то й мусять.* ***Поки, вельможний пане, отого хлопа не взяв у лещетах, то він, вибачайте, як швиню борсається; а як його з чуприном тримаєсь, то воно робиться, жвиняйте, таке мняке, як віск; хоч до рани клади!*** (М. П. Старицький. Не судилось!, с. 134). Іншими рисами, пов'язаними із **жорстокістю** пана, є **злість**, **сердитість, лютість**: *…Та нашого* ***злого пана*** *Кляла-проклинала* (Т. Г. Шевченко. Лілея, т. 1, с. 374); *...Як вона у* ***пана злого*** *І за що страдала* (Т. Г. Шевченко. [Марина], т. 2, с. 101−102); *...І сторож боязно кричить*, *Щоб* ***злого пана*** *не збудить* (Т. Г. Шевченко. [Марина], т. 2, с. 105). Марко Вовчок в оповіданні «Горпина» характеризує молодого пана, наділяючи його епітетом *лихий*, що означає злий,

лютий. Він вважає «людей за волів», які мають «одбувати три панські дні», четвертий день – «за подушне», а в п'ятницю і суботу призначав толоку: *Тим врем'ям помер наш* ***пан***; *почав* ***молодий*** *господарювати. І старий був* ***недобрий***, *а сей* ***такий лихий***, *що нехай господь боронить!* ***Так людей жене***, *гірш як тих волів. Отсе* ***три дні панські одбудем***, *а* ***четвертий за подушне***, ***п'ятниця й субота якісь толочні*** *повидумували* (Марко Вовчок. Горпина, с. 69). В оповіданні «Одарка» Марко Вовчок наголошує на негативній характеристиці старого пана, якого боялися не лише кріпаки, а й вільні козаки, вживаючи епітети *недобрий*, *хмурий*, *сердитий* і влучне порівняння «як той ворон хижий», оскільки ворон здавна вважався зловісним птахом, провісником смерті: *Старий наш* ***пан***, *покійник*, ***недобрий був****! У нас через річку хутір козачий вільний, то й* ***козаки*** *його* ***стереглись як огню і обходили,*** *бо тяжко їх* ***кривдив****. А що вже ми, кріпаки,* ***натерпілись од його****, то нехай господь боронить всякого хрещеного чоловіка! …Іде, було, по селу* ***хмурий, сердитий*** *та й поглядає туди й сюди,* ***як той ворон хижий*** (Марко Вовчок. Одарка, с. 62−63).

Пор.: Помітною рисою фразеологізмів із компонентом «пан» є риси «сварливість», «злість», наприклад, *пани як блощиці: сьогодні повидушуєш, а завтра знову повно* [ДКС, с. 38]. Неважко помітити, що в цьому фразеологізмі передається значення зі зниженою конотацією, що досягається порівнянням пана з блощицею.

У віршах Т. Г. Шевченка вжито на позначення пана значну кількість епітетів. Як слушно зауважує В. В. Красавіна, епітет належить до традиційних засобів художньої мови. Він найвиразніше передає особливості жанру твору, індивідуального стилю письменника, характеризує літературний напрям та художню мову відповідного періоду. «Досліджувана система епітетів поглиблює уявлення про національно-історичну мовну картину світу, особливості її репрезентації в індивідуальній мовотворчості» [187, с. 7]. Створюючи портрет пана, Т. Г. Шевченко наголошує на епітетах (*препоганий*, *поганий*, *проклятий*, *клятий*, *заклятий*, *лукавий* тощо), змістом яких є негативні риси характеру: *препоганий*, тобто «вартий гострого осуду (про манери, поведінку, вчинки і т. ін.); який ганьбить, плямує кого-небудь» [ВТССУМ, с. 1106]: *А* ***пан*** *глянув... Одвернувся... Пізнав*, ***препоганий***, *Пізнав тії карі очі…* (Т. Г. Шевченко. Катерина, т. 1, с. 109); *…А* ***препоганії пани*** *Жидам*, *братам*

своїм хорошим, *Остатні продають штани* (Т. Г. Шевченко. І виріс я на чужині, т. 2, с. 120); *поганий* тобто, який викликає ненависть; проклятий, нікчемний, підлий [ВТССУМ, с. 1002]: *За що тебе господь кара*, *Карає тяжко? ...Та за* ***панів*** *отих* ***поганих*** (Т. Г. Шевченко. Осія. Глава XIV, т. 2, с. 332). Епітет *поганіший* (пан) уживає також А. Я. Чайковський: *Пугач подумав хвилину і каже: – Нема* ***поганіших людей на світі, як ті пани*** (А. Я. Чайковський. Сагайдачний, с. 183); *проклятий* – «якого сильно проклинають, жорстоко засуджують, дуже ненавидять» [ВТССУМ, с. 1155]: [Відьма:] *...А все то* ***прокляті пани З дівчатами такеє діють****...* (Т. Г. Шевченко. Відьма, т. 1, с. 380); *Отой* ***пан проклятий*** *Допік добре* (Т. Г. Шевченко. Меж скалами, неначе злодій..., т. 2, с. 112); *клятий* – «про людину, яку проклинають, засуджують, ненавидять» [ВТССУМ, с. 548]: ***А пан!..*** *Наглядів*, ***клятий****!* (Т. Г. Шевченко. Меж скалами, неначе злодій..., т. 2, с. 112); *заклятий* – «такий, якого проклинають, засуджують, ненавидять» [ВТССУМ, с. 396]: *Так* ***пан заклятий*** *не дає* (Т. Г. Шевченко. Не спалося, а ніч, як море..., т. 2, с. 21); *лукавий* – «здатний на нещирість, брехню; єхидний, має злі, ворожі наміри; підступний» [ВТССУМ, с. 628]: *Твої люде окрадені*, *А* ***панам лукавим****...* (Т. Г. Шевченко. Сон, т. 2, с. 39−40); *...Людей у ярма запрягли* ***Пани лукаві****...* (Т. Г. Шевченко. І виріс я на чужині..., т. 2, с. 120).

Використання образу пана у фразеологізмах стає засобом перифрастичного позначення рис брехливість, ледачість: *Казав* ***пан****: кожух дам*, *та слово його тепле* – 1. Байдужа людина. 2. Брехлива людина [ДФСГЖ, с. 130]; *Обіцяв* ***пан*** *кожух*, *та слово його тепле* – про брехливу людину [ДФСГЖ, с. 130].

Т. Г. Шевченко підкреслює таку рису, як розбещеність пана: *Та ще в селі своїм* ***дівчаток Перебирає****...* (Т. Г. Шевченко. П. С., т. 2, с. 97); ***Пан поїхав десь далеко, А мене покинув*** (Т. Г. Шевченко. Лілея, т. 1, с. 374); *…Їде* ***пан гульвіса****...* ***Той пан замикає... А дівчину покриткою По світу пускає*** (Т. Г. Шевченко. Із-за гаю сонце сходить..., т. 2, с. 139) – крім негативної оцінки пана, наведені текстові фрагменти, які є репрезентативними з погляду ціннісних характеристик – нівелювання у свідомості панів загальнолюдських, сімейних цінностей, що є характерним саме для творчості Т. Г. Шевченка. Теми жіночої долі торкається і О. Ю. Кобилянська в

трагічній повісті «В неділю рано зілля копала...». Розбещеність панів призводила до трагедії: *Там стрічалася я з тим* ***пишним боярином*** [паном]… ***пан, не цурався пригортати до себе бідну циганку, називати її своєю звіздою, цілувати і голубити****?..* (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 202); *...він був* ***гордий пан****, що* ***цілував і голубив мене****... **Він остався паном**, а я... збавила свою долю...* (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 203).

У творчості Т. Г. Шевченка типаж «пан» (поміщик) послідовно зображений як гнобитель, людина, у якої відсутнє співчуття, йому властиві жорстокість, жадібність. У повісті «Художник» «пан» (поміщик) на словах є лібералом, нібито дбає про гуманне ставлення до селян, а насправді готовий у них відібрати «останню вівцю»: *Видел даже таких* [помещиков], *которые постоянно живут во Франции и в Англии и с восторгом говорят о благосостоянии тамошних фермеров и мужичков, а у себя дома* ***последнюю овцу у мужика грабят*** (Т. Г. Шевченко. Художник, т. 4, с. 133). Такі моральні якості поміщика, в усвідомленні Т. Г. Шевченка, викликають у селян різко негативні вчинки: *Прошедшего лета, когда поспело жито и пшеница,* ***мужичков выгнали жать*** [помещик], *а они, чтобы* ***покончить барщину за один раз****,* ***зажгли его*** *со всех концов при благополучном ветре* (Т. Г. Шевченко. Щоденник, т. 5, с. 107). Думка про те, що жорстоке ставлення до поміщиків спричинили вони самі, постулюється в іншому прикладі: *А крестьяне собрались на двор как бы на потешное зрелище…* ***А кто их огрубил? Кто ожесточил? Вы сами, жестокие, несытые паны!*** (Т. Г. Шевченко. Варнак, т. 3, с. 147); *«Лучше, – говорит* [помещик Мордатов], – ***продам, когда вздорожает, а люды нехай дохнут, от них прибыли мало»*** (Т. Г. Шевченко. Княгиня, т. 3, с. 169). Т. Г. Шевченко звертає увагу на грабіжницьку поведінку поміщиків, яким за законодавством належало турбуватися про своїх кріпосних: *Из всего этого оказывается, что* ***помещик 600 душ крестьян****, аристократ, наперсник г[рафа] П[еровского], наконец, полковник Киреевский – подлец и негоднейшая тряпка* (Т. Г. Шевченко. Щоденник, т. 5, с. 23).

В «Енциклопедичному словнику» зауважено: «Помѣщикъ не долженъ былъ грабить крестьянъ, обременять ихъ чрезмѣрными налогами, разгонять, а главное –

ему запрещалось переводить ихъ на свои вотчины; словом, он не долженъ былъ “пустошить помѣстье”» [ЭС, т. 24, с. 522].

Характерною рисою сприйняття Шевченком тогочасного поміщицтва було те, що вони поєднували в собі ознаки ліберaлів, гуманістів, філантропів, а насправді були носіями найгірших моральних якостей – гнобили селян. На думку Т. Г. Шевченка, селянські бунти є прямим наслідком грабіжницької поведінки поміщиків, оскільки законні методи відстоювання своїх прав приречені на невдачу. У «Щоденнику» зазначено: *Этот* ***филантроп-помещик*** [Н. Д. Белозерский] *так* ***оголил сво[их] крестьян****…* (Т. Г. Шевченко. Щоденник, т. 5, с. 145); *Кроткие мужички* [крестьяне], *вместо того*, *чтобы просто* ***повесить своего грабителя*** **[помещика]**, *пришли к губернатору просить управы*, *а губернатор*, *не будучи дурак*, *велел их посечь…* (Т. Г. Шевченко. Щоденник, т. 5, с. 126). У Т. Г. Шевченка «пан» (поміщик) – це той, хто «грабує», «оголює селян», «торгує людом» тощо. Тому наскрізним елементом його творчості є репрезентація негативної оцінки цього ЛТ.

Протилежна ідеалізована картина опису «пана» (поміщика) постає у творчості Г. Ф. Квітки-Основ’яненка. Письменник моделює образ поміщика, який займається управлінською діяльністю, дбає про тих, хто перебуває в його підпорядкуванні, актуалізуючи позитивну оцінку в структурі цього ЛТ: *…над своїм подданим усяк* ***поміщик убивається, подушне розпреділя, порядок дає і защища їх від усяких обид чи по сусідству, чи від чого б то не було****…* (Г. Ф. Квітка-Основ’яненко. Листи до любезних земляків, т. 7, с. 419); *За те вони повинні* ***поміщику*** *своєму робити*, *слухати його у усякім ділі і*, *як отця і начальника*, *почитувати*, *а через те облегченіє є начальству… от* ***поміщик*** *і розпорядиться*, *щоб* ***не у тягость було людям*** *і з порядком зроблено* (Г. Ф. Квітка-Основ’яненко. Листи до любезних земляків, т. 7, с. 419).

Після реформи 1861 року поміщики змушені були відпустити кріпаків на волю, робили вони це без особливого задоволення, про що свідчить такий контекст: *…Возницын* [помещик] *сказал*, *что он после закрытия волжской навигации* ***едет в свое поместье (Тверской губернии) по случаю освобождения крепостных крестьян.*** *Он хотя и либерал*, *но*, *как сам помещик*, ***проговорил эту великолепную***

новость весьма не с удовольствием (Т. Г. Шевченко. Щоденник, т. 5, с. 96). Крім риси жорстокості, яка є домінувальною в описі типажу «пан» (поміщик), письменники XIX ст. виокремлюють такі характеристики: **розпуста**: …***наши помещики порядочно избалованы, позволяют иногда себе такие причуды***... (Т. Г. Шевченко. Прогулка с удовольствием и не без морали, т. 4, с. 263); **корисливість:** *Но банда* ***своекорыстных помещиков*** *не отозвалася ни одним звуком на человеческое святое слово* (Т. Г. Шевченко. Щоденник, т. 5, с. 155); **необмежена влада:** ***Заверховодили пани Польські у Гетьманському, як у себе на царстві***... ***І всяк їздив, кланявся***... ***А що вже й казати – в установлені дні***... (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 131); [Буфетчик:] ***Пани дуже люблять, щоб їм ручки цілувать*** (М. Л. Кропивницький. Перед волею, с. 362); *Зате ж і* ***правив панюга Гетьманським як своєю батьківщиною. Що було скаже – так тому й бути. Як загадає – так і станеться***... (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 132); ***Усім й усюди заправляли пани*** (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 131); **клановість:** *Сам* [пан] – ***предводитель***; *родичі – урядники*; *справник*, *суддя*, *підсудки – все то зяті*, *родичі зятів*, *племінники*... (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 132); **пихатість:** *Вийшов* ***пан***... ***дуже гордовитий.*** *Коли й* ***гляне на тебе, то все одним оком, через плече*** (Марко Вовчок. Одарка, с. 66).

Риса «пихатість» закріплена за цим типажем і в народній свідомості. Зокрема, значення «пихата людина» в словнику пов'язується зі стійким словосполученням *великого пана цяця* [ДФСГЖ, с. 130, с. 282]. Це ж значення «бути пихатою людиною» зафіксоване за такими фразеологізмами: *в* ***пана*** *бавитися* [ДФСГЖ, с. 130]; *зроби з хама* ***пана*** [ДФСГЖ, с. 130]. Як правило, з персонажем «пан» пов'язане іронічне ставлення до пихатості: *як кий* ***пан***, *то кий і жупан* [ДФСГЖ, с. 286]; *хоч* ***пан*** *ледачий – да комір стоячий* [ДФСГЖ, с. 130, с. 286]; *помазатися* ***паном*** [ДФСГЖ, с. 130, с. 285]; *одівся як* ***пан***, *а знять жупан – то той самий став* [ДФСГЖ, с. 130]; *одів жупан та й думає*, *що* ***пан*** [ДФСГЖ, с. 285].

На морально-етичних характеристиках акцентують увагу західноукраїнські письменники. Зокрема, В. С. Стефаник у новелі «Засіданє» називає пана панком,

використовуючи фразеологізм *напустити туману* («навмисне робити що-небудь незрозумілим, заплутаним») [ФСУМБ, с. 718]: *Такий* ***панок***, *каже*, *все сам* ***понаписує, тумана пустит, замастит, загладит***, *а мужики дурні*, *каже*, *читают та аж облизуютси*, *шо панцке поле на люди перейде* (В. С. Стефаник. Засіданє, с. 64). В. С. Стефаник у творі «Май», щоб подати більш влучну характеристику пана, уживає фразеологізм *змішати з болотом* («принизити, зганьбити кого-небудь, заплямувати чиюсь гідність») [ФСУМ, кн. 1, с. 339]: *Він* [Данило, селянин] *знав наперед*, *що* ***пан мусить чоловіка з болотом змішати, що мусить посміятися, аж потім єго прийме його на службу*** (В. С. Стефаник. Май, с. 107). Зневажливе ставлення пана до селян, яке нерідко переходить у глузування, насмішку, відбито в контекстах: ***Пани регочуться***, *мужичка вже направду боїться*, *а панок дивиться на панів і злий*, *дуже злий* (В. С. Стефаник. Такий панок, с. 152); ***Пани регочуться***, *мужики поставали*, *ні в п'ять ні в десять. Вони поспускали голови і не знають*, *що діяти* (В. С. Стефаник. Такий панок, с. 153).

Для типажу «пан» (особа привілейованого стану) релевантними є такі риси характеру: **збагачення за рахунок шахрайства:** [Омелько:] *...****пан якісь бумаги пише і продає людям****...* (І. К. Карпенко-Карий. Мартин Боруля, т. 1, с. 348); [Савка:] *…Я пам'ятаю*, *як один* ***панок наробив фальшивих грошей****...* (І. К. Карпенко-Карий. Сто тисяч, т. 1, с. 393); **впливовість:** [Мартин:] *...Ну*, ***пане Красовський! Сиплеш ти грішми, щоб мене вивести звідціля****...* (І. К. Карпенко-Карий. Мартин Боруля, т. 1, с. 340). На позначення пана з іронією вживається фразеологізм *великий пан* у таких контекстах: *– Ти*, *–* *казала їй* [Ївзі хазяйка], *– пуще усього не бійся* ***великих панів***. ***Чим більший пан, тим він буде простіший і ласкавіший*** (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Козир-дівка, т. 3, с. 289); ***Великі пани*** *з Речі Посполитої дають мені пізнати*, *що це я повинен зробити своїм коштом* (А. Я. Чайковський. Сагайдачний, с. 90).

Щодо панів (осіб привілейованого стану) з'являються і позитивні характеристики пана, про що свідчать такі фразеологізми: ризикованість: ***чи пан, чи пропав*** [ДФСГЖ, с. 280] – «або добитися всього бажаного, або все втратити» [СУМ, т. 6, с. 41]; ***сам собі пан*** – самодостатня людина [ДФСГЖ, с. 130]; ***сам собі пан*** –

незалежна, вільна у своїх діях, вчинках людина [ФСУМ, кн. 2, с. 779], ***сам собі пан*** [ДФСГЖ, с. 298] – «бути вільним у своїх діях і вчинках, не залежати ні від кого» [СУМ, т. 6, с. 41]. У новелі «Сойчине крило» І. Я. Франка підтверджується таке ж значення фразеологізму *сам свій пан*, як і в «Словнику фразеологізмів української мови»: *…у тім затішнім кабінеті*, *обставленім хоч і не багато*, *та по моїй уподобі*, ***я сам свій пан*** (І. Я. Франко. Сойчине крило, т. 22, с. 55).

В інших письменників, якщо це стосується старосвітських поміщиків, більш актуальними стають такі риси характеру, як хитрувата розважливість, певна скупість: *– ... женихъ ея непримѣнно до свадьбы хочетъ получить ея приданное*, *а* ***денегъ меня*** [помѣщика] ***нѣтъ, земли же продавать или отдавать не хочеться*** (Яковлева. Старосвѣтскіе помѣщики (только не Гоголевскіе)); *«Вотъ у меня отъ самой свадьбы красная желетка на парадъ служитъ и еще будетъ столько же служитъ.* ***Я*** [помѣщик] ***нанковый сюртукъ по 3 года ношу»*** (Яковлева. Старосвѣтскіе помѣщики (только не Гоголевскіе)).

Релевантними щодо моделювання типажу «пана» (поміщика) є сімейні та індивідуально-особистісні цінності в аспекті як позитивної, так і негативної оцінки автора. У М. В. Гоголя основний інтерес у житті поміщика був зосереджений на внутрішньосімейних стосунках: лагідно, з любов'ю він ставився до дружини, проводив багато часу з нею: *Нельзя было глядеть без участия на их* ***взаимную любовь****. Они* [старосветские помещики] *никогда не говорили друг другу ты*, *но всегда вы… вся* ***привязанность*** *их сосредоточилась в них самих* (Н. В. Гоголь. Старосветские помещики, т. 1, с. 179).

Іншою рисою, вербалізованою в художніх текстах, була непрофесійність щодо ведення господарства – поміщики не мали підготовки до сільського господарства, ставилися до нього як до розваги. Наприклад, Т. Г. Шевченко описував поміщиків, які погано господарюють. У повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» усе, що робить поміщик, викликає огиду й осуд: *А он* [помещик] *все это делает совершенно напротив:* ***вычурно, мелко и только на один год****… все у него* ***мелко, непрочно и крайне безобразно*** (Т. Г. Шевченко. Прогулка с удовольствием и не без морали, т. 4, с. 243−244).

Звертання до агрономів-філантропів є сподіванням, яке близьке до поглядів Вольтера про розвиток суспільства через знання: *О* ***агрономы-филантропы****! Выдумайте вы вместо серпа какую-нибудь другую машину. Вы этим окажете величайшую услугу обреченному на тяжкий труд человечеству* (Т. Г. Шевченко. Наймичка, т. 3, с. 61).

У лінгвокультурній моделі, запропонованій Яковлевою, «пан» (поміщик) хоча і цікавиться господарством, але це лише захоплення, а не щоденна важка праця, що має мету, план тощо. Перебування поміщика на млині – моральне задоволення, а не робота, про що свідчить приклад із тексту: *Поликарпъ Петровичь* [помещик] *очень* ***любилъ хозяйничать, а больше всего любилъ мирошничать****…* (Яковлева. Старосвѣтскіе помѣщики (только не Гоголевскіе)).

Пор.: Щоправда, господарювання не було виснажливим тягарем у його житті, це швидше захоплення, про що яскраво свідчить цитата: *Афанасий Иванович* [помещик] *очень* ***мало занимался хозяйством***, *хотя*, *впрочем*, *ездил иногда к косарям и жнецам и смотрел довольно пристально на их работу…* (Н. В. Гоголь. Старосветские помещики, т. 1, с. 181).

Ставлення поміщика кінця XIX ст. до господарювання було однаковим і збігалося із стереотипними уявленнями, що існували на початку XIX ст.

Фрейм «Зовнішні характеристики». Слот «Портретні характеристики». Іншим фреймом, який одержав досить детальну характеристику, є «Зовнішні характеристики». Марко Вовчок у романі «В глуши» детально описує поставу молодого поміщика, акцентує увагу на його привабливій зовнішності: *…и* ***наружность у него*** [помещика] ***была самая привлекательная****… В его* ***больших продолговатых, замечательно красивых карих глазах не было ни огня, ни блеска****… бледность его лица нельзя было назвать болезненною*; ***стройная фигура*** *не являла никаких признаков хилости*, *а на голове у него* ***роскошно вились блестящие темные кудри***, *которых бы не пощадил тяжелый недуг* (Марко Вовчок. В глуши, с. 368−369).

У Т. Г. Шевченка портретні характеристики подані в російських повістях. Епітети *обыкновенное* (обличчя), *большой*, *довольно аляповатый и довольно*

красный (ніс), *красные* (очі), *толстые* (губи), *искрасна-черные*, *большие* (вуса) підсилюють негативне ставлення до зовнішності поміщика: *«Отставной ротмистр гвардии* ***помещик*** *Курнатовский»… **Лицо довольно обыкновенное**, **особенного ничего не выражает**… **Нос большой, довольно аляповатый и довольно красный**, **глаза тоже красные, навыкате. Губы толстые**… **усы искрасна-черные, большие**…* (Т. Г. Шевченко. Прогулка с удовольствием и не без морали, т. 4, с. 220). Т. Г. Шевченко в «Щоденнику» акцентує увагу на зовнішній характеристиці поміщиків: *Кстати о* ***помещиках****… И все без исключения* ***с бородами и усами, в гусарских, уланских и других кавалерийских мундирах*** (Т. Г. Шевченко. Щоденник, т. 5, с. 134). Худим і сухорлявим постає «панок» (поміщик) у Лесі Українки і В. С. Стефаника: *Маленький* ***сухий панок***... (Леся Українка. Одинак, с. 557, т. 7, с. 113); ***Сухенький був панок*** *з борідкою…* (В. С. Стефаник. Діти, с. 77).

ЛТ «пан» (особа привілейованого стану) за зовнішніми характеристиками в художній уяві О. Ю. Кобилянської постає молодою людиною з привабливою зовнішністю: *– Відтак просив одного разу один з* ***панів***, ***гарний і молодий*** *бояр…* (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 202). В іншому прикладі подана детальна портретна характеристика пана, зокрема увагу зосереджено на високому зрості, темному волоссі, голубих очах, пишних вусах: ***Пан*** *був*, *от що!* ***Ростом високий, волосся темне, очі голубі, як небо, пишні та щирі – господи, які вже щирі! – вус, як шовк, га-й, га-й****!!* (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 204) – така портретна характеристика відображає позитивну оцінку автором цього типажу. Позитивна зовнішня характеристика ЛТ «пан» (особа привілейованого стану) подана також у творах підросійської України: *Почувши гуркіт*, *озирнувся*, *і Марко пізнав самого* ***пана Городинського****. У його було* ***смугляве чепурне обличчя з довгими бакенбардами***, *чорними*, *аж блискучими*, *з ситим*, ***чисто виголеним підборіддям*** *проміж ними*; ***карі очі швидкі й блискучі***... (Б. Д. Грінченко. Сонячний промінь, т. 1, с. 326 – 327).

Однією з типових рис у зображенні ЛТ «пан» є огрядність: *Марко… побачив* ***невисоку*** *та* ***огрядну панську постать****…* (Б. Д. Грінченко. Сонячний промінь, т. 1, с. 326); *Опацький – дуже* ***товстий пан****…* (М. П. Старицький. Оборона Буші, т. 4,

с. 358); ***Товстий Хоцінський*** [пан] *насилу дихав*, *одсапував після дороги…* (І. С. Нечуй-Левицький. Причепа, т. 1, с. 144); ***Пан Овруцький****… розлінувався дуже і* ***потовстів*** (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 622). Подекуди в українській літературі XIX ст. є вказівка на багате і сите життя пана, яка виявляється в описах зовнішності аналізованого типажу: ***Пан Овруцький любив поїсти та добре випити****. Особливо при вечері* ***не пропускав ніякої страви****. Його кухар француз вигадував щораз нові страви, а* ***пан нічого не жалував, щоб лиш було що добре й багато їсти****… Народ пух з голоду при тяжкій праці, а* ***пани їли, аж животи тріщали*** (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 622).

Слот «Вік». Художні тексти містять вікові характеристики ЛТ «пан». Наприклад, у романі «В глуши» Марка Вовчка наголошено, що головний персонаж – молодий поміщик: ***Молодой помещик*** *Владимир Петрович Хрущов…* (Марко Вовчок. В глуши, с. 368); ***Молодой помещик*** *слушал доклад рассеянно...* (Марко Вовчок. В глуши, с. 368); *Владимиру Петровичу Хрущову было лет* ***тридцать или под тридцать*** (Марко Вовчок. В глуши, с. 368). Символом старосвітськості, за художніми творами, був вік. В оповіданні «Старосвѣтскіе помѣщики (только не Гоголевскіе)» зображено старого поміщика з чітко вказаним віком – 70 років: *Поликарпъ Петровичь*, *старосвѣтскій* ***помѣщикъ лѣтъ 70-ти****…* (Яковлева. Старосвѣтскіе помѣщики (только не Гоголевскіе)).

У художніх текстах концептуалізується ознака віку *старий* пан (поміщик): *...Та й та помикає* ***Старим паном****...* (Т. Г. Шевченко. [Сотник], т. 2, с. 183); *А Мар'яна Не до пана Виходила гуляти*, *Не до* ***пана старого****…* (Т. Г. Шевченко. Мар'яна-черниця, т. 1, с. 194); *Помпеєнко –* ***старий пан****...* (М. Л. Кропивницький. Перед волею, с. 357); *Сам* [панок] ***сивий*** *вже…* (В. С. Стефаник. Такий панок, с. 151). Іноді в художніх текстах натрапляємо й на фіксовану характеристику віку – 60 років: *Іван Андрійович Ляшенко –* ***60 літ****, багатий* ***пан****...* (М. П. Старицький. Не судилось!, с. 124). Для типажу «пан» (особа привілейованого стану) ця ознака є також релевантною: ***Старий пан*** *Городинський надрукував у часопису оповістку…* (Б. Д. Грінченко. Сонячний промінь, т. 1, с. 323); *Грушецький –* ***пан підстаркуватий*** (М. П. Старицький. Оборона Буші, т. 4, с. 358); – *…Є у* ***пана*** *коний*

досить... – Що двайцять?! А шістьдесять самих форнальських, *а шість цугових*, *а під верх для* ***старого пана***, *для молодого панича*, *для пані* (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 388).

Менш частотними є образи із вказівкою на молодий чи юний вік пана: ***Молодий*** *був* ***панок*** *Серединський…* (І. С. Нечуй-Левицький. Причепа, т. 1, с. 144) – прикметник *молодий*, що вербалізує вікову ознаку типажу, підсилений іменниковим суфіксом -ок.

Фрейм «Освітні характеристики». Окремі фрагменти художньої літератури XIX ст. дають уявлення про типові освітні характеристики. Аналіз образів панів (поміщиків) виявив, що їхні колишні знання, прагнення до освіти, розвитку поступово згасають і зникають: *Мальчику хотѣлось въ гімназію… онъ просилъ объ этомъ мать – она сказала Поликарпу Петровичу* [помѣщику]*:* ***Дудки! вскричалъ Поликарпъ Петровичъ, тратиться на него, чтобы онъ послѣ сѣбя ученымъ противъ отца считалъ?*** (Яковлева. Старосвѣтскіе помѣщики (только не Гоголевскіе)).

Прагматичні чинники визначають поведінку старосвітських поміщиків. У тексті оповідання спостерігаємо за доволі складними стосунками батька із сином (упертість, обмеженість, селянські погляди на життя, відповідно до яких освіта вважалася зайвою): *Поликарпъ Петровичь* [помѣщик] *былъ очень доволенъ*, *что Петя* [сын] *такъ скоро окончилъ свое ученіе… и въ 13 лѣтъ хотѣлъ уже заставить его служить* (Яковлева. Старосвѣтскіе помѣщики (только не Гоголевскіе)); …***Я тебѣ пустеками заниматься не дозволю, я тебя заставлю служить!*** *– Служить вы меня не заставите…* ***но не желая сдаться вершинно на желаніе сына***, *он придумалъ обпратъ его на другой какой факультетъ и* ***выбралъ юридическій только затѣмъ, что это факультетъ не тотъ, на который сын самъ желаетъ поступить*** (Яковлева. Старосвѣтскіе помѣщики (только не Гоголевскіе)).

У М. В. Гоголя цей аспект – ставлення до освіти – відсутній. У Т. Г. Шевченка освітні прагнення до гуманізму, ліберальності переборюються прагматичними чинниками: *Не думайте*, *однако ж*, *чтоб тут светское* ***образование работало, нисколько****: сама всемогущая природа его так оболванила.* ***Ни одной черты, ни***

одного малейшего бугорка, ни одного пятнышка, словом, ничего такого, за что бы можно было ухватиться и дойти хоть до пошлой самобытности характера. *От* ***лакированных сапогов до узенького плоского лба – все гладко****. Его можно бы назвать ничем, если бы он не был* ***помещиком нескольких сот душ крещеной собственности****…* (Т. Г. Шевченко. Прогулка с удовольствием и не без морали, т. 4. с. 243−244); ***К нему*** [помещику]*,* ***неграмотному, вы же, грамотные, придете да в ноги поклонитесь****»* (Т. Г. Шевченко. Несчастный, т. 3, с. 265).

Фрейм «Мовні характеристики». Важливим джерелом розкриття персонажу «пан» (поміщик) стали мовні характеристики. М. П. Старицький підкреслює, що пан у п'єсі «Не судилось!» говорить українською мовою: *Іван Андрійович Ляшенко – … багатий* ***пан****, але зовсім простий*; ***іначе говорить не може, як по-українськи*** (М. П. Старицький. Не судилось!, с. 124). Леся Українка акцентує увагу на нерозбірливому мовленні пана: *...****панок*** *трохи* ***гугнявим голосом*** *викликає хлопців* (Леся Українка. Одинак, т. 7, с. 113).

Концепт «крик» супроводжує конфліктні ситуації, пов'язані з ЛТ «пан» (поміщик) і ЛТ «пан» (особа привілейованого стану), про що свідчать такі контексти: *«Лупіть Рябка!» –* ***кричить тут Пан****, як навісний…* (П. П. Гулак-Артемовський. Пан та Собака, с. 40); *– А нехай бог милує! –* ***крикнув Хоцінський*** [пан]*. – Що создав господь, те не зміниться* (І. С. Нечуй-Левицький. Причепа, т. 1, с. 146); ***Пани в крик****: гільтайство та свавільство грабує нас, об'їдає, і піднесли на увесь шляхетський світ* (А. Я. Чайковський. Сагайдачний, с. 183−184).

Іншою спільною ознакою панів (поміщиків) та панів (осіб привілейованого стану) було те, що вони розмовляли як тихо, приглушено, так і голосно. Це відбито у творах Марка Вовчка та А. Я. Чайковського: ***Довгенько гомоніли пани*** *між собою, а ще довше після того мовчали* (Марко Вовчок. Інститутка, с. 272); ***Пани сидять укупці любенько, веселенько***; ***щось межи собою розмовляють*** (Марко Вовчок. Інститутка, с. 275); *Коли* ***пан Овруцький пошептався з слугою****, всі здогадалися, що він говорить про Ярчевського…* (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 658); *– Маєте рацію, мосціві панове, –* ***говорив голосно, але спокійно пан*** *Ярчевський* (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 657).

У ХД XIX ст. «пан» (поміщик) зображений російськомовним: [Загрива:] [поміщик] *Олеся? Да неужто это она?* ***Вот этакой крошечкой помню вас. Подумаешь, сколько времени прошло. В национальном костюме? Прелестно*** (М. Л. Кропивницький. Олеся, с. 302); [Загрива:] [поміщик] ***Да, помню-помню. Очень рад!.. А что, Кондрат Антонович, с дороги не мешает пропустить по одной?*** (М. Л. Кропивницький. Олеся, с. 303).

М. М. Коцюбинський акцентує увагу на мовній характеристиці пана, порівнюючи його з левом, підкреслює його грубе та уривчасте мовлення у спілкуванні із селянами: – *Християни*, *ми довго терпіли*… ***пани товстобрюхі за людей нас не мають, як леви, рикають на мужика***… (М. М. Коцюбинський. Fata morgana, т. 3, с. 387) – автор через мову панів відображає загальнолюдські цінності в структурі типажу (відсутність людяності, гуманізму, поваги до ближнього) та дає свою негативну оцінку. У новелі В. С. Стефаника «Катруся» натрапляємо на мовну характеристику пана, якого мало цікавить доля селян, їхні скарги та розповіді: – ...***Ви гадаєте, що то з паном так говорити, як вам здається? Кажи раз − два, та й забирайся, шуруй****!* (В. С. Стефаник. Катруся, с. 82).

Для мовної характеристики типажу «пан» (особа привілейованого стану) показовим є також уживання польської, німецької, французької мов. Свідченням цього є діалог пана з Явтухом: − *Прийшли!* − *Явтух доложив.* − ***Poczeką***, − *відказав* ***пан***… − ***Fajkę!*** − *гукнув* ***пан*** *по вечері*… – *Ото*, − *почав пан*, − ***panie dobrodzieju***, *вважаєте*, *я завважив*, *що в нас один некрут негодящий*; *треба його*, ***panie dobrodzieju***, *перемінити* (А. П. Свидницький. Люборацькі, с. 65−66).

Не завжди мова панів викликала позитивні емоції, оскільки вони часто ображали простих людей. Показовим є діалог пана Гордієнка з лікарем в оповіданні «Казенні діти» М. П. Левицького: ***Пан Гордієнко озвався до мене дуже прикрим тоном «власть імущої» людини: – Я ж вам іще вчора казав, докторе, що ми ні в якому разі двох дітей не візьмемо… – Як хочеш, – одрубав пан Гордієнко***… (М. П. Левицький. Казенні діти, с. 388).

І. Я. Франко акцентує увагу на мовній характеристиці пана, який швидко й нерозбірливо говорить, переважно німецькою мовою: *В руках у них* [панів] *були папери*, *і вони все писали щось по них*, ***шваркотячи з жидом по-німецьки*** (І. Я. Франко. Навернений грішник, т. 14, с. 363). Зрідка можна натрапити на приклади того, що пани говорили українською (руською) мовою: – *Ти Іван Півторак? – спитав його один* ***пан ламаною руською бесідою*** (І. Я. Франко. Навернений грішник, т. 14, с. 363).

Мовні характеристики відображають класово-станові взаємини і відповідно зреалізовують ціннісну шкалу, за якою українська мова в панській оцінці набуває негативного забарвлення. Авторська негативна оцінка простежується в словосполученні «зацвенькали по-ляхівській» і закумульована в дієслові. І. С. Нечуй-Левицький уживає лексеми *не заговорили*, *не розмовляли чи зацвірінькали*, *а саме* ***зацвенькали***, чим характеризує звуковий склад польської мови: *Пан звелів набирати селян у свій двір. Наші хлопці й дівчата незабаром* ***зацвенькали по-ляхівській***, *бо* ***пан і пані нехтували нашою українською мовою, зневажали хлопів і заказали, щоб люде в покоях або говорили по-польській, або й ротів не роззявляли*** (І. С. Нечуй-Левицький. Причепа, т. 1, с. 142).

Інший приклад виявляє авторську оцінку мови персонажа, яка відбита в описі манери говорити, причому автор протиставляє три мови – великоруську, польську та українську, описуючи вимову у них літер. Оцінка мови стає одночасно оцінкою самого персонажа: *Серединський сидів і мовчав*, *трохи скорчившись*, *як-от сидять менші перед старшими. Розмову розпочав* ***пан Хоцінський***. ***Він говорив по-українській, але вимовляв слова якось на польський лад***. *Українське* ***и*** *він вимовляв як польське* ***у*** *або великоруське* ***ы***. *Наші голосні й суголосні літери в його виходили такими твердими та шерсткими*, *ніби він ставив* ***ъ*** *перед кожною.* ***Уся мова його була якась туга, цупка, лемехувата***. *– Як же вас*, *о. Хведор*, *бог* ***мылъуйе***! *як* ***жывъетъе*** *ви з* ***диткамы*** (І. С. Нечуй-Левицький. Причепа, т. 1, с. 144).

Фрейм «Релігійні характеристики». У структурі типажу «пан» виокремлюються релігійні характеристики, за якими пани є побожними, що однак

не заважало їм поводитись зверхньо і знущатися зі своїх селянами: …***пан виходив зі спальні перш за все до замкової каплиці, де ксьондз читав мшу*** (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 622); ***Вже-то пани побожні були. Молилися або казали іншим за себе молитися.*** *Та ця* ***молитва не спиняла їх зараз знущатися над своїми хлопами.*** *Не бачили в тім нічого злого*, *бо ж хлопа не вважали за людину…* (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 623).

Фрейм «Дозвілля». У фреймі «Дозвілля» мовна свідомість суспільства транспонується авторами переважно з негативною оцінкою, рідше – з позитивними конотаціями. Діяльність, актуалізована в межах цього типажу, відбиває спрямування не на сам розвиток, а на задоволення своїх проблем, потреб, бажань. У художній рецепції письменників XIX ст. малопомітною була схильність серед панів до гри на інструментах: *Поликарпъ Поликарповичъ* [помѣщик] ***такъ любитъ музыку***, *что скучаетъ если я каждый день не играю*; ***вотъ онъ и купил себѣ органъ*** *и каждый день*, *какъ отдохнетъ*, *то и* ***поиграетъ немножко***; *ужъ безъ этого онъ не можетъ* (Яковлева. Старосвѣтскіе помѣщики (только не Гоголевскіе)).

Пор.: Хлібосольство було традицією поміщиків. У повісті М. В. Гоголя особлива увага приділяється прийому гостей: *Эти добрые люди*, *можно сказать*, ***жили для гостей****… Они* ***наперерыв старались угостить*** *вас всем*, *что только производило их хазяйство* (Н. В. Гоголь. Старосветские помещики, т. 1, с. 185).

Як показує ілюстративний матеріал, старосвітські поміщики вирізнялись людяністю, привітністю та гостинністю. Вони у всьому дотримувались традиції – це відбиття наслідуваної культури.

У Т. Г. Шевченка і Лесі Українки пани (поміщики) зображені переважно людьми, які ведуть розгульне життя: – …*Видите*, ***паны там бенкетуют, а мужики голодают*** (Т. Г. Шевченко. Музыкант, т. 3, с. 197); *Значить*, ***пан У себе з причетом гуляють*** (Т. Г. Шевченко. П. С., т. 2, с. 97); – *….Люди мучились*, *як в пеклі*, ***Пан втішався як у раю***. ***Пан гуляв у себе в замку***, – *У ярмі стогнали люди* (Леся Українка. Давня казка, т. 2, с. 72). Ця риса зберігається і в письменників підавстрійської України. Наприклад, вустами персонажа подана характеристика розгульного життя пана (особи привілейованого стану): – …*Виджу*, *пани лиш*

зайдут на ресторацію та й ***п'ют та поїдают що найліпше і гроші мают*** (В. С. Стефаник. Засіданє, с. 64); *Бували там* ***забави по тих шинках!*** *Зразу* ***пани з міста*** *перед водили.* ***Розповідали про свої давні достатки****...* (В. С. Стефаник. Палій, с. 135); *До того ж держав* ***пан*** *ще італійських музикантів та співаків.* ***По цілий днях та ночах лиш гульня, співи, театри****...* (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 622). М. П. Левицький акцентує увагу на контрастних характеристиках пана (особи привілейованого стану) і селянина: якщо пани вранці лише повертаються з гулянок, то селяни давно працюють зі сходом сонця: *– А що*, *скоро вже* ***ваші пани повстають****? – Де там скоро!..* ***Паничі так недавно й полягали, вже на світ займалося****. – Цссс! – здивувався селянин. – У нас вже до сеї пори разів по п'ять плугом обернули люде...* (М. П. Левицький. Пенсія, с. 59).

Фрейм «Місце проживання». Пани (поміщики) залежно від статку мешкали або в сільських, або міських маєтках: *…****помещик требует нас к себе в деревню****...* (Т. Г. Шевченко. Музыкант, т. 3, с. 219); *Пролетаем мы мимо* ***красивого по местоположению села Зименки помещика Дадьянова****...* (Т. Г. Шевченко. Щоденник, т. 5, с. 107); *... теперь он* [помещик Демидов], *промотавшийся до снаги*, ***живет в своей деревне****...* (Т. Г. Шевченко. Щоденник, т. 5, с. 126); *–* ***Помещик Хлюпин****. – Что*, *он сам*, *видно****, мало живет в своем селе****? –* ***Только за оброком приезжает. И то не каждый год*** (Т. Г. Шевченко. Несчастный, т. 3, с. 243); *– А как прозывают этого* ***помещика***, *и далеко ли он от вас живет? – Отставной ротмистр N. N.*, *а* ***живет он почти что около самого города*** (Т. Г. Шевченко. Капитанша, т. 3, с. 300); *Поки села*, *Поки* ***пани в селах****...* (Т. Г. Шевченко. Якби тобі довелося..., т. 2, с. 188). У Т. Г. Шевченка згадуються й такі поміщики, які проживали за кордоном: *Видел даже таких* [помещиков], *которые постоянно* ***живут во Франции и в Англии****...* (Т. Г. Шевченко. Художник, т. 4, с. 133). За поезіями Т. Г. Шевченка, пани мешкали у великому, багатому будинку з численними кімнатами; палаці: «*А може*, *вже поєдналась ? З* ***паном у палатах?****...*» (Т. Г. Шевченко. Русалка, т. 1, с. 377); *Даєш ти*, *Господи єдиний*, *Сади* ***панам*** *в Твоїм раю*, *Даєш* ***високії палати*** (Т. Г. Шевченко. Не молилася за мене..., т. 2, с. 213).

Панські помешкання вирізнялися великим розміром (прикметник *просторі* передає цю ознаку), красою та ошатністю (*гарненько і багато прибрані*), розкішним садом: *Він* [пан Овруцький] *навіть і до сусідів-панів боявся навідуватись і перебував коли не в* ***просторих замкових покоях***, *то в* ***замковім саду*** (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 621–622); ***Покої*** [пана Овруцького] ***були гарненько і багато прибрані***. ***В саду всякі квіти, дерева***, *були й такі*, *не звиклі до нашого сонця*, *що їх треба було під зиму вкривати соломою* (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 622).

За аналізованим текстом (Яковлева. Старосвѣтскіе помѣщики (только не Гоголевскіе)), поміщик жив у великому будинку, мав сад, город, господарчі будівлі: *Усадьба у Поликарпа Петровича* [помѣщика] *была хороша:* ***домъ большой, садъ хорошій, рѣка.*** *Противъ самого дома*, *на противоположной сторонѣ улицы*, *церковь* (Яковлева. Старосвѣтскіе помѣщики (только не Гоголевскіе)). Кімната поміщика була прикрашена всілякими іграшками, портретами, картинами, зброєю: *Комната Поликарпа Петровича* [помѣщика]… *была…* ***уставленная всевозможними игрушками, увѣшанная всевозможными портретами гетмановъ и другими картинами;*** *между картинъ красовались нагайки*, *плетки и прочія подобныя украшенія* (Яковлева. Старосвѣтскіе помѣщики (только не Гоголевскіе)).

Пор. з описом кімнати поміщика Афанасія Івановича в оповіданні М. В. Гоголя «Старосветские помещики»: ***Комнаты*** *домика*, *в котором жили наши старички* [старосветские помещики], *были* ***маленьки, низеньки***, *какие обыкновенно встречаются у старосветских людей. В каждой комнате была* ***огромная печь***, *занимавшая почти третью часть ее* (Н. В. Гоголь. Старосветские помещики, т. 1, с. 179−180); *Стены комнат* ***убраны были несколькими картинами и картинками в старинных узеньких рамах****… Два портрета было больших*, *писанных масляными красками. Один представлял какого-то архиерея*, *другой Петра III. Из узеньких рам глядела герцогиня Лавальер*, *обпачканная мухами. Вокруг окон и над дверями находилось* ***множество небольших картинок****…* (Н. В. Гоголь. Старосветские помещики, т. 1, с. 180).

У М. В. Гоголя «поміщик» хоча і наділений душевними якостями, проте йому не були притаманні глибокі духовні цінності. Ми цілком погоджуємося з думкою О. Лебедєва про те, що «світ історії, до якого відсилають портрети Петра III і герцогині Лавальер, поміщиків не цікавив: їм було добре у своєму замкненому просторі, і вони не бажали з нього виходити навіть подумки...» [210, с. 288–289].

Зовнішня непоказність старосвітського життя відображена в оздобленні помешкання, умеблюванні кімнат. Спокійний стан душі мешканців викликаний віддаленістю від міста, патріархальним способом життя, неспішним його плином.

Отже, як свідчить здійснений аналіз, українська художня література XIX ст. зверталася до типажу «пан». У підросійській літературі превалює зображення заможних панів, небагатого поміщика називали *панком.* ЛТ «пан» (поміщик) зображений переважно у відносинах із селянами. Йому притаманні такі риси: жорстокість, злість, сердитість, лютість, необмежена влада, клановість, пихатість. Створюючи портрет пана (поміщика), Т. Г. Шевченко наголошує на епітетах *препоганий*, *поганий*, *злий*, *сердитий*, *проклятий*, *клятий*, *заклятий*, *лукавий*, *жорстокий*, *лютий*, *легковажний*, які виявляють негативні риси характеру.

Пан (поміщик) у Т. Г. Шевченка – це жорстокий гнобитель. Натомість у творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка поміщик певною мірою ідеалізований: він є вправним управлінцем. Щодо панів (осіб привілейованого стану), то їм притаманні такі риси: впливовість, самодостатність, незалежність, прагнення до збагачення, ризикованість, які відображають авторську негативну оцінку.

У художній літературі сформовані певні стереотипні уявлення про зовнішність панів (поміщиків) та панів (осіб привілейованого стану).

Важливим джерелом розкриття ЛТ «пан» стали мовні характеристики. Пан (поміщик) говорить українською мовою, проте увагу акцентовано на нерозбірливому, грубому й уривчастому мовленні в спілкуванні із селянами. Пан (особа привілейованого стану) послуговувався іноземними мовами, зокрема польською, німецькою, французькою, що відображає станово-класові цінності типажу. Значно рідше в ХД XIX ст. подано відомості про місце проживання і дозвілля панів.

3.3. Лінгвокультурний типаж «панич»

Типаж «панич» досить широко представлений в українському ХД XIX ст. підросійської та підавстрійської України (див. Додаток А, таблиця 3); (див. Додаток Б, таблиця 3).

Позначення «панич» є похідним від «пан». Слово «панич» не мало чіткої семантики. У словнику Б. Д. Грінченка *панич* – «1. Баричъ, барчукъ; бѣлоручка. 2. Холостякъ» [ГСУМ, т. 3, с. 92]. У сучасних тлумачних словниках української мови це слово одержує таку інтерпретацію: «1. Молодий неодружений син пана, пані (у 1 знач.). // перен., ірон., зневажл. Молода людина, яка виділяється розбещеною поведінкою, нетрудовими звичками, надто витонченими манерами і т. ін. 2. Неодружений молодий чоловік, що належав до привілейованих верств населення. // Зніжений, розпещений молодий чоловік; білоручка» [СУМ, т. 6, с. 44]; [ССУМ, т. 2, с. 119].

Варто констатувати, що слово «панич» позначає два типажі. З одного боку, це син пана, з іншого, – це молодий представник привілейованого стану. Спільним для них є те, що це молоді, неодружені чоловіки. Ознака *неодружений* є характерною рисою ЛТ «панич». У літературі XIX ст. превалює за лексемою «панич» значення молода людина, яка належала до привілейованих верств населення: *На хуторянських вечорах*, *де було по кільки десятків паннів і ні* ***одного панича***… (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 125−126); *В гостинній між паннами та* ***паничами*** *розпочалась така голосна розмова…* (І. С. Нечуй-Левицький. Поміж ворогами, т. 6, с. 177).

ЛТ «панич» (син пана, пані) можна виділити лише в окремих контекстах, зокрема у Т. Г. Шевченка, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, М. М. Коцюбинського, А. Я. Чайковського: *До* ***панича***, *бачиш*, *ходила*... (Т. Г. Шевченко. Не спалося, а ніч, як море..., т. 2, с. 22); *Аж там* ***панич несамовитий, Недоліток***, *таке творить*… (Т. Г. Шевченко. Якби тобі довелося..., т. 2, с. 189); ...*Малії* ***паничі*** *були*… (Т. Г. Шевченко. Варнак, т. 2, с. 73); *За балом бал у генерала*, *За генеральшею чимала Орда панів і* ***паничів***… (Т. Г. Шевченко. Петрусь, т. 2, с. 214); *Взгляните на всех наших* ***панычей***, *приезжающих на вакации из университета…* (Г. Ф. Квітка-

Основ'яненко. Пан Халявский, т. 4, с. 8); *Ага*, *либонь* ***панич*** *Льольо з сусідньої економії…* (М. М. Коцюбинський, Fata morgana, т. 3, с. 51); *Старий прикликав наймита і казав взяти від* ***панича*** *коня…* (А. Я. Чайковський. Малолітній, с. 31); *…Паранці казала принести води для* ***панича*** *вмитися* (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 365); *– Котрого? – А того* ***панича*** *Вінцентого* (А. Я. Чайковський. У чужому гнізді, с. 67).

У структурі ЛТ «панич» виокремлено такі фрейми: «Дозвілля», «Зовнішні характеристики», «Внутрішні моральні характеристики», «Освітні характеристики».

Фрейм «Дозвілля». Найбільш показовим фреймом у розкритті типажу «панич» є фрейм «Дозвілля». У художній літературі XIX ст. представлені звичні способи проведення часу паничами: відвідування балів, танці, зацікавлення музикою, іноді – гра в карти. Письменники зображують паничів на балах у сценах танців, слуханні музики, флірту: ***Ястшембський*** [панич] ***нудився в своїх покоях, частенько їздив до сусід в гості, їздив з сусідами на влови, але все-таки його брала нудьга****… Раз зимою сусіди паничі намоглися до Ястшембського на* ***дикий бал*** (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 44); *Повбирані панни й* ***паничі танцювали*** (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 68); *Панни й* ***паничі стовпились коло піаніна в кутку*** *і більше перешіптувались між собою*, *ніж говорили*, *неначе боялись говорити голосно* (І. С. Нечуй-Левицький. Поміж ворогами, т. 6, с. 167).

Показовим для паничів (переважно це стосується дворянських дітей) є відвідування сусідніх маєтків, де типовими заняттями було полювання, гра в карти тощо: *Оддалік показався* ***панич*** *у ясному англійському костюмі*, *в* ***жокейській шапочці і з хлистом у руці*** (Леся Українка. Над морем, т. 4, с. 35); ***Панич*** *наближався до брами*, ***недбало помахуючи хлистиком*** (Леся Українка. Над морем, т. 4, с. 36); *Ястшембський напився чаю*, *звелів запрягти коні і поїхав до сусід* ***паничів на карти*** (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 31).

Фрейм «Зовнішні характеристики». Слот «Портретні характеристики». Другим фреймом, який одержав досить детальний опис, є «Зовнішні характеристики». Відповідно до ситуацій, у яких зображені паничі, побіжно представлений опис їхньої зовнішності. Для письменників XIX ст. типовими

характеристиками зовнішності панича були врода, широкі плечі, кремезність, високий зріст: …*молодий* ***панич***, ***здоровий, широкоплечий****, з великою головою, з цілою гривою міцного волосся на голові, з розкішними чорними бровами на високому лобі.* ***Все його лице дихало силою, мужньою красою*** (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 38); ***Паничі були високі на зріст, кремезні, широкоплечі*** *й русяві* (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 5); *Перед Василиною*, *як з землі*, *виріс* ***панич***, ***високий, плечистий***, *з рум'яними щоками, з повною шиєю. Вона неначе почутила на своїх щоках м'які*, ***як шовк, пахучі вуса***, *почула* ***чудові гарячі уста*** *й заплакала* (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 41); *В гостинну вступили два* ***паничики****: один* ***височенький,*** *гімназист*, *другий невеличкий*, *семінарист…* (І. С. Нечуй-Левицький. Поміж ворогами, т. 6, с. 224 –225). Ця лінія змалювання вродливого панича продовжена в романі «Повія» Панаса Мирного і в драмі «Не судилось!» М. П. Старицького: *Ясний світ од свічок прямо падав на його* [панича] ***лице, біле, свіже; красиве***, *воно ще здавалося красивішим при тому світі.* ***Лоб широкий, високий*** *– з мармуру виточений*, *і на йому*, *над очима*, ***неначе дві бархатки, чорніло дві брови. Уста зціплені, прикриті тінню від шовкових усів.*** *Він ними не дихав*; *се видно було* ***по носу, рівному****, з стесаним кінчиком, ніздрі котрого стиха то розширялись, то улягались.* ***Чорна борода*** *укривала його підборіддя і віддавала цілим пучком непримітних іскорок, що загорялися при кожному тихому повороті голови... Христя аж лицем припала до щілини*, *щоб краще бачити його… Тепер вона* ***побачила красу його пишну, вроду молоду, маніру не просту***, *так присталу до нього* (Панас Мирний. Повія, с. 212); [Параска:] *Та то вона з заздрості: досадно*, *що за нею такий* ***гарний панич*** *не впада* (М. П. Старицький. Не судилось!, с. 141).

Панич у повісті І. С. Нечуя-Левицького «Бурлачка» зображений як людина, яка не викликає симпатії: *Перед нею стояв* ***молодий панич***, ***високий, як очеретина, тонкий, як дошка, з маленькою головою, з довгеньким лицем, таким блідим та жовтим, як у слабої панни*** (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 37). Іноді зовнішність панича розкривається з погляду народу: *От наш* ***панич, так не в панів удався, а зовсім настоящий по закону чоловік****...* ***І мордатий, і сила є****...* ***настоящий бугай****...* (М. П. Левицький. В клуні, с. 431–432).

Не менш важливою ознакою в розкритті персонажа стає його манера ходити, ступати: *Ми йшли стежкою через сад*, *раз по раз стріваючи наряджених дам з гордими мінами і* ***паничів, що йшли модною походою, ступаючи на п'яти, розхитуючись і здійнявши плечі вгору*** (Леся Українка. Над морем, т. 4, с. 34); *Він* [панич] *ішов тією самою* ***модною походою***, *що* ***паничі в отелі «Россия»*** (Леся Українка. Над морем, т. 4, с. 35).

Слот «Вік». Іншою облігаторною рисою типажів, позначуваних словом «панич», є молодість. Про це, зокрема, свідчить поширеність уживання поряд зі словом *панич* означення *молодий*: *То приїхали два* ***молоді паничі****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Поміж ворогами, т. 6, с. 164); ***Молоді паничі*** *з східців сміливо оглядали паннів*, *котрі проходили повз їх* (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 116); *Очевидячки*, *вона позувала перед* ***молодим паничем*** *і вдавала з себе сьогочасну панну*, *надто ліберальну* (І. С. Нечуй-Левицький. Поміж ворогами, т. 6, с. 222); *Раз в Білій Церкві вночі зібралась весела компанія* ***молодих паничів-****гімназистів…* (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 18); *…в покої ввійшли близькі сусіди Ястшембського*, ***молоді паничі з дрібних****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 36); *Ясь і Стась –* ***молоді паничі*** (М. П. Старицький. Оборона Буші, т. 4, с. 358). Лише в окремих творах зображений підстаркуватий, підтоптаний панич: *Обидві панни дуже любили Прушинського*, *вже* ***доходжалого панича, але гарного, здорового й веселого*** (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 50).

Слот «Одяг». Слот «одяг» у ХД XIX ст. представлений побіжно. Натрапляємо на окремі елементи одягу, які навряд чи можуть дати уявлення про типове вбрання панича, наприклад, **сорочка**: *Зирк! – на кухонних дверях стоїть* ***панич****. Його… біла* ***вишивана сорочка*** *розхристана і з-під неї виглядає тендітніша від рожевого лепесточка груднина* (Панас Мирний. Повія, с. 205); **сюртук** («чоловічий верхній двобортний одяг із довгими полами, відкладним коміром і широкими лацканами») [СУМ, т. 9, с. 909], **головний убір** – суконний картуз: *На* ***молодих паничах були сіртуки*** *з темної парусини з чорними роговими гудзиками*, ***суконні широкі й круглі картузи*** (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 5). Паничі мали на собі дорожні балахони («просторий і довгий одяг, що надівається поверх усього для захисту від

пилу») [СУМ, т. 1, с. 95], голови захищали каптурами: *Коли це в одчинену браму вбігла пара коней, а на повозці забіліли дві* ***паничівські фігури постаті в білих парусинових балахонах, з головами, напнутими відлогами*** (І. С. Нечуй-Левицький. Поміж ворогами, т. 6, с. 164).

Фрейм «Внутрішні моральні характеристики». Значення «неодруженість», яке зафіксоване у слові «панич», відбите в ХД у ситуаціях флірту. «Панич» зображений у стосунках як з дівчатами свого кола, так і з простими. Відповідно до ситуації поведінка панича змінюється: у спілкуванні з паннами – це етикетні стосунки: *Одначе всі* ***паничі*** *були* ***дуже звичайні*** *й* ***делікатні, як аглицькі джентльмени****… Вони з* ***диких паничів*** *поставали зовсім* ***свійськими, зовсім європейськими паничами****, підносили* ***потраву паннам, подавали тарілки, наливали вино*** (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 54); ***Панычи*** *с разными обходами, наконец,* ***подошли к кругу панночек*** *и просят «скуки ради» принять их до компании* (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Пан Халявский, т. 4, с. 25). Аналіз художньої літератури виявив, що, як правило, у спілкуванні з паннами паничі дотримуються певних правил та умовностей світського життя, які повністю зникають у розмовах з простими дівчатами. Панич вільний у поводженні з ними: – *...****Панич тебе зведе з розуму і прожене з свого дому, як прогнав вже не одну дівчину*** (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 41); *Проста дівка з села... Хто такий Довбня?* ***Панич, хоч і зламаний****... Так хіба, як* ***панич****, то йому і можна* ***простих дівчат дурити****, з ума зводити?..* (Панас Мирний. Повія, с. 336); *«…* ***До панича****, бачиш, ходила,* ***Поки дитину привела****…»* (Т. Г. Шевченко. Не спалося, а ніч, як море..., т. 2, с. 22); *А то верзе біси зна що Та й думає: – Ми то! Ми то людям покажемо Оцих безталанних Та навчимо шануватись* ***Паничів поганих****!* (Т. Г. Шевченко. Якби тобі довелося..., т. 2, с. 188). Іноді в художніх текстах обігрується ідея юності, наївності: – *Які в тебе, Василино, очі! Які брови! Де ти взяла такі чудові карі очі? – У комарівських садках знайшла, – сказала Василина й вже не пручалась. – От тепер ти стала гарна дівчина: вже не брикаєшся.* ***Як будеш мене любити, то я привезу тобі з Києва таких квіток та золотих стрічок, яких ти зроду не бачила.*** *Чи любиш мене,*

га? – спитав ***панич*** *в Василини*, *ласкаво заглядаючи їй в вічі* (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 40).

Фрейм «Освітні характеристики». З провідною рисою «молодість» пов'язана і реалізація фрейму «Освітні характеристики». Зазвичай паничі є освіченими, прагнуть до знань: [Степан:] *О*, *та б прочитала! Оксану* ***добре панич навчив грамоти***. [Текля:] ***Навчив і до розуму довів*** (М. Л. Кропивницький. Доки сонце зійде, роса очі виїсть, с. 84); *... перед ним лежала книжка:* ***він*** [панич] ***читав*** (Панас Мирний. Повія, с. 212); [Максим:] *Ще й питають! Ви ж* [паничі] *таки* ***розумні і вчені***, *мовляв*, *люде... Бовкнете яке там слово до мене*; ***коли б, мовляв, ви по-нашому, по-простому балакали,*** *як перш було колись*, *то*, *може б*, *і я розумів там що п'яте хоч через десяте.* [Борис:] ***То хіба ви по-руськи не розумієте?***.. [Максим:] ***Цебто по-панськи?*** *А де ж би ми тут навчились?* [Горнов:] *Вже й розсівся.* [Борис:] *Я дуже ноги натомив.* [Горнов:] *А що ви тоді*, *хоч трохи-таки шурупали по-руськи?* [Максим:] *Вам таки цікаво? Аякже. Велика*, *бачте*, *була б* ***навука***; *«так точно»*, *«не могу знать»*, *«слушаю!»*, *«чаво зволите?» – ото й по навуці* (М. Л. Кропивницький. Доки сонце зійде, роса очі виїсть, с. 85–86). Додатковим засобом моделювання ЛТ «панич» як освіченої особи є зображення його мови: він спілкується російською, що вважається привілейованою рисою панства. Тому можемо стверджувати, що в мовній моделі образу панича характеристика його мови є виявом станово-класової системи цінностей цієї верстви населення.

Ця освіченість не пасує до інтриг любовних. В І. Я. Франка вона означає шляхетність, амбітність: *В* ***багатстві*** *колись був се звичайний собі* ***панич***, *з* ***підданими обходився не гірше і не ліпше, як найбільша часть його сусідів-панів***, *духовими інтересами*, *політикою і патріотизмом займався мало*, *ба навіть до повстання потягли його різні сусідські згляди і* ***особиста амбіція та гаряча шляхетська кров*** (І. Я. Франко. Не спитавши броду, т. 18, с. 331).

Освіта – риса, яка зближала паничів незалежно від їхнього статку: *Кажуть*, *що той* ***панич*** *був з бідної сім'ї*, *але* ***скінчив науки в університеті,*** *скрізь напитував місця…* (І. С. Нечуй-Левицький. Київські прохачі, т. 7, с. 389). Освіта ставала

способом «соціального ліфту» для дітей нижчих класів. З цього погляду «панич» зближується з типажем «студент».

Отже, ЛТ «панич» є частотним для українського ХД ХІХ ст. підросійської України, у підавстрійській Україні він майже не представлений. За назвою «панич» приховано два типажі: це «син пана» і «представник привілейованого стану». Спільною рисою для типажу «панич» є не лише те, що він нащадок панів, а й те, що це людина молодого віку. Найпоширенішим фреймом у його розкритті є «Дозвілля».

Панич, як правило, схильний до веселого проведення часу. Це молода людина, яка захоплюється танцями, цікавиться музикою, відвідує бали, сусідні маєтки, де типовими заняттями є полювання, гра в карти тощо. Художня література дає уявлення про його зовнішні характеристики, зокрема вік, одяг. Типаж «панич» представлений у ситуації залицяння, під час спілкування з паннами – це етикетні стосунки, певні правила та умовності світського життя, з простими дівчатами – це вільність у поводженні. Іноді в художніх текстах акцентується увага на освітніх характеристиках панича. Притаманними йому рисами є освіченість, прагнення до знань, шляхетність, амбітність тощо.

3.4. Лінгвокультурний типаж «пані»

Типаж «пані» представлений в українській літературі ХІХ ст. (див. Додаток А, таблиця 4); (див. Додаток Б, таблиця 4).

Проаналізуємо понятєві характеристики ЛТ «пані». У словнику Б. Д. Грінченка *пані* тлумачиться як «барыня, госпожа. При фамиліи, родственномъ или служебномъ титулѣ и пр. прибавляется изъ вѣжливости, какъ русск.: госпожа. Съ притяж. *мѣст.* или существительнымъ, указывающимъ на принадлежность мужчинѣ, кромѣ прямаго значенія, также: жена» [ГСУМ, т. 3, с. 92]: *Приїхала в своїм ридвані мов сотника якого* ***пані*** (І. П. Котляревський. Енеїда, с. 39). Подібне розуміння цього слова наводить В. І. Даль: *пані (панія)* – «барыня» [ДТС, т. 3, с. 16].

Про зміст позначення «пані» в ХІХ ст. дає інформацію «Словник української мови», де подано не лише сучасні тлумачення цього слова, а й історично віддалені: 1. «Заміжня поміщиця в старій Польщі, Литві, дореволюційній Україні і Білорусії. //

перен., ірон., зневажл. Жінка, яка виділяється розбещеною поведінкою, нетрудовими звичками, надто витонченими манерами і т. ін. 2. Особа жіночої статі, що займала привілейоване становище в дореволюційному суспільстві. // Особа, що має владу над іншими; володарка, хазяйка. 3. У старій Польщі, Литві, дореволюційній Україні і Білорусії – ввічлива форма звертання або називання стосовно до осіб жіночої статі привілейованих верств суспільства. // У сучасній дійсності – ввічлива форма звертання, згадування, звичайно до офіційної представниці чи громадянки іншої держави. // Шаноблива форма звертання до жінки в усній народній мові» [СУМ, т. 6, с. 44]. На позначенні *пані* також вживається розмовна форма панія – «те саме, що пані» [СУМ, т. 6, с. 47].

Дані словника української мови дають підставу для висновку, що позначення «пані» в XIX ст. використовувалось відносно двох типажів – поміщиць і жінок привілейованого стану.

Перший типаж часто фіксується в українській літературі підросійської України, другий – у літературі, створеній в Австро-Угорській імперії.

В українському ХД XIX ст. представлений типаж «пані» (жінка привілейованого стану): ***Панія*** *Висока запримітила те і якось цілим лицем моргнула на молодого Радюка* (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 148); *Через свою веселу вдачу й гарний голос він* [Воздвиженський] *подобавсь паннам і* ***паніям*** (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 12); *В залу* ***вступила з повагою***, *тихою ходою й трохи по-театральному* ***пані Лемішковська***... (І. С. Нечуй-Левицький, Причепа, т. 1, с. 185); *– Е, бо то, видите,* ***пані Єнджейова*** *має в тім свій інтерес, якби Олюнька втопилася...* (А. Я. Чайковський. Олюнька, с. 156); ***Пані Підліська*** *вже не буде держати учеників на станції* (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 358); ***Пані*** *зомліла… **Паню** занесли зомлілу до замку, куди згодом і пан прийшов* (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 626).

Епітет *ясна* пані може мати подвійне трактування. У першому значенні – це усталена форма звертання, в іншому – можна прослідкувати аналогію із сакральними текстами, у яких таке поєднання виступає онімом Богородиці. Тому, якщо враховувати другий варіант мотивації, то можна припустити, що йдеться про

особливий вияв поваги до пані: – *А хтож то так зарядив? – питає.* – ***Ясна пані.*** *Казали вчера прикликати її і заставили варити для пана ржонци...* (А. Я. Чайковський. У чужому гнізді, с. 78); *Їй заступив Михась з бючим серцем дорогу і цілуючи в руку сказав*, *що має з* ***ясною панею*** *на самоті кілька слів поговорити* (А. Я. Чайковський. У чужому гнізді, с. 114); *Михась зітхнув... – Я навіть не смію того перед* ***ясною панею*** *сказати*, *бо мені соромно*, *але не маю нікого такого щирого*, *щоби за мною обстав...* (А. Я. Чайковський. У чужому гнізді, с. 114–115).

У структурі типажу «пані» виокремлено такі фрейми: «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Внутрішні моральні характеристики», «Зовнішні характеристики» (слот «Вік»), «Мовні та релігійні характеристики», «Дозвілля», «Місце проживання».

Фрейм «Соціальний стан і соціальна поведінка». У зображенні типажу «пані» в ХД робиться постійний акцент на означенні *багата*. Однак треба зауважити, що ця характеристика була відносною і риса «багатство» могла свідчити не стільки про реальні високі статки поміщиці, а принаймні про те, що вона так сприймалася в народній уяві. Наприклад, у творі І. С. Нечуя-Левицького «Телеграма до Грицька Бинди» йдеться: *Марія Нечаєвська* [панія] *була* ***дуже багата*** (І. С. Нечуй-Левицький. Телеграма до Грицька Бинди, т. 9, с. 58). В іншому прикладі ми ставимо під сумнів це багатство, оскільки пані Марія Нечаєвська зображена як така, в якої отелилася корова: *В* ***багатої*** *київської добродійки Марії Нечаєвської* [панії] *в місяці квітні отелилась корова* (І. С. Нечуй-Левицький. Телеграма до Грицька Бинди, т. 9, с. 56). Небагата пані зображена в поемі «Петрусь» Т. Г. Шевченка: *Були на хуторі пани*, *І пан*, *і* ***пані неба[га]ті*** (Т. Г. Шевченко. Петрусь, т. 2, с. 214).

У Марка Вовчка засобом розвінчання багатства виступає зображення інтер'єру панської кімнати, письменниця звертає увагу на те, що все блищить, багато міді: *І в кімнатах у нас було* ***гарно****:* ***вичищено, вилощено, покрашено***, *– і кріслечко*, *і столичок*, ***усе як слід, по-панській****. Було*, ***пані кам'яних цяцьок*** *понаставляє*, ***чарочок, мисочок з зеленого, з червоного скла****. Був у неї і* ***собака з міді*** *кований*, *і*

зайчик череп'яний, *мережані ушка. Все те ні до чого*, *а вкупі воно* ***блищить і на очі навертається, і рябіє*** – ***аж б'є*** (Марко Вовчок. Ледащиця, с. 85).

Зображені дрібні інтер'єри не свідчать про високе соціальне становище цих поміщиць: *«Пані встала»*, *– кажуть. Кликнули нас до* ***покоїв****…* ***Всього багацько***; *зразу й не розбереш*, *що добре*, *а що*, *вибачайте*, *годиться в сміття викинути*, *аби людей дурити*, *аби*, *бабо*, *рябо! Так і тут:* ***по кутках блищить, по стінах сяє*** (Марко Вовчок. Викуп, с. 77).

Пор. інтер'єр вітальні поміщиці Коробочки, який також наповнений старовинними речами і свідчить про патріархальний уклад життя: *...комната была* ***обвешана старенькими полосатыми обоями***; ***картины с какими-то птицами***; *между окон старинные маленькие* ***зеркала с темными рамками в виде свернувшихся листьев***; *и за всяким зеркалом* ***заложены были или письмо, или старая колода карт, или чулок***; *стенные часы с нарисованными цветами на циферблате... невмочь было ничего более заметить* (Н. В. Гоголь. Мертвые души, с. 39).

Відповідно до соціального та майнового стану розкривається внутрішній світ дрібних поміщиць і дворянок.

Фрейм «Внутрішні моральні характеристики». Слот «Риси характеру». У літературі XIX ст. ЛТ «пані» (поміщиця) представлена як пихата жінка: – *…То* ***гонорна пані***, *– відповідає і майже свиснув…* (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 215). Ця риса фіксується і в оповіданні «Викуп» Марка Вовчка, яка характеризує пані як пихату, порівнює її з «добрим качаном у городі», яка зверхньо дивиться на простих людей і може лише генералові «любенько в вічі глянути»: ***Пані*** *його до себе зараз покликала. Вона в нас*, *як говорить з яким чоловіком*, *сидить собі просто*, *як* ***добрий качан у городі***, *і все роздивляється*, *які в тебе брови*, *які уси*, *яка одежа на тобі. Хіба б який генерал*, *щоб вона голівку схитнула набік або* ***глянула в вічі любенько*** (Марко Вовчок. Викуп, с. 78−79).

У художній літературі ми маємо змогу простежити не лише авторські характеристики внутрішнього світу пані, а й сприйняття цього типажу народом.

В оповіданні «Козачка» ЛТ «пані» вживається з означенням *горда* і *строга*: ***Строга дуже пані?*** *–* ***Горда дуже,*** *– кажуть, – і* ***строга,*** *а для своєї доньки то, здається, чи не самого бояра вижидає* (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 226). У народній уяві пані приписується деспотизм, що виявляє негативну авторську оцінку: ***Пані*** *така, що й* ***одпочити не дасть: роби та й роби****! …Сидить, тільки очима поводить та вигукує:* ***«Робіть діло! робіть! не лінуйтеся!»*** (Марко Вовчок. Козачка, с. 56). Риси пихатість, гордість, деспотизм переважно поєднуються з жорстокістю, злістю: *А* ***пані*** *куди далі, то все* ***зліснвиша, усе лютіша****: аби я трохи спізнилась, забарилась: «Де була?»…* (Марко Вовчок. Інститутка, с. 280); *– Злодійка! Злодійка! – картає* ***пані*** *бабусю,* ***вкогтившись їй у плече, і соває стару, і штовхає*** (Марко Вовчок. Інститутка, с. 287).

В українській літературі XIX ст., створеній на території Австро-Угорської імперії, з'являється нова тема в зображенні жінки в службовій діяльності: *Хоч* ***пані*** *Грозицька…* ***займала в бюрі певне начальне становище*** (І. Я. Франко. Маніпулянтка, т. 18, с. 60). У творчості І. Я. Франка пані зображена як жінка-службовець. Їй властиві такі риси: **працьовитість, знання справи:** ***Роблячи що до неї належало, вона*** [пані], *проте,* ***знала і бачила все, що робили інші в бюрі.*** *Найменше занедбання товаришки, невинний жарт, трохи голосніший усміх або живіший рух – усе се стрічало її* ***докірливий погляд*** *або нагану. Була немовби* ***сумління бюра****…* (І. Я. Франко. Маніпулянтка, т. 18, с. 60); **пунктуальність:** ***Пунктуальна*** [пані] *в сповнюванні своїх обов'язків…* (І. Я. Франко. Маніпулянтка, т. 18, с. 60); **дисциплінованість, дотримання порядку:** ***З ударом дев'ятої години – ані на хвилю скоріше – пані Грозицька*** *встала зі свого крісла, посипала піском і замкнула свою книгу, поскладала на купки понумеровані вже на завтра рецепіси… одним словом,* ***зробила на своїм бюрку взірцевий порядок****…* (І. Я. Франко. Маніпулянтка, т. 18, с. 75).

Типажу «пані» (особі привілейованого стану) також властиві подібні риси характеру: **гордість:** *Старша…* ***була вроджена пані, горда****…* (І. Я. Франко. Великий шум, т. 22, с. 262−263); *Грохольська – поважна,* ***горда пані*** (М. П. Старицький. Оборона Буші, т. 4, с. 358); **жорстокість:** *Старша* [пані], *бувало,* ***дивиться***

спокійно, як б'ють людей *на панщині*, *забивають у колодки та морять голодом*, – ***се було для неї щось таке, що так і має бути й не може бути інакше*** (І. Я. Франко. Великий шум, т. 22, с. 263); **злість:** [Катря:] *Ой ні*, *ні!* ***Пані такі страшні, сердиті****... вони з'їдять мене!* (М. П. Старицький. Не судилось!, с. 172).

Для ЛТ «пані» характерна нова риса XIX ст. – ознака емансипації: – *...Ні*, *не позволяю! – весело крикнула* ***пані*** *і вхопила його за руку. – Сідайте от тут коло мене! –* ***І потягла Бориса силоміць до себе***, *посадила поруч з собою на м'якій софці* (І. Я. Франко. Не спитавши броду, т. 18, с. 343); – *Ах ви*, *дикий*, *дикий*, – *шептала йому між тим до уха* ***пані Міхонська****. – Ну*, *скажіть*, *будьте ласкаві*, *– зараз і втікати зібрався! «Не маю права слухати!» От який правник! І при тих словах* ***пані обвила своєю сніжно-білою рукою його шию і притягла його голову близько своєї,*** *заглянула своїми палкими блискучими очима в його очі...* (І. Я. Франко. Не спитавши броду, т. 18, с. 343); – *Пані*, *змилуйтесь*, *пустіть мене! – прошептав він в одчаю*, *не маючи сили вирватись з її обнять. –* ***Коли-бо не пущу! Коли-бо не хочу,*** *– шептала* ***пані***, *сміючись. –* ***Не пущу,*** *– повторила страсним тоном. –* ***Бо ти мій, мій, мій! Бо я тебе люблю!*** *Чуєш Борисе, люблю! – Пані, але ж ваш муж! Боже мій, що зо мною діється! – стогнав Борис* (І. Я. Франко. Не спитавши броду, т. 18, с. 343).

У повісті «У чужому гнізді» А. Я. Чайковського натрапляємо на фразеологізм *велика пані* у значенні ірон., зневажл. «поважна особа, яка має великий вплив у суспільстві, в якомусь колективі і т. ін. і з якою потрібно рахуватися» [ФСУМ, кн. 2, с. 607]: – *Я лиш боюся*, *що* ***то велика пані, по паньски вихована***, *то вона на шляхтянку нездала...* (А. Я. Чайковський. У чужому гнізді, с. 123).

Фрейм «Зовнішні характеристики». Слот «Портретні характеристики». У художній літературі сформовані певні стереотипні уявлення про зовнішність пані. У письменників XIX ст. «пані» (поміщиця) була схильною до повноти: *Обідньої вже доби сама* ***пані вкотила***, *як на колесах*; ***пухла*** *така*, *ніби на дріжджах зійшла…* (Марко Вовчок. Викуп, с. 77); ***Пані*** *наша… висока*, ***огрядна****…* (Марко Вовчок. Ледащиця, с. 85). Риса *огрядність* у зображенні ЛТ «пані» також згадується в оповіданні «Над морем» Лесі Українки: *Вона* [пані] ***була огрядна****…* (Леся Українка. Над морем, т. 7, с. 181). ЛТ «пані» (поміщиця) в ХД XIX ст. постає переважно

огрядною жінкою, «пані» (особа привілейованого стану) – худорлявою: *Була то жінка* [пані Грозицька] *поверх 45 літ… з* ***подовгастим*** *і жовтим*, *мов пергамін*, ***лицем****…* (І. Я. Франко. Маніпулянтка, т. 18, с. 59); ***Пані*** *висока й* ***струнка****…* (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 625).

У творі «Четверта заповідь» А. Я. Чайковського натрапляємо на портретну характеристику пані, яка задоволена життям, викликає симпатію в автора і читачів. Зображуючи її, письменник акцентує увагу на кремезній статурі та правильних рисах обличчя: *То була* ***жінка*** [пані Підліська] *небільш 55 літ віку*, ***здорова і кремезна з правильними чертами та добродушним виразом лиця*** (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 358).

Слот «Вік». ХД дає уявлення про різні аспекти типажу «пані» (поміщиця). Пані, як правило, є жінкою похилого віку: *У нашої* ***старої пані****...* (Т. Г. Шевченко. Варнак, т. 2, с. 73); ***Старенька*** [пані] *вже*, *а на висках кучері*, *в перснях блискучих*, *у стрічках*, *то ніби й молодо глядиться* (Марко Вовчок. Одарка, с. 66); ***Стара пані*** *була не що*, ***сумирна*** *собі*, *– може*, *тому*, *що вже* ***благенька*** *була...* (Марко Вовчок. Інститутка, с. 256); ***Стара пані*** *немов одужала:* ***коливає з кімнати до кімнати****...* (Марко Вовчок. Інститутка, с. 257). У художній літературі XIX ст. представлена різновікова категорія типажу «пані» (жінка привілейованого стану): як молоді, так і старі: *Зараз за нею всунулась*, *ніби возом в'їхала*, ***середніх літ панія****…* (І. С. Нечуй-Левицький, Причепа, т. 1, с. 185); *– …Ой*, *мої* ***молоденькі пані****!* (І. Я. Франко. Маніпулянтка, т. 18, с. 75); *… промовила милим голосочком* ***молода пані*** *до свого чоловіка*, *– пійдемо додому на обід...* (Т. Г. Бордуляк. Жебрачка, с. 178−179); *– Ах*, *так! – промовила* ***старша пані****…* (Т. Г. Бордуляк. Жебрачка, с. 178).

Фрейм «Мовні та релігійні характеристики». Соціальному стану і соціальній поведінці пані, де превалює ознака злість, відповідає мовна характеристика цього персонажа: *Було*, *поки* ***лає*** *[пані]*, ***коренить*** *– несила моя*, *сльози ринуть*, *а наплачуся добре*, *утрусь...* (Марко Вовчок. Інститутка, с. 280). Не вирізняється позитивною оцінністю і мовлення *старої пані*: *... а* ***заговорить*** [стара пані] *– тільки* ***шам-шам***, ***одразу й не розбереш***; *так куди вже бійка! не на умі* (Марко Вовчок. Інститутка, с. 256). Щодо оцінності мовленнєвої поведінки пані, то показовим є ще

такий контекст: *Ох*, *як ви мене злякали*, *Іванихо! І нащо то ви завжди мені руки цілуєте*, *адже знаєте*, *що я не люблю того*, – ***мовила пані трохи гнівно і разом з тим збентежено*** (Леся Українка. Одинак, т. 7, с. 111) – прислівники *гнівно* та *збентежено* вступають у семантичний дисонанс у цьому контексті, що вказує швидше на позитивну оцінку автором образу пані.

Не оминули письменники XIX ст. типову рису жіноцтва балакучість, яка приписується «пані» (поміщиці): *Вискочила* ***пані****. Мабуть*, *бачили ви не раз і не два тих ляховок? Всі вони прудкі*, *та веселі*, *та говіркі. І ся така ж була. Як* ***почала вона говорити, то й за себе все сказала, і за нас одповістила****. Та так-то* ***хутко та шпарко****! Сама аж* ***ізвивається*** *перед нами* (Марко Вовчок. Одарка, с. 66).

Показовим є те, що, як правило, пані (особа привілейованого стану) була російськомовною. Однак у розмові пані з Павлом у драмі «Не судилось!» показано намагання її вивчати українську мову: [Пані:] *Невже ви думаєте*, *що* ***я не понімаю нових ідей****? Не... не... сочувствую им? Ужасно трудно*. [Павло:] *Та ви не трудіться*, *пані*, ***кажіть по-своєму****: гражданку ми вчили.* [Пані:] *Не кепкуйте!* ***Я хочу пересилити себе, хочу вивчитись****... своїй мові*... (М. П. Старицький. Не судилось!, с. 147). Для ЛТ «пані» характерним було вживання французької мови: ***Пані Гордієнкова*** *подивилась на Жоржика і скривилась.* ***– Qu'il est laid, vulgaire! – сказала вона по-французькому*** *до чоловіка…* ***Пані Гордієнкова трошки збентежилася, що я зрозумів її французьку фразу*** (М. П. Левицький. Шкільні товариші, с. 388).

Іноді пані говорила тихо, не дуже чутно: *В сінях чути було* ***притишений голос пані Підліської*** (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 365). Мовлення пані вирізнялось певною рішучістю, обдуманістю: ***Пані Підліська сказала рішучо***, *що його перед обідом не пустить* (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 368); ***Пані Підліська стала міркувати***, *як би себе забезпечити перед таким нещастям* (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 368); ***Рішуча мова пані Підліської вирішила все відразу*** (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 416).

Поданий контекст показує ставлення пані до релігії, а отже, актуалізує загальнолюдські цінності у структурі типажу: – *Доньцю! Може там які*

безбожности, *богохульства в цих книжках? –* ***сказала пані Підліська*** *дуже налякана. –* ***Бійся Бога! В нашому роді все були люде релігійні***… (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 419).

Фрейм «Дозвілля». У художній літературі XIX ст. зображено дрібне патріархальне дворянство. Відповідно до цього статусу джерелом доходу були дрібні заробітки, не цуралася пані здавати в найм кімнати, столувати кого-небудь за плату, навіть сама спостерігала за веденням сільськогосподарських робіт: *Половину будинку* ***пані оддавала якимсь паничам під найми***; *ще й* ***столувала*** *їх*, *– з того й жила*, *небога… Паничі скучати їй* [пані] *не давали: щодня*, *щовечора з нею бавились*, *то в* ***карти грали, то пісеньок співали****...* (Марко Вовчок. Ледащиця, с. 86); ***Пані***, *було*, ***на картах*** *столовникам* ***долю вгадує або що розказує***, ***іноді співає****...* (Марко Вовчок. Ледащиця, с. 92).

Аналіз художньої літератури досліджуваного періоду дає підстави стверджувати, що фрейм «Дозвілля» ЛТ «пані» (особи привілейованого стану) в підавстрійській літературі представлений досить побіжно. В О. Ю. Кобилянської натрапляємо на таку характеристику дозвілля пані: *Невеличке товариство… зібране у поважнім домі* ***пані Б****...****к***, *було сього вечора незвичайно оживлене.* ***Ведено дискусії про літературу, про штуку, театр, про містику****…* ***Балакано про жіноцтво і мужчин, а в кінці зійшло на «подружжя»****…* (О. Ю. Кобилянська. Ідеї, т. 3, с. 388); *Але я раз була у* ***пані Н.,*** *там було значне товариство* (О. Ю. Кобилянська. З юних літ Марії, т. 1, с. 516).

Текстовий матеріал наштовхує на думку, що розваги були типовим заняттям паній упродовж всього їхнього життя, як свідчить такий приклад: ***Пані Орелецька****… не покидала своєї звички улаштовувати* ***розривки*** *і* ***тарочки***, *бо при цих нагодах* ***любила згадувати давні часи із забавами у великих панів, де вона блистіла своїм дотепом, манерами і строями***, *на які сипав небіжчик повними руками срібло* (О. Ю. Кобилянська. Апостол черні, с. 54) – пані з ностальгією згадує своє минуле, проте автор протиставляє минуле і теперішнє, що в тексті виявляється відповідно в словах *забавами*, *великі пани*, *блистіла* та *розривки і тарочки.*

Фрейм «Місце проживання». А. Я. Чайковський детально зображує помешкання пані: *На цій улиці стояв* ***невеличкий домик пані Марії Підліської****, вдови-попаді. Домик був собі звичайний* ***з високим сторчачим дахом і однісеньким димарем****… В середині дому було всього* ***три кімнати і кухня*** (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 350–351); ***Пані Підліська*** *мала всього навсего цей* ***маленький домик*** *вартости на ті часи не більш 600 зл.* (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 357).

Отже, як свідчить здійснений аналіз, українська художня література XIX ст. зверталася до типажу «пані». У підросійській літературі превалює зображення небагатих дрібних дворянок. Відповідно до цього в літературі певне місце займає розкриття типажу «пані» (поміщиці) через стосунки з селянами. Вона постає пихатою, гордою, строгою, деспотичною, жорстокою і злою.

У літературі підавстрійської України ми спостерегли новий напрям зображення особи привілейованого стану – жінки-службовця. Їй притаманні такі риси, як працьовитість, знання справи, вміння організувати роботу, пунктуальність, дисциплінованість, дотримання порядку.

У ХД сформовані певні стереотипні уявлення про зовнішність пані. «Пані» (поміщиця) зображена, як правило, жінкою, схильною до повноти, «пані» (особа привілейованого стану) – худорлявою.

Важливим джерелом розкриття типажу «пані» стали мовні характеристики. Акцентується увага на тому, що пані (особа привілейованого стану) послуговувалася російською та французькою мовами, у вивченні української стикалася з певними труднощами.

ХД XIX ст. дає уявлення і про дозвілля пані. Зокрема, «пані» (особа привілейованого стану) показана в розмовах з рівними, ці питання стосуються літератури. Таке зображення контрастує з «пані» (поміщицею), де проведення часу приземлене – це гадання на картах, співи тощо.

3.5. Лінгвокультурний типаж «панна»

Типаж «панна» досить широко представлений в українському ХД XIX ст. (див. Додаток А, таблиця 5); (див. Додаток Б, таблиця 5).

Позначення «панна» є похідним від «пан». Слово «панна» не мало чіткої семантики. У словнику Б. Д. Грінченка панна – «1. Дѣва, дѣвица», 2. Барышня. Употребляется по отношенію къ дѣвушкѣ такимъ же образомъ, какъ слова пан, пані по отношенію къ мужчинѣ и женщинѣ» [ГСУМ, т. 3, с. 92]. У сучасних тлумачних словниках української мови це слово одержує таку інтерпретацію: «1. Молода незаміжня поміщиця або дочка пана (у 1 знач.) у старій Польщі, Литві, дореволюційній Україні і Білорусії. // перен., ірон., зневажл. Дівчина, яка виділяється розбещеною поведінкою, нетрудовими звичками, надто витонченими манерами і т. ін. // У дореволюційний час – дочка заможних батьків, хазяїв. 2. заст. Ніжна, тендітна або гарно вбрана дівчина. 3. Ввічлива форма звертання або згадування стосовно до молодих дівчат привілейованих верств населення старої Польщі, Литви, дореволюційної України і Білорусії» [СУМ, т. 6, с. 47].

З одного боку, це дочка пана, з іншого – це особа привілейованого стану. Спільним є те, що це молоді, неодружені дівчата. Ознака *неодружена* є характерною рисою ЛТ «панна». У літературі XIX ст. превалює за лексемою «панна» значення молода дівчина, яка належала до привілейованих верств населення: *Мале байстря… на придане Воно за* ***панною*** *пішло…* (Т. Г. Шевченко. Петрусь, т. 2, с. 214); *Він* [Ястшембський] *багато звів з розуму дівчат*, *багато любив* ***паннів****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 39); *До того він чув*, *що всі на його дивляться*, *проверчують очима*, *особливо Тачинська і* ***панни****…* (А. Я. Чайковський. Малолітній, с. 24); *– …Не гадайте*, *що я для жінчиного вуйка висватав* ***панну Підліську****...* (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 399).

Окремо можна виділити менш частотні значення типажу «панна»: панна – дочка заможних батьків: *Найду тобі рівню… Таки* ***панну***, *сину* (Т. Г. Шевченко. Сова, т. 1, с. 257−258); панна – ніжна, тендітна або гарно вбрана дівчина: *Дітвора*, *дивлячись на незнайому* ***панну***, *насторочилась якось* (Панас Мирний. Повія, с. 437); панна як ввічлива форма звертання до молодих дівчат привілейованих верств

населення: *Ах*, *боже*, *чого я турбуюсь*, ***панна*** *Юля вже знає до них дорогу...* (М. М. Коцюбинський. Як ми їздили до Криниці, т. 3, с. 8).

За частотністю вживання у структурі типажу «панна» виокремлено такі основні фрейми: «Зовнішні характеристики» (слоти: «Портретні характеристики», «Вік», «Одяг»), «Внутрішні моральні характеристики», «Освітні та мовні характеристики», «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Дозвілля», «Місце проживання».

Фрейм «Зовнішні характеристики». Слот «Портретні характеристики». Найпоширенішим фреймом у розкритті типажу «панна» є фрейм «Зовнішні характеристики». Для письменників XIX ст. типовими характеристиками зовнішності панни є врода, білолиція, кучеряве волосся, високий зріст: *То була* ***висока гарна панна*** *за двадцять років*, *русява, біла, з рожевими щоками...* (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 58); *Вся* ***русява*** *голова була в розкішних локонах*, *а дві білі рожі… надавали незвичайно делікатний колорит її* [панни] ***білому лицю*** *та червоним,* ***як рожеві пуп'янки, губам*** (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 58); *…пан Ястшембський ожениться з* ***кучерявою панною*** (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 59); *Від часу до часу* ***панночка відділяла пасмо свого чудового чорного волосся*** (Леся Українка. Над морем, т. 7, с. 171).

В іншому прикладі зображення гарної зовнішності, привабливих рис обличчя співвідноситься з інформацією про спритність, моторність, жвавість панянок: *Подобається мені*, *як усі* ***гарненькі, проворненькі панни***, *– сказав Леонід Семенович* (І. С. Нечуй-Левицький. Поміж ворогами, т. 6, с. 210). Також краса *панни* може поєднуватися з розумом: *Згадали багато* ***панів гарних і розумних***, *але в кожної знаходили що-небудь негарне, що-небудь не до вподоби* (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 111). *Панночка* в уяві наймичок дуже красива дівчина: *Діждали* ***панночки***, *приїхала... І що ж то* ***за хороша з лиця була****! І в кого* ***вона така вродилася****!* (Марко Вовчок. Інститутка, с. 257). Риса *вродливість* панни акцентована у творах І. К. Карпенка-Карого, Лесі Українки, Ю. А. Федьковича, А. Я. Чайковського: [Шмигельський:] ***Прекрасна панна*** *Зося…* (І. К. Карпенко-Карий. Сава Чалий, т. 2, с. 259−260); [Потоцький:] *О*, *яка* ***панна прехороша*** (І. К. Карпенко-Карий. Сава Чалий, т. 2, с. 275); *Перша* ***панночка гарненька****…*

(Леся Українка. Блакитна троянда, т. 3, с. 55); – *Так є*, ***панночко*** *моя гречна*, *– кажу я*, *а тут так і задивився на* ***вроду її прекрасну та на стан її препишний!*** (Ю. А. Федькович. Опришок, т. 2, с. 101); – ***Панна Клявдзя гарна,*** *як найкраща шляхтянка...* (А. Я. Чайковський. У чужому гнізді, с. 92).

На думку Л. О. Ставицької, «поняття жіночої фізичної краси і привабливості належить до високопоцінюваних в українській мовній картині світу, адже краса для жінки – це запорука щасливої долі, вдалого заміжжя, службового просування та ін.» [361, с. 77].

Важливою характеристикою зовнішнього опису типажу ЛТ «панна» є хода. Індивідуально-авторська метафора «диво» вживається в повісті «Бурлачка» І. С. Нечуя-Левицького на позначення панни, яка має вишукані манери: *Вона жила у Варшаві*, *– говорили тітки*, *– ти тільки подивись*, ***як вона ходить, як говорить, як держить стан***. ***Це диво, а не панна*** (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 58). Порівняння *панна походжала*, *як пава* вживається в переносному значенні з позначкою розмовне щодо «жінки з гордовитою поставою і плавною ходою» [СУМ, т. 6, с. 7]: ***Панна*** *Броніслава* ***походжала*** *по залі*, ***як пава*** (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 59).

Слот «Вік». Іншою облігаторною рисою типажів, позначуваних словом «панна», є молодість. Про це, зокрема, свідчить поширеність уживання поряд зі словом панна означення *молода*: *…на вечорі буде…* ***молода панна****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 58); *…на лавці сиділи* ***молоді панни****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Над Чорним морем, т. 5, с. 103); ***Молоді панни****… сиділи рядочком в кутку коло п'яніна* (І. С. Нечуй-Левицький. Поміж ворогами, т. 6, с. 167); *Гощинська –* ***панна***, *сирота*, ***25 літ*** (Леся Українка. Блакитна троянда, т. 3, с. 7). Інші приклади вербалізують ознаку віку не лише за допомогою прикметника, а й через іменникову лексему *панночка*: *Іваниха тихесенько увійшла до кімнати*, *де стояли* ***молоді панночки****…* (Леся Українка. Одинак, т. 7, с. 113); *Леся –* ***молода панночка****…* (М. П. Старицький. Чарівний сон, т. 4, с. 538); *«…Дайте шажок*, *Христа ради!» додала* ***молода панночка*** *і тяжко зітхнула* (Т. Г. Бордуляк. Жебрачка, с. 176).

У творах І. С. Нечуя-Левицького натрапляємо на розмовну форму *панянка* – «те саме, що панна» [СУМ, т. 6, с. 54], яка вживається на позначення молодої дівчини: *«Одже ж моя ятрівка поводиться зовсім-таки просто й природньо*, *як поводяться* ***сьогочасні молоді панянки-лібералки****»* (І. С. Нечуй-Левицький. На гастролях в Микитянах, т. 8, с. 15).

Леся Українка підкреслює вікову характеристику панни, яка досягла зрілого віку і вже не дитина: [Хлопець:] *…вона була підлітком «невдячного віку»*, *а тепер*, *оце літом*, *зустрівся з нею*, *ледве пізнав:* ***доросла панна*** (Леся Українка. Прощання, т. 3, с. 120).

Стара панна в повісті «Бурлачка» І. С. Нечуя-Левицького – це немолода жінка, яка не була одружена. На відміну від зображення вроди молодої панни, опис літньої зосереджено на її поведінці, яка виявляється в негативних діях: «сказала зі злістю», «витріщила очі» тощо: ***Панни*** *й Ястшембський* ***повитріщали*** *на Василину очі…* ***Грубий тон старої панни*** *обидив її...* (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 52); ***Старі панни скоса поглядали*** *на її чудові очі. Очі блищали*, *як у вовчиці* (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 53); ***Старі панни закидали небожів кабінет валізами*** *та скриньками…* (І. С. Нечуй- Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 53); *…****Старі панни повитріщали на їх очі*** (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 51−52); −*…Ти наймичка*, *– так і знай свою службу… – сказала* ***із злістю стара панна, завидуючи красі простої мужички*** (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 52).

О. Ю. Кобилянська в оповіданні «Він і Вона» зображує панну, яка не хоче одружуватися, однак їй не подобається, коли називають старою панною (старою дівою): *Щодо мене*, *то я не віддамся ніколи*, *хоч* ***старі панни*** *для мене найнесимпатичніший елемент. Але я не останусь* ***старою панною****; буду собі так − незамужня женщина*, *а се щось зовсім іншого...* (О. Ю. Кобилянська. Він і Вона, т. 1, с. 439).

Слот «Одяг». Певною мірою знайшли відображення в ХД уявлення про одяг. Панни одягалися у вишукані сукні різних кольорів, зазвичай прикрашені бантом, мереживом, шовковими стрічками тощо: *Вона* [панна] *була вся в* ***чорному*** *й тільки*

на тоненькій шиї червоніла вузька ***червона оксамитова стьожка*** (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 58); ***Чорна сукня*** *міцно обхоплювала її* [панни] ***повні плечі*** *й зменшувала* ***повну її постать*** (І. С. Нечуй-Левицький, Бурлачка, т. 2, с. 58); *...При кожному ступіні вона* [панна Броніслава] *вся трусилась… дрижав* ***чудовий бант на талії з чорного кружева та білих шовкових стрічок****. Тільки* ***важкий шлейф чорної сукні*** *не трусивсь і волочився за нею...* (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 59); *Вони* [панни] ***позачісувались, поприбирались в гарні сукні****, в квітки та стрічки…* (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 53); *Тільки* ***її*** [панни Густі] ***біла сукенка*** *виднілась йому, бо майже доторкалась його, і* ***легесенький, ледве чутний, освіжаючий запах резедової помади ішов від її шовкового золотистого волосся, сплетеного в дві товсті коси, що спадали на її рамена*** (І. Я. Франко. Не спитавши броду, т. 18, с. 352−353); *...і молоденька, також* ***вельми гарна і зі смаком убрана панночка****…* (Т. Г. Бордуляк. Жебрачка, с. 176).

Велику увагу панночка приділяє своєму зовнішньому вигляду, любить обнови, про що й пишуть Леся Українка і Марко Вовчок: *…я* [панночка] ***вам покажу свої обновки****!* (Леся Українка. Над морем, т. 7, с. 189−190); *− Купіть мені* [панночці], *бабусечко, по* ***новій моді убрань хороших****!* (Марко Вовчок. Інститутка, с. 258); *Стара скрині з комори викочує та оксамити, рубки тонкії вибирає, та кроїть, та* ***приміряє на панночку****.* ***Панночка аж підскакує****, аж із* ***радощів червоніє*** (Марко Вовчок. Інститутка, с. 260).

Фрейм «Внутрішні моральні характеристики». Відповідно до значення «неодруженість» приділяється певна увага ситуаціям флірту панночок із паничами. Панна зображена у стосунках як з хлопцями свого кола, так і з простими дівчатами. Відповідно до ситуацій риси панни змінюються: у спілкуванні з паничами – це етикетні стосунки. І. С. Нечуй-Левицький приписує панні такі риси, як делікатність і поважність: ***делікатна,*** *як дитина, весела й* ***поважна****, як щира аристократк*а (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 58).

Леся Українка в драмі «Осіння казка» зосереджує увагу на таких рисах панни, як безтурботність, незатьмареність: [Пряха:] *Колишня босоніжка – то дарма, зато*

*тепера – **найясніша панна** і дама серця нашого владаря»* (Леся Українка. Осіння казка, т. 3, с. 194).

І. С. Нечуй-Левицький акцентує увагу на вмінні панни подобатися чоловікам: *Прушинський*, *Хшановський*, *Мошицький й інші паничі не оступались од **панни** Броніслави. Ястшембському **вона сподобалась**…* (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 58); *Ястшембський*, *чудово убраний*, *з русявими завитими кучерями*, *з вусами*, *позакручуваними в кільця*, ***не оступався од панни** Броніслави ні на ступінь* (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 58).

І. Я. Франко виокремлює такі риси панни, як незалежність, самодостатність. Для підтвердження цієї думки наводимо репліку героїні в дискусії на тему емансипації: *Прийду зі служби*, *з'їм обід*, *часом передрімаюся троха*, *читаю*, *піду на лекцію – і так минає день за днем. І я щаслива*, *бо*, *невважаючи на ту ніби неволю*, *а властиво на ті тісно означені рами*, *в яких обертається моє життя*, *я* [панна] *чую себе **незалежною***, *чую що **жию власною працею***, *що **не впадаю нікому тягарем, не дбаю ні про чию ласку*** (І. Я. Франко. Маніпулянтка, т. 18, с. 76).

В іншому контексті йдеться про те, як молода панна уявляє своє майбутнє: *В перспективі перед нею* [панною] *рисується по кількох або кільканадцятьох літах служби **самостійний поштовий уряд** десь на провінції*, ***маленький домик** з маленьким огородцем у малім місточку*, *квітки перед вікнами*, *стара служниця в кухні і **тиха самітна світличка*** (І. Я. Франко. Маніпулянтка, т. 18, с. 36). Виділені епітети свідчать про бажання Целіни зробити професійну кар'єру (*чую себе **незалежною***) та про відсутність у цій перспективі чоловіка (*жию **власною** працею*). Як влучно спостерегла М. Госовська, для XIX ст. це була «новаторська соціальна модель». Зазначені факти дають підставу стверджувати, що в зображенні героїні автор «виходить за межі узвичаєного статусу жінки в суспільстві і пропонує нову матрицю гендерної ідентифікації». Однак панна Целіна не відверта противниця «чоловічого рамена», для неї основною є «гармонія характерів, темпераментів, симпатій». І. Я. Франко вибудовує образ жінки, яка здатна «обстоювати свої права, протистояти домашньому насильству, рятуватись від соціальної незахищеності тощо» [68, с. 73].

Аналіз художньої літератури виявив, що переважно в спілкуванні з паничами панни дотримуються певних правил та умовностей світського життя, які повністю зникають у спілкуванні з простими жінками, дівчатами. Панна у поводженні з ними здебільшого одержує негативні характеристики – вередливість, розбещеність, схильність до вихваляння: – *Ось подивіться! – гукнула* ***панночка*** *до мене, – ви вже там скінчили? Ну, то йдіть сюди на пораду. От оця біленька: матерія гарна, а пошита – мішок мішком. Проклята швачка, щоб їй пусто! ...****Панночка почала приміряти і показувати мені одно убрання за другим, гостро критикуючи їх та вкупі з тим пильно придивляючись, яке враження робить на мене її великий гардероб*** (Леся Українка. Над морем, т. 7, с. 169−170); – ***Ідіть лиш до мене! киньте к бісу ті журнали, рятуйте живу людину!*** *– Кого рятувати? хто гине? – спитала я. –* ***Мене*** [панночку] ***рятувати! я гину від нудоти! – в голосі панночки бриніла нервова нотка*** (Леся Українка. Над морем, т. 7, с. 178). Леся Українка вустами персонажа характеризує вередливу панночку: *– Коли ви питаєте моєї думки... – почала я, але панночка знов перебила: – Звичайно, я не схотіла і не поїхала; тоді він розізлився і ляпнув:* ***«З вами, “светскими барышнями”, чиста нудота – воловодіння безконечне! Не вмієте ви бути ні до кінця цнотливими, ні до кінця розпусними, але все наполовину». Так і сказав: «розпусними»! Нахал! за кого він мене має?*** (Леся Українка. Над морем, т. 7, с. 178−179). Рису «вередливість» панночки виокремлює Марко Вовчок, наділяючи її негативними оцінними конотаціями: *– ...Боже мій! Чого се понакуповували?* ***Я*** [панночка] ***сього не хочу! Їдьте та змініть! Мені такого не треба!*** *От добро вишукали! Знов їде він, міняє. Або так. Хоче він води напитись, – вона: –* ***Не пийте, не пийте****! – Чому? –* ***Я не хочу! Не пийте****! – Та коли ж я хочу пити! –* ***А я не хочу!*** (Марко Вовчок. Інститутка, с. 268); *Ввійшла; а* ***панночка*** *стоїть перед дзеркалом і вже усе зриває з себе. – Де се бігала?* ***Швидше мене розбирай!.. Швидше: я спати хочу!*** (Марко Вовчок. Інститутка, с. 259); *Я розбираю, а вона* [панночка] *все покрикує на мене: –* ***Та хутче ж бо, хутче!*** *Кинулась на ліжко: –* ***Роззувай!.. А вмієш ти волосся звивати?*** *– питає* (Марко Вовчок. Інститутка, с. 260). Марко Вовчок приписує панночці й такі риси, як пихатість і самозакоханість: *А* ***панночка й голову задерла****, і*

виступає так, *наче вже вона княгиня великородна* (Марко Вовчок. Інститутка, с. 260); *То* ***до одного дзеркала скочить, то у друге зазирне***; *склянку води візьме*, *то й там* ***любує, яка вона*** [панночка] ***хороша*** (Марко Вовчок. Інститутка, с. 260).

Самокритична панночка називає себе егоїсткою, яка дбає лише про своє, про це свідчить такий контекст: − ***Кажуть, я егоїстка***... ***Правда, я можу робити тільки те, що мені приємно.*** *Тільки я часом не знаю*, *що власне мені приємно*... ***А що до того, то мені тільки досадно на себе: я поводилась, як дурна «девчонка», і він може подумати, ніби я справді за ним гину, а мені «наплевать»!*** *Се був перший різкий вираз у неї за весь вечір* (Леся Українка. Над морем, т. 7, с. 187).

Панночка у Марка Вовчка може з усього викрутитися, ошукати людей, ввести їх в оману, обдурити: *Я* [панночка] *зо всього* ***викручусь, іще й їх*** [людей] ***оступачу***, *– он як*, *бабусю!* (Марко Вовчок. Інститутка, с. 258); *Ми дівчата*, *зглядуємось: чого там* ***панночки*** *нашої не навчено! А найбільш*, *бачця*, ***людей туманити****!* (Марко Вовчок. Інститутка, с. 258).

Автор підкреслює контраст між зовнішньою красою панночки, її «вихованістю» та злою і жорстокою внутрішньою сутністю: ***Стоока*** *наче вона* [панночка] *була*, *все бачила*, *всюди*, ***як та ящірка***, *по хутору звивалась…* (Марко Вовчок. Інститутка, с. 278); *Лучче б жару червоного у руку набрала*, *як мені довелось туманіти коло її* [панночки] *русої коси!*.. ***І така, і онака, і геть-пріч пішла, і знов сюди поступай; і пхати мене, і наскакувати на мене***, *− аж я злякалась! Та* ***репече, та дзвякотить, та тупоче-тупоче, а далі як заплаче****!*.. *Я в двері*, *а вона за мною в сад: «****Я тебе на шматки розірву! Задушу тебе, гадино****!» Оглянусь я на неї*, *−* ***страшна така зробилась***, *що в мене й ноги захитались.* ***Вона мене як схопить за шию обіруч!***.. (Марко Вовчок. Інститутка, с. 262); *Прийду*, *було*, *її* [панночку] *вбирати*, *то вже якої* ***наруги*** *я од неї* ***не натерплюся!***.. *Вона мене й* ***щипає, і штирхає, і гребінцем мене скородить, і шпильками коле, і водою зливає***, *− чого*, *чого не доказує над моєю головонькою бідною!* (Марко Вовчок. Інститутка, с. 262); *Та кричить же то*, *боже! Аж* ***задихалась, штовхає мене, за рукав смикає****... Годинонько ж моя! Як вона* [панночка] ***охижіла, яке страшне зробилося в неї те личко гожеє!***.. (Марко Вовчок. Інститутка, с. 264).

У наведених контекстах актуалізовано загальнолюдські цінності (відсутність любові, милосердя, поваги) та станово-класові (вивищування себе над іншими за ознакою соціального походження і матеріальним становищем).

Фрейм «Освітні та мовні характеристики». З провідною рисою *молодість* також пов'язана реалізація фрейму «Освітні характеристики». ЛТ «панна» (панночці) притаманна освіченість: [Дося:] *А як* ***паночка ловко говорять по-простому*** *– й не забули!..* [Буфетчик:] *Чого ж би вони забули? На те вони людина.* [Дося:] ***У них і книжки є такі, з котрих вони читають по-простому****...* ***До всіх двірських вітаються, та так хороше*** (М. Л. Кропивницький. Перед волею, с. 362); [Дося:] *Ще тільки це* ***панночка наша приїхали з учення****, і вже такий бенкет, а що ж то буде, як заміж видаватимуть?* (М. Л. Кропивницький. Перед волею, с. 358); − *…Вона* ***вчилась у київському інституті****, але* ***московство до неї не прилипло****. ...****Це диво, а не панна*** (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 58).

Леся Українка з погляду персонажа характеризує панночку, яка мало читає: [Лікар:] *…Ех,* ***панночки****,* ***панночки****!* ***Бідовий народ! Прочитає останнє слово науки і думає, що вже всю мудрість глинула. По-моєму, чим менше панночка книжок читає, тим краще*** (Леся Українка. Блакитна троянда, т. 3, с. 49). Панночці подобається, щоб книжку їй хтось читав; вона захоплюється більше зарубіжними творами, менше її цікавить російська література: – ***Е, ні, читайте, читайте, се так інтересно! як вам не сором – на самому цікавому місці взяли і покинули!*** *... – Я розглянула книжки, все більше французькі: «Demi vierges», «Contes jaunes», «Pour lire au bain»... Були і російські: «Рассказы» Лейкіна, романи Ясинського...* (Леся Українка. Над морем, т. 7, с. 187−188); *– А що, принесли книжку? – зустріла вона мене. – Принесла. – Яку? –* ***Тургенєва****. – А, Тургенєва... – протягла вона* [панночка] ***апатично*** (Леся Українка. Над морем, т. 7, с. 188); *– Простіть, справді, я повинна була б думати, що, може ж, ви його недавно перечитували. –* ***Перечитувала? Ні, я*** [панночка] ***його не читала. У нас «класиків» проходили тільки до Пушкіна*** (Леся Українка. Над морем, т. 7, с. 189).

Марко Вовчок у повісті «Інститутка» акцентує увагу на ставленні панночки до навчання, яке для неї було «неволею», крім вивчення французької мови, музики і

танців. Вона шкодує, що марно витратила час, навчаючись в інституті: – *Ай, бабусечко! Що там розказувати!* ***Нуда така****! ...Добре вам, бабуню, було тут жити на волі*; *а* ***що я*** [панночка] ***витерпіла за тим ученням****!..* ***І не нагадуйте мені його ніколи!*** (Марко Вовчок. Інститутка, с. 257); – *Ох, бабусечко****! І морено, й мучено*** *нас – та все* ***дурницею****. І те вчи, і друге, й десяте, й п'яте... товчи та товчи, та й товчи!..* ***Нащо мені*** [панночці] ***те знати****, як по небу зорі ходять або як люди живуть поза морями та чи в їх добре там, та чи в їх недобре там? Аби я знала, чим мені себе між людьми показати...* (Марко Вовчок. Інститутка, с. 258); – *Е, бабуню!.. – защебетала* ***панночка****. –* ***До французької мови і до музики добре і я бралась****, – до танців тож... І тим, що учать –* ***нуда****, і тим, що вчаться –* ***біда****.* ***Багацько часу пропало марно****!* (Марко Вовчок. Інститутка, с. 258); *А про ту* ***заморську нісенітницю****, то я* [панночка] *в* ***одно ухо впускала, а в друге випускала,*** *та й* ***зовсім-таки не знаю****. Цур їй!* (Марко Вовчок. Інститутка, с. 258).

У деяких текстових фрагментах прослідковуємо певні феміністичні настрої панн: *Одні* ***панни встоювали*** *за те, щоб* ***добувати передніше за все вищої просвіти***; *Надя стояла на тому, що економічне питання найпотрібніше*; *другі говорили проти деспотизму* (І. С. Нечуй-Левицький. Над Чорним морем, т. 5, с. 110); *Молоді товаришки* [панни] *Мурашкової сходились частенько в домі старої Зої, щоб* ***читать в гурті нові наукові книжки****. Тут вони* [панни] *на волі* ***перечитували усякі нові книжки, й наукові, й контрабандні, обмірковували перечитане, змагались за принципи, складали й вироблювали собі вольні пересвідчення****, за очима своїх консервативних батьків, за очима ще консервативніших і суворих матерів.* ***Вольна розмова, вольні думки, жарти на волі, а то й веселі співи часто лилися тут****, як* ***вольний весняний шумливий потік*** *ллється в зелених берегах. Усі* ***молоді панни були або українки****, або були з мішаних по* ***національності*** *сімей* (І. С. Нечуй-Левицький. Над Чорним морем, т. 5, с. 107) – у структурі ЛТ «панна», як свідчить наведений контекст, концептуалізується поняття «воля», що в поєднанні з порівнянням *як вольний весняний шумливий потік* та згадкою про національну належність недвозначно апелює до одвічного прагнення української інтелігенції до волі та національного пробудження.

Марко Вовчок також акцентує увагу на яскравій мовній характеристиці панночки, яка ласкаво промовляє до паничів, запобігаючи перед ними, улесливо звиваючись: *Вийде* [панночка] *до них* [паничів], – ***ляскотить по-пташиному***, ***привітна, люба****... Вона ж між ними мов тая* ***перепеличка***, *звивається* (Марко Вовчок. Інститутка, с. 264). У веселому настрої панночка любить багато говорити: ***Панночка така весела, балаклива***; *очі блищать…* (Марко Вовчок. Інститутка, с. 268).

Опис мови ЛТ «панна» доповнюється характеристикою її поведінки: *Поввіходили* ***панни***, *посідали... Знов* ***погомоніли*** *трохи і* ***знов замовкли****...* (І. С. Нечуй-Левицький. Причепа, т. 1, с. 155) – дієслова, використані автором, створюють атмосферу розважливості, статечності, поміркованості.

Менш частотними є фрейми «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Дозвілля» та «Місце проживання».

Фрейм «Соціальний стан і соціальна поведінка». У ХД XIX ст. представлені переважно заможні панни: *«Приберися*, *Стасю*, *чепурненько*, *бо* ***панна****...* ***має більше двадцяти тисяч карбованців в київських банках****»*, *– писали тітки* (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 58); ***Це диво, а не панна. А карбованці! Кому їх тепер не треба!*** (І. С. Нечуй-Левицький. Бурлачка, т. 2, с. 58); *Уся* [панночка] *в рантухах да у* ***намистах золотих!****..* (Ю. А. Федькович. Опришок, т. 2, с. 101).

Фрейм «Дозвілля». Фрейм «Дозвілля» представлений у ХД XIX ст. побіжно. У повісті «Малолітній» А. Я. Чайковського основним заняттям панночок був спів: *Обі* ***панни*** *Тачанські* ***дуже гарно співали***, *у Андрія був теж нічого голосок. Та поки* ***співали пісеньок панських***, *котрими саме «пташок» начинається*, *він мовчав* (А. Я. Чайковський. Малолітній, с. 25); *За те вона* [панна] ***співає гарно*** *мов соловій. Особливо цю* ***пісоньку про мужика***, *яка йому дуже подобалася…* (А. Я. Чайковський. Малолітній, с. 28).

Фрейм «Місце проживання». Лише в поодиноких прикладах є згадка про те, що панни проживали у великому розкішному будинку: [Дося:] *…Цитьте! Ондечки* ***панночка вертаються в хороми*** (М. Л. Кропивницький. Перед волею, с. 373).

Отже, типаж «панна» є частотним для українського ХД XIX ст. підросійської України, у підавстрійській Україні він майже не представлений. Назва «панна» поєднує два типажі: «дочка пана» та «особа привілейованого стану». Спільною рисою для ЛТ «панна» є не лише те, що це нащадок панів, а й дівчина молодого віку. Найпоширенішим фреймом у розкритті типажу «панна» є «Зовнішні характеристики». Панна, як правило, зображена вродливою, білолицею дівчиною, високою на зріст. Типаж «панна» представлений у ситуації спілкування з паничами – це етикетні стосунки, дотримання певних правил та умовностей світського життя. З простими жінками, дівчатами цей ЛТ набуває негативних характеристик, де переважають таки риси, як вередливість, розбещеність, схильність до вихваляння, пихатість, самозакоханість тощо. Іноді в художніх текстах акцентовано увагу на освітніх та мовних характеристиках панни, що актуалізує станово-класові цінності. Дуже рідко в ХД можна натрапити на описи майнових характеристик, дозвілля та місця проживання панн.

3.6. Лінгвокультурний типаж «селянин»

В українській етнокультурі типаж «селянин» належить до найважливіших позитивних персонажів. Він має виразні понятєві, образні та ціннісні ознаки. Детально описано життя українського селянства в історичній науці. Проаналізовано ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) (Ю. П. Присяжнюк) [306], досліджено селянство України в перші десятиріччя XX ст. (О. В. Михайлюк) [256], розглянуто проблеми політичної культури українського селянства в добу Центральної Ради (1917–1918 рр.) (В. С. Лозовий) [222], проаналізовано проблеми релігійних вірувань українських селян XIX – початку XX ст. в контексті адаптації хліборобської спільноти до польських і російських модерних впливів на Правобережжі, підкреслено, що саме в такий спосіб модернізація торкалася тільки верхніх ментальних пластів традиційних уявлень і манер поведінки (Р. М. Орищенко) [281].

Типаж «селянин» належить до найчастотніших образів у ХД XIX ст. підросійської та підавстрійської України (див. Додаток А, таблиця 6); (див. Додаток Б, таблиця 6).

Розглянемо поняттєві характеристики, які фігурують у структурі типажу «селянин». Під поняттєвими ознаками М. В. Піменова розуміє «семи і семеми слова-репрезентанта концепту, відображені в тлумачних словниках сучасної мови. Значення слів, подані в таких словниках, визначають не всю сукупність пізнаних ознак предметів чи явищ, а тільки ті з них, які допомагають відрізнити один предмет від іншого. У різних словниках наводиться лише частина поняттєвих ознак слова – репрезентанта концепту. Щоб виявити всі поняттєві ознаки концепту, варто звернутися до багатьох словникових статей» [289, с. 18].

Типаж «селянин» у лексикографічних працях одержує такі характеристики. У «Словаре книжной малорусской рѣчи. Рукописи XVII вѣка» П. І. Житецького читаємо: «Селянинь – поселянинъ» [ЖСКМР, с. 82]; «селяне – народніи поселяне, ниварѣ, особници» [ЖСКМР, с. 82]. Пор. також синонімічні зіставлення: «хлопъ – поселянинъ, селянинъ, селникъ» [ЖСКМР, с. 98]; «веснякъ – поселянинъ» [ЖСКМР, с. 12]. У «Малоруско-нїмецкому словарі» (укладачі Є. Желехівський та С. Недільський) також подано ці дві лексеми: «Селюк, m. Dorfbewohner, Landmann Bauer, m. селючка, f. Bäuerin, f. Селянин, m. селянка, f.s. Селюк, селючка» [МНС, с. 859]. Подібні синонімічні об’єднання спостерігаємо в «Словаре русско-галицком» (укладач А. Гурт), а також у «Словаре росийсько-українськом» (М. Уманець, А. Спілка): «сельчанинъ, селянинъ = селянин, селюк С.З.Л.» [ГСРГ, т. 4, с. 21; УССРУ, т. 4, с. 21]. У словнику В. І. Даля ця лексема пояснюється за допомогою таких синонімів: селянин – «стар. поселянинъ, крестьянинъ, сельскій хозяинъ, пахарь; сельскій житель» [ДТС, т. 4, с. 172]. Словник Б. Д. Грінченка містить таке тлумачення слова *селянин*: «поселянинъ, крестьянинъ» [ГСУМ, т. 4, с. 113]. «Малороссійско-червонорусскій словарь живаго и актоваго языка» Ф. М. Піскунова також фіксує синонімічне зближення слів «селюк – поселянинъ» [ПМЧС, с. 234], «селючка – поселянка» [ПМЧС, с. 234]. «Опытъ русско-украинского словаря» М. Левченка подає лексему «селянинъ – селюк; (женс.) – селючка» [ЛОРУС, с. 145].

У сучасних словниках української мови слово *селянин* інтерпретовано так: «житель села, основним заняттям якого є обробіток землі» [ВТССУМ, с. 1305; СУМ, т. 9, с. 119]. Зокрема, енциклопедичні словники формують інтерпретаційну зону типажу. В «Енциклопедичному словнику символів культури України» (за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, В. В. Куйбіди) читаємо: «Суперечливість антагоністичного суспільства з його приватною власністю породила двоїсту психологію селянина – трудівника й дрібного власника, як і суперечливо двоїсту природу сім'ї взагалі, і двоїсту фігуру батька...» [ЕССКУ, с. 45]. В «Універсальному словнику-енциклопедії» *селяни* – «трудящі, зайняті сільськогосподарським виробництвом; одна з основних верств суспільства, яка поступово скорочується у зв'язку із розвитком сучасних сільськогосподарських технологій» [УСЕ, с. 1217].

Важливі уточнення щодо образу селянина дають різноманітні наукові дослідження, які містять соціокультурні довідки про населення описуваного періоду. Наприкінці XVIII ст. на теренах України серед українців переважали селяни, які працювали біля землі, проживали в селах і не поспішали ставати містянами. Хоча промислова революція поступово впливала на цю ситуацію, проте наприкінці XIX ст. найбільший відсоток українців усе ще становили сільські мешканці.

А. Заярнюк в історичній розвідці «"Селянство" як категорія соціально-історичного аналізу (на прикладі Східної Галичини XIX ст.)» простежив певні трансформації як самих термінів, так і їх конотацій до термінології опису селян, якою послуговувалися в українській інтелектуальній дискусії XIX ст. «До 1848 р. про селян говориться як про "підданих", інколи вживається польське "хлоп" чи українське "господар". У 1848 р. домінуючим стає "селянин"» [116, с. 552]. З появою у 1870-х рр. молодшого покоління радикальних і народовецьких діячів ситуація змінюється: «Радикали взяли на озброєння слово "хлоп", яке мало чіткі соціальні конотації і передбачало протиставлення "панам" і всьому "панському". Звідси і "Хлопська бібліотека", і "хлопські радикали" чи "хлопи-радикали"». Як зазначає А. Заярнюк, радикалам одразу порадили не вживати стосовно селян термінів, які б підкреслювали їхню соціальну нижчість. Зокрема, Леся Українка

цілковито заперечувала використання слова «мужик», яке запропонував М. І. Павлик, вказуючи на пейоративні конотації цього терміна [116, с. 552].

Основними групами сільського населення «в дореформений період були поміщицькі та державні селяни (крім них існувала ще незначна кількість удільних селян)» [28, с. 238]. Поміщицькі селяни переважали в Східній Україні, Правобережній, а державні – на Лівобережжі та Півдні України. Ренти (відробіткова, грошова та натуральна) були основними формами експлуатації. «Незважаючи на те, що закон 1797 р. офіційно встановлював 3-денну панщину, на практиці вона становила 4–6 днів на тиждень. Крім того, селяни повинні були відробляти і додаткові повинності (будівельні дні) та сплачувати натуральний і грошовий оброк» [28, с. 238]. Державних селян вважали вільними, їх поділяли на дві групи за основними повинностями: ті, які платили оброк, і ті, що залишалися на так званому господарському становищі [28, с. 238].

Як зауважує історик О. Д. Бойко, значна кількість селянських господарств мала земельні наділи, які були розмірами менші за 10 моргів. «Для сплати податків та забезпечення потреб сім'ї необхідно було мати не менше 5 десятин на ревізьку душу» [28, с. 238]. До середини XIX ст. селяни не мали достатньо землі, щоб забезпечувати свої сім'ї. У цей час на західноукраїнських землях відбувається подальше посилення поміщицького гніту: збільшено панщину, введено додаткові повинності, що спричинило зростання соціального напруження в суспільстві [28, с. 241].

Отже, основними групами сільського населення в дореформений період були поміщицькі та державні селяни; вони мали відробляти додаткові повинності (будівельні дні) та сплачувати натуральний і грошовий оброки. Це знайшло відображення в ХД XIX ст.

У розвитку селянства відбулися значні зміни: 1861 р. – відміна кріпосного права в Росії, 1848 р. – на Буковині. Відповідно до цього типаж «селянин» поділяється на два типажі: «селянин дореформеного періоду» і «селянин пореформеного періоду».

Проаналізуємо **ЛТ «селянин дореформеного періоду»**. Він зображений у процесі праці. У структурі цього типажу виділено лише три фрейми: «Внутрішні моральні характеристики», «Освітні характеристики», «Соціальний стан і соціальна поведінка».

Фрейм «Внутрішні моральні характеристики». У поданому контексті спостерігаємо моральні риси – селянин підкоряється долі, не чинить опору, відсутні бунтарські характеристики. Ключовою рисою в цьому контексті є смирення селянина і відданість роботі, його мовлення відображає його відчуття приреченості: ***Я*** [селянин] ***косю ваші лани та й забуваю не лиш за діти, але за себе не памнєтаю!*** *...Так, люде, ви самі* ***знаєте, яке наше житє***... (В. С. Стефаник. Кленові листки, с. 124). В іншому контексті домінувальним є концепт «смирення». Репліка селянина свідчить про його покірність долі, бачення страждань, які він сприймає як невідворотність свого життя, як повинність: *…з* ***мужиком*** [селянином] *то так си має: шо де* ***у світі є найгірше, то він має то спожити, шо де у світі є найтєжче, то він має віконати***... (В. С. Стефаник. Кленові листки, с. 122).

ЛТ «селянин» зображений у взаємовідносинах з паном. С. В. Руданський змальовує мужика (селянина), якого пани вважають нерозумним, глузують з нього: ***Поклонився асесорам Мужик-неборак*** [селянин], *Асесори йому кажуть: «Пашол вон, дурак! На слово тєбє повєріть?! Екой дуралєй! Прівєді для показанья Восєм душ людєй!»* (С. В. Руданський. Лошак, т. 1, с. 108); *Везе* ***мужик*** [селянин] *проти свята Сіно продавати... Ото пан його й питає:* «Co wieziesz, Iwane?» *А Іван на нього глянув: «А що ж? Дрова, пане!...» «Łzesz, gałganie! Wieziesz siano!»* ***«То ж самі пан знають, Що се сіно, а не дрова, Нащо ж пан питають?»*** (С. В. Руданський. Не вчорашній, т. 1, с. 116); *– Чи є, Мошку, у вас рабин? – Став* ***мужик*** [селянин] *питати. – Гирсти, рабин? А чому ж нам Рабина не мати? – А що ж, рабин ваш розумний? – Жид аж вийшов з себе: – Та вже ж, – каже, – розумніший, Мужику, за тебе!..* (С. В. Руданський. А що рабин робить?, т. 1, с. 123).

В. С. Стефаник приписує селянинові таку рису, як байдужість, що відображає негативну авторську оцінку: *На нього* [селянина] *спадала* ***сонність і байдужість,*** *і думки його мішалися одна поза другу* (В. С. Стефаник. Май, с. 157). В. С. Стефаник

приязно ставився до селян, співчував, коли їм доводилося принижуватися перед паном, щоб отримати роботу: *Як він* [селянин] *ішов до пана*, *то мав дуже ясний план. Побачивши його*, ***він мав скинути капелюх з голови і йти проти нього так, як бузьок по млаці ходить****... обережно, поволеньки, аби панського камінчика не вразити. Як наблизиться вже дуже*, *то* ***має витріщити очі на пана і дивитися так, щоб пан собі погадав: «Це якийсь дуже бідний». Потім приступить до руки, поцілує її з обох боків, дотулиться чолом долоні і трохи подасться назад. Спустить плечі вдолину, шпурне капелюх*** *поза себе на землю*, ***обітре рукавом губи і стане говорити****: – Я прийшов до пана наймthemся* (В. С. Стефаник. Май, с. 157). Іншою рисою селян була терплячість. Про це йдеться в новелі В. С. Стефаника «Май»: *Всі* ***мужики*** [селяни], *багато їх мільйонів*, ***уміють чекати довго і терпеливо****. Як пан є в канцелярії*, *то* ***вони чекають стоячи****. Аби їх було не знати як багато*, *то не дадуть за себе найменшого значка життя.* ***Стоять тихенько, тварі їх поволеньки бовваніють, а вираз з лиця зсувається десь на плечі, під сорочку*** (В. С. Стефаник. Май, с. 156).

Фрейм «Освітні характеристики». С. В. Руданський зосереджує увагу на такій рисі селянина, як неосвіченість: *Розходився* ***мужичок*** *Аж гвалт дякувати*, *Та їдна йому біда:* ***Не вміє читати****. До граматики б – та куди, Не того він хоче. Він гадає чим другим Просвітити очі* (С. В. Руданський. Окуляри, т. 1, с. 190).

У драмі «На громадській роботі» селяни визнають себе людьми довірливими, неосвіченими: [Селяни:] – *…Простіть нам*, *що ми* ***дурні були, дурисвітам повірили!.. Темні ми****...* (Б. Д. Грінченко. На громадській роботі, т. 2, с. 586).

Фрейм «Соціальний стан і соціальна поведінка». У творі «[Купала на Івана]» Г. Ф. Квітки-Основ'яненка подано опис бідного селянина. Автор наголошує, що той є таким з діда-прадіда: [Стовбыр:] (с презрительною насмешкою). ***Мужик*** [селянин] ***з мужика; і батько мужик, і дід мужик, і увесь рід мужики, а ще дума з нами рівнятися*** (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. [Купала на Івана], т. 2, с. 403); [Васыль:] *Що ж він тогді?* [Мелашка:] *Одно вже каже:* ***бідний****! Як віддать за нього? Та у нього* ***увесь рід з мужика мужик*** [селянин] (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. «[Купала на Івана]», т. 2, с. 398).

Детальніше в українському ХД XIX ст. представлений другий типаж – **«селянин пореформеного періоду».** У структурі зазначенного типажу виокремлено такі фрейми: «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Зовнішні характеристики», «Мовні характеристики», «Освітні характеристики», «Внутрішні моральні характеристики».

Фрейм «Соціальний стан і соціальна поведінка». У художніх текстах аналізованого періоду ЛТ «селянин» переважно змальований як бідна, змучена роботою людина, про що свідчать такі контексти: *…ішов молодий чоловік* [селянин]. ***«Не багатого роду!»*** (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 35); *На весну зовсім у* ***селянина не стало хліба*** (Б. Д. Грінченко. Без хліба, т. 1, с. 206); *Мені припала задача заявити одному* ***убогому мужикові***, *вітцеві чотирьох малих дітей*, *що його господарство має ліцитуватися* (О. Ю. Кобилянська. Банк рустикальний, т. 1, с. 476); *Він*, *зобачивши чужинця*, *все зрозумів:* ***убогий селянин-мандрівник*** *занедужав у дорозі і якраз тут повалився* (О. Ю. Кобилянська. За готар, т. 3, с. 367).

Бідність селянина передано через картини побуту: *Гей*, *було єму* [селянину], *братчики рідненькі*, *тут* ***дуже тяжко жити****:* ***хліба не було ні шматочка, а в коморі ні пучки муки, ні одної крупочки, ні одного пшонця, та й не було чим жити, не було єму чим діточок годувати, а ще до того не було в що одягнутися, нічим хати огріти*** (Т. Г. Бордуляк. Бузьки, с. 170−171); *– Ви чули від мене*, ***як мене панщина*** *вигнала з рідного гнізда і як із порядного господаря* [селянина] ***зробила жебраком, арештантом*** (І. Я. Франко. Лель і Полель, т. 17, с. 330−331); *Край села стояла* ***хата поганенька***, *а в їй жив* ***селянин*** *із жінкою та з дитиною…* (Б. Д. Грінченко. Без хліба, т. 1, с. 206); ***Подвір'я убогого селянина****. Стара хата з обсмиканим дахом*, *з причілка підперта сохою…* (М. Л. Кропивницький. Чмир, с. 240). Опис побуту в моделюванні аналізованого типажу є показовим, оскільки актуалізує національно-культурний ціннісний компонент.

У західноукраїнській літературі XIX ст. зображені міграційні процеси селян: *Мешканці дрібних хатин*, *– се постійні робітники в «бояра»*, *і коли інші* ***селяни виходили рік-річно гуртом на роботу в Молдаву****…* (О. Ю. Кобилянська. Земля,

с. 27); ***Бідував ваш господар*** [селянин] ***зі своєю родиною, голодував***... ***покинув рідне гніздище, всього відрікся***... *Забрав жінку*, *забрав діти та й потягнув з другими* ***сіромахами, такими, як він, у далеку, непевну чужину, за високі гори, за широкі моря, і вже він більше не вернесь додому***... (Т. Г. Бордуляк. Бузьки, с. 171).

В українському ХД XIX ст. крім бідного, представлено і заможного селянина пореформеного періоду. Опозиція *бідний – багатий* селянин в українській дійсності XIX ст. синтагматично не пов'язана. Як правило, *бідний* селянин опозиційно протиставляється панам, йому властива людяність. Бідний селянин думає про те, де і як заробити, іноді він вдається до бунтівних дій. Багатий селянин не є бунтівником, він прагне перейти до іншого стану, мати більше землі, йому властива хитрість, підприємливість тощо.

О. Ю. Кобилянська у повісті «Земля» зображує заможного селянина, який має власну землю, пасіку, худобу і тому живе вільно, «мов той лісний птах»: *Тут велися йому* [селянинові] *бджоли ліпше*, *чим при сільській хаті на «горі». Сюди звозив усе своє збіжжя*, *молотив*, *ховав і спродавав*, *і* ***жив чесно й свобідно, мов той лісний птах*** (О. Ю. Кобилянська. Земля, с. 45). Риса «заможність» закріплюється за типажем «селянин» і в повістях А. Я. Чайковського: *У цілім Закутті мешкав один-однісінький* ***хлоп*** [селянин] ***Ябчак Іван***. *Був це* ***заможний газда, статечний*** (А. Я. Чайковський. Олюнька, с. 79); *Хто він* [Павло Пандяк, мужик (селянин)] *був? А вже-ж* ***статочний, розважний, заможний сільський газда***, *а притім зручний сільський майстер* (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 370); ***Павло*** [мужик (селянин)] ***багатів дуже на своїм підприємстві***. ***Що року докупив якусь нивку, щось добудував до свого господарства*** (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 371); ***Богатші мужики*** [селяни] *орали злодіям землю*, *виручали їх*, *складали їм збіже*, *як річний гарач* (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 408). *Багатий* селянин прагне до збільшення землі: [Герасим:] *Та ні*, *ви те візьміть:* ***ти мізкуєш, ти крутиш головою: де того взять, де того; як обернуться, щоб земельки прикупить***... (І. К. Карпенко-Карий. Сто тисяч, т. 1, с. 388). В іншому контексті селянин ладен віддати всі гроші за землю, яку б він обробляв: [Герасим:] ***Нема! Хоч носа відкрути, то й десятки зайвої не витрусиш – всі віддав за землю***

(І. К. Карпенко-Карий. Сто тисяч, т. 1, с. 374); [Герасим:] …*Ох*, *земелько*, *свята земелько – божа ти донечко! Як радісно тебе* ***загрібати докупи, в одні руки****... Приобрітав би тебе без ліку.* ***Легко по своїй власній землі ходить****...* (І. К. Карпенко-Карий. Сто тисяч, т. 1, с. 373).

Багатство призводить до огрубіння натури селянина. Відповідно типаж «селянин» має всі типові риси дрібного капіталіста – підприємливість, намагання обдурити, які поєднуються з хитрістю: [Герасим:] …***Он як люди багатіють. Я*** [селянин] ***їх помітю, надірву краї****...* ***От тілько одно мені дивно: чом же ти сам не торгуєш на ці гроші, а тілько другим наділяєш?*** (І. К. Карпенко-Карий. Сто тисяч, т. 1, с. 377); [Герасим:] (сам). ***Тепер коли б розмінять фальшиві гроші в казначействі****...* ***Самому страшно, щоб не влопаться****...* ***Хіба кума взять у компаньйони****?* (І. К. Карпенко-Карий. Сто тисяч, т. 1, с. 378).

У ХД представлено типаж «селянин» у двох різновидах – бідний і багатий, переважає бідний селянин, що відповідало станові селянина в XIX ст.

Фрейм «Зовнішні характеристики». Слот «Портретні характеристики». Зовнішність селянина подається відповідно до основної ідеї твору. Об’єктом зображення є його зріст, обличчя, очі: ***Ріст*** *його* [селянина Кирила Петрія] *був*, *як часто в тих сторонах*, *трафляється трохи* ***підсадкуватий***, ***лице підголене*** *і коротко підстрижений ус…* (І. Я. Франко. Петрії і Довбущуки, т. 14, с. 7); *...****темні карі очі*** *– теж гострі* [у селянина]; ***лице довгобразе*** *– козаче*; ***ні високого, ні низького зросту***, *− тільки плечі широкі та груди високі...* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 36); …*се простий собі сивий дідусь* [селянин], *одягнений не пишно*, *а навіть бідно*, ***не надто високий, сухий, з лицем, поораним трудами життя, але повним виразу, з чорними блискучими очима*** (І. Я. Франко. Свинська конституція, т. 20, с. 7).

У творах підавстрійської України селяни постають кремезними, низькорослими: *...промовив*, *приступаючи до нього якийсь* ***довгов’язий, та проте кремезний*** *і сильно сонцем обгорілий* ***селянин****…* (І. Я. Франко. Хома з серцем і Хома без серця, т. 22, с. 24); *Асафат був* ***хлоп*** [селянин] ***низького зросту***, *грубий, з надутими жовтими щоками…* (А. Я. Чайковський. Олюнька, с. 91).

Як правило, письменники виділяють такі риси як худорляве, сухе обличчя. Зокрема, М. П. Левицький акцентує увагу на зовнішній характеристиці селянина, використовуючи епітети *сухе*, *зморщене* (обличчя), *не голена* (борода), *рудувато-сиві великі* (брови), *малі карі* (очі): *Він* [селянин] *сперся руками на сучкуватий ціпок і водив очима за перехожими.* ***Обличчя його було сухе, зморщене: давно не голена борода*** *стирчала, як стерня, своєю щетиною;* ***під рудувато-сивими великими бровами*** *глибоко сховалися* ***малі карі очі*** (М. П. Левицький. Пенсія, с. 56).

Об'єктом опису зовнішності селянина є погляд та очі: *Коли* ***очі*** *Івоніки* [селянина] ***були дзеркалом самої доброти серця й чесноти****…* (О. Ю. Кобилянська. Земля, с. 52); чорні брови: *Хто такий? – спитав* ***селянин***, *грізно насупивши* ***густі чорні брови*** (І. Я. Франко. На дні, т. 15, с. 127); борода: *Дід Микола Струг –* ***селянин***, *білий як лунь*, ***в бороді*** (М. П. Старицький. Зимовий вечір, т. 3, с. 184).

А. Я. Чайковський, щоб показати сильного духом селянина, зосереджує увагу на портретній характеристиці персонажа (вік, статура, вираз обличчя), виокремлюючи виразну художню деталь – очі, уживаючи епітети (*замітні*, *незвичайні*), метафори (*кололи шпильками*, *від них (очей) аж морозило*, *світилися фосфорично*): *Павло Пандяк* ***дуже замітна особа****.* ***Мужик*** [селянин] ***середнього росту***, *дуже* ***кремезний і сильний****. Мав* ***не більше 50 літ*** *і ні одного сивого волоска ні на голові*, *ні в довгих вусах*, ***обриси лиця цілком правильні*** *і на перший погляд так що до селянського одягу*, *як і що до довгого в кружок підтятого і гладкого причесаного волосся виглядав на* ***типового багатого мужика*** *дука. Лише* ***очі*** *були у нього* ***дуже замітні, незвичайні****. Вони прямо* ***кололи шпильками****. Коли ними Павло на кого* ***глянув, то від них аж морозило****. Вони* ***мали в собі щось котячого та вовчого, бо світилися фосфорично*** (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 370) – епітети, які використовує автор, змальовуючи образ селянина, виявляють його позитивне оцінне ставлення до свого персонажа.

Звертають увагу письменники, як правило, на працьовиті руки, величезні пальці селянина, використовуючи влучні епітети *чорні гудзуваті* («діал. нерівний, з ґулями, з вузлами») [СУМ, т. 2, с. 189], *чорні*, *покривлені*, *мозолисті* (пальці): *…він* [селянин] *усе сидів*, *спершись* ***чорними гудзуватими руками на ціпок***, *і дожидав*

(М. П. Левицький. Добре діло, с. 59–60); ***Чорні, покривлені, мозолисті пальці*** [селянина] *рили в волоссі…* (О. Ю. Кобилянська. Земля, с. 110); *А він* [селянин] *спав спокійно*, *а* ***чорні ноги і чорні руки*** *виглядали як приоблені до його цеглястого тіла* (В. С. Стефаник. Май, с. 159). В оповіданні «Негайна справа» М. П. Левицького натрапляємо на контрастну характеристику зовнішності селянина, де переважає чорний колір, про що свідчать епітети «чорні засмалені» (груди), «чорна гудзовата» (рука): *…виглядали кудлаті чуприни,* ***чорні засмалені груди з пазух****, смерділо дьогтем, часником і потом; дехто* [селян] *гучно сякав носа* ***чорною гудзоватою рукою*** (М. П. Левицький. Негайна справа, с. 301).

Слот «Вік». У художній літературі XIX ст. представлена різновікова категорія типажу «селянин»: молоді, середнього віку, старі: *На перший погляд йому* [селянинові], *може*, ***літ до двадцятка*** *добиралося* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 36); *…****селянин*** [Кирило Петрій] ***віком около сорока літ****…* (І. Я. Франко. Петрії і Довбущуки, т. 14, с. 7); *Війт*, *селянин*, ***літ 50*** (І. Я. Франко. Украдене щастя, с. 302); *Був то* ***підстаркуватий поважний селянин****…* (М. П. Левицький. Союзник, с. 168). У ХД актуалізується вікова ознака, здебільшого селянин описується як людина літнього віку: *…на східцях під ґанком… сидів* ***старенький селянин****…* (М. П. Левицький. Добре діло, с. 59); *– Слухайте*, *пане*, *– промовив згодом один* ***селянин.*** *– Адже я* ***старий чоловік*** (І. Я. Франко. Перехресні стежки, т. 20, с. 292); *На однім городі зеленіється латка озимого жита*, *а коло чього на кожусі лежить білий*, *як молоко*, ***мужик*** [селянин]. ***Старий дуже, з померклими очима*** (В. С. Стефаник. Озимина, с. 172).

Слот «Одяг». З літератури аналізованого періоду можна дізнатися про типові риси вбрання селянина XIX ст. Іноді у творах зображено такий елемент одягу, як сорочка: *…на грудях* [селянина Чіпки] *вишивана* ***сорочка****…* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні, т. 2, с. 35−36); *Стрій його*, *впрочім*, *зовсім не одличав його* [селянина] *від інших гірняків*, *хіба… що з-під камізельки… видно було ковнір* ***сорочки*** *із тонкого полотна*, *старанно і зо смаком вишиваної* (І. Я. Франко. Петрії і Довбущуки, т. 14, с. 7).

А. Я. Чайковський детально зображує традиційний одяг селянина – кафтан, кожух, штани і чоботи: *Однак і* ***хлопи*** [селяни] ***не хочуть*** *шляхті ні в чому поступатися. Вони* ***не цураються свого хлопського строю****. Одягаються* ***в полотняні кафтани слов'янського крою, в кожухи, в широчезні***, *трохи на козацький лад шиті* ***штани та великі угнівські чоботи*** *з закаблуками* (А. Я. Чайковський. Олюнька, с. 79). У творах української літератури XIX ст. також акцентується увага на верхньому одязі з домотканого грубого, переважно нефарбованого сукна – гуні чорного кольору, про що свідчать епітети «чорна, довга, суконна» (гуня): *А коли над'їхали ще ближче*, *Євгеній пізнав*, *що се був дійсно* ***селянин*** *високого росту*, *старий*, *сивоусий дід* [селянин] *у* ***чорній, довгій, понижче колін, суконній гуні****...* (І. Я. Франко. Перехресні стежки, т. 20, с. 321). У ХД зазвичай акцентується увага на свиті селянина – старовинному «довгополому верхньому одязі з домотканого грубого сукна» [СУМ, т. 9, с. 76]. Зокрема, в романі Панаса Мирного читаємо: *…ішов молодий чоловік* [селянин Чіпка]. *«Не багатого роду!» − казала* ***проста свита,*** *накинута наопашки...* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 35). Убогість селянина підкреслюється епітетом *драна* (свитина): *Біля воріт одного гарного панського дому сидів на ослінчику* ***підстаркуватий селянин у драній свитині****...* (М. П. Левицький. Пенсія, с. 56); *...глянув на* ***драну свитину селянина****...* (М. П. Левицький. Пенсія, с. 58). О. Ю. Кобилянська акцентує увагу на бідності селянина, описуючи його вбогий одяг і змарніле обличчя: ***Мізерна одіж*** [селянина]*,* ***зужита торбина при боці***, *худе*, *як віск*, *лице роз'яснило йому все* (О. Ю. Кобилянська. За готар, т. 3, с. 367).

Об'єктом опису стає також шапка. У ХД XIX ст. спостерігаємо розбіжності в описі головних уборів селян, якщо у підросійській Україні – це шапка: *...****висока сива шапка з решетилівських смушків***, *перехиляючись набакир*, *натякала про парубоцьку вдачу* [селянина]... (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 36), то в підавстрійській Україні – капелюх: *Івоніка* [селянин] *засунув свій* ***великий нефоремний капелюх*** *низько на чоло…* (О. Ю. Кобилянська. Земля, с. 104); *Одні* [селяни] ***капелюхи*** *тримають осторожно*, *аби не зім'ялися* (В. С. Стефаник.

Май, с. 156−157); *...се був дійсно селянин… і в* ***чорнім повстянім капелюсі*** (І. Я. Франко. Перехресні стежки, т. 20, с. 321).

М. П. Левицький в оповіданні «Пенсія» звертає увагу на взуття селянина – це, як правило, чоботи: *Біля воріт одного гарного панського дому сидів на ослінчику підстаркуватий* ***селянин****... **у старих порепаних чоботях*** (М. П. Левицький. Пенсія, с. 56).

Отже, об'єктом зовнішності селянина виступали погляд, очі. Епітети, які використовуть письменники, змальовуючи образ селянина, виявляють авторське позитивне оцінне ставлення до свого персонажа. В описі зовнішності селянина переважає чорний колір. Типовим частотним засобом характеристики селянина виступає детальний опис його рук. Звертають увагу письменники, як правило, на працьовиті руки, величезні пальці селянина, використовуючи влучні епітети *чорні гудзуваті* руки*, чорні*, *покривлені*, *мозолисті* пальці тощо. У художній літературі XIX ст. представлена різновікова категорія типажу «селянин»: молоді, середнього віку, старі. За даними української літератури XIX ст., типовими елементами одягу селянина були свита, шапка (в підросійській Україні), капелюх (у підавстрійській Україні), чоботи.

Фрейм «Внутрішні моральні характеристики». У художній літературі XIX ст. селянин переважно зображений у праці, польових роботах: *Мав* [селянин] *дуже багато роботи… **зі всім упорається. З роботою в полі, коло товару, коло бджіл**...* (О. Ю. Кобилянська. Земля, с. 162); *– Та й отак, бачите:* ***поки здужав робити, то робив*** [селянин]*... Звичайно, як у нас, по-мужицькому:* ***орав, косив, молотив*** (М. П. Левицький. Пенсія, с. 57).

Селяни були людьми майстровитими. Зокрема, М. П. Левицький зображує селянина, який вміє ставити вітряки: *…я* [селянин] *дещо* ***заробляв по людях****, – бо я, бачите,* ***вітряки ставлю****…* (М. П. Левицький. Пенсія, с. 57–58). А. Я. Чайковський показує селянина як людину вправну – він займався стельмахуванням, будівництвом, столярством тощо: ***Вмів*** [Павло Пандяк, мужик (селянин)] ***робити вози, борони, колеса, до цього мав у себе цілий варстат.*** *Але від якогось часу закинув це ремесло, і* ***взявся за будівлю церков, прихоцьких домів і сільських шкіл***

(А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 370–371); *Купив* [Пандяк, мужик (селянин)] *в Самборі начиння і* ***став робити вози, плуги та борони. Розумівся теж на столярці*** (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 371); *Тепер вже покинув* [Пандяк, мужик (селянин)] *колодійство і взявся за* ***будову*** (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 372).

Змальовуючи селянина, А. Я. Чайковський показує його у двох ракурсах: з одного боку, це людина сильна, яка нічого не боїться, з іншого – лагідна, добра: *Було видно*, ***що той чоловік*** [селянин] ***перед ніким не уступить, нікого не злякається, що перед жадною жорстокістю не здрігнеться****. Коли ж він подобрів і злість його минула*, *тоді знову ставав* ***лагідним,*** *повільним* ***мужиком***, *який і мухи роздавити невсилі* (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 370).

Для типажу «селянин» притаманний сільський прагматизм: – …*Сто карбованців*, *– пригадав собі* ***селянин***, *– пара коней... – і він тихо зітхнув.–* ***Коли б нам тепер пару коней****...* ***Гай-гай****...* ***І не журився б****...* ***і пішки не плентався б стільки світа, і хазяйство инакше пішло б****...* (М. П. Левицький. Добре діло, с. 60).

Земля – найбільша цінність для селянина, тому він зображений у письменників підросійської та підавстрійської Україні як людина, яка любить землю: ***Селянин без поля – старець без рук і без ніг. Поле його годує, поле його втішає, на полі він виростає, на полі часом і вмирає****...* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 134); *Іван* [селянин], *ще дитиною напрямований по хліборобській дорозі*, *так її й держався.* ***Орав поле, сіяв, косив, жав, молотив, складав зерно****...* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 132−133). В оповіданні М. М. Коцюбинського «Ціпов'яз» зміст типажу розкритий через любов селянина до землі, який без неї «що пташка без повітря, риба без води»: *Він* [селянин] ***любив землю***, *як пташка повітря*, *риба – воду.* ***Та й що варт селянин без землі? Усе одно, що пташка без повітря, риба без води*** (М. М. Коцюбинський. Ціпов'яз, т. 1, с. 121). О. Ю. Кобилянська наголошує на тому, що земля для селянина була живою істотою, він усе про неї знав, дбайливо доглядав, не уявляв свого існування без неї: ***Гарна була земля.*** *У своїх барвах жива й свіжа*, *шкода лиш*, *що не говорила.* ***Івоніка*** [селянин] ***любив її. Він знав її в кождій порі року і в різних її настроях, мов себе***

самого (О. Ю. Кобилянська. Земля, с. 47). Селянин співчуває тим, хто хотів «голіруч землю узяти», а тепер вони «копають її в Сибіру». Селянинові легше, оскільки він лише раз на тиждень має з'являтися «на явку» до станового: *Люди хотіли голіруч землю узяти*, *а тепер мають: хто їсть сиру*, *хто копає її в Сибіру... Йому* [селянинові] *ще нічого: рік лупив воші в тюрмі*, ***а тепер раз на тиждень становий б'є йому морду***... (М. М. Коцюбинський. Intermezzo, т. 2, с. 308); *Як тільки неділя – люди до церкви*, *а* ***він*** [селянин] ***«на явку» до станового*** (М. М. Коцюбинський. Intermezzo, т. 2, с. 308).

У творі М. М. Коцюбинського кількома реченнями зображено всю картину життя селян, які хворіють, показано нужденні, нелюдські стосунки: ***Людей їдять пранці, нужда, горілка, а вони в темноті жеруть один одного.*** *Бідний* [селянин] *в убогого тягне сорочку із плоту*, *сусід в сусіда*, *батько у сина*. ***Ходиш між людьми, як між вовками*** (М. М. Коцюбинський. Intermezzo, т. 2, с. 309).

У повісті «Земля» О. Ю. Кобилянська вказує на таку рису селянина, як забобонність: *Він* [селянин] *лише дуже* ***лякався надто добрих і лихих очей***, ***боявся*** *сили деякого зілля…* ***Він страхався всяких таких інших нечистих, чарівних речей***, *на яких розумілися деякі, неначе на хлібі насущнім* (О. Ю. Кобилянська. Земля, с. 45−46).

ЛТ «селянин» у ХД XIX ст. зображений як працьовита людина: *Старий* ***Івоніка*** [селянин]… ***Сповняв*** *свою звичайну* ***працю***. ***Обійшов худобу, заглянув до бджіл***. ***Обійшов стоги***... (О. Ю. Кобилянська. Земля, с. 102); *Він* [Павло Пандяк, мужик (селянин)] *був незвичайно пильний і* ***працьовитий чоловік***, *то роботи мав богато* (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 371– 372).

Іншою рисою селянина є покірність: *…вийшов якийсь чоловік...* ***Селянин став, уклонився.*** *– Дай Боже здоров'я!* (М. П. Левицький. Добре діло, с. 60); ***Він*** [селянин] ***здалека кланявся*** *їм*, *а коли порівнялися з ним*, *простягнув обі руки і крикнув: – Прошу пана!* (І. Я. Франко. Перехресні стежки, т. 20, с. 321). Селяни були безправними, могли підпорядковуватись і панові, і жидові, про що свідчать такі приклади: *«Наш* ***селянин – жебрак, слуга панський, жидівський, чий хочете****…»* (І. Я. Франко. Перехресні стежки, т. 20, с. 217).

У кінці XIX ст. виникають народні бунти, це відбито у творах західноукраїнських письменників: ***Бунтуються люди*** [селяни] ***в кожному селі, витрачають гроші, посилають делегації до намісника й до цісаря, але що їм це допоможе?*** *Пани собі думають: пропала сокира*, *то треба хоч топорище зберегти*, *а пани завжди швидше доступляться до намісника й до цісаря*, ***ніж бідний селянин*** (І. Я. Франко. Лель і Полель, т. 17, с. 331).

Фрейм «Релігійні характеристики». Релігійність як риса селян часто виявлялася в їхній поведінці. Як правило, вони були християнами, православними, глибоко набожними людьми, тому в межах цього фрейму релевантними є вербалізовані загальнолюдські цінності: [Савка]: *…Буде здоров'я*, *будуть і гроші*, *а я навіки від них одрікаюсь*, *ніколи в світі* ***не буду хотіть більше, ніж бог дає*** (І. К. Карпенко-Карий. Сто тисяч, т. 1, с. 417); [Выборный:] *Для обману? Спасибі за се!* ***Брехать і обманьовать других*** *–* ***од бога гріх***, *а од людей сором* (І. П. Котляревський. Наталка Полтавка, с. 226); ***Хлоп*** [селянин] *...****не знає іншої молитви, як української****...* (А. Я. Чайковський. Олюнька, с. 79); *– Сто рублів за щеня?* ***Святься, Господи!*** *– жахнувся* ***селянин****. – Не гріх же воно?* ***Ох, Боже мій, Боже! Таж за такі гроші у нас пару коней можна купить, хазяїном зробитись****... Боже, Боже! – зітхав він… Залунав десь здалека дзвін.* ***Селянин зняв шапку й перехрестився*** (М. П. Левицький. Добре діло, с. 59).

До церкви селяни ходили, як правило, пішки: [Параска:] *Звели і нам коней запрягти.* [Герасим:] *Навіщо?* [Параска:] ***У церкву поїду*** *з Мотрею.* [Герасим:] *Ще що вигадай!* ***До церкви можна й пішки піти, тут недалеко – три версти*** (І. К. Карпенко-Карий. Сто тисяч, т. 1, с. 397). ХД дає уявлення про те, що селянин дотримується церковних канонів. Він не працює у свято, показник «по-божому» чи «не по-божому» стає основним мірилом вчинків: [Герасим:] *…Важко вже тобі пішки піти до божого дому шість верстов...* ***Худобу ганять в празник гріх****...* [Герасим:] *Скотина гроші коштує*, *вона цілий тиждень робить на нас*, *а в неділю*, *що мала б відпочить*, *гони в церкву.* ***Це не по-божому*** *і не по-хазяйськи* (І. К. Карпенко-Карий. Сто тисяч, т. 1, с. 397).

Отже, релігійні канони: заборона працювати в неділю, необхідність ходити до церкви, причащатися – зумовлювали і життя селян, і їхню поведінку.

Фрейм «Мовні характеристики». Мовні характеристики є важливим засобом розкриття письменником визначальних рис ЛТ, їхньої оцінки. Типовим для ХД XIX ст. є прагнення письменників зобразити центральних персонажів, які говорять літературною українською мовою. Ця тенденція бере початок ще від Т. Г. Шевченка. Л. О. Ткач зазначає, що «основну масу людності, що розмовляла українською мовою, становило неписьменне селянство, яке мало дуже низький соціальний статус, а тому й мова його, як "хлопська", не мала належної поваги» [443, с. 22].

Здебільшого селяни розмовляли українською мовою: ***Хлоп*** [селянин] ***не хоче інакше говорити, як по-українськи***… (А. Я. Чайковський. Олюнька, с. 79).

Селяни, боячись ганьби з боку панів-шляхтичів, повинні були вживати слово пан перед іменем, про що свідчить такий приклад: *Жоден* ***хлоп*** [селянин] ***не наважиться заговорити до шляхтича по імені***, *упустивши слово «пан», бо інакше* ***почує ганьбу*** (А. Я. Чайковський. Олюнька, с. 80).

Характеризуючи мовлення селянина, автор використовує фразеологізми *говорити крізь зуби* («говорити неохоче, невиразно, з незадоволенням» [УФСУМ, с. 59]): *До того Павло, коли був злий, прижмурював очі, та* ***говорив крізь затиснені зуби*** (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 370); *відрубати* (впевнено промовити, категорично заявити що-небудь): *Він* [Павло Пандяк, мужик (селянин)] ***говорив спроквола, цідив по слові, то знову слова відрубував мов сокирою*** (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 370).

У письменників підросійської України спостерігається вживання в мові селянина просторічних елементів: [Выборный:] *…наш возний – чоловік*, ***не взяв його кат*** *– на свій кошт таке бундючне весілля* ***уджигне***, *що ну! ...Гляди ж, Наталко*, ***не згедзайся***, *як старости прийдуть! Пам'ятуй, що ти* ***обіщала*** *матері…* (І. П. Котляревський. Наталка Полтавка, с. 233). Негативні персонажі, яких зобразили письменники XIX ст., як правило, вдаються до суржику. Наприклад, у «Наталці Полтавці» І. П. Котляревського в мові дійових осіб уживаються

росіянізми, вони контрастують з мовою простих селян. Це відображає протиставлення сільської мови і мови чиновництва: [Выборный:] *Або як той грек мовляв: «**Лучче живий хорунжий, як мертвий сотник**». А я все-таки думаю, коли б чоловік добрий найшовся, то б Наталка вийшла замуж, бо убожество їх таке велике, що невмоготу становиться* (І. П. Котляревський. Наталка Полтавка, с. 226); [Выборный:] *А все-таки «тільки»! **Вже куда не кинь, то клин. Викинь лиш дур з голови; удар лихом об землю, − мовчи та диш!*** [Терпилиха:] *Так, дочко моя! Коли тобі що і наверзеться на ум, то подумай, для кого і для чого виходиш за возного замуж* (І. П. Котляревський. Наталка Полтавка, с. 233).

А. М. Окара звернув увагу на те, що мова селянина була швидше схожа на «галантну стилізацію», властиву українським бароковим інтермедіям XVII–XVIII ст., ніж на «копіювання розмовної мови полтавського простонароддя» [271].

І. С. Нечуй-Левицький стверджує, що народна українська література «обмалювала правдиві типи українських селян; дійові особи в повістях говорять щирим сільським язиком, яким і тепер говорять наші селяни» (І. С. Нечуй-Левицький. Українство на літературних позвах з Московщиною, с. 111).

У драматичному творі «Сто тисяч» І. К. Карпенко-Карого селянин намагається показати, що він освічений: [Копач:] *Зараз би поїхав в Париж.* [Герасим:] *Чого? Щуп оцей показувать?* ***Та ви ж і балакать по-їхньому не вмієте****...* [Копач:] ***Не вмію? Вів ля Буланже, вів ля Ельзас, аб-а Ельман! Оле куто ля фуршет!.. Оле кашон, ля помдетер, вів ля патрі!.. А що?*** [Герасим:] *Та хто його знає що!* ***Чую тілько, що не по-нашому лопочете****...* (І. К. Карпенко-Карий. Сто тисяч, т. 1, с. 381). За допомогою мовних характеристик письменники розкривають прагнення заможних селян до набуття ознак вищих прошарків. Це захоплення французькою мовою, відтворення її: [Копач:] *Жаль тілько, **що Роман французького язика не знає,** а то ми б там з ним жуків пускали – **жеркотали б по-французькому**...* (І. К. Карпенко-Карий. Сто тисяч, т. 1, с. 382).

Фрейм «Освітні характеристики». У розкритті типажу «селянин» важливе значення письменники XIX ст. приділяють передачі освітніх характеристик. Як правило, у ХД селянин зображений людиною, якій не властиве розуміння високого

мистецтва: *Ставили «Фауста»… Спочатку* ***селяне слухали й дивились з цікавістю***, *але дедалі почало воно їм докучати*, *бо* ***не розуміли вони, що воно і для чого діється****? Дехто почав* ***куняти****… а в партері у кутку якийсь дідок* ***так добре захріп,*** *аж луна пішла* (М. П. Левицький. Негайна справа, с. 301); *Розуміється*, ***він*** [селянин] ***не вміє ані читати, ані писати*** (І. Я. Франко. Свинська конституція, т. 20, с. 7).

Отже, в українському ХД XIX ст. представлені два типажі, об'єднані однією назвою «селянин»: «селянин дореформеного періоду» і «селянин пореформеного періоду». Перший типаж зображений у ставленні до праці, у відносинах з паном. Акцентується увага на тому, що селянин працює на пана, який глузує з нього. В описі першого типажу переважають такі риси, як пасивність, бездіяльність, байдужість, покірність, терплячість, бідність тощо. Другий типаж одержав детальний опис у художній літературі XIX ст.: подано зображення як бідного, так і заможного селянина. Бідність селянина відтворено у картинах побуту. Опозиція *бідний – багатий* селянин в українській дійсності XIX ст. синтагматично не пов'язана. Як правило, бідний селянин опозиційно протиставляється панам, він думає про те, де і як заробити, іноді вдається до бунтівних дій. Багатий селянин не є бунтівником, він прагне перейти до іншого стану, мати більше землі. Йому властиві такі риси, як хитрість, підприємливість тощо.

Щодо зовнішності, то селянин у творах підросійської та підавстрійської України зображений змарнілим, худорлявим, виснаженим важкою працею. Об'єктом опису зовнішності селянина є погляд, очі, руки. У ХД представлена різновікова категорія типажу «селянин»: як молоді, середнього віку, так і старі. Художні тексти дають деякі уявлення про одяг селянина.

За творами художньої літератури XIX ст. (фрейм «Внутрішні моральні характеристики»), селянин замикається в праці, польових роботах, йому притаманний сільський прагматизм, забобонність. Він зображений у письменників підросійської та підавстрійської Україні людиною, яка любить землю. Відповідно до релігійних характеристик селяни були людьми глибоко набожними. Щодо мовних характеристик, то варто зауважити, що письменники цього періоду прагнули

зобразити центральних персонажів, які говорять літературною українською мовою. У художніх творах XIX ст. спостерігаємо вживання в мові селянина просторічних елементів. За допомогою мовних характеристик письменники розкривають прагнення заможних селян до набуття ознак вищих прошарків (наприклад, захоплення французькою мовою, відтворення її).

3.7. Лінгвокультурний типаж «робітник»

ЛТ «робітник» фігурує в українському ХД XIX ст. (див. Додаток А, таблиця 7); (див. Додаток Б, таблиця 7).

Розглянемо поняттєві ознаки типажу «робітник», який у лексикографічних працях має такі характеристики. У словнику Б. Д. Грінченка *робітник* тлумачиться як «работникъ» [ГСУМ, т. 4, с. 26]. Про зміст позначення «робітник» в XIX ст. дає інформацію також «Словник української мови», де подано не лише сучасні тлумачення цього слова, а й історично віддалені: *робітник* – «1. Той, хто створює матеріальні цінності, працюючи на промисловому підприємстві. // У капіталістичному суспільстві – представник експлуатованого класу, позбавлений засобів виробництва. // У соціалістичному суспільстві – людина, що працює за фахом і належить до робітничого класу, який володіє загальнонародною власністю на засоби виробництва і є керівною силою держави. // Той, хто здійснює нескладну, допоміжну фізичну роботу. 2. Той, хто працює, трудиться; трудівник. 3. Людина, зайнята в якій-небудь певній галузі діяльності. 4. Той, хто найнявся до кого-небудь працювати на нього; наймит» [СУМ, т. 8, с. 585]. В «Універсальному словнику-енциклопедії» *робітники* – «загальна назва різних категорій найманих працівників, які займаються переважно фізичною працею, продають її, утримуючи себе заробітною платою» [УСЕ, с. 1164].

Як свідчать дані словників, у тлумаченні лексеми «робітник» виділяються такі ознаки: «той, хто працює», «людина, яка зайнята роботою професійно», «людина, яка належить до класу найманих робітників, зайнятих продуктивною або підсобною працею на спеціалізованому підприємстві».

У ХД XIX ст. типаж «робітник» має подвійну семантику, що й зумовило специфіку його інтерпретації: «людина, яка зайнята в якій-небудь певній галузі діяльності» або «той, хто найнявся до кого-небудь працювати», «робітник – той, хто працює».

У художніх текстах XIX ст. типаж активно фігурує в письменників підросійської та підавстрійської України, проте детальний його опис подано у творах західноукраїнських письменників: *…лучшие* ***работники*** *здесь суть калмыки* (Т. Г. Шевченко, Щоденник, т. 5, с. 81); *Имеет он у себя человек десять* ***работников****...* (Т. Г. Шевченко. Варнак, т. 3, с. 122); *…я ограбил его самым варварским образом*, *что украл у него лучшего* ***работника****…* (Т. Г. Шевченко, Художник, т. 4, с. 147); [Таранець:] *...виходив до* ***робітників***, *нічого і не тямлю!..* (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Щира любов, або Милий дорогше щастя, т. 2, с. 213); *Входить Пузир*, *опираючись на двох* ***робітників*** (І. К. Карпенко-Карий. Хазяїн, т. 2, с. 60); *– Ти*, *Юрку*, *будеш за старшого над моїми слугами та* ***робітниками***, *бо ти мені сподобався...* (І. С. Нечуй-Левицький. Два брати, т. 5, с. 36); *…* ***робітників було більше***, *ніж роботи*, *– не дотовпишся* (Б. Д. Грінченко. Серед темної ночі, т. 2, с. 60); *…ціну на землю або які відробітки*, *– це вже визначали вони всі гуртом*; *мало бути так саме* ***і з цінами на робітників****…* (Б. Д. Грінченко. Під тихими вербами, т. 2, с. 238); *Марко згадував*, *що так живуть усі міські* ***робітники*** (Б. Д. Грінченко. Сонячний промінь, т. 1, с. 325); *Довго ще опісля уганялися жандарми по селах*, *ловили… мандрівних міських* ***робітників****…* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 219); *…Хома з серцем увесь віддався діяльності серед міських* ***робітників*** (І. Я. Франко. Хома з серцем і Хома без серця, т. 22, с. 16); *Кожда громада висилала по кільканадцять* ***робітників****…* (І. Я. Франко. Захар Беркут, с. 179); *Він мав забрати… робітників*, *що дожидали його тут* (О. Ю. Кобилянська. Битва, с. 482); *Мешканці дрібних хатин*, *– се постійні* ***робітники*** *в «бояра»…* (О. Ю. Кобилянська. Земля, с. 27) та ін.

І. Я. Франко зображує велику кількість робітників, зайнятих у різних галузях діяльності: *будівельники* («той, хто будує, споруджує що-небудь, працює на будівництві») [СУМ, т. 1, с. 248], *мазарі* (мазальник – «робітник, що займається

мазанням») [СУМ, т. 4, с. 594], *землекопи* («робітники, які виконують земляні роботи») [СУМ, т. 3, с. 556]; *чорнороби* («некваліфіковані робітники, які виконують переважно фізично важку, брудну роботу») [СУМ, т. 11, с. 360], *ріпники* («робітники в шахті, які видобували нафтову ропу») [СУМ, т. 8, с. 576], фабричні робітники, сільськогосподарські робітники та ін.: *…перейшов через улицю до* ***робітників, занятих при ново-розпочатій будові*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 3); *Ціле те товариство… дивно відбивало від сірої* ***маси робітників***, ***пестріючої хіба червоною краскою цегли або білою краскою вапна*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 6); *– Ти, Бенедю, – спитав якийсь* ***замазаний глиною робітник****…* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 6); *– Ану, панове* ***ріпники, нафтарі, мазярі****…* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 254); *…****наймлені робітники рівнали ґрунт, звозили каміння й цеглу****…* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 105); *Він* ***наняв*** *майже три рази більше* ***робітників до ям****…* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 199); *Нічого сумнішого в світі, як* ***товпа ріпників***, ***спішачих на роботу до ям*** (І. Я. Франко. Ріпник, т. 14, с. 280−281).

В інших контекстах зроблено акцент на тому, що робітники працювали на фабриці: ***Робітники*** *щойно сходилися* ***«на фабрику»*** (І. Я. Франко. Муляр, т. 15, с. 61); ***От тепер пішла його фабрика! В ямі і в її бокових штольнях працювало що день по 20, далі по 30 і по 50 робітників****…* (І. Я. Франко. Boa constrictor, с. 142); *– …****в фабриці****, крім мене, чень же,* ***робітників буде богато*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 182–183).

Т. Г. Бордуляк описує робітників-лісорубів: *Семен був з другими* ***робітниками в лісі*** *коло батьків* (Т. Г. Бордуляк. Дід Макар, с. 75). О. Ю. Кобилянська зображує робітників-лісорубів і робітників-пилорамників, детально описує процес праці, підсилюючи його дієслівним рядом: *змітали*, *вивозили*, *висипували*, *сповняли*, *витягали*, *кидали*, *підпихали*, *кували*, *гострили*, *розсівали.* Одні робітники рубали ліс, інші – розпилювали стовбури на дошки, треті – їх складали, четверті – вантажили і вивозили. Письменниця акцентує увагу на важкій щоденній праці робітників: ***Робітники****… **змітали трачиння***, *напрятане на землі*, ***вивозили*** *його й* ***висипували*** *в пащі печей в приземнім забудуванні.* ***Без перерви, з дня на день сповняли вони сю***

працю. *Другі знов* ***витягали*** *дошки, розпадаючіся з-під пил, і* ***кидали*** *їх з такою вагою на склад… інші* ***підпихали*** *струнке ялинки під жужжачі пили, розтинаючі дерево в вузькі лати, а ще інші* ***кували й гострили*** *пили та* ***розсівали*** *коло себе червоно-блискучі іскри…* (О. Ю. Кобилянська. Битва, с. 485).

У ХД XIX ст., крім описової характеристики видів діяльності робітників, використовується пряма номінація робітничих фахів: *А Савка був тільки* ***добрий кушнір****, і, хоч* ***як люди давали йому роботу і славили його за неї****… Та й перший челядник* ***коваля****, що так само був їй милий, і так само був добрий* ***робітник****…* (О. Ю. Кобилянська. Вовчиха, т. 4, с. 433–434).

У Панаса Мирного є згадка про земських робітників: *Лошаков перший підняв чарку за земство, за* ***земських робітників,*** *предсідатель другою чаркою випив за здоров'я дорогих гостей дворян, найщиріших* ***земських робітників*** (Панас Мирний. Повія, с. 389). Г. Ф. Квітка-Основ'яненко зображує заводських робітників: [Алексий:] *Та в ковалях і вже в* ***робітниках****, на* ***заводі куби долаємо*** (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Сватання на Гончарівці, т. 2, с. 30). Б. Д. Грінченко показує найманих робітників на економічні роботи: *…він залюбки їздив на поле і ходив дивитися на економічні роботи, але клопіт з* ***найманими робітниками*** *…* (Б. Д. Грінченко. На розпутті, т. 2, с. 101).

У художній літературі XIX ст. можна виділити з певною умовністю дві групи робітників. Перша група – це робітники-професіонали, для яких заняття в певній галузі господарства є основним постійним джерелом заробітку. Вони зображені переважно в повісті І. Я. Франка «Борислав сміється». Друга група – це люди, наймані на певні сезонні, тимчасові роботи.

Персонаж повісті «На розпутті» Б. Д. Грінченка був найманим робітником, який працював на пристані коло кораблів: *Писав, що знайшов собі дуже добру роботу* ***на пристані коло кораблів****.* ***Робітників мало, і він заробляє по рублю на день*** (Б. Д. Грінченко. На розпутті, т. 2, с. 98–99).

Кінець XIX ст. – період формування класу робітників. У художній літературі відбито процеси найму робітників. Серед них були заробітчани, які наймались на

виконання тимчасових робіт, і сезонні, які працювали влітку. Часто зображені робітники, які перебивалися тимчасовими заробітками.

М. М. Коцюбинський у повісті «Fata morgana» для характеристики типажу «робітник» уживає художні тропи. Зокрема, метафоричний вираз «заробітчани, що тягнуться журавлиним ключем» підсилює трагедію людей, які змушені покинути власну домівку і шукати кращої долі на чужині: *По дорозі тяглись люди* [заробітчани] *з ціпками*, *з клунками… Та ж то* ***цілий ключ журавлиний***. ***Ідуть та йідуть. Десь у Таврію або на Кубань*** (М. М. Коцюбинський. Fata morgana, т. 3, с. 46).

Використані порівняння *заробітчани немов каліки-журавлі*, *заробітчани немов осінній дощ* та епітети *чорні*, *похилені*, *мокрі*, *нещасні* глибше розкривають нещасну долю робітників та актуалізують локально-групові ціннісні конотації: *…розгрузлою дорогою йдуть* ***заробітчани.*** *Йдуть та йдуть*, ***чорні, похилені, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлі***, ***що відбились від свого ключа, немов осінній дощ***. *Йдуть і зникають у сірі безвісті* (М. М. Коцюбинський. Fata morgana, т. 3, с. 70).

У структурі ЛТ «робітник» виділено основні фрейми: «Соціальні характеристики», «Мовні та релігійні характеристики», «Зовнішні характеристики».

Фрейм «Соціальні характеристики». У ХД XIX ст. базовою ідеєю є те, що робітники ображені, але вони терплять знущання і це своєрідний вияв протесту. В основі зображення робітника лежить ідея конфліктності, ворожості стосунків, вона пронизує твори переважно підавстрійських письменників: *Олійниченко*, *так саме*, *як і Галушківський*, *мав завсігди при собі нагая і не минав дурно випадку* ***шмагнути їм кого*** *з* ***найманих робітників****… А надто ще мав звичай завсігди нахвалятися:* – *…****Уберемо ми вас у шори, мужлани****!* (Б. Д. Грінченко. На розпутті, т. 2, с. 100 –101); *Йосько Бергман*, *наставник при тій кошарі*, *що я в ній роблю*, *знов сього тижня* ***бив чотирьох робітників***, *а одному* ***бойчукови-липярови вибив палицею два зуби*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 78);– *…А Мотьо Крум*, *касієр*, ***знов не доплатив робітникам з нашої кошари по пять шісток за сей тиждень і ще грозив кождому, що нажене з роботи, коли посміє впоминатися*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 78); *В його сусідстві вмер* ***робітник*** *в темній*

жидівській комірчині… Говорять, *що* ***робітник*** *мав трохи зароблених грошей*, *а коли заслаб*, ***Жиди відобрали від нього гроші***, *а його* ***поти морили голодом, держали в заперті, поки не вмер*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 81–82).

В оповіданні «Муляр» І. Я. Франка типаж «робітник» актуалізовано у ХД паралельно з типажем «пан». Спостерігаємо поляризацію в авторському сприйнятті та передачі цих двох типових верств населення. Найперше, це протиставлення за критерієм авторської оцінки: робітник – позитивна оцінка, пани – негативна. Оцінка виявляється в описі мовлення обох типажів: *робітники – мовкнуть*, *пан – з уст бризкає піна*, а також в описі поведінки, де використано категорію градації: *мовкнуть і хиляться* (робітники), та *нічим їм* (панам) *не догодити*, *ніщо їм не в лад*, *на все у них готова наруга*, *готове гнівне*, *згірдне слово*. Крім того, протиставлення відбувається і в площині системи цінностей: *боронити або впімнутися за товариша* / *і мається ж тоді від нього винуватець* (загальнолюдські): *Їх лиш два*, *а пре́цінь усюди їх повно*; ***всі робітники мовкнуть і хиляться****, де котрий із них проходить.* ***Нічим їм не догодити, ніщо їм не в лад, на все у них готова наруга, готове гнівне, згірдне слово. А нехай-но котрий робітник посміє відізватися, боронитися або впімнутися за товаришем,*** *– зараз лице пана підмайстра наливається кров'ю*, ***з уст прискає піна***, ***і мається ж тоді від нього винуватець****! І то ще добре*, *коли йому позволять терпіти*, *коли не наженуть у сій хвилі від роботи!* (І. Я. Франко. Муляр, т. 15, с. 59−60).

В інших контекстах спостерігаємо ворожі стосунки між робітником, який важко працює, і тим, хто його наймає: *Ще бодай те було добре*, *що тут я часто здибав людей*, *що працювали на гостинці*, *–* ***робітників.*** *Гірка доля тих людей.* ***За нужденну плату 60–80*** *кр[ейцерів]* ***денно сиди там цілий день на вітрі, сльоті й вогкості, двигай тяжкий залізний молот та товчи каміння*** (І. Я. Франко. Вугляр, т. 14, с. 245−246); *Другі* [*надзорці*] *вибухали безмірним гнівом*, *впадали в лютість*, ***кидалися на робітників з кулаками, нахваляючися, що вони пястуками і стусанами заставлять їх робити*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 222).

І. Я. Франко підкреслює такі риси робітника, як покірність і терплячість, про що свідчать подані контексти: *А той* [робітник] *нічого*, ***похилився і дальше робить***

свою роботу (І. Я. Франко. Муляр, т. 15, с. 60); ***Інші робітники, що бачили цілу ту справу, мовчки працювали, похилені над цеглою і закусуючи зуби. Ніхто з них не писнув ані слова*** (І. Я. Франко. Муляр, т. 15, с. 61).

Робітник також зображений *обдуреним*, якого «кривдять», «туманять», «висміюють»: …***Жиди без суду, без права, по своїй волі уривають чим раз більше з платні, кривдять і туманять і поштуркують*** *і ще й* ***висмівають обдурених робітників*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 157); *Жиди стрінули їх з насмішкою, а то й з наругами і погрозами… на безсильні прокляття і погрози* ***обдурених робітників відповідали тільки сміхом*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 255–256).

З розвитком капіталізму, як зазначають історики, становище робітників погіршувалося. У підросійській Україні важке становище робітників, їх експлуатація посилювалася через залишки кріпосництва: царський уряд повністю підтримував капіталістів, їхні відносини з робітниками майже до кінця XIX ст. не були регламентовані на законодавчому рівні: «Користуючись безправ'ям безпосередніх товаровиробників, підприємці намагалися отримувати якнайбільші прибутки. Низьку продуктивність праці роботодавці компенсували збільшенням тривалості робочого дня, встановленням мінімальної заробітної плати» [Цит. за: 321, с. 205].

У творах іноді подається характеристика ЛТ «робітник» іншими персонажами. У повісті «Борислав сміється» І. Я. Франка жид Іцик Бавх так описує робітника: – ***Що нашого робітника, дикаря, Бойка, рівнати до німецького! Де нашому робітникови*** *до якої розумної Selbsthilfe?* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 187–188). Підприємець Леон (*Лєон*) характеризує робітника Бенедю як людину, яка ні про що не думає: *Лєон ще дужче здивувався, почувши ту мову від Бенедя, котрого він уважав досі зовсім* ***простим, ні про що не думаючим робітником*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 189–190).

Слушно стосовно цього зауважив письменник: «невільник був попросту *річчю* в руках власника, що міг його безкарно продати, бити і навіть забити» (І. Я. Франко. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори, с. 142), про що свідчить такий

приклад: ***Жиди ті привикли були віддавна вважати робітника за худобину, за річ, котру можна втурити, де хочеться, копнути ногою, викинути коли не сподобається****, супроти котрої навіть смішно говорити про якесь людське поведення. А й* ***робітники*** *самі, звичайно вибірки з найбіднійших, від маленьку прибитих та в нужді заниділих людей із околичних сіл,* ***зносили терпеливо ту наругу, до якої призвичаювало їх тяжкими товчками від дитинства їх убоге життя*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 159).

Леся Українка та І. Я. Франко показують у творах антагонізм між робітниками і панами, презирливе ставлення панів до тих, хто працює: *–…****Посторонись, любезный, посторонись! От мужлан! – додала трохи тихше.*** *Хлопець* [робітник] *трохи збочив і руку з квачем заложив за спину, щоб не зачепити* ***панну****, але при тому* ***кинув такий погляд у наш бік, що мені стало ніяково****. Не знаю, чи завважила той погляд Алла Михайлівна і чи вміла вона прочитати в ньому і зрозуміти* ***той страшний, фатальний антагонізм****, – темніший, ніж чорні очі молодого* ***робітника.*** *Не знаю, чи й хлопець побачив той погляд, що* ***панна кинула йому вкупі з презирливими словами*** (Леся Українка. Над морем, т. 7, с. 173); ***Пан*** *дідич – ну, що він робить? Глядить, щоб наймити та* ***робітники не гаяли часу, щоб робили порядно, служили вірно*** (І. Я. Франко. Перехресні стежки, т. 20, с. 220).

ХД XIX ст. містить відомості про оплату праці робітників та їхнє матеріальне становище. Ідея злиденності робітників прослідковується в багатьох контекстах: *…я* ***бедный*** *поденщик,* ***работник простой****...* (Т. Г. Шевченко. Тризна, т. 1, с. 247); *Наняв двох* ***робітників****, таки бориславських парубків, що з* ***бідності вже пустилися на заробок****...* (І. Я. Франко. Навернений грішник, т. 14, с. 311); *А й* ***робітники*** *самі, звичайно вибірки з* ***найбіднійших****, від маленьку прибитих та в* ***нужді заниділих*** *людей із околичних сіл,* ***зносили терпеливо ту наругу****...* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 159); *…Зима йде, а я* [робітник] ***босіський, то дайте мені два леви на відробок*** (В. С. Стефаник. Палій, с. 132); ***Робітники також ходили по давньому нужденні, похилені,*** *обмазані кипячкою…* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 216).

Як зазначає А. В. Шипілов, на підприємствах у працівників розмір заробітної плати на різних виробництвах коливався у значно широких межах [464, с. 110]. Зокрема, середній річний заробіток робітників в усій Російській імперії 1890 року становив 187 руб. 60 коп. (мінімум – 88 руб. 54 коп., максимум – 606 руб.); у Санкт-Петербурзькій губернії розмір середньорічного заробітку робітника – 232 руб., у Московській – 167 руб. [463, с. 36]. А. В. Шипілов наголошує, що «сезонний сільськогосподарський робітник у Воронезькій губернії за день міг заробити (без коня, на своїх харчах): на посіві – 65 коп., на сінокосі – 80 коп., на збиранні – 1 руб. У середньому важкою фізичною працею (не менше ніж 15 годин на день) можна було заробити 82 коп.» [463, с. 37]. Однак це не означає, що фізична праця цінувалася неприпустимо низько – «на заробіток 82 коп. на день можна було купити 79 кг картоплі або 3 кг яловичини, і це цілком гідна платня» [463, с. 37].

Для порівняння наведемо дані про вкрай суперечливе становище робітників в Угорщині. «Висококваліфіковані робітники отримували непогану зарплату. Найменша зарплата була в сільськогосподарських робітників і робочих без певної кваліфікації. Середня річна зарплата угорського робочого становила 658–662 крони на рік» [198, с. 84].

Робітники в художніх творах підросійської та підавстрійської України готові були працювати за безцінь: [Пузир:] *…Так не можна*, *ви не вмієте зробити* ***дешевого робітника****!* [Пузир:] *…А* ***робочий,*** *самі знаєте*, *тільки там* ***дешевий***, *де землі нема…* (І. К. Карпенко-Карий. Хазяїн, с. 356–357); *Най знає*, *як* ***бідному робітникові уривати платню****!* (І. Я. Франко. У штольні, т. 14, с. 298); – *…Они волять*, *щоби ви оставали в бідності*, *бо тогди в* ***робітниках*** *не буде недостачі… більше* ***робітників*** *–* ***они менше платять****!* (І. Я. Франко. Життя ріпників, т. 14, с. 305). В інших контекстах також наголошується на низькій оплаті праці робітника: ***Робітників*** *плине у Борислав що раз*, *то більше. От они й* ***плату зменшують*** (І. Я. Франко. Життя ріпників, т. 14, с. 306); *Дешеві й покірні* ***робітники рікою напливали до них, з сльозами напрошувалися на роботу, хоч би й за яку дешеву ціну****…* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 140); *Землі держав він багато. Гноїв її добре*, *то й родила*, *як ні в кого*, *а* ***робітник був йому дешевий***, *бо відробляли йому*

люде гроші (М. П. Левицький. Тяжкий хрест, с. 104); ***Робітника*** *прибуло*, *зараз* ***плати уривають***… (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 62).

І. В. Десятніков проаналізував розмір заробітної плати сільськогосподарських робітників залежно від місцевості та періоду року і помітив, що відбуваються певні коливання. Зокрема, встановив, що на Півдні середньорічна поденна плата за 1886–1910 рр. у Херсонській губернії становила 1,08 руб., у Таврійській – 1,11 руб. і в Катеринославській – 1,19 руб. Аналогічною була ситуація в інших українських губерніях. Існувала певна невідповідність між співвідношенням оплати праці в різні періоди сільськогосподарських робіт та сумарного річного заробітку [94, с. 49].

У контексті станово-класових цінностей письменники, описуючи образи робітників, акцентують увагу на процесі праці: ***Робітники*** *знов натужилися. Знов* ***захрустів шутер, заскрипіли вали під тягаром, і камінь, мов величезна черепаха, повз ізвільна наперед*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 11); ***Робітники наднесли велику плиту і довкола чотирогранного прорубу в фундаменті наклали цементу, щоб зараз же замурувати той отвір*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 16). У деяких текстових фрагментах письменники подають відомості про графік роботи та тривалість робочого дня робітників. Вартим уваги є той факт, що оцінка не завжди може бути позитивною або негативною. Іноді натрапляємо на контексти з нейтральною оцінною характеристикою: ***Робітники чередувалися в роботі: одна часть робила денну «шахту», т[о] є[сть] 12 годин, а друга часть – нічну*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, т. 15, с. 479–480); **–** ***Бідний ріпник*** [робітник] ***сидить по шість, по вісім, по дванацять годин у ямі***… (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 168) – епітет *бідний* актуалізує негативну оцінну характеристику процесу праці робітників.

Підтвердження цього знаходимо в дослідженнях істориків, які вивчають розвиток промисловості в Україні XIX ст., зокрема і в підросійській. В. В. Сугак встановила, що відповідно до закону від 2 червня 1897 р. «Про тривалість та розподіл робочого часу на підприємствах фабрично-заводської промисловості», для робітників, які були зайняті винятково у денний час, робочий час становив 11,5 годин на добу. Для тих, які працювали в нічну зміну, – 10 годин [8, с. 355–356].

Як зазначає дослідниця, «порівняно з іншими країнами Європи, у Російській імперії робочий день навіть тривалістю 11,5 годин був найдовшим. Але фактично він тривав ще довше» [376, с. 154].

Можемо стверджувати, що письменники XIX ст. відображали реальні, хоча й образно осмислені картини бідного життя, побуту й важкої, виснажливої праці робітників. У художньому баченні письменників XIX ст. робітників показано безправними, соціально незахищеними: *«...То мене гризе*, *що* ***для бідного робітника нема правди на світі****!»* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 136); …***в судах уже нема правди для бідного робітника*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 94).

Провідною ідеєю робітників є згуртованість: ***Робітники по роботі юрбами ходили*** *по Бориславі*... (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 162); – …*Многая літа! – підхопила* ***юрба знадвору і внутрі фабрики.*** *А внутрі на подвір'ї... стояли* ***випростувані робітники довгими рядами*** (І. Я. Франко. Задля празника, т. 18, с. 313–314); ...***разом налягли*** [робітники] *на підойми*, *щоби підважити камінь до гори* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 12).

Згуртованість робітників була пов'язана з боротьбою. У другій половині XIX ст. на західноукраїнських землях зростає робітничий рух. У художній літературі XIX ст., особливо підавстрійської України, широко зображені перші робітничі рухи, процес об'єднання. Найповніше в українській літературі цього періоду І. Я. Франко розробив тему праці робітничого класу, розкрив морально-етичні принципи пролетарів. Він не лише «звернув увагу на соціально-економічне становище фабричного пролетаріату, а й поширював серед нього ідею визволення від соціального гніту та нещадної експлуатації» [56, с. 49]. У повісті «Борислав сміється» письменник описує зародження робітничого класу: *Робота йшла пудами і коштувала далеко менше*, *ніж инших літ*, *бо* ***голод зігнав тепер далеко більше людей*** [робітників] ***на панщину*** *до Бориславa*, ***голод*** *же і* ***підганяв*** *їх* ***до роботи немилосерно***... (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 199).

У ХД XIX ст. спостерігаємо об'єктивне зображення робітничого руху. Автор відтворює позицію капіталістів: *Жиди*, *котрих недавні* ***грізні рухи робітників чимало таки були налякали***, *тепер зовсім збилися з пантелику*, *не знали*, *на яку*

ступити і що про те думати (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 204); *Ні*, *деякі*, *а особливо Іцик Бавх*, *уперто обставали при тім*, *що се заманлива*, *поверхна тиша*, *тиша перед страшною бурею*, *що іменно тої тиші і тої удачної покірности треба їм найдужче лякатися*, *бо се знак*, *що* ***робітницький бунт***, *будь він який будь*, *уложений і сильно зорґанізований і* ***робітники без сумніву оружаться до нього, а тільки таємність і безшумність їх починань свідчать про те, що вони щось поганого мають на думці і що роблять се систематично, порядно і ненастанно*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 204–205). У творах І. Я. Франка зображені лише початкові етапи революційного об'єднання: …*він* [робітник Бенедьо] *дуже* ***живо займався новим повстаючим завязком робітницької спільности і взаїмности****…* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 64); *Розуміється*, *кривди і злодійства не закривати*, *але* ***наводити людей на те, щоби вязалися до купи***, *бо проти богачів та силачів* ***один одинокий робітник не встоїть***, *а* ***всі як зберуться до купи***, *то певно борше зможуть устояти* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 150–151); – ***А як би ми*** [робітники] ***стали лавою і не пустили тих нових і просили їх, щоби заждали хоч доти, доки наша справа не виграє?*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 151). В іншому прикладі спостерігаємо оцінку страйкуючих робітників устами інших персонажів: ***Бунтуються робітники***, *чим раз острійше ставляться до нас…* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 186).

У ХД робітничий рух описано в контексті станово-класових ціннісних характеристик з позитивною чи нейтральною оцінною конотацією: висуваються економічні вимоги робітників (більша плата за роботу, допомога хворим, скаліченим робітникам і родинам загиблих): *Отже вважайте*, *пане Ґольдкремер*, *чого ми хочемо. По перше*, *щоби* ***робітникам плата була вища****… По друге*, *щоби* ***касієрного від робітників ніхто ні якого не брав****… По трете*, *щоби в разі*, *як якому* ***робітникови при роботі лучиться нещастя****: смерть*, *каліцтво чи що*, *то щоби властивець обовязаний був платити за шпиталь і ліки*, *а також ратувати осиротілу родину нещасливого хоч через пів року* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 247); ***Робітника*** *се ніщо не обходить. Ви йому кажіть і лід орати – воля ваша, а*

тільки платіть йому так, щоб він міг жити по людськи! (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 246).

Однією з форм боротьби робітників проти капіталістів були страйки. В. О. Хилько слушно зауважує, що з виникненням капіталістичних відносин розпочалася боротьба робітників проти капіталістичної експлуатації, яка в період мануфактурного виробництва мала здебільшого приховані форми і виявлялася в одиничних виступах – стихійних бунтах та окремих страйках [451, т. 9, с. 404].

О. П. Реєнт, дослідивши соціально-економічне становище трудящих мас України в період Першої російської революції 1905–1907 рр., причиною революційних подій вважає «масове зубожіння трудящих, надзвичайно високий ступінь їх експлуатації та непомірно низьку оплату праці, …свавілля адміністрації, підприємців» [315, с. 90].

Усі зазначені причини знайшли своє відбиття в повісті І. Я. Франка «Борислав сміється». В описі робітника з'являється нова риса – схильність до протесту, але на відміну від селян, робітники більш організовані, згуртовані, що свідчить про формування в їхній свідомості чіткої системи станово-класових цінностей. Про це йдеться в таких контекстах: – ***То я сказав! – відозвався один робітник, встаючи. Я сказав і ще раз кажу, що ти дідовід, коли не хочеш дати на бідного робітника. А о твою роботу я не стою!***... (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 20); *Вони не знали ніщо про великий зріст робітницької спільности та взаїмности в других краях*, *не знали про те*, ***як робітники стають до купи та орґанізуються до великої боротьби з богатирством та всякою народньою кривдою***… (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 64); …*побратимства*, *великого і сильного*, *котре могло би злучити до купи дрібні сили робітників,* ***могло би здвигнутися тою сполученою силою і охоронити кождого кривдженого і страждущого робітника*** *далеко ліпше, ніж се може зробити одинокий чоловік* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 144).

Риса *згуртованість* робітників виявляється в тому, що вони одностайно відмовляються працювати: *Вже сонце геть-геть підійшло на небі*, *а* ***робітників як не було, так не було*** *…* ***До котрих кошар прийшли робітники, то вони ставши***

лавию при дверях, у мовчанці дожидали надзорця (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 221–222); *До самого полудня того понеділка…* ***робітники не взялися до роботи*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 223).

З протестами пов'язані нові риси в описі типажу «робітник» – дружність, непокірливість, завзяття, відвага: *…А між тим якого неспокою наробило*, *яку бурю підняло воно в головах усіх* ***робітників****. І швидко з безвідрадного та сумного чуття виродилося* ***грізне завзяття, мимовільна дружність і непокірливість своїм кривдникам****…* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 163).

У повісті «Борислав сміється» подано детальний опис організації протесту робітників. Вони мали передавати інформацію про те, щоб на термін страйку селяни не йшли найматився до Бориславa на роботу: *Певна річ*, *загального* ***робітницького збору*** *скликати ніколи…* ***Треба отже передавати загалови робітників усякі вісти без шуму, без ґвалту, найліпше через окремих висланців та через касієрів часткових кас****…* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 214–215).

І. Я. Франко порівнює купи робітників із роями шершнів, підкреслюючи те, що вони в цей час не працюють не тому, що ліниві, а через те, що страйкують – протестують проти нестерпних умов праці на капіталістів: *…тепер Жида на улиці не побачиш*, *а за те* ***купи робітників, мов рої шершенів, ходять улицями, гомонять, регочуться, грозять то співають*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 235).

Новим сюжетом у літературі є те, що робітники організовували касу взаємодопомоги, щоб у разі страйку в них були гроші на прожиття: *… лишається за кождий тиждень ще чотирнацять ринських.* ***Усе те я*** [робітник] ***обіцююся давати до нашої каси!*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 155); *– …А тепер*, *хто що може*, *прошу скинути по центови*, *по два*, *щоби* ***наша каса*** *від початку не стояла пусто – Гурра!* ***По центови до каси****! –* ***закричали робітники****...* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 175).

У повісті І. Я. Франка «Борислав сміється» проведено порівняльну характеристику німецьких робітників із бориславськими. Якщо бориславські робітники організовують касу взаємодопомоги в разі страйку, то німецькі – для допомоги тим, хто буде травмованим, захворіє або ж постаріє: *– ...Я бував по*

Німеччині, *там* ***робітники*** *всюди* ***сходяться, радяться, складаються,*** *як їм захочеться, і ніхто* ***їм того не боронить і ніхто того не лякається****… Як робітники самі собі помагають, то значиться, що вже капіталіст не потребує їм помагати.* ***Чи там окалічіє хто на фабриці, заслабне, постаріється*** *– Selbsthilfe! Нехай собі роблять складки, нехай собі помагають самі, – аби тільки ми їм не потребували помагати!* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 187).

Про зародженння поняття страхового забезпечення робітників та каси взаємодопомоги на межі XIX – XX ст. свідчать дослідження науковців-істориків. Зокрема, Л. О. Баранова зазначає, що більшість промисловців не дбала про соціальний захист робітників своїх фабрик. Щоб мінімізувати свої можливі матеріальні витрати через виплати допомоги скаліченим робочим, фабриканти більшість нещасних випадків на виробництві пояснювали необережністю самих працівників [13].

Аналогічні процеси, пропущені крізь призму авторського бачення та розуміння, відображено в українській літературі XIX ст., зокрема в повісті І. Я. Франка «Борислав сміється»: *«…я* [робітник] ***скалічений, слабий і без роботи****!»* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 54); *– То той сам*, *сказав він звертаючись до Лєона*, *–* ***котрий при закладинах був скалічений через своє недбальство. Що мені з такого робітника!*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 56).

І. В. Крючков зазначає, що 1908 р. робітники в Угорщині отримали 445,8 тис. страхових полісів на «збереження життя» загальною сумою 1390 млн. крон. Крім того, майже 780 тис. угорських робітників стали членами лікарняних кас, які їх страхували в разі хвороби [198, с. 83–84].

Фрейм «Мовні та релігійні характеристики». Мовні характеристики стають засобом розкриття діяльності ЛТ «робітник». Визначальною рисою робітника було те, що він говорив українською мовою. У повісті «Борислав сміється» веселість і згуртованість, крик пов’язані з розповіддю про перші гуртки і страйки.

Важливим аспектом в описі ЛТ «робітник» є індивідуально-особистісні цінності (ставлення до власного становища), характеристики їхнього мовлення: *Деякі* [робітники] ***жартували і сміялися****…* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 11);

– Попід ребра його! Так, щоби йому аж серце підскакувало, – ***жартували робітники*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 12). Відповідно до згуртованості має свої особливості їхнє мовлення – тихо говорять для втаємничення: *Всі* ***робітники перешіптувалися між собою****...* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 6); *Вони* ***гуторили про се і про те****, поки інші* ***робітники сходилися*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 52).

Концепт «крик» розкривається як означення схвальних вигуків: *– Гурра! Гей! А скобочи-но його, нехай рушається! –* ***закричали весело робітники*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 11); *– Гурра враз! Ану! –* ***кричали радісно робітники*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 11). Цей же концепт супроводжує і конфліктні ситуації. Звукові характеристики є засобом зображення великих натовпів робітників: *– Правда, правда! –* ***закричали робітники*** *з усіх боків. Скоро по виплаті, то кождий по пять крейцарів, – нам уйма не велика, а їм добро* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 18); *– Так, так, –* ***крикнули гуртом робітники****. – Того тримаймося! А як у нас буде опісля своя каса, то й пізнійше зможемо добиватися дальших уступок* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 226); *– Гурра! Наша взяла! Гурра! –* ***кричали довго ще робітники****, ходячи товпами по Бориславі* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 254); ***Се кричали і співали ріпники*** [робітники], *вертаючи з гостиниці Кирницького* (І. Я. Франко. Ріпник, т. 14, с. 280).

Характеристика мовлення страйкуючих робітників передана за допомогою дієслів *заскреготав* (зубами), *скрикнули*, *загули* (гуртом): *Розлючений муляр* [робітник] ***заскреготав зубами*** *і випростувався…* (І. Я. Франко. Муляр, т. 15, с. 61); *– Півтори тисячі ринських! –* ***скрикнули в один голос робітники*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 179); *– Так, –* ***загули гуртом усі*** [робітники] (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 19). В інших контекстах І. Я. Франко вживає дієслова *загомоніли*, *гомоніли*, *балакали*, передаючи мовлення невдоволених робітників: *– Ну, щож, пора зачинати раду, зачинати раду, – вже всі зійшлися! –* ***загомоніли робітники****…* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 167); ***Робітники*** *по роботі юрбами ходили по Бориславі,* ***гомонячи та нараджуючися****…* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 162); ***Робітники*** *посідали на камінях та урізках з делиня і*

балакали; ***глухий гомін їх розмови*** *йшов на поле і мішався із срібним шепотом річки…* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 178).

На фоні запалу, викликаного страйкуванням, розгортається лінія, пов'язана з вираженням концепту «мовчання». За цим мовчанням стоїть страх, невпевненість, примушеність життя: *Однако* ***робітники були якось дуже мовчазливі*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 18); ***Замовкли робітники*** *і сум заляг невеличку гомонячу громаду… Він і справді почував, що діло пекуче, що найбільша сила сього люду лежить в його хвилевім розбудженню і що не покористуватися тим розбудженням, значить, випустити з рук головну пружину діла* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 180).

Іншою мовною рисою робітника є те, що він говорив повільно, невиразно або знехотя: ***Робітник****… підвів трохи голову і звільна, з* ***невимовною погордою в кождім звуці процідив****: – Хлоп хлопом! Мудь мудьом! Не дай боже з хлопа пана!* (І. Я. Франко. Муляр, т. 15, с. 60).

Серед системи загальнолюдських цінностей у структурі ЛТ «робітник» типовою є релігійна характеристика. У літературі аналізованого періоду вона майже не представлена. І. Я. Франко та В. С. Стефаник акцентують увагу на тому, що робітники були віруючими людьми: ***Робітники, почувши дзвони, познимали шапки і почали хреститися****...* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 9); …***Федір*** [робітник] *вернувся з далекої мандрівки свого минулого життя. Вмився,* ***помолився*** *й збирався йти до двора* (В. С. Стефаник. Палій, с. 135).

Фрейм «Зовнішні характеристики». Слот «Портретні характеристики». Зрідка натрапляємо на опис зовнішніх характеристик робітника, зокрема концептуалізуються такі ознаки, як *понуре* обличчя, *високий* зріст: *…підмайстер кинувся до одного* ***робітника***, ***понурого високого муляра*** [робітника] ***середніх літ****…* (І. Я. Франко. Муляр, т. 15, с. 60); *Я бачив,* ***як понуре, нахилене над цеглою лице муляра*** [робітника] *чимраз більше червоніло…* (І. Я. Франко. Муляр, т. 15, с. 60); *Закид був справді важкий, і* ***лиця робітників знов посумніли****…* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 152). У художніх текстах акцентується увага на блідому, виснаженому обличчі робітника: *Він* [робітник] ***поблідне,*** *зігнеться в дугу;* ***лице, і***

без того сухе та довгобразе, ще більше протягнеться… (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 65). І. Я. Франко наголошує на фізично виснаженій зовнішності робітника – сутулості, згорбленості, убогості: …*надійшов ще один* ***робітник, скулений, нужденний***… (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 52). Письменник підкреслює такі зовнішні характеристики робітника, як фізичну слабкість і хворобливість: *З роду* ***утлий і хоровитий*** [робітник]... (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 65).

Слот «Одяг». Одяг є також елементом зовнішності. Він був своєрідним показником, який вказував на належність людини до певної соціальної верстви: *Ті* [робітники], *що йшли від кітла*, ***були майже голі, в подертих сорочках***… (І. Я. Франко. Задля празника, т. 18, с. 309). І. Я. Франко зображує робітників, які були одягнені в подертий одяг: *Інші йшли …а всі* [робітники] ***обшарпані, збідовані,*** *втомлені*… (І. Я. Франко. Задля празника, т. 18, с. 309). Письменник наголошує на тому, що робітники справляли неприємне враження на панянок-жидівок, бо були забруднені від роботи: *Дами ті були то по більшій части старі і погані Жидівки… Вони що хвилі осторожно обзирали свої сукні*, *щоби не сплямити дотиком о цеглу*, *каміння*, *або о не менше* ***брудних робітників*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 7).

Фрейм «Місце проживання, побут, дозвілля». Художні тексти містять відомості про житло робітників, їхній побут. Житлові умови були важкими, квартирна плата в місті була непомірно високою, тому робітники змушені були ночувати в бараках [225], мешкати в тісних хатах та комірках (комірка – «маленьке, тісне приміщення; кімнатка») [СУМ, т. 4, с. 246], в казармах, цюпах (хижах), про свідчать такі контексти: …*він нераз… заглядав до брудних шинків*, *до* ***тісних хат та комірок, де жили робітники***… (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 139); *Но позаяк сторож був удовець*, *то віднаймав одну* ***цюпку для нічлігу ріпникам*** [робітникам]… (І. Я. Франко. Ріпник, т. 14, с. 278); …*інші* ***робітники*** *стали на їх місце*, *а вони* ***пішли до казарми на ночівку****. То була* ***нічна зміна*** (І. С. Нечуй-Левицький. Микола Джеря, т. 1, с. 470); *Між білими*, *чистими німецькими домками… чорніли дві довгі* ***казарми для бурлак*** [робітників]. ***Казарми були довгі, обідрані, з оббитими дощем стінами****. Можна було подумать*, *що то* ***кошари для***

овець, а не хати для людей (І. С. Нечуй-Левицький. Микола Джеря, т. 1, с. 470). Опис казарм перегукується з образом самих робітників. Авторська заувага, що «*то кошари для овець*, *а не хати для людей»,* відображає всю повноту трагедії соціального класу, представниками якого є робітники. Відповідно у зазначених творах актуалізовано станово-класові цінності.

Іноді робітники ночували в шопі («покрівля, накриття на опорах для захисту чого-небудь від сонця, дощу і т. ін.; повітка; сарай») [СУМ, т. 11, с. 509]: ***Із шопи, де ночували робітники***, *давно вже повиношено перегородки*, *дверці*, *ліжка та постіль. Усе те було або сфабриковане на час*, *або позичене*, *і тепер робітники знов* ***ночували на голій соломі та гиблівках, на дошках або на голій землі, де хто впав*** (І. Я. Франко. Задля празника, т. 18, с. 315).

За свідченням істориків, на початку XIX ст. в містах України формується нова суспільна група – «робочі люди», які не належали до жодного міського стану. Вони працювали за наймом, не маючи у місті власного житла або постійного місця проживання. Це були вільнонаймані робітники, які у 60-х р. XIX ст. становили більшість [259, с. 86].

Нечасто в художніх текстах показано дозвілля робітників, які мали обмаль вільного часу: ***Ріпників*** [робітників] ***насходилося багато. Одні пили, другі танцювали з дівчатами, треті в карти грали*** (І. Я. Франко. Ріпник, т. 14, с. 287); ***Робітники*** *день і ніч заповнювали простору*, *брудну і вогку шинківню*; ***співи, крики та сварки*** *не втихали там ніколи…* (І. Я. Франко. Слимак, т. 15, с. 223).

Менш частотним у ХД XIX ст. підросійської України є другий типаж – робітник – «той, хто працює»: *Він бачив*, *що батько його – темний хлібороб*, *мати – мужичка*, *брат –* ***слухняний робітник*** *у сім'ї*, *а він?..* (Панас Мирний. Як ведеться, так і живеться. т. 1, с. 165); *В його* [М. Павлика] *особі всі ми втратили* ***Талановитого робітника***, *живу*, *Чуткую силу*, *сівача зерен плодючих* (І. Я. Франко. На честь М. Павлика, т. 3, с. 387). У вірші П. А. Грабовського «Робітникові» вимальовується яскравий образ робітника, який працює на інших, витрачає свою силу і життя: ***Роби на других дні та ночі***, *На хвилю праці не заспи...* (П. А. Грабовський. Робітникові, с. 9); *Поки на* ***вічнім заробітку*** *Не стратиш*

силоньки свої... (П. А. Грабовський. Робітникові, с. 10). Робітник у повісті Б. Д. Грінченка – це інтелігент-культурник, який небайдужий до долі власного народу: – … *Але стривай: прийде інший час*, *підросте література*, *вб'ється в силу*, *тоді запанує рідне слово поміж інтелігенцією. – Шкода тільки*, *що ще довго се становище не відмінитъся: так незмірно* ***мало робітників на нашій ниві****! – каже Марко* (Б. Д. Грінченко. Сонячний промінь, т. 1, с. 433).

Автор возвеличує працю робітника, спрямовану на просвітництво народу: – *Це правда! Але є й* ***щирі робітники****… – Любий мій! Все віддала б я на світі*, *аби тільки ти* ***був щасливий і міг з ясною душею віддавати своє життя на працю рідному краєві*** (Б. Д. Грінченко. Сонячний промінь, т. 1, с. 433). Б. Д. Грінченко у вірші «До праці» возвеличує робітників, які народились для праці і живуть для борні, хоча і нелегка їхня доля: ***Дяка і шана робітникам*** *щирим!* (Б. Д. Грінченко. До праці, т. 1, с. 6), бо й сам Грінченко «більше працював, ніж жив», як говорив про нього М. Ф. Чернявський [457, с. 333].

Отже, в українському ХД XIX ст. підросійської та підавстрійської України детально описаний типаж «робітник». Твори дають уявлення про те, у яких галузях діяльності працювали робітники: будівельники, ріпники, нафтарі, мазярі, лісоруби, пилорамники, фабричні, заводські, земські робітники. У творах О. Ю. Кобилянської зображені різні за фахом робітники – кушніри та ковалі. І. Я. Франко детально описав робітників-будівельників, ріпників, нафтарів, мазярів.

У літературі XIX ст. підкреслюється важке життя робітників, акцентовано увагу на їх злиденності. Детально в ХД XIX ст. описано процес праці робітників. Основною ідеєю в літературі є те, що робітники ображені, але вони терплячі. Тексти іноді містять характеристику робітника іншими особами, які підкреслюють його безправ'я. У художніх творах XIX ст., особливо широко в підавстрійській Україні, зображені перші робітничі рухи, процес об'єднання. Новим у літературі є те, що робітники організовували касу взаємодопомоги. В описі робітника з'явилася нова риса – схильність до протесту. У ХД подано детальний опис організації протесту робітників, схарактеризовано їхні вимоги. Серед інших нових рис в описі ЛТ «робітник» виокремлено такі: дружність, завзяття, непокірність і відвага.

Значну увагу в художніх творах зосереджено на мовних характеристиках робітників, які говорять українською мовою. Концепт «крик» супроводжує конфліктні ситуації. Звукові характеристики є засобом зображення великих натовпів. На фоні запалу, зумовленого страйкуванням, розгортається лінія, пов'язана з вираженням концепту «мовчання», який відображає важке життя робітників. ХД містить відомості про зовнішній вигляд робітників. Побіжно представлені релігійні характеристики, описані місце проживання, побут і дозвілля робітників.

Порівняння об'єктивних характеристик життя робітників із зображенням у художній літературі виявило, що є певні розбіжності, зумовлені ідейно-художнім баченням дійсності письменників, особливостей композиції твору.

В українській літературі XIX ст. знайшов своє відбиття і другий типаж – «робітник – той, хто працює». Він побіжно зображений в підросійській літературі XIX ст.

3.8. Лінгвокультурний типаж «студент»

Типаж «студент» детально описаний у романі І. С. Нечуя-Левицького «Хмари». Цей типаж спостережено в ХД XIX ст. (див. Додаток А, таблиця 8); (див. Додаток Б, таблиця 8).

Вивчення ЛТ «студент» є одним із найважливіших складників дослідження історії суспільства, вищої освіти, зокрема університетів. Без студентства, як зазначає І. С. Посохов, університети не змогли б виконувати свої основні функції. Саме тому історія студентства – це історія університетів [302, с. 3].

Предметом опису в лінгвістиці стали такі аспекти ЛТ «студент»: розглянуто в діахронічному аспекті слово-ім'я концепту STUDENT, на основі етимологічних, тлумачних і словотворчих словників англійської мови показано зміни лексико-семантичної структури цього слова, появу нових лексем / семем в концептуальному полі STUDENT (В. С. Новікова) [269]; описано концепт STUDENT у семантико-когнітивному аспекті (З. М. Богословська, В. С. Новікова) [27]; досліджено асоціативно-семантичні поля «студент» і «професор»: мовні константи і текстову

динаміку (О. С. Ільїна) [121]; здійснено порівняльний аналіз концепту «студент» в англійській та російській лінгвокультурах (М. А. Сухомлинова) [431]; вивчено особливості організації асоціативно-семантичних полів «студент» і «професор», які вербалізують значущий фрагмент російської мовної картини світу, з погляду динаміки їхнього лексичного складника (константи і трансформації); реконструйовано культурно і суспільно значущі концепти «студент» і «професор» (О. С. Ільїна) [121]; досліджено концепти «професор», «доцент», «студент» та «університет» як центральні елементи академічної концептосфери в німецькій та російській лінгвокультурах (Т. Я. Заглядкина) [113]; проаналізовано лінгвокультурний концепт «студент» у свідомості російських та німецьких студентів (за матеріалами вільного асоціативного експерименту) (Т. Я. Заглядкина) [114].

Аналізований ЛТ детально описано і в історичних працях: з'ясовано роль студентів у суспільно-політичному житті Росії з другої половини XIX ст. до Лютневої революції 1917 р. (П. С. Ткаченко) [442], розглянуто студентство в суспільно-політичному житті (Л. Ю. Грицик) [72; 73; 74], проаналізовано студентський рух у підросійській Україні на межі XIX – XX ст. (Н. О. Гончарова) [66], досліджено історію студентських організацій університетів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. (М. В. Григор'єва) [71], описано студентську субкультуру на матеріалі університетів Російської імперії XIX – початку XX ст. (І. С. Посохов) [301; 302], схарактеризовано життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. (М. Е. Кругляк) [195; 196] та ін.

Визначимо понятєву характеристику ЛТ «студент». У «Словаре книжной малорусской рѣчи. Рукописи XVII вѣка» П. Житецького студентъ – «спудей, ученикъ, тщатель» [ЖСКМР, с. 88], жакъ або студентъ – «тщатель, спудей» [ЖСКМР, с. 26]. «Словар чужих слів», який уклали З. Кузеля та М. Чайковський, також фіксує слово студент (-а) m Student, Studierende[r], Schüler; -ка (-ки) Studentin; новак (-ака) m Fuchs; -ство (-ва) n Studententum, Studentenschaft, Studenten pl; -ський (-ка, -ке) studentics Studenten [СЧЖ, с. 1241]. У словнику XIX ст.

В. М. Доманицького «Словарик. Пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів» студент – «той, хто вчиться в університеті або в иншій якій вищій школі (напр. академії)» [ДСПЧЗС, с. 114].

Сучасні словники української мови відтворюють значення, зафіксовані в словниках XIX ст.: «студент» – «той, хто навчається у вищому або середньому спеціальному навчальному закладі» [СУМ, т. 9, с. 799; СЯРПШ, т. 2, с. 379].

Як засвідчують дані словників, назва «студент» поєднує два типажі: перший – «учень бурси та інших духовних навчальних закладів» (спудей); другий – «той, хто вчиться в університеті або в іншій вищій школі (наприклад, академії)» (студент).

Варто зазначити, що в українському ХД XIX ст. перший ЛТ «студент» – «учень бурси» [СМТКО, т. 3, с. 352], згадується побіжно, зокрема на цей образ натрапляємо в Г. Ф. Квітки-Основ'яненка: *І що то: сидільці позапирають лавки…* ***студенти з бурси***... (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Щира любов, т. 3, с. 305).

Типаж «студент» – «той, хто навчається у вищому навчальному закладі», детально описаний у ХД зазначеного періоду: *Андрій Борисович Крицький –* ***студент***… (Леся Українка. Блакитна троянда, т. 3, с. 7); *...****студент останнього курсу історико-філологічного факультету****…* (Б. Д. Грінченко. Сонячний промінь, т. 1, с. 323); *Микола Дев'ятка*, ***студент***… (М. П. Левицький. Безпартійний, с. 438).

У щоденникових записах Т. Г. Шевченка представлено ЛТ «студент» без будь-якої характеристики, лише констатовано факт зустрічі із студентами: *…я*, *проходя через двор*, *встретил* ***студента***… (Т. Г. Шевченко. Щоденник, т. 5, с. 98−99); *Зашел в гимназию к Боб[р]жицкому*, *бывшему* ***студенту*** *Киевского университета…* (Т. Г. Шевченко. Щоденник, т. 5, с. 108); *Сердечно рад*, *что* ***добрый человек***, ***бывший киевский студент***… (Т. Г. Шевченко. Листи до різних осіб, т. 6, с. 43).

У ЛТ «студент» виокремлено такі основні фрейми: «Навчання», «Внутрішні моральні характеристики», «Дозвілля», «Зовнішні характеристики» (слоти: «Портретні характеристики», «Вік», «Одяг»), «Соціальні вподобання», «Освітні, релігійні, мовні характеристики», «Побутові характеристики».

Фрейм «Навчання». Притаманною для опису ЛТ «студент» є його характеристика за провідним видом діяльності – навчанням. У ХД XIX ст.

зображено й деякі елементи процесу навчання: **складання іспитів:** ***Студент вийняв білет по церковній археології*** *і почав розказувати…* (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 40); ***Він*** [студент] ***дуже добре і розумно розказував свій білет***… (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 40); **позитивне ставлення до навчання:** *Тоді ще* ***студенти були вірні духові академії*** (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 12); *Всі* [студенти] ***мусили засісти за науку*** (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 13); **види робіт під час навчання:** *Инспектор с неудовольствием и даже страхом заметил*, *что* ***студенты собираются в кружки и что-то с хохотом читают***… (Т. Г. Шевченко. Близнецы, т. 4, с. 63); *Два раза в неделю по вечерам я хожу в зало Вольного экономического общества* ***слушать лекции физики профессора***... (Т. Г. Шевченко. Художник, т. 4, с. 167).

Фрейм «Внутрішні моральні характеристики». Слот «Риси характеру». У зображенні студентів велику увагу письменники приділяють їхній поведінці, яка є засобом розкриття внутрішнього світу. У характеристиці ЛТ «студент», як і в описі ЛТ «панич», превалює ознака веселощів, радощів, що властиво молодому віку: …*побачили знов ту саму купу* ***веселих студентів*** (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 120); – *Ще як ми були* ***студентами, я його дуже любив за його веселу вдачу***… (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 309); *Між ними був* ***веселий студент***… (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 119).

Однак між двома ЛТ «панич» і «студент» спостерігаються певні розбіжності – поведінка панича більш регламентована, студент є уособленням волі, розкутості: ***Постава їх*** [студентів університету] ***постатів на східцях була дуже вольна і через те дуже граціозна. Дехто трохи не лежав, дехто сидів, підобгавши ноги, дехто простягнув їх на всю довжину*** (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 114).

Фрейм «Дозвілля». ХД XIX ст. містить відомості про дозвілля студентів – це те, що характерне і для паничів. Однак дозвілля студентів більш демократичне, їм не притаманне відвідування балів, полювання тощо, це більше властиво паничеві: *В темних алеях Братства* ***гуляли купами студенти*** (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 14). Близкість студентів до народу порівняно з образами паничів виявляється в тому, що вони часто співають народних пісень: *Разом з танцями на тих вечорах*

завелася пісня, і пісня народна, як українська, так і великоруська. Народні співи завжди були сподобні студентам (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 11). У зображенні Т. Г. Шевченка студенти бували в товаристві художників, артистів, чиновників: *С того самого дня*, *как он в первый раз посетил ее*, *нахлебники стали множиться со дня на день. И какие нахлебники! Не шушера какая-нибудь – художники*, ***да студенты***, *да двугривенные сенатские чиновники…* (Т. Г. Шевченко. Художник, т. 4, с. 140).

Фрейм «Зовнішні характеристики». Слот «Портретні характеристики». Опис зовнішності студентів у ХД XIX ст. не має ознак типовості: *…гуляли* ***студенти*** *з усіх кінців широкого Російського царства. Тут можна було побачить* ***типи півночі з жовто-русявим волоссям на голові; можна було побачить широкі шиї й сірі очі великорусів, рум'яні лиця українців, навіть орлині очі й носи грузинів, греків, сербів і болгар***, *що приїжджають вчиться до Києва* (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 8). Іноді зовнішні характеристики письменники подають у поєднанні з описом діяльності студентів, визначаючи причинно-наслідкові зв'язки: *То були* ***студенти університету****. По їх* ***блідих лицях*** *і* ***очах***, *дуже веселих*, *по їх веселій розмові й жартах не трудно було вгадать*, *що та компанія тільки що скінчила екзамени і*, *мабуть*, *щасливо скінчила* (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 114); *Там он мог видеть … и* ***университетского студента***, ***тощего и бледного,*** *лакомившегося обедом мадам Юргенс за деньгу*, *полученную им от богатого бурша-кутилы за переписку лекций Фишера* (Т. Г. Шевченко. Художник, т. 4, с. 139).

Слот «Вік». За даними ХД XIX ст., як і для ЛТ «панич», так і для ЛТ «студент», характерною повторюваною ознакою зовнішності є те, що це молода людина: *Там* ***молоді студенти*** *здали екзамен…* (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 8); ***Молоді студенти***, *приїхавші з усіх кінців Росії*, *вже чули про його*, *вже ждали чогось надзвичайного* (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 49); *То був їх син*, ***молодий студент*** *Павло* (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 135); ***Молодий студент*** *щиріше й привітніше попрощався з Галею Масюківною* (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 148). У поданих прикладах епітет *молодий* (студент) називає ознаку людини за віком. Він є постійним, оскільки «часто повторюється

при тих самих іменниках; вони характерні для фольклорної мови і для художніх текстів, стилізованих під фольклор» [ЄУМКТС, с. 58].

ЛТ «студент», як і ЛТ «панич», асоціюється не лише з молодістю, а й красою, привабливою зовнішністю, що актуалізує індивідуально-особистісні ціннісні характеристики та позитивні оцінні конотації: *…їй чогось здавалось*, *що доконче буде й той* ***гарний студент****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 121); *Той* ***гарний молодий студент***, *що так сподобався Ользі…* (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 124); *Років*, *кажу*, *через два прийшов у притулок* ***студент*** *університету*, ***гожий, геркулесової постави юнак*** (М. П. Левицький. Казенні діти, с. 379).

Слот «Одяг». Студентство зображено в ХД XIX ст. як певне братство, у якому всі мають однакову уніформу: *Всі* ***студенти, одягнувшись в свою вже професорську форму,*** *зібралися у великій залі в старому корпусі* (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 37).

Фрейм «Сімейний стан». Як і панич, студент – неодружений юнак, у панича – неодруженість є базовою характеристикою, у студента ця характеристика виявляється переважно в розповіді про нього. У М. П. Левицького та І. Я. Франка студент – людина одружена: *– **Студент** привіз із Трипілля не тільки дитину*, *але й виховательницю…* (М. П. Левицький. Казенні діти, с. 380–381); *– Е*, *тату: є в нас і* ***студенти жонаті*** (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 187). У наведених фрагментах письменники репрезентують аналізований ЛТ у контексті актуалізованих сімейних цінностей. Залицяння студента у творчості Т. Г. Шевченка має трагічне забарвлення: *Тілько заходилась Та сплела й собі такую І вночі спустилась До* ***студента*** *на улицю. І де б утікати*, *А вони – звичайне*, *діти – Любо ціловатись Коло воріт заходились. А жид ізнадвору*, *Мов скажений*, *вибігає З сокирою! Горе! Горе тобі*, *стара мати*, *Нема твого сина*, *На улиці валяється Убита дитина*, *Убитая жидовином* (Т. Г. Шевченко. У Вільні, городі преславнім, т. 2, с. 163).

Фрейм «Соціальний стан і соціальна поведінка». Іноді в ХД XIX ст. спостерігається протиставлення студентів багатих і бідних: *…Того* ***студента***, *що ж*

нам діять? То ***синок був литовської Гордої графині****. І хороше*, ***і багате***, *І одна дитина*, *І училось не паничем*, *І шапку знімало В Острій брамі* (Т. Г. Шевченко. У Вільні, городі преславнім, т. 2, с. 162); *На время его отсутствия я пригласил к себе*, *по рекомендации Фицтума*, ***студента Демского****. Скромный и прекрасно образованный и*, *вдобавок*, ***бедный*** *молодой поляк* (Т. Г. Шевченко. Художник, т. 4, с. 167).

Фрейм «Соціальні вподобання». Спорадично в текстах художньої літератури XIX ст. представлені політичні погляди студентів. Студентам у М. П. Левицького властиве вільнодумство, яке корелює з європейським поглядом на студента. Ця риса відбита у творах письменників підавстрійської України: *Тільки що розпитався я тут*, *роздивився*, *аж от настали ті Шевченкові роковини*, *столітні з дня його народження. Чули*, *мабуть*, *що не дозволено їх святкувати*, *навіть панихиди правити? – Чув. – От*, *як настав той день*, *25-го лютого*, *то пішов я по своїх справах і бачу: на вулицях народу*, *як комашні*, ***все молодь більше, студенти****. У деяких місцях співають «Вічну пам'ять»*, *зараз туди поліція натискає*, *кіньми гонять на них...* (М. П. Левицький. «Наградні», с. 216–217).

У художній літературі підавстрійської України відображено також участь студентів у революційних подіях: [Дев.:] *Ні*, *добродію*; *я* ***такої погані не читаю****. Ось моя газета. (добуває* ***«Нов. Вр.»). Жалкую дуже, що не було на вокзалі «Русского Знамени».*** [Ів. М.:] *(дивуючись). «Русского Знамени»? То ви його читаєте?* [Дев.:] ***То моя улюблена газета****.* [Ів. Марк:] *(хитаючи головою).* ***Молода людина***, ***студент*** *– і то ваша улюблена газета!...* (М. П. Левицький. Безпартійний, с. 446–447); [Ів. Марк:] *…А цей – то ж* ***молода людина, студент***, *– і* ***такий реакціонер****!* (М. П. Левицький. Безпартійний, с. 449).

Для другої половини XIX ст. характерними були стихійні протести студентства проти дворянської культури. Відкидаючи «старі» ідеали й усталені моральні норми, студенти жадали «нового» і «прогресивного». Вони були схильні до радикальних суспільних перетворень [302, с. 17].

ХД XIX ст. містить таку характеристику студентів у системі локально-групових цінностей: активність у громадському житті. Їх за це били, забирали до поліції,

розстрілювали, про що пише М. П. Левицький: …*дядя Коля сказав*, *що він жартує і баранця не заберуть: тільки* ***студентів забирають в поліцію***, *і* ***стріляють в них на вулиці і б'ють, коли вони ходять з червоними прапорцями***. *Ти*, *тату*, *бив у* ***студентів****?* (М. П. Левицький. Давня пригода, с.110).

Як зазначає І. С. Посохов, з другої половини XIX ст. студенти почали поводитися більш відокремлено: вони виявляли свої вимоги і невдоволення в сутичках з поліцією та влаштовували сходки. Поступово це формувало в суспільстві образ бунтівного студента [301, с. 40].

Як показують дослідження, у творах письменників підавстрійської України студент – це людина, яка має активну громадянську позицію, власні політичні погляди, у ХД підросійської України цей аспект не описаний.

Фрейм «Освітні, релігійні, мовні характеристики». Освіченість – провідна риса ЛТ «студент»: *Студенти з України й Білорусії* ***були цивілізованіші, делікатніші***. *Вони стояли далеко вище од інших*, *навіть* ***розвиттям розуму***... (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 8); …***студент академії*** *має високу репутацію*, ***як людина з великим розумом і з просвітою*** (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 28). У структурі ЛТ «студент» виокремлюємо ціннісні характеристики, пов'язані з освітою студента: *Він* [студент] *ще мало думав тоді про соціальні та економічні обставини*, *а все* ***звертав на освіту***. *І з того часу* ***він зробився борцем за неї. Він заприсягсь у душі віддати своє життя на послугу просвіті***... (Б. Д. Грінченко. Сонячний промінь, т. 1, с. 325) – лексеми *борець*, *заприсягсь* виявляють шкалу цінностей персонажа, показовим для контексту є іменник *просвіта*, який надає образу студента ознак своєрідного месії, що «несе освіту в маси».

Майже відсутні релігійні характеристики ЛТ «студент». Відомо, що вони були православними: *Він* [студент *Воздвиженський*] ***встав удосвіта й почав молиться богу, б'ючи поклони так завзято***, *що побудив других студентів* (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 28).

Побіжно у ХД XIX ст. представлено й мовні характеристики ЛТ «студент». Зокрема, у романі І. С. Нечуя-Левицького «Хмари» наголошується на тому, що в

побутовому спілкуванні студенти послуговувалися російською мовою: *Всі студенти* ***говорили московським язиком, і рідко траплялося почути співучу, м'яку розмову українську*** (І. С. Нечуй-Левицький, Хмари, т. 2, с. 9).

Фрейм «Побутові характеристики». З ЛТ «студент» пов'язані також побутові характеристики. «Квартирне питання» студенти в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. могли розв'язувати, на думку М. Е. Кругляк, двома шляхами – проживанням у гуртожитку або винайманням квартири [194, с. 32].

У романі «Хмари» І. С. Нечуя-Левицького зазначено, що студенти мешкали разом у спеціальних приміщеннях – будинках із мебльованими кімнатами для короткочасного проживання приїжджих: *Пообідавши всмак у митрополита*, ***студенти*** *розійшлися на два боки. Одна часть пішла до* ***лаврської гостиниці і жила там****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 8).

Еволюція організації гуртожитків свідчить, на думку М. Е. Кругляк, про пошук оптимального шляху розв'язання житлової проблеми, яка загострилися у зв'язку зі зростанням чисельності студентства на початку XX ст. Незважаючи на всілякі незручності (наприклад, у кімнаті мешкали 5–6 осіб) та суворі правила, гуртожиток був найбільш ефективною формою організації студентського співжиття: за доволі помірну ціну молодь мала найнеобхідніше. Як альтернатива найманим помешканням гуртожиток став основним засобом розв'язання державою «квартирного питання» [197, с. 130].

Про це йдеться в романі «Хмари» І. С. Нечуя-Левицького. У кімнаті проживало 5–6 студентів із різних країн, як свідчать приклади з тексту: ***В кожному номері жило по п'ять, по шість студентів*** (І. С. Нечуй-Левицький, Хмари, т. 2, с. 9); *Разом з ним жили в тому номері* ***п'ять студентів з усяких країв світу****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 9).

Студенти асоціюються з містом, бо там вони проводили роки навчання: [2-й студент:] ***Ти городянин***, *і тебе дивують сільські відносини*, *а ми до того призвичаїлись* (М. Л. Кропивницький. Перед волею, с. 362).

Отже, ЛТ «студент» в українському ХД XIX ст. детально описаний (фрейми «Навчання», «Дозвілля», «Зовнішні характеристики», «Соціальні вподобання»,

«Освітні, релігійні, мовні характеристики», «Побутові характеристики»). Як засвідчує здійснений аналіз, типаж ЛТ «студент» одержує позитивну характеристику, він зображений переважно в навчальній діяльності та проведенні дозвілля. За даними словників, назва «студент» поєднує два типажі: перший – «учень бурси», другий – «той, хто навчається у вищому навчальному закладі». У ХД XIX ст. представлений лише другий типаж. Студент – це молода, переважно неодружена людина, яка навчається у вищому навчальному закладі. Релевантною для ЛТ «студент» є риса «веселість». Хоча студентство зображується в художній літературі як певне братство, усі в однаковій уніформі, усі читають, однак спостерігається протиставлення – багатих і бідних. ХД XIX ст. дає уявлення про навчання, дозвілля, побут студентів. Побіжно в літературі XIX ст. представлені релігійні та мовні характеристики ЛТ «студент». У підавстрійській Україні спорадично відбиті в художніх текстах політичні погляди студентів, у підросійській Україні подібні описи відсутні.

3.9. Лінгвокультурний типаж «священник»

У ХД XIX ст. детально описано ЛТ «священник» (див. Додаток А, таблиця 9); (див. Додаток Б, таблиця 9).

У малих жанрах усної народної творчості образ *священника* посідає одне з провідних місць, що унаочнює низка паремій на позначення церковних осіб, зокрема в «Галицько-руських народних приповідках» І. Я. Франка зафіксовано 79 паремій з лексемою *піп* [292, с. 162].

Священник у всі часи був надзвичайно значущою постаттю в суспільстві. «Священник – церковний термін на позначення посади та особи священнослужителя другого ступеня священства, освяченого Божою Благодаттю для здійснення таїнств і покликаний цією Благодаттю освячувати інших» [330, с. 221].

У словникових матеріалах спостерігаємо нейтральні характеристики цього ЛТ. Наприклад, у СУМ «священник» – *церк.* «служитель культу православної церкви, за саном середній між дияконом і єпископом, а також особа, що має цей сан; служитель культу, який відправляє церковну службу; ієрей» [СУМ, т. 9, с. 106]. В

«Українському словнику-енциклопедіїї» розтлумачено лексему «священник» – «особа, яка відправляє релігійний культ (складення жертви, керівництво молитвою, благословення осіб і речей) у спільноті віруючих; священник є авторитетом в інтерпретуванні одкровення, моральної науки й релігійного права; посада священник відсутня у більшості протестантських церков» [УСЕ, с. 1213].

Ю. В. Легун слушно зауважує, що інституції та служителі православної церкви впродовж кількох століть були найбільш наближені до інтересів простих селян. Священник супроводжував селянина у визначальні моменти його життя – під час хрещення, одруження, поховання [212, с. 31]. Завдання пастиря, як пише О. М. Розов, полягає не лише в тому, щоб об'єднати людей для вищих духовних інтересів. Він повинен через церковну та позацерковну проповідь допомогти їм визначити істинний сенс життя [318].

Ця «багатовекторність» обов'язків священника, його значна роль у життєдіяльності суспільства зумовили новий науковий інтерес до висвітлення впливу священнослужителів на історію держави, на формування і збереження духовних основ країни. Зокрема, предметом опису стали такі аспекти висвітлення ЛТ «священник»: образ священника в російській літературі, особливості взаємин священника і поміщика (О. М. Розов) [316; 317; 319], представники духовного стану на Уралі в першій половині XIX ст. (на прикладі Пермської єпархії) (А. В. Мангильова) [231], діяльність священників Оренбурзької єпархії (А. І. Конюченко) [168; 169], життя сільського священника, православне сільське духовенство Росії в другій половині XIX ст. – на початку XX ст. (Т. Г. Леонтьєва) [214; 215], ставлення до священника (М. М. Громико, А. В. Буганов) [75], священник і чаклун у російській урало-сибірській культурній традиції (І. Н. Бєлобородова) [20] та ін.

Найбільш значущим дослідженням постаті *священника* в культурологічному висвітленні є докторська дисертація О. М. Розова «Сільський священник у духовному житті російського селянства другої половини XIX – початку XX ст.» [318]. Англо-саксонське бачення типажу «священник» розкрите в кандидатській дисертації Л. М. Бровікової «Лінгвокультурний типаж "англійський вікарій":

емблематичні характеристики» [37]. В Україні відомі історичні праці, присвячені вивченню життя та діяльності священнослужителів: С. І. Білоконь [24], Т. Г. Бобко [26], С. О. Гладкий [59], Г. Ю. Калініч [133], Т. В. Кузнець [200], Б. О. Опря [279], О. Б. Потапова [303], Г. В. Степаненко [371], В. С. Таціенко [435] та ін.

Розкриттю образу священника присвячені мовознавчі праці. Зокрема, Н. В. Піддубна проаналізувала концепт *священнослужитель* в українських пареміях [291], розглянула мовний образ священнослужителя в «Співомовках» Степана Руданського [292]. С. В. Сабліна дослідила терміни на позначення другого ступеня священства в українській писемній традиції [330] та ін.

За характером опису в українському ХД XIX ст. у структурі ЛТ «священник» виокремлено такі фрейми: «Сфера діяльності», «Внутрішні моральні характеристики», «Зовнішні характеристики» (слоти: «Вік», «Одяг»), «Місце проживання», «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Мовні характеристики».

Фрейм «Сфера діяльності». Священник мав значну кількість обов'язків – здійснення священнодійств, виконання таїнств, виголошення повчань, проведення богослужбових бесід, місіонерської роботи. Також накладав церковні покарання на вірян, слідкував за виконанням єпітимій. Священникові доводилося за дорученням влади виконувати функції нотаріуса: вести метричні книги, клірові відомості, зачитувати укази імператора, розпорядження місцевої адміністрації [435, с. 10].

Історики І. А. Опря, Б. О. Опря також зазначають, що духовний вплив священника не обмежується лише релігійними обов'язками. Однією з визначальних функцій священнослужителів була інформаційна: всі царські маніфести та розпорядження обов'язково оголошували з церковних амвонів після закінчення богослужіння [280, с. 326].

Священник повчає мирянина, веде його духовним шляхом. Віряни за духовними порадами звертаються в монастирі, церкви. Таким опікуном може бути особистий духівник або інший служитель церкви, старець, який має авторитет за високі духовно-моральні якості. Риса духовної опіки стає позитивною основою діяльності священника, вона представлена в ХД підросійської та підавстрійської України. Основним елементом у системі соціальних зв'язків є взаємовідносини

священника з парафіянами та церковними служителями. Проповідницька діяльність мала на меті пояснити сільським і міським прихожанам істинний сенс православної християнської віри [318].

У газеті «Православная Буковина» читаємо: «Священникъ впускаетъ страхъ Божій своимъ прихожанамъ, и прихожане, приходя въ домъ него, примѣчаютъ, что каждий шагъ его обитателей свидѣтельсвуетъ о том, какъ они живут въ страхѣ Божіемъ, въ непристанномъ сознаній своей зависимости отъ творца небеснаго, и караются. Священникъ учитъ народъ молиться, помнитъ долгъ Божій, безпѣчно посѣщать богослуженіе...» [361, с. 2].

Одним із обов'язків священника є проповідництво. Ця праця священника найповніше описана в літературі досліджуваного періоду: ***Отець*** *Костецький*, ***одправивши пізню службу божу*** *в Корсуні*, *не встиг на* ***храмову службу*** *в селі…* (І. С. Нечуй-Левицький. Українські гумористи та штукарі, т. 5, с. 361); *Старий*, *сивий* ***священик*** *тихенько* ***правив службу*** (І. С. Нечуй-Левицький. Дві московки, т. 1, с. 38); *Моя* ***проповідь*** *не робить такого враження, як ваша, бо я* [священник] *їм вже трийцять літ* ***проповідую*** (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 400); ***Рано відправив****…* ***священик службу Божу****…* (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 377). Відправляючи церковну службу, священник виголошує молитву, тим самим звертаючись до Бога з різними проханнями, подяками: *...тамошний* ***священник***, *о. Герасим...* ***молился*** *в церкви* ***о благополучном разрешении своей жены от бремени*** (А. П. Свидницький. Гаврусь і Катруся, с. 290); *...А* ***священик-старець*** *ходить по святій континї*, ***Молить слави Запорожу, щастя Україні*** (Ю. А. Федькович. Україна, с. 48); – ***Молитвою щирою та твердою вірою можна усього доконати***, – ***говорив священик*** (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 375–376).

Важливою сферою його служби є відправляння обрядів одруження і поховання: *…****священик обводить молодих в вінцях кругом аналоя****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Над Чорним морем, т. 5, с. 305); *…Микола пішов до* ***священика*** *й* ***найняв панахиду*** *за Нимидору* (І. С. Нечуй-Левицький. Микола Джеря, т. 1, с. 531). У творах І. С. Нечуя-Левицького зображено священника під час проведення таїнств хрещення і причастя: *Тільки з церкви вийшов* ***священик*** *і благав князя*, *щоб дав дозвіл*

висповідати *та* ***запричастити*** *людей*, *засуджених на смерть* (І. С. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький, с. 131); служіння молебня: ***Священики служили молебні***… (І. С. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький, с. 226); *И как с нами следовал* ***священник***, *то на другой день был пет* ***молебен*** *и* ***освящено*** *место для форта* (Т. Г. Шевченко. Близнецы, т. 4, с. 95).

І церковна, і світська діяльність священника має позитивну оцінку. Лише в окремих випадках ЛТ «священник» одержує негативні оцінні конотації, які можуть бути пов'язані зі стосунками православної та католицької церков. У співомовках С. В. Руданського досить часто об'єктом іронічного зображення стають недоліки священників православної й католицької церков – *попів* і *ксьондзів*, – підкреслюється їхнє зневажливе ставлення один до одного: ***Ксьондз сміється****: «Паки! паки! Дай*, *поnе*, *табаки!» А* ***піп каже****: «Sursum corda!»* ***На! теляча морда****!*» (С. В. Руданський. Піп і ксьондз, т. 1, с. 217).

Слушною є думка Н. В. Піддубної щодо цього: «...комізм моделюється за допомогою зіставлення в одному реченні лексем контрастних за стильовою належністю: в тексті співомовок актуалізовано фрагменти релігійного дискурсу, зокрема літургії (*Паки! Паки!*) і фрагменти дражнилки (*Дай*, *поnе*, *табаки!*); меси *(Sursum corda!)* і лайливих виразів на зразок "*теляча морда"*» [292, с. 163].

Фрагменти опису діяльності священника також подано у творах Т. Г. Шевченка. Це була повсякденна, напружена праця: *Вскоре послышался на дворе стук колес*, *и минуты две спустя вошел в залу* ***священник при епитрахили, сопровождаемый хозяином и церковниками****… После* ***священнодействия священник***, *а за ним хозяин*, *а потом уже я похристосовались со всеми предстоящими…* (Т. Г. Шевченко, Капитанша, т. 3, с. 337). Побіжно зображено матеріальні інтереси священника: ***Отець Палладій записував у книгу «жертви»*** *бабок: бабки та й молодиці наймали акафісти*, *молебні та панахиди* (І. С. Нечуй-Левицький. Афонський пройдисвіт, т. 5, с. 318). В окремих творах зображений типовий шлях священника: *Еще*, *впрочем*, *пан благоденствовал*, *когда* ***тамошний священник, о. Герасим, вышедший, по обыкновению, из подьячего в дьячки,***

потом в дьяконы, наконец удостоенный и священнического сана... (А. П. Свидницький. Гаврусь і Катруся, с. 290).

Цікавим є той факт, що «священником міг стати представник будь-якого стану лише за умови отримання ним належної освіти, семінарського курсу. Цю посаду не могли обіймати особи, котрі займалися лихварством, акторським мистецтвом, утриманням гральних будинків, а також ті, які мали фізичні вади, що перешкоджали виконанню священницьких обов'язків (сліпота, глухота і т. п.)» [280, с. 322].

В окремих творах подано зображення внутрішніх стосунків церковників, зокрема священника і дяка. Священник, як правило, описаний позитивно. М. П. Левицький в оповіданні «Стаття 182» показує відносини між церковнослужителями – священником і дяком, щоб підкреслити порядність, людяність, доброту отця Мефодія, письменник протиставляє йому хитрого, капосного дяка: *Вислухавши дяка*, *він* [священник] *зрозумів*, *що той гне на те*, *щоб потягнути парубків до суду*. ***Дяка отець Мефодій не любив, бо знав його, що хитрий, вредний і на ябеди кебетний*** (М. П. Левицький. Стаття 182, с. 75); *– І-гум! – протяг* ***дяк хитро, спідлоба дивлячись на панотця****. Помовчали.* ***Отець Мефодій*** *почував себе якось* ***прикро і ніяково****.* ***На хитрий вид дяка*** *йому було* ***бридко*** *й дивитись* (М. П. Левицький. Стаття 182, с. 76).

В уста священника М. П. Левицький вкладає крилатий вислів «не судіть, да не судимі будете», підкреслюючи лицемірство дяка й те, що батюшка керується заповідями Божими: «Не судіть, щоб і вас не судили; бо яким судом судити будете, таким же осудять і вас, і якою мірою будете міряти, такою відміряють вам. І чого в оці брата свого ти заскалку бачиш, колоди ж у власному оці не чуєш? ...Лицеміре, – вийми перше колоду із власного ока, а потім побачиш, як вийняти заскалку з ока брата твого» [23, с. 1193]: *– Вже й тюрма! – з прикрістю перехопив* ***отець Мефодій****. – За дурницю*, *за вигадку арештантами їх поробити? Це ж повік слава вже буде. Які-бо таки ви справді*, *Маковійський: раз у раз* ***бревно бачите, чи то, пак, сучок у чужому оці.*** *Ех! – зітхнув панотець*, *–* ***не судіть, да не судимі будете*** (М. П. Левицький. Стаття 182, с. 76).

Також подано характеристику одного персонажа іншим. Священник, неприязно ставлячись до дяка, називає його «сутягою і ябедником»: – *Катового* ***дяка*** *наднесло*, *он що*, *– сказав* ***панотець***. *–* ***Ябедник, сутяга****...* (М. П. Левицький. Стаття 182, с. 78). М. П. Левицький в оповіданні «Дякова помста» зображує негативні взаємини священника, дяка і паламаря. Отець Павло сердиться на дяка, тому що той неправильно поводить себе на службі: *Видко було і з поспішного ходу*, *і з самого обличчя*, *що* ***о. Павел дуже зафрасований і сердитий. На вечерні дяк знову був п'яний, співав не до ладу, гримав книжками на крилосі і гризся з паламарем*** (М. П. Левицький. Дякова помста, с. 335); ***О. Павел вже тридцятий рік дослужував в Бондарівці;*** *а* ***непочесна людина***, *що стояла у кутку коло порога*, *був* ***дяк Семен Банякунський; вже два роки він «гриз» о. Павла і «псував йому кров»*** (М. П. Левицький. Дякова помста, с. 335).

Фрейм «Внутрішні моральні характеристики». Слот «Риси характеру». У ХД XIX ст. відповідно до моральних якостей можна виокремити два типи священників. Це зумовлює подальші протиставлення в зображенні священників, а також визначає оцінку їх письменниками за характеристиками зовнішності, поведінки, моральних принципів. У літературі XIX ст. значну увагу приділено моральному рівню духовенства. Часто фіксується високий рівень освіти священника. Такі риси, як міцність духу, освіченість, авторитетність корелюють у ХД XIX ст. з реаліями того часу: ***Ісакій*** [отець] ***був міцніший духом*** (І. С. Нечуй-Левицький. Афонський пройдисвіт, т. 5, с. 353−354); *Один* ***священик***, *Петро Лу...ич Трезвінський*, *чоловік* ***розумний*** *і просвічений…* (І. С. Нечуй-Левицький. Українські гумористи та штукарі, т. 5, с. 442). Священник у творах І. С. Нечуя-Левицького вимогливий щодо дотримання церковних канонів: [Меропія:] (тихо). *Що ж то скаже* ***отець*** *Модестій! Та він же* ***накладе на мене покуту*** *на місяць*, *як тільки признаюсь! Хіба не признаюсь: сама закаюсь пити...* (І. С. Нечуй-Левицький. На Кожум'яках, т. 9, с. 258). Священник виступає духовним наставником і порадником у мирському житті: ***Отець*** *Палладій* ***поблагословив*** *його великим хрестом і подав йому по-панібратській руку* (І. С. Нечуй-Левицький. Афонський пройдисвіт, т. 5, с. 319).

С. В. Руданський моделює комунікативні ситуації, у яких священник повчає, радить, застерігає парафіян від скоєння гріхів: *Раз на мові* ***ксьондз*** *казав: «****Не впивайтесь****, люди! На тім світі вам смола Замість вина буде!»* (С. В. Руданський. Пекельна смола, с. 139). За цими повчаннями священники часто не виявляють звичайних людських емоцій: *Раз до* ***ксьондза*** *забрела Кривая на ноги І, бідная, на дітей Просила підмоги. А* ***ксьондзові грошей жаль****. Давай її* ***вчити****,* ***як каліці*** *із дітьми В білім світі* ***жити*** (С. В. Руданський. Крива баба, с. 143–144). Поради, які дає священник, зауважує Н. В. Піддубна, іноді є гріховними за своїм змістом, оскільки він спонукає: «*(...) ти навчись / Бабити, змовляти*». «І сам панотець грішить, вдаючись до послуг бабів-ворожок, що також слугує засобом висміювання священнослужителів: "*Ба, і ксьондз хорує*; */ (...) Лічать-лічать дохтори, / А все гуля ціла / Далі вдався до бабів, Нічого чинити*" ("Крива баба")» [292, с.162–163].

Для вербального позначення священнослужителів С. В. Руданський уживає лексеми *архирей*, *батюшечка*, *батюшка*, *батька*, *біскуп*, *владика*, *гумен*, *дяк*, *законник*, *захристиян*, *ксьондз*, *отець*, *панотець*, *піддячий*, *піп*, *плебан*, *прелат*, *рабин*, *чернець*. Частина цих лексем є народними назвами священнослужителів. Вони негативно конотовані (*піп*, *батька*), відбивають мінімальний ступінь християнсько-релігійної оцінки [292, с. 162–163]. Т. А. Космеда визначає християнсько-релігійну оцінку як «таку оцінку, коли відображається становлення духовності людини, прагнення до вдосконалення душі, до праведного життя (оцінка релігійних, культових споруд, служителів церкви, предметів церковних обрядів тощо)» [173, с. 99].

М. П. Левицький позитивно характеризує священника і приписує йому такі риси вдачі, як доброту, порядність, справедливість: ***Батюшка, отець*** *Мефодій, був собі* ***добрящий чолов'яга і страх не любив жалоб, ябед, а найбільше – судових справ*** (М. П. Левицький. Стаття 182, с. 75). В уяві М. П. Левицького священник постає людиною, яка допомагає людям: *Петрусь підбіг до панотця під благословення. – Панотче, вибачайте... Я маю спитати... – промовив він несміливо. –* ***Чого, дитино?*** *– спитав панотець ласкаво. – Що його від садна робити? У*

коняки на хребті садно велике… – ***Від садна? – промовив панотець. – Іди, сину, зо мною, я подумаю: може, що й пораю*** (М. П. Левицький. Казенні діти, с. 366).

Письменники наділяли священників різноманітними рисами, відображаючи їхні загальнолюдські, сімейні, індивідуально-особистісні цінності. Серед них виокремлюється така риса, як благодійність, оскільки священники брали на виховання дітей-сиріт: *Не більше*, *як через тиждень приїхала дружина панотцева по дітей і розказала мені таке: вони бездітні*; *вже* ***багато сиротяток виховали при собі і вивели в люде****…* (М. П. Левицький. Казенні діти, с. 373). Ці позитивні риси священника виступали основою розвитку сюжетних ліній – священник був людиною, за якою тяглися люди, просили, вболівали: *Дознався був владика*, *що сліпий старець* [отець Іван] *чинить у божому домі одправу*, *– і заборонив.* ***Так люди виходили усенькою громадою просити за його,*** *щоб оставлено* (Марко Вовчок. Сестра, с. 37); ***Старого отця Онуфрія дуже любили й шанували прості парафіянки*** *та купчихи…* (І. С. Нечуй-Левицький. Київські прохачі, т. 7, с. 371–372) – позитивна оцінка автором образу священника виявляється в дієсловах *любили*, *шанували.* У творах західноукраїнських письменників також прослідковується позитивне ставлення і повага селян до священника: ***О. Городиський*** *став перед коршмою.* ***Люди познімали шапки і розступились****…* – ***Мир вам мої любі парохіяни!*** (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 466).

Література аналізованого періоду відображає нестереотипні риси священника – жартівливість, веселість, почуття гумору: *О. Хведор* [священник] *вступив в хату* ***гордо й поважно***, *по-архієрейськи*, *зирнув очима і не втерпів:* ***зараз зареготавсь. Поважність не держалась на його веселому виду, у веселих очах і спливала, як вода*** (І. С. Нечуй-Левицький. Причепа, т. 1, с. 160); ***Веселий о. Артемій*** [священник] *своїм камертоном завдав тон…* (І. С. Нечуй-Левицький. Поміж ворогами, т. 6, с. 168); ***О. Хведор*** [священник] *був веселий*, ***реготун****… Які ж то були* ***веселі очі! Самі ніби реготались навіть тоді, як о. Хведор журився або сумував*** (І. С. Нечуй-Левицький. Причепа, т. 1, с. 126); ***Реготуном*** *його* [священника] *зазнали всі: і попи*, *і дяки*, *і мужики*, *навіть пани й жиди… Було ступить на поріг*, *покаже кучеряву голову,* ***блисне веселими очима****…* (І. С. Нечуй-Левицький.

Причепа, т. 1, с. 127) – частотними є похідні від дієслова *реготатись*, які вживаються в контексті авторської характеристики ЛТ «священник», доповненої описами зовнішності. В інших прикладах подано лексеми *жартувати*: *Тоді як* ***о. Хведор*** [священник] ***жартував, сміявсь***… (І. С. Нечуй-Левицький. Причепа, т. 1, с. 127); ***Батюшки вміють пожартувать і посміятись****. В їх розмові багато гумору, та ще й щиро народного, цікавого, сільського* (І. С. Нечуй-Левицький. Поміж ворогами, т. 6, с. 222) – у наведених контекстах актуалізовано локально-групові цінності, які мають позитивну оцінну характеристику.

Другий тип священника – служитель з негативними рисами характеру. Цей спосіб зображення священника – іронічний – менш представлений у ХД XIX ст.

У народній уяві ЛТ «священник» приписуються такі риси, як скупість, здирливість, прагнення до збагачення: *Мають*, *але менше*, *ніж* ***отець*** *Палладій.* ***А скупі, скупі*** *обидва*, *що й сказати не можна!* ***Гроші мають, а ходять у старому дранті та драних, латаних чоботях*** (І. С. Нечуй-Левицький. Афонський пройдисвіт, т. 5, с. 317).

У деяких випадках зовнішня форма фразеологізму збігається з формою внутрішньою. Це, зокрема, спостерігається в таких фразеологізмах: ***скупий як піп*** [МЩ, с. 160], *родись*, *хрестись*, *женись і помирай*, *а* ***попові за все гроші дай*** [ДФСГЖ, с. 329], ***у попа здачі як у шевця оддачі*** [ДКС, с. 61]. Як показують спостереження, лексема «піп» має стабільні ознаки: скупість, здирливість. Ознака скупість іноді реалізується за допомогою перцептивного образу ***попові очі*** [ДФСГЖ, с. 329].

Священник за творами української художньої літератури XIX ст. жив краще за інших, мав вести господарство, був посередником між селянами: ***Отець*** *Павел* ***вів велике хазяйство***, ***брав з селян-багатирів чималу плату за церковні треби й забагатів*** (І. С. Нечуй-Левицький. Афонський пройдисвіт, т. 5, с. 320); ***Отець Іван*** *жив за мурованою* [церквою] *недалечко*; ***мав*** *собі* ***домочок*** *і садок*, *і город*, *–* ***невеличке, та хороше хазяйствечко*** (Марко Вовчок. Сестра, с. 38). Господарство священника приносило прибуток і не потребувало жодних витрат: *В окружности было*, *конечно*, *немало хозяйств позначительнее хозяйства* ***отца Павла***, *но ни одно*,

можно сказать наверное, *не отличалось*, *как его*, ***важным преймуществом приносить доход, не требуя почти никаких расходов*** (Марко Вовчок. В глуши, с. 446).

Священник слідкував за дотриманням церковних догм, накладав єпітимію. Він служив, жив, вів своє господарство. Нерідко для ведення господарства залучав найманих робітників, як описано в романі Марка Вовчка «В глуши»: ***Отец Павел не знал, что такое наем рабочих рук***, *а между тем у него всегда все бывало вовремя и* ***исправно сделано и в огороде, и во дворе, и в доме*** (Марко Вовчок. В глуши, с. 446); *Давно тому назад*, *в первый год своего поселення в дубровском приходе*, ***отец Павел наложил эпитимию на одну бабу****... стояние во время обедни в притворе было* ***заменено полотьем пастырского огорода*** (Марко Вовчок. В глуши, с. 446−447).

Зрідка в ХД XIX ст. з'являються сюжети, пов'язані з конфліктом священника і мирян. Здебільшого вони стосувалися певних непорозумінь щодо обробітку причтових угідь. Спроби вирішити питання обробітку причтових угідь запровадженням обов'язкової селянської праці негативно позначилися на стосунках вірян із духовенством, спричинили недовіру до церкви.

Селяни відповідно до «Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовою допомогою», яке імператор Микола I затвердив 20 липня 1842 р., мали обробляти землі священника [434, с. 109]. Часто зловживаючи працею селян, священники, як зазначає В. С. Таціенко, вимагали, щоб ті обробляли не лише 10 дес., визначених законом, а й усю їхню землю [434, с. 110].

Марко Вовчок підкреслює, що єпітимія («церковне покарання, що полягає в суворому дотримуванні посту, довгих молитвах, посилених поклонах і т. ін.») [СУМ, т. 2, с. 498] стала для прихожан узаконеним звичаєм і ніхто проти цього не обурювався: *Мало-помалу* ***«эпитимия»*** *незаметно* ***перешла в нечто вроде узаконенного обычая***; ***этому обычаю***, *правда*, *не все в селе беспрекословно покорялись*, *но зато* ***никто против него*** [*отца Павла*] ***и не возмущался*** (Марко Вовчок. В глуши, с. 447). Єпітимія не розповсюджувалась на чоловіків, але спритний і рішучий отець Павло знайшов інші способи збільшувати власні

прибутки: *Так*, *например*, *договорив мужика*, *он* [отец Павел] *по* ***исполнении работ откладывал плату на неопределенное время***, *а то и просто-напросто* ***отказывался платить***, *а чуть тот начинал возражать*, *обвинял его в оскорблении священнического сана и* ***угрожал жалобою*** *куда следует. Не пойти к нему* ***на работу было еще накладнее****…* (Марко Вовчок. В глуши, с. 447).

Служіння священника полягало в послідовному впровадженні догм, правил поведінки у свідомості прихожан, що стало основою і в багатьох прислів'ях. Гротескно-кумедна ситуація виступає засобом вираження риси настирливість: ***спішить як піп*** *на поминки* [ДКС, с. 56]. Неоднократне повторення якихось дій, а також значне в часі їх продовження експлікують цю ж рису. Наприклад, ***піп своє***, *а чорт своє* [ДФСГЖ, с. 274], ***носиться як піп*** *з кадилом* [ДКС, с. 63].

Як показує ілюстративний матеріал, більшість фразеологічних одиниць мають негативну семантику і насамперед викривають людські вади типажу ЛТ «священник», позначеного лексемою *піп.* Таке протиставлення визначає різні конфігурації інших ознак двох типів священників, наприклад, фрейм «Зовнішні характеристики», хоча варто зазначити, що не всі з перерахованих фреймів мають розрізнювальну силу в протиставленні священників з позитивними і негативними рисами характеру.

Фрейм «Зовнішні характеристики». Слот «Портретні характеристики». Зовнішність священника мала розрізнювальні риси. Об'єктом опису зовнішніх характеристик ЛТ «священник» були зріст, постава, борода, волосся. Щодо характеристики зросту, статури, то вони не мали абсолютної визначеності в І. С. Нечуя-Левицького. У його творах зображено два типи священників за ознакою зовнішності: перший – високий і худий: *О. Мойсей* [священник] *був* ***високий, сухорлявий*** (І. С. Нечуй-Левицький. Причепа, т. 1, с. 127); *Перегодя прийшов* ***отець*** *Ісакій*, ***сухий, тонкий та високий на зріст****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Афонський пройдисвіт, т. 5, с. 323); *На порозі*, *ніби з землі виріс*, *з'явився* ***отець*** *Тарасій*, ***високий, поставний****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Афонський пройдисвіт, т. 5, с. 324); ***Довгий, сухорлявий о. Мойсей*** [священник] *трохи скинувсь своєю постаттю й видом на тих довгих*, *темних аскетів святих*, *що малюють на візантійських*

образах. І ***ряса*** *його* [священника], *з добрящого товстого баракану*, *спадала навкруги його такими ж* ***довгими*** *цупкими* ***фалдами****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Причепа, т. 1, с. 128) – опису зовнішності відповідає характеристика одягу священника, що проявляється в повторенні прикметника *довгий*.

У мовній картині світу українців, як зазначає Л. О. Ставицька, «високий зріст людини є експресивно маркованою антропометричною ознакою людини... Об'єктивізація високого зросту є маскулінно орієнтованою, про що свідчать наведені В. Д. Ужченком моделі варіантно-синонімічної групи "дуже високий"» [366, с. 67].

У ХД XIX ст. переважає ознака високого зросту священника. Другий тип – низький та огрядний, з яким пов'язані негативні характеристики: ***Отець*** *Зенон*, ***низенький і товстий****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Микола Джеря, т. 1, с. 516); *З себе був* ***о. Хведор*** [священник] ***огрядний, тілистий, невисокий, але плечистий****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Причепа, т. 1, с. 127). Типовою рисою зовнішності *попа* виступає риса *товстий*, про що свідчить фразеологізм: ***розпух як піп*** *на Паску* [ДКС, с. 103]. Стабільними залишаються такі ознаки зовнішності, як показна, густа борода: ***Отець*** *Палладій довго думав та міркував*, *гладячи* ***розкішну бороду*** (І. С. Нечуй-Левицький. Афонський пройдисвіт, т. 5, с. 336); ***Отець*** *Палладій раптом перестав гладити свою* ***густу бороду****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Афонський пройдисвіт, т. 5, с. 337); *…****довга***, ***сива борода*** *і велика*, *на всю голову*, *лисина багато додавали йому* [священникові] *років* (М. П. Левицький. Дякова помста, с. 335) і довге волосся: ***Тоненькі, позліплювані, неначе котами позасмоктувані кіски отця Єремії*** *трохи заколивались*, *мов пейси* (І. С. Нечуй-Левицький. Афонський пройдисвіт, т. 5, с. 325).

А. П. Свидницький у романі «Люборацькі» на основі порівняння зосереджує увагу на детальній характеристиці зовнішності священника. Служителі культу при окремій православній церкві (причет) мали різний вигляд: одні ходили в підрясниках і з бородою, інші були стрижені та голені й одягалися, хто як міг, а були і такі, яких упізнавали за бородою і довгими косами, хоча вони не були в рясі: *В цю саму пору о. Гервасій тяг з двора – смутний та невеселий:* ***борода*** *йому аж*

кісткою на груди сперлась, *так голову повісив*; *руки за спину заложив і волік патерицею за собою – не підпирався. Тепер в тій стороні причет в* ***підрясниках ходить і з бородами***, ***то панотці мусять ходить в рясі***; *а давнішими часами* ***причет був стрижений та голений***, *і* ***зодягались хто як міг: хто в сіртуку ходив, хто в свитині, а хто й добрий мав жупан, або бекешу; то панотці ходили без ряс: і по підряснику знати було, хто йде.*** *І о. Гервасій хоч без ряси йшов*, *та всі його пізнавали*, *хоч би й чужесторонні:* ***борода, коси та доземна одежина*** *вже свідчили*, *що не проста людина йде*, *а* ***батюшка*** (А. П. Свидницький. Люборацькі, с. 30).

Аналогічні характеристики зовнішності попа [священника] спостерігаємо в народній уяві. Об'єктом опису його зовнішності є насамперед борода, волосся: ***борода як у владики*** [МЩ, с. 285], ***як піп / як бородатий піп*** [МЩ, с. 286]. У народній уяві піп [священник] має певні типові риси зовнішності, неголений і непідстрижений, про що свідчать такі фразеологізми: ***зарости як батюшка / зарости як піп*** [МЩ, с. 281]; ***патлатий як піп*** [ДКС, с. 86].

Часто через вчинки або через зовнішність типаж «священник» одержував негативну характеристику. Зокрема, Марко Вовчок негативне ставлення до священника виражає через портретну характеристику, використовуючи епітети *красные* (губи), *крупный* (ніс), *маленькая*, *бесстыдная* (слізка) і влучне порівняння *губы*, *как у вампира* («про людину, яка мучить або нещадно експлуатує залежних від неї людей; кровопивця») [ВТССУМ, с. 111]: ***Отец*** *Павел собрал*, ***точно на шнурок***, *и выпятил свои* ***красные, как у вампира, губы, сморщил крупный нос***, *и* ***маленькая***, *с булавочную головку*, ***бесстыдная слезка*** *выжалась под правым глазом* (Марко Вовчок. В глуши, с. 584). Марко Вовчок, щоб підкреслити жорстокість отця Павла, виділяє в його портреті епітет *черные волчьи* (очі): *Его* ***черные волчьи глаза***, *сначала бегло*, *но зорко впивавшиеся в Хрущова*, *развеселились*, *и теперь он посматривал на него*, *как посматривает задумавший осаду на крепостцу*, *хотя и не имеющую проломов*, *но вообще плохо и неумело построенную* (Марко Вовчок. В глуши, с. 421).

Слот «Вік». Для ЛТ «священник» вікова ознака не є релевантною. У ХД XIX ст. переважно подано образи молодих, середнього віку і похилого віку

священників: *…він вертався… з* ***молодим священиком****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 336); *–…слабому бог простить, і я тобі прощаю, – промовив* ***молодий священик*** (І. С. Нечуй-Левицький. Микола Джеря, т. 1, с. 457); ***Старий священик****… виніс з вівтаря прездорову книжку проповідів…* (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 48); *Ввійшов* ***старий священик*** (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 99); ***Отець Іван*** *уже дуже* ***старий****… а службу божої не кидає* (Марко Вовчок. Сестра, с. 37); *...шпарко ходив* ***старенький*** *вже* ***панотець Павел****...* (М. П. Левицький. Дякова помста, с. 335); ***Підстаркуватий священик*** *старався примирити суперечні погляди й розхолодити завзяття…* (М. П. Левицький. У вагоні, с. 190). Як свідчить ілюстративний матеріал, ознака «старий» (священник) переважає в художніх творах.

Слот «Одяг». За нашими спостереженнями, одяг не має розрізнювальної сили для експлікації в зображенні І. С. Нечуєм-Левицьким і М. П. Левицьким позитивних чи негативних рис – усі священники мали однакове вбрання. Вони переважно зображені одягненими в *ризи*, що є верхнім вбранням священника: *Благочинний* [отець] *надів* ***ризи*** *й почав читати молитви* (І. С. Нечуй-Левицький. Старосвітські батюшки і матушки, т. 4, с. 157); ***Залисніли ризи на священиках****, що правили молебень* (І. С. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький, с. 226); *Бачимо: налойчика поставлено,* ***піп ризу надягає*** (М. П. Левицький. Коляда, с. 239); у *ряси*, які є верхнім довгим одягом у талію з широкими рукавами, *шовкові яснокольорові кафтани*: ***Отець*** *Павел…* ***вбирався в дорогі ряси та шовкові яснокольорові кафтани****...* (І. С. Нечуй-Левицький. Афонський пройдисвіт, т. 5, с. 320); *Тарасій* [отець] *аж вітер погнав по хаті своєю* ***широкою рясою*** (І. С. Нечуй-Левицький. Афонський пройдисвіт, т. 5, с. 325); ***О. Мойсей*** [священник] ***убрався в нову рясу****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Причепа, т. 1, с. 155). Священники під рясу носили довгий одяг переважно чорного кольору з вузькими рукавами і наглухо застебнутим коміром: ***Отец Павел*** *направился к столу, откидывая* ***рукава подрясника****...* (Марко Вовчок. В глуши, с. 420).

Додається до характеристики зовнішності іноді такий елемент одягу, як високий циліндричної форми головний убір з покривалом – *клобук* [СУМ, т. 4,

с. 187]: ***Клобук*** *стримів на його* [отця Тарасія] *голові…* (І. С. Нечуй-Левицький. Афонський пройдисвіт, т. 5, с. 325); гостроверха шапка з чорного або фіолетового оксамиту – *скуфія* [СУМ, т. 9, с. 338]: *Він* [отець Тарасій] *задер голову*, *так що* ***послушницька чорна скуфійка з'їхала аж на тім'я***. *Він зняв* ***швиденько скуфійку***… (І. С. Нечуй-Левицький. Афонський пройдисвіт, т. 5, с. 345).

О. С. Юрченко, А. О. Івченко у «Словнику стійких народних порівнянь» акцентують увагу на таких ознаках, як врочистість, святкова вбраність людини: ***прибрався як піп на службу*** [ЮССНП, с.117]; ***убрався як піп на утреню*** [ЮССНП, с. 117]. Іноді в народній уяві акцентовано увагу на безформеності одягу попа [священника]: ***нарядився як піп в рясу*** – одягся у безформенну, задовгу одежу [ЮССНП, с. 116].

Фрейм «Місце проживання». У художніх творах І. С. Нечуя-Левицького представлені як сільські, так і міські священники: *Батько його був* ***священиком у селі***… (І. С. Нечуй-Левицький. Українські гумористи та штукарі, т. 5, с. 377); *Він був* ***на селі священиком***… (І. С. Нечуй-Левицький. Афонський пройдисвіт, т. 5, с. 316); *…був призначений для його обід… у домі* ***священика одного села*** (І. С. Нечуй-Левицький. Українські гумористи та штукарі, т. 5, с. 372); *Він був дияконом в* ***містечку Корсуні*** *Канівського повіту*, *а потім на старості літ* ***священиком*** *в Карашині*, *передмісті Корсуня* (І. С. Нечуй-Левицький. Українські гумористи та штукарі, т. 5, с. 359); *– Може*, *вам* ***погано жить у Києві***, *то переходьте до нас* ***священиком*** *на панотцеве місце*, *– сказав Топилка згодом* (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 93).

Фрейм «Соціальний стан і соціальна поведінка». Марко Вовчок детально зображує садибу отця Павла, звертаючи увагу на те, що духовний пастир жив заможно: *Жилище* [священника]... *было* ***снабжено самою разнохарактерною утварью и отличалось самым разнообразным убранством*** (Марко Вовчок. В глуши, с. 447–448). Усі, хто відвідували житло священника Павла, цікавилися, для чого йому ці речі потрібні. Отець Павло натякав, що він хотів би отримати якусь дрібничку в подарунок: *«Жаждал бы и от вас удостоиться какой-нибудь памяти». Если посетитель изъявлял готовность*, ***отец Павел*** *тотчас просил определить*,

какой именно памятью его желают почтить, *и назначить время*, *когда эта память поступит в его собственность*, *а затем*, *в признательность за такое внимание*, ***предлагал дешево уступить*** *тросточку с перламутровым набалдашником или оленьи рога*, *или хрустальный графинчик*, *причем* ***сетовал на бедность,*** *вынуждающую его расставаться с столь драгоценными сердцу* ***залогами расположения*** (Марко Вовчок. В глуши, с. 448). Марко Вовчок, характеризуючи отця Павла, наголошує на тому, що він мав прибуток не лише від людей, які працювали на нього, а й від родичів померлих: ***Не умирало ни единого человека в приходе***, *будь он богатый или бедный*, *именитого рода или низкого происхождения*, *после которого* ***отец Павел не явился бы просить той или другой вещи, будто бы обещанной ему тогда и тогда покойником или покойницей***. *Большею частью огорченные* ***родственники без спора выдавали ему требуемое***... (Марко Вовчок. В глуши, с. 448).

Священник у творі І. С. Нечуя-Левицького – переважно людина, яка має достаток: – *А* ***отець*** *Ісакій та Єремія*, *певно*, *так само* ***мають гроші***, *як і Палладій…* (І. С. Нечуй-Левицький. Афонський пройдисвіт, т. 5, с. 317); ***Він*** [отець Палладій] ***любив блиск, розкіш і жадав багатої, естетичної церковно-аристократичної обстави*** (І. С. Нечуй-Левицький. Афонський пройдисвіт, т. 5, с. 336). У народній уяві піп також має багатство: *багатий як* ***батюшка*** [ДКС, с. 118].

Фрейм «Мовні характеристики». Мовні характеристики є важливим засобом розкриття ЛТ «священник». У ХД XIX ст. акцентовано увагу на мовних особливостях священника: він тихо промовляє молитви, гарно співає псалми, багато читає. Зокрема, в оповіданні І. С. Нечуя-Левицького священник виголошував проповіді «великоруською мовою»: ***Отець*** *Павел* ***любив говорити проповіді***, *що рідко трапляється між сільськими батюшками. Говорив він їх*, *здається*, *більше для себе*, *ніж для селян*, *бо говорив* ***великоруською мовою та ще й по-вченому***... ***Він забув, що його парафія не чула од його десятки год живої моральної проповіді на зрозумілій для селян народній мові*** (І. С. Нечуй-Левицький. Афонський пройдисвіт, т. 5, с. 320−321). В окремих контекстах йдеться про те, що священники

вміли розмовляти польською мовою: *О. Ясиницький аж дріжав зі злости*, ***бурмотів під носом і лаяв по польськи: мурга, хам, свіня, дай му обухем в леб, то бендзє гржечний*** (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 428).

Героїня оповідання «Сестра» звертає увагу на мовну характеристику панотця, який, тихо молячись або співаючи псалми, викликає захоплення у селян: *Панотець тихенько собі сидить та думає або* ***молитви шепче***, *а то* ***псальми співає – так хороше***, *господи!* (Марко Вовчок. Сестра, с. 39).

Таке шанобливе ставлення до молитви відображене і в повісті І. С. Нечуя-Левицького: ***О. Мойсей*** [священник] ***прочитав тихо молитву***. ***Його голос тихий***… (І. С. Нечуй-Левицький. Причепа, т. 1, с. 149).

Деякі текстові фрагменти містять характеристику священника як людини, яка вчила дітей церковному письму і співу: ***О. Городиський***… ***брав до себе хлопців та вчив їх вдома церковного письма і співу***… (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 394).

У зображенні Марка Вовчка священник (отець Павло) мав сильний голос: *При его появлении отец Павел…* ***грянул «Благословен еси христе боже наш***... (Марко Вовчок. В глуши, с. 474).

Мовлення персонажа відображає повною мірою його характер та вдачу: ***О. Хведор*** [священник], *по своїй удачі*, *був* ***незугарний наладити мову на тон дуже поважний, не жартовливий*** *і теж мовчав* (І. С. Нечуй-Левицький. Причепа, т. 1, с. 149); ***Мовчати не любив о. Хведор***. ***Було або говорить, або регочеться, або разом і регоче й говорить***… (І. С. Нечуй-Левицький. Причепа, т. 1, с. 127).

Саме вміння дяка гарно співати, що в народі, очевидно, цінується вище за вміння попа добре правити службу, гумористично вербалізовано у співомовці «Попович». Селянин, запитуючи у священника, куди піде навчатися його син, радить батькові: *«Шкода його на попа! – Мужик промовляє. – З нього добрий був би дяк*, *Бо то-то співає!»* (С. В. Руданський. Попович, т. 1, с. 240). Однак у творі «Жалібний дяк» спів дяка оцінюється з іронією, оскільки його голос подібний до мекання кози: *«Як не плакати мені*, *− Стара баба каже*, *− Коли мене голос ваш Аж*

за серце в'яже! Так колись моя коза На льоду кричала, *Як раз її звірина*, *Бідну*, *розривала»* (С. В. Руданський. Жалібний дяк, т. 1, с. 241).

Про характер звучання мови *попа*, манеру його висловлювання, що виражають різні емоційні відтінки, ставлення до мовлення, його настрій, риси вдачі тощо свідчить ознака «промовляти урочистим тоном»: ***говорить як піп на казанню*** [ЮССНП, с. 116]. *Попові* також властива ознака «говорити, читати співучо, розтягуючи слова, як при співі», що засвідчує таке стійке словосполучення: *заспівав як* ***піп*** *на поминках* [ДКС, с. 143].

Отже, ЛТ «священник» в українському ХД XIX ст. має детальне зображення. Як свідчить здійснений фреймовий аналіз, ЛТ «священник» одержує позитивну характеристику. Для ЛТ «священник» показовим є фрейм «Сфера діяльності». Він зображений під час відправляння обрядів одруження і поховання, проведення таїнств хрещення і причастя, служіння молебня. У літературі передано життя сільського священника, у свідомості письменників того часу цей типаж має досить міцне господарство, на нього працюють селяни. Позитивний образ священника підтримується фреймом «Зовнішність». У літературі священник переважно зображений заможною людиною. Іншу, негативну, характеристику типажу спостерігаємо нечасто в художніх творах. У народному уявленні *піп* одержує негативну оцінку. Зовнішня форма фразеологізму з компонентом *піп*, як правило, демонструє передачу ситуацій за участю *попа*, які є чи негативними, чи принаймні не належать до позитивних. Зрідка подано в художніх творах мовні характеристики аналізованого типажу.

3.10. Лінгвокультурний типаж «москаль-солдат»

В українському ХД XIX ст. представлений ЛТ «москаль-солдат» (див. Додаток А, таблиця 10); (див. Додаток Б, таблиця 10).

Опис типажу «москаль-солдат» у художньому світосприйнятті насамперед вимагає чіткого усвідомлення денотативного наповнення слова «москаль», яке у своїй основі пов'язане з етнонімним змістом.

Достеменно невідомо, коли сформувалась назва «москаль». І. І. Огієнко висловлює такі міркування стосовно цього: «Слово “москаль” у нас сприймається як українська народна версія старого українського літературного терміна “московитянинъ”... На думку українського ученого й письменника Пантелеймона Куліша (1819–1897) традиція слова “москаль” в Україні в ранньому періоді першої половини XVII ст. була вже настільки закорінена, що це слово з того часу вже ввійшло в лексикон нашого фольклору, і навіть уживалося в переносному значенні» [ОЕССУМ, т. 3, с. 119].

У «Словнику староукраїнської мови XIV – XV ст.» відсутня лексема «москаль», а лише подані слова *москвїчь* («уродженець або житель Великого князівства Московського»), *московскии* («який стосується Великого князівства Московського»), *московъка* («уродженка Великого князівства Московського») [ССМ, т. 1, с. 614]. Безумовно, не викликає сумніву, що слово «москаль» певним чином пов’язане з назвою міста Москва.

На думку І. Д. Фаріон, «етнонім “москаль” лежить не у менш складній політично-культурній площині, початок витворення якої припадає фактично на 1725 рік. ...Жителів Московського князівства (царства), Московії або просто Москви «називали московітами, московитянами або москалями» [446].

Можна припустити, що першим значенням цього слова і поштовхом до його закріплення стали контакти українського етносу з військами Російської імперії.

Щодо походження слова «москаль», то деякі дослідники вважають, що в основі цього позначення було те, що воно запозичене з турецьких мов. В. Луценко в праці «Тюркський фактор в історії та етногенезі українців і їхніх предків» аналізує українські тюркизми. Серед них знаходимо «москаль»: «Мәскәүле [читається приблизно як “маскауле”] – татар., мәскеулік [читається приблизно як макулик] – казах., moskovali – турец., москвалы – карачаєво-балкар. “москвич”… Ймовірно, слово “москаль” було запозичене українцями і білорусами в татар (можливо, зокрема, у литовських татар) у другій половині XV ст. – XVI ст.» [224].

Автори словникової статті ЕСУМ з покликанням на М. Фасмера зазначають, що тлумачити це слово як запозичення з польської мови некоректно з огляду на різні

причини: по-перше тому, що в польських джерелах слово *moskal* зафіксоване лише починаючи з другої половини XVII ст., натомість у литовських актових матеріалах прізвище Москаль у Подніпров'ї уже вживається із середини XVI ст. Походження слова «москаль» від вживаних у Польщі в XV – XVII ст. термінів «moskwa» (у значенні як міста, так і країни, а також її жителів) і «moskwicin» є фонетично не переконливим, особливо від moskwicin. Крім цього, у польській мові слово *moskal* уживали винятково як зневажливе прізвисько жителів Московської Русі паралельно з етнонімом moskwicin. Водночас в українській мові слово «москаль» вживали також як емоційно незабарвлений етнонім. «Показовим є схожість як форм маскауле / москаль, так і маскеулик / москалик (зменшувальна форма від "москаль"). Обидві ці форми, а також форма "москаули" (за повідомленням носія казахської мови) та інші схожі варіанти могли одночасно бути присутніми в різних діалектах постзолотоординських татар, з якими контактували українці» [224]. Припущення про те, що українське слово «москаль» є тюркизмом уперше зробив російський сходознавець і тюрколог А. Казем-Бек у середині XIX ст., який вважав, що це слово є «скороченою формою турецького "mosgkowly", тобто житель Московії» [507, т. 6, с. 470].

Про це свідчать конфлікти, союзи насамперед були з військовими, паралельно чи пізніше позначення «москаль» позначало людей не військових, прийшлих із Московії.

Синонімами слова *москаль* у сучасній українській мові виступають такі: росіянин (представник східнослов'янського народу, нації, що становить основне населення Росії), москаль *розм.*, русак *розм.*, руський *рідко*, кацап *зневажл.*, великорос [великорус] *заст.* [ССУМ, т. 2, с. 579]; солдат (військовик найнижчого звання сухопутних військ), рядовий, боєць, стрілець *заст.*, служивий *заст.*, москаль *заст.*, служба *розм.*, *заст.* (перев. у звертанні), рядовик *розм.*, *заст.*, жовнір *діал.* [ССУМ, т. 2, с. 646]. У «Словнику української мови» лексема *москаль* має таку семантику: «1) вояк, солдат; 2) росіянин» [СУМ, т. 4, с. 808]; [ВТССУМ, с. 541]. Ця двозначність слова *москаль* знайшла відбиття і в тогочасних словниках. У словнику Б. Д. Грінченка «москаль» подається в таких значеннях: «1) великороссъ;

2) солдатъ» [ГСУМ, т. 2, с. 447]. Таке ж тлумачення лексеми «москаль» зафіксовано в словнику В. І. Даля: «южн. москвичъ, рускій; солдатъ, военнослужащій» [ДТС, т. 2, с. 349]. Словник-довідник В. В. Жайворонка «Знаки української етнокультури» також містить слово *москаль* (зменшене, також іронічне – москалик) – «1) стара назва вояка, солдата: *Пан постановив оддати Миколу в* ***москалі*** (І. С. Нечуй-Левицький. Микола Джеря, т. 1, с. 461); 2) стара народна назва росіянина (росіянки), згодом зневажливо-іронічна: *Не слухала Катерина Ні батька*, *ні неньки*, *Полюбила* ***москалика***, *Як знало серденько* (Т. Г. Шевченко. Катерина, т. 1, с. 92)» [ЖЗУЕ, с. 377]. «Універсальний словник-енциклопедія» тлумачить лексему *москаль* так: «народна назва вояка армії Російської імперії у XVIII – XIX ст.; специфічна соціальна група професійних військових (набір здійснювався переважно з кріпаків жеребкуванням, служба тривала 25 років), яку піддавали активній русифікації, у побуті спілкувалися каліченою російською мовою (по-московськи)...; фольклорний персонаж москаль часто характерник, винахідливий та спритний» [УСЕ, с. 891]. Два значення фіксуються в «Словнику мови Шевченка» – «солдат» (70 прикладів) і «росіянин» (33 приклади) [СМШ, с. 421].

В українському ХД XIX ст. позначення «москаль» пов’язане з підросійською літературою. У творах підавстрійських письменників військовослужбовець одержав назву «жовнір».

У ХД XIX ст. ЛТ «москаль-солдат» зазнав значних змін, пов’язаних із статусом перших українських земель та їх належністю або до Польщі, або до Росії. Досить нечастотним є опозиційне протиставлення москалів-солдатів із козаками. Письменники XIX ст. подають позитивну оцінку козаків і виявляють негативне ставлення до москалів, що пов’язано з подіями 1654 року.

Москалі в художніх творах часто подані на рівні побутового конфлікту. Письменник зображує москалів з погляду українців, очима козаків (у халатах, смішні, недоречні): ***Козаки****... подалися до* ***московських шатрів****. Тоді вийшли і* ***москалі*** *та стали собі* ***обопільно кланятись****. Побачивши таких* ***бородачів***, *Андрійко сміявся в кулак.* ***Москалі у своїх халатах були неповороткі. До того вони держались з такою повагою, задерши голови вгору, наче б їх хто на коли***

настромив (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 380) – опис тяжіє до негативної оцінки автором зображуваних персонажів.

Протиставлення відбувається за ознакою «свій – чужий» та стосується лінії поведінки персонажів: *За рікою пустилися в степ. Посли їхали на возах.* ***Козаки їх супроводжували. Поки їхали в межах запорозьких, москалі ставилися до козаків увічливо. Та чим далі, вони ставали гордими, а козакам грубили, були непривітні, називали їх хахлами*** (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 387). Наступний контекст актуалізує протиставлення козаків та москалів за внутрішньою моральною характеристикою (хоробрість): ***Козаки****... **ладились скакати у воду**. А що **зробити з москалями?** Ледве чи вони знаються з водою, та чи дадуть собі раду.* ***Москалі дуже налякалися*** (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 381). В іншому контексті автор актуалізує лексему *кацап*, яка теж виступає репрезентантом типажу «москаль» та вербалізує відповідний елемент дійсності, відбитої у свідомості народу: *Один з московської челяді раз на нічліг став* ***сваритися з козаком***, *а відтак вдарив його по обличчю.* ***В ту ж мить козак ухопив кацапа за бороду та давай кулакувати по пиці. Інші теж кинулися до бійки і зчинилася така метушня, що Господи*** (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 387−388).

Локально-групові цінності актуалізовано в такому мікроконтексті: ***Козаки зібралися зараз і врадили так:*** *– Кошовий звелів їм пильнувати послів, щоби їм до лихого не сталося. Ми так будемо робити. Та ми не є на те, щоб їм служити. Ото ж, братці, ми тепер від* ***москалів*** *здалека.* ***Ми собі, а вони собі. Наша річ сторожити, розвідувати дорогу, а вони хай самі про себе промишляють*** (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 388) – автор вибудовує опозиційні відношення *свій – чужий*, які виражені за допомогою синтаксичної конструкції *Ми собі, а вони собі.* В іншому прикладі через протиставленння козаків та москалів акцентовано увагу на мовних характеристиках типажу «москаль»: ***Козаки стали сміятися.*** *–* ***Как он рєзко вазражаєт! – говорили москалі. – Какая дьорзость!*** *– Не дивуйтеся, ваші милості,* ***він не розібрав, як слід, вашої речі****, – справдувався старшина* (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 382).

Після входження України до Російської імперії «москаль» втрачає конотацію «той, хто прийшов з московських земель» і набуває іншого значення – військовослужбовець, який служить у царській армії.

Вік призову рекрутів у різні роки змінювався. «Спочатку вони служили пожиттєво, із 1793 – 25, із 1834 – 20 років і 5 – перебували у відпустці. 1855–1872 термін військової служби становив 12, потім – 10 і нарешті – 7 років із перебуванням у відпустці відповідно 3, 5 і 8 років» [49, с. 173].

ХД аналізованого періоду не відображає ці відомості, проте інформацію щодо терміну служби категоризовано в казках: ***Був такий москаль, що служив государеви двайціть п'ять літ*** (Як москаль, за чортовою допомогою, царівну засватав, с. 382); *Був ту собі* ***москаль****… і нічого не заслужив [він]* ***через двайціть п'ять літ*** (Як москаль розбишак побив і тим царя від смерти врятував, с. 506).

Досить докладно описуються процеси, пов'язані з набором солдат, реакцією населення тощо. Наводяться різні контексти, наприклад, забирають молодих хлопців на військову службу, позбавляючи власного «я». Марко Вовчок в оповіданні «Два сини» зображує проводи молодих хлопців у некрути, наголошуючи на тому, що служба була важкою: *Одного ранку – бодай такого ніхто не оглядав! – сказано мені*, *що* ***на черзі Андрійко у некрути****...* ***Збираю останнє, споряджаю його****...* ***яково-то свою дитину на лихо, на біду виряджать!*** (Марко Вовчок. Два сини, с. 101) – актуалізуються ціннісні орієнтири, пов'язані з сімейними та статусними аспектами світобачення. Наступний текстовий фрагмент, поряд із вербалізацією уявлення про рекрутчину (лексема *новобранці*), актуалізує сімейні цінності: *Виїжджали три тройки.* ***Усе новобранці****. За* ***ними рід іде, проводжає*** (Марко Вовчок. Два сини, с. 101).

У ХД подано відомості про військовий устрій: *Та тимчасом з волости вийшов* ***офіцер***, *а з ним скілька* ***москалів*** *і стражників*, *і* ***почав*** *той офіцер* ***вичитувати*** *з паперу тих* ***некрутів***, *та все такі чудацькі слова*, *що й не перекажеш ніяк*, *а вони* ***одгукувались*** *кожний*, *як до кого дійшло. А* ***скінчивши перекличку***, *той офіцер* ***скомандував****: – Розводь по кватирях* (М. П. Левицький. Деда, с. 283) – спостерігаємо мовну характеристику персонажа.

Історичної достовірності ХД набуває завдяки використанню автором лексем *старшина*, *урядник*, *денщик*, що відображають локально-групові цінності у структурі аналізованого типажу: *А перед столом стояла висока стійка*, *біля неї двоє* ***москалів***, *та й міряли вони на тій стійці голих* ***новобранців***. *Далі стояв* ***старшина***, ***урядник,*** *староста та ще люде. Максим протиснувся до старшини. – Ось і я, дядьку! – сказав він пошепки. – Попросіть, будь ласка, щоб швидше записали, що там треба, та пустили мене* (М. П. Левицький. Перша льгота, с. 53); – *Ну, звісно, у* ***тих охвецерів денщики є, вони і слугують їм, і їсти варять*** (Панас Мирний. [Родина Бородаїв], т. 4, с. 280).

У художніх творах часто натрапляємо на такі фразеологізми: *піти в москалі*, *віддати в москалі*, *взяти в москалі*, *запроторити в москалі*, *заголити в москалі*, які означають стати військовослужбовцем, солдатом: *Як же не пильнувати матері, коли вона* [Хомиха Варка] *шила сорочку задля сина свого Василя, котрого виглядала що божого дня, котрого вона не бачила вже п'ять років, з того часу, як його* ***взяли в москалі*** (І. С. Нечуй-Левицький. Дві московки, т. 1, с. 33); [Старшина:] *Куди їй к бісу жалуваться! Та ми її в холодну запрем на той час, поки приймуть Олексу; аби мені би Галя побачила*, що Олекса ***в москалі пішов***, *то вона й моя* (І. К. Карпенко-Карий. Бурлака, т. 1, с. 42).

У ХД XIX ст. відображено соціальну реалію покарання, шляхом записування людей у москалі: [Старшина:] *Який там отвіт! Візьми ти Олексу зараз під арест, у мене коні на тій неділі, покрадені, скажи, що на його пада підозреніє. Галя від нього відкинеться, як від злодія, а там ми ще поміркуємо з писарем, якщо буде стоять на своєму, чи не можна його* ***в москалі запроторить*** (І. К. Карпенко-Карий. Бурлака, т. 1, с. 40).

Це ж спостерігаємо в наступному прикладі: *Батька її ще замолоду* ***в москалі віддали***, ***щоб знав, як треба коритися кріпацькій долі***, *а мати сохла та скніла, поки зовсім не зоскніла, покинувши на білому світі одинадцятилітню сироту* (Панас Мирний. Морозенко, т. 1, с. 244) – так «ламали» характер та волелюбність людей.

Явище рекрутчини є не лише своєрідною акумуляцією локально-групових цінностей. ХД XIX ст. є інформативним щодо актуалізованих у такому контексті

сімейних цінностей: [Софія:] *…Я б умерла від горя*, *якби мого Гната тепер у* ***москалі взяли*** (І. К. Карпенко-Карий. Безталанна, т. 1, с. 287); – *…Її чоловіка* ***у москалі взято***, *а їй той рік бог сина дав* (Панас Мирний. Дурниця, т. 1, с. 398–399) – вербалізація явища рекрутчини водночас розкриває велику трагедію тогочасного інституту сім'ї.

У контексті мовного представлення типажу варто відзначити опозиційне протиставлення за ознакою класової нерівності: – *Та все ж вона йому* ***не рівня****: вона значного*, *хоч і зубожілого роду*, *інститутка*; *а він попенко*, *десь під школою тинявся*, *був попихачем*, *був і в сторожах*, ***у москалі ходив*** *і там не погодився*; *нігде дітись – у поліцію*... (Панас Мирний. Лови, т. 1, с. 228).

Текстовий матеріал є репрезентативним і стосовно опису того, як відбувалося зарахування в москалі: *А тут заговорили* ***про москалів****. Боже! що тоді пережила Настя? А як* ***узяли Якова до прийому***, *як крикнули «лоб!»* (Панас Мирний. Як ведеться, так і живеться. т. 1, с. 421); *Назавтра в город одвезли Та й* ***заголили в москалі!*** (Т. Г. Шевченко. [Марина], т. 2, с. 102–103).

В І. С. Нечуя-Левицького натрапляємо на стислий опис військових запасних москалів: *В четвер*, *17 июля (липця) зібрали поскликувані* ***військові запасні москалі*** *на подвір'ї волосної управи й за двором коло управи* (І. С. Нечуй-Левицький. Призва запасних москалів, т. 9, с. 420). В іншому прикладі зображено молодих юнаків, які вже відслужили. Якщо їм приходила повістка, то вони йшли на війну: − *Які це* ***малороси*** *грають там на духових струментах? – дивувався я*; *і ввечері зараз пішов у сінематограф… Музики усі* ***молоді парубки*** [москалі-солдати]. *Половина їх одягнута в піджаки*, *а половина в народних убраннях*, *в вишиваних сорочках*, *в синіх штанях*, *в сивих і чорних шапках з червоними застіжками на грудях* (І. С. Нечуй-Левицький. Призва запасних москалів, т. 9, с. 422) – опис одягу містить приховану семантику оцінки та актуалізує етнічні цінності; *Розпитав я в їх*, *хто вони такі. Вони витовмачили мені… усі* [москалі] ***одбули службу в москалях****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Призва запасних москалів, т. 9, с. 422); *Як тільки прийшла оповістка за войну*, *ці малороси* [москалі-солдати] *зникли. Питаю в людей*, *де вони подівались*, *мені кажуть*, *що їх усіх як* ***запасних покликали на войну*** (І. С. Нечуй-Левицький.

Призва запасних москалів, т. 9, с. 422) – аналізований типаж вербалізовано в контексті одного з провідних видів діяльності – участь у війні, що актуалізує цінності, пов'язані зі статусом.

У Панаса Мирного зображений денщик – «солдат у царській армії, що прикріплювався до офіцера для обслуговування» (СУМ, т. 2, с. 243): ***Денщик***... ***москаль***... (Панас Мирний. [Родина Бородаїв], т. 4, с. 280–281). Показовим є мікроконтекст, де москаль зображений не як прийшлий з Москви, а як людина, родом із Поділля, тобто у поняття «москаль» зникає внутрішня форма: *Саме тоді в хазяйчиній сукупній квартирі… був* ***денщик, молодий москаль*** *Микита Бинда.* ***Москаль був родом з одного села з-під Могильова в Подольській губерні.*** *Він був* ***жонатий****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Телеграма до Грицька Бинди, т. 9, с. 57) – автор вербалізує в поданому контексті сімейні цінності типажу.

У ЛТ «москаль-солдат» (військовослужбовець, який служить у царській армії) виокремлено такі фрейми: «Мовні характеристики», «Служба», «Внутрішні моральні характеристики», «Зовнішні характеристики».

Фрейм «Мовні характеристики». Спілкування москаля-солдата зображується стереотипно. В українській літературі XIX ст. виділяються за мовою два типи солдатів: ті, які вживають винятково нормативну російську мову, й ті, мова яких макаронічна, але близька до нормативної.

У ХД XIX ст. подано яскраві мовні характеристики Шельменка, що виявляються в уживанні росіянізмів, так званих військових професіоналізмів: [Шельменко:] *Отак.* ***Який я салдат?*** *Був колись* ***салдатом***, *як і усяк наш братчик воєнний*, *та знаєте*, *як я у службу пішов*, *будучи*, *охотою*, *так такий* ***хвабрий*** *був*… (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Шельменко-денщик, т. 1, с. 318) – характеристика персонажа *хвабрий* (*хоробрий)* актуалізує позитивну оцінку цього образу; [Шельменко:] *…****Салдат*** *або писар*, *та й* ***секлетар*** *діло зробить*, *усе до ладу приведе*, *а начальник і* ***хваста: ето миста здєлалі****. От і тут так: я зовсім усе діло налагодив*, *баришню вкрадемо*, *його* ***благородіє*** *ожениться і худобу забере…* (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Шельменко-денщик, т. 1, с. 328) – простежується негативна авторська оцінка персонажа. Подібне представлення мовного портрета

москаля-солдата характерне й іншим письменникам XIX ст. Наприклад, у Панаса Мирного читаємо: **– *Ей, ти! как тєбя зовут?*** *– гукнув* ***москаль*** *на машталіра* (Панас Мирний. Лихі люди (Товариші), с. 203); *– Ну, что* ***фельдфебель?*** *– пита один* [москаль-солдат]*... – Говорит:* ***кали дадите, братцы,*** *четвертную, скажу ротному; а не дадите, – не смей и рта* ***разинуть****!.. –* ***Стараво, брат, варабья на мякине не изловишь****! ...* ***Отак розмовляли москалі****, поки Максим умився, убрався* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 150–151) – мова персонажів у цьому уривку є найяскравішою їх характеристикою, оскільки вербалізує їхню систему цінностей, зумовлених суспільним становищем; *–* ***Водіци іспєйтє, матушка!*** *– умовляв* ***москаль****...* (Панас Мирний. Лихі люди (Товариші), с. 203); *–* ***Вот, брат, какови бивают дєла на свєтє!*** *– промовив він* [москаль] *до насупленого часового...* (Панас Мирний. Лихі люди (Товариші), с. 204) – автор показує те, що москалі були російськомовними. Яскраві мовні характеристики типажу «москаль-солдат» представлені у творах С. В. Руданського та Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, де також акцентовано увагу на макаронічності його мови: *«Пусть сєбє, –* ***москаль говорить,*** *–* ***Баба паарьоть, Віть добраво чаловєка Куля не вазьмьоть****...»* (С. В. Руданський. Москаль з полотном, т. 1, с. 141); *Сидить* ***москаль*** *коло лави, Порох насипає. Аж підходить стара баба: «А що то?» – питає. «А что ж!* ***Ікра солдацкая****, –* ***Став москаль брехати****. –* ***Віть с етаво у нас, бабка, Виходют салдати****!..»* (С. В. Руданський. Москаль на волах, т. 1, с. 143); [Скорик:] *Так ти усьо у* ***городє*** *і* ***живьош****?* ***Што ж я з табой нігдє не пастрєчался****?* (Г. Ф. Квітка-Основ'яненко. Сватання на Гончарівці, т. 2, с. 30).

Як підросійські, так і підавстрійські письменники XIX ст. акцентують увагу на тому, що москалі-солдати в побуті спілкувалися російською мовою: [Петро:] *Співали московські пісні на наш голос, Климовський танцьовав з москалем.* ***А що говорили, то трудно розібрати, бо сю штуку написав москаль по-нашому і дуже попереверстав слова*** (І. П. Котляревський. Наталка Полтавка, с. 237); [Солдат:] *Да* ***спой-ка ты, хохлач, хотя одну русскую песню****. Ну, спой!.. Э, брат, стал!* [Михайло:] *Вашу? А яку? Може, соколика або кукушечку?.. Може, лапушку або кумушку? Може, рукавичку або підпоясочку? Убирайся з своїми піснями!.. Правду*

сказать, *єсть що й переймати!.. Жінко*, *заспівай же ти по-своєму ту пісню*, ***що москаль*** *співав* (І. П. Котляревський. Москаль-чарівник, с. 264) – використовуючи протиставлення *свій – чужий*, автор висловлює негативну оцінку типажу; – ***Так точно, ваше высок[ородие],*** *–* ***забарабанив москаль,*** *–* ***их благородие правду говорят, что черти на замчище завелись. Мне сказывал десятник тоже*** (Панас Мирний. [Родина Бородаїв], т. 4, с. 294–295) – долучення до мови персонажа негативних образів сакральної картини світу актуалізує негативну оцінку образу; *Коло входу стояв* ***москаль.*** *–* ***Чево тібе, бабка?*** *– спитав він… – Мені б довідатися... Мого постояльця сюди завезли...* ***– Доведаться? А ты зайди и дежурнаго фершала успроси*** (М. П. Левицький. Деда, с. 293).

У діалозі генерала і відставного москаля помітна зверхність генерала. Якщо генерал говорить російською мовою, то москаль-солдат – суржиком, завченими зворотами: *– …Явіть начальническу отеческу милость*, ***ваше превосходітельство***, *– промовив* ***старий*** [москаль-солдат], ***низенько кланяючись.*** *–* ***Пенсію поклопочіть мені****... Немощний став, не зароблю вже хліба... –* ***і знов уклонився.*** *– Пенсию?.. Гм... пенсию! Какую же*, *брат*, *пенсию? Из Александровского комитета о раненых... Ты* ***ранен, говоришь?.. – У грудь, навиліт, ваше превосходітельство. – И не способен к труду? – Де вже способен! Задишка, дух запирає****...* (М. П. Левицький. Пенсія, с. 60–61) – автор вербалізує систему ієрархічних відношень між військовими-москалями та ціннісні орієнтири, зумовлені службою.

Фрейм «Служба». Найпоширенішим у розкритті ЛТ «москаль-солдат» є фрейм «Служба».

Слот «Муштра». Значний масив художніх текстів пов’язаний з побутом солдат – статутом та муштрою (муштра – «військове навчання, що ґрунтується на механічній дисципліні й несвідомому заучуванні правил військового шикування») [СМТКО, т. 2, с. 162]): *…А то –* ***муштра та й муштра****!... Витягай ногу, кричи: «раз!.. два!..» Скидай ружжо на плече; скидай з плеча; прицiляйся разів сто на день... а хоч би тобі раз сказали вистрелити!..* *Я* [москаль-солдат] *думав:* ***що в тих москалях****? аж воно одна тобі* ***муштра****... на ученні*, *й на смотру*, *й на параді*

під церквою... (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 148) – автор характеризує уклад життя москалів, через його одноманітність наділяє його негативною оцінною конотацією; *Уперше зроду він зненавидів московщину і* ***москалів, їх службу, їх муштру, їх тяжку неволю*** (Панас Мирний. Як ведеться, так і живеться, т. 1, с. 167); *Уже вбогі ворушились*, *На труд поспішали*, *І* ***москалі*** *на розпуттях Уже* ***моштрувались*** (Т. Г. Шевченко. Сон, т. 1, с. 276); *Не хотілось би йти знов до війська, – казав Василь. –* ***Не любо мені бути москалем.*** *Воно, бач, і робота москалям не казна яка!* ***Одбудемо той муштер, та й гуляй, скільки схочеш*** (І. С. Нечуй-Левицький. Дві московки, т. 1, с. 48); ***Його*** [москаля] ***візьмуть, одірвуть від рідного краю, поженуть у чужу сторону, почнуть муштрувати***... (Панас Мирний. Як ведеться, так і живеться, т. 1, с. 167) – актуалізована система сімейних цінностей та опозиційних протиставлень *свій – чужий*.

Слот «Підлеглість / невільність». Потрактування ЛТ «москаль-солдат» – людина, яка повністю підлегла, не має можливості діяти за власним бажанням, є домінантним: *– Тільки бог зна, чи довго я хазяйнуватиму отут в своїй господі! – промовив Василь, підперши голову рукою. –* ***Не тепер, то в четвер мене повернуть до війська, і я покину і хазяйство, і тебе, моя доле, і хто зна, коли мене бог поверне до своєї господи!*** (І. С. Нечуй-Левицький. Дві московки, т. 1, с. 47); *…у* ***салдата – ничего... у салдата – сам знаешь – и душа казенная***... (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 153); *…****Салдат*** *– это, брат, – беда!* ***Салдат****... это, брат, казённый челаек, слуга царский*... (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 155) – наведені уривки актуалізують позитивну оцінну конотацію, автор співчуває непростому життю москалів.

В іншому епізоді відсутня детальна характеристика персонажа, але з контексту стає зрозуміло, що це москаль-солдат, який перебуває на службі (*рушницю лагодив до стрілу, тяжке ступання*): *…****москаль рушницю лагодив до стрілу****. Далі почулося* ***тяжке ступання москаля*** (М. П. Левицький. Пачкарь, с. 163).

Наступний фрагмент відображає розшарування серед москалів, тобто належність до різних станів: *А з* ***простими москаликами недобре поводився****: не тільки зобижав їх, як другі, а так же, як і всі старші,* ***почав обрізувати та***

обкраювати *ті злиденні московські достачі*, *які давалися ...* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли як ясла повні?, т. 2, с. 158).

У стосунках із населенням москаль-солдат наголошує, що він вищий за статусом від селян, оскільки перебуває на службі. Досить послідовно в ХД XIX ст. проявляється ознака пихатості в ставленні москалів-солдатів до простих людей: [Тетяна:] *То-то*, *не суйся! Ми не знаємо*, *що ти за чоловік. Бачимо на тобі солдацький мундир – через його тебе і шануємо. Адже вас не на те* ***роблять воєнними, щоб ви в своїм царстві нівечили людей****...* [Солдат:] *Чтоб вас*, *мужиков*, *защищать от неприятелів*, *а вы* ***должны нас уважать и ничего для нас не жалеть*** (І. П. Котляревський. Москаль-чарівник, с. 256).

У Панаса Мирного ЛТ «москаль-солдат» одержує нову поведінкову характеристику: він виступає захисником державних устоїв, громадського порядку, здійснює каральні заходи щодо придушення селянських заворушень та отримує позитивну оцінку з боку простого люду: *Угамувалися трохи люди*, *розійшлися. А тут дійшла звістка*, *що в Злодіївку* ***москалів*** *наслано грабіжників утихомирювати та пограбоване вертати* (Панас Мирний. [У тюрмі], т. 5, с. 394).

У художній літературі письменники вдаються до народного позначення військовослужбовців, яке відбиває іншу реалію: вони виконують не військові дії, а каральні, що досить детально зображено в стосунках з населенням: *Знов* ***москалі одвели бурлак в тюрму*** (І. С. Нечуй-Левицький. Микола Джеря, т. 1, с. 527); ***Два москалі*** *з рушницями на плечах* ***привели на суд*** *десять вербівців* (І. С. Нечуй-Левицький. Микола Джеря, т. 1, с. 525). В інших творах спостерігаємо яскравий зразок того, як москалів-солдатів використовували для придушення селянських бунтів, повстань: ***Москалів***, *кажуть*, *на* ***ті бунти начальство нагонило, усмиреніє робити*** (М. П. Левицький. Негайна справа, с. 302); – ***Москалі стали кружком, обступили кріпаків – та кожного беруть та й б'ють****...* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 259).

Невід'ємним компонентом контексту є те, що солдати ходять на побивку. У художніх творах широко представлені сцени короткочасного перебування солдатів вдома, поза казармою: *Максим*, *докладуючи ротному*, *що* ***москалі просяться «на***

побывку», *– брав з них своє так само*, *як і покійник Федосійович. А як верталися* ***москалі з «прокормлєнія»***, *– вони заносили до Явдохи* ***накрадене, награбоване добро***... (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 164–165).

У ХД закріпилася думка про те, що відставні солдати одержують риси позитивності, статечності, заможності: *Дивуються піщани*, *що то московська служба з людьми діє*, *якими їх робить! Ішов Максим у* ***москалі розбишакою, волоцюгою***, *– сказано: Махамедом*, *а* ***повернувся поважним чоловіком, з багатством, з заслугами***... *Прості люди з заздрістю дивляться на Максима Йвановича*, ***поважають, шанують***... (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 166).

Фрейм «Внутрішні моральні характеристики». «Москаль-солдат» зображується не на тлі бойових дій, а в романтичній манері. Яскравою ілюстрацією цієї думки є подання образу солдата в п'єсі Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Шельменко-денщик». Шельменко тут є носієм позитивних рис, йому властиві хвацькість, дотепність, водночас спостерігаємо досить широке вживання мовних засобів, які стосуються військової служби. Неважко помітити, що образ Шельменка значною мірою нагадує образ Фігаро – «типъ ловкаго, остроумнаго, въ своемъ родѣ талантливаго и нѣсколько плутоватаго "человѣка на всѣ руки"…» [ЭС, т. 35, с. 644].

У ХД XIX ст. ЛТ «москаль-солдат» одержує детальну замальовку. І. П. Котляревський у п'єсі «Москаль-чарівник» зображує москаля-солдата розбитним, він може і надурити, і щось поцупити: [Тетяна:] *Що таке?* ***Москаль-постоялець***... [Тетяна:] *Сьогодні ввечері прийшов. Та тут був таку бучу збив*, *що я не знала*, *що і робить!* ***Давай йому горілки, курей та вареників!*** (І. П. Котляревський. Москаль-чарівник, с. 259); *Кричить баба*, *репетує*, *Пукає в вікно*, *А* ***москаль*** *припав до плоту*, ***Тягне полотно*** (С. В. Руданський. Москаль з полотном, т. 1, с. 141).

Письменники приписують москалеві й таку рису, як хитрість: [Солдат:] (треплет по плечу Татьяну). *Ну*, *хозяйка*, *каков я чародей?* [Тетяна:] *Великий!..* ***Но більше хитрий, настоящий москаль*** (І. П. Котляревський. Москаль-чарівник,

с. 267); [Тетяна:] ...***Москаль на хитрощі піднявся і удавав, мов він чарівник*** (І. П. Котляревський. Москаль-чарівник, с. 272–273).

Іншою рисою ЛТ «москаль-солдат» у творах М. П. Левицького є нав'язливість: *Карбованця взяв:* ***причепиться москаль***, *– дам*, *а не побачить*, *– ще краще* (М. П. Левицький. Пачкарь, с. 161); *–* …***Москалі причепляться****. Як коли то й стріляють, не питаючи* (М. П. Левицький. Страшна ніч, с. 257) – актуалізовано систему цінностей, зумовлених соціальним статусом.

Негативні оцінні характеристики ЛТ «москаль-солдат» відбиті в українських прислів'ях та приказках: нав'язливість: *од чорта одхристися*, *а від* ***москаля не одмолися / не одибъєсся, не відхристися, не відмолися*** (Українські приказки, прислівъя и таке инше, с. 18); злодійкуватість: *на вовка помовка*, *а* ***москаль кобилу вкрав*** (Українські приказки, прислівъя и таке инше, с. 18).

Фрейм «Зовнішні характеристики». Фрейм «Зовнішні характеристики» містить два слоти: «Вік» та «Одяг».

Слот «Вік». Образ москаля-солдата має певні вікові характеристики: у художніх творах зображено молодих солдатів, які прибули на службу, а також і старших, більш досвідчених: *Полюбила* ***молодого*** [москаля-солдата] (Т. Г. Шевченко. Катерина, т. 1, с. 92); ***Молодий москаль*** *стояв і проводив їх жалібним поглядом...* (Панас Мирний. Лихі люди (Товариші), с. 204); *По дорозі йшов* ***молодий москаль*** *додому по білету* (І. С. Нечуй-Левицький. Дві московки, т. 1, с. 32). Вікові характеристики аналізованого ЛТ є асиметричними, оскільки представлено типи старшого віку: *Так*, *мов* ***старий москаль****!* ***Старі москалі*** *дивувалися його дотепності…* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 148); [Ганна:] …*Він за двох з'їсть –* ***старі москалі*** *їдять*, *як з немочі…* (І. К. Карпенко-Карий. Безталанна, т. 1, с. 288); *Трапився Марині* ***москаль****… вже* ***немолодий****…* (І. С. Нечуй-Левицький, Дві московки, т. 1, с. 49); *– Здравія желаю*, *ваше високоблагородіє! – привітав* ***старий москаль****…* (М. П. Левицький. Пенсія, с. 60–61). В оповіданні «В клуні» М. П. Левицького подано чітко визначену вікову характеристику москаля: *Гуменний –* ***старий москаль***, ***55 літ*** (М. П. Левицький. В клуні, с. 421).

Іноді ХД є інформативним щодо стану здоров'я москаля: *…Коло пустки на милиці* ***Москаль шкандибає*** (Т. Г. Шевченко. В казематі, т. 2, с. 18); ***Москаль був хорий, болізний, увесь у лишаях, плішивий*** (Панас Мирний. Палійка, т. 4, с. 74).

Слот «Одяг». В аналізованих художніх творах подано поодинокі описи вбрання москаля-солдата, до елементів якого належала шинель. Офіцери мали, подібну до солдатської, шинель сірого кольору – верхній формений одяг особливого крою, із складкою на спині і хлястиком [СУМ, т. 11, с. 453]: *За плечима в його* [москаля-солдата] *через плече висіла* ***сіра московська шинеля*** (І. С. Нечуй-Левицький. Дві московки, т. 1, с. 32). Також москалі носили мундир – військовий або цивільний формений парадний одяг, який мав золоте або срібне шиття: *На йому* [москалеві-солдатові] *був* ***московський мундир з червоним коміром, козирок з червоною стрічкою навкруги. Мідні гудзики блищали на сонці, а на грудях теліпалось дві медалі*** (І. С. Нечуй-Левицький. Дві московки, т. 1, с. 37); *Солоха зроду не бачила* ***москалів****… Потім трохи обвикла*; *любувалася* ***його мундиром, циновими гудзиками*** (Панас Мирний. Палійка, т. 4, с. 74).

У художній літературі аналізованого періоду описано зовнішні характеристики ЛТ «москаль-солдат», подано опис його одягу (мундир, шинель), амуніції (ранець, каска, портупея): *Трохи згодом нап'яли на його* ***мундир, муницію – ранець, каску, притупею, – дали шинелю і ружжину****. Як убрався Максим –* ***москаль москалем****. Рідна б мати не пізнала! Меткий, поворотний – на всі боки* ***москаль****!* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 148); – ...***Москалі, як є москалі, з ружжами, у ранцях*** (Панас Мирний. Голодна воля, т. 5, с. 206).

Отже, типаж «москаль-солдат» одержав детальне висвітлення в українському ХД XIX ст. Варто зауважити, що він зазнав значних змін, які пов'язані зі зміною статусу перших українських земель та їх належністю або до Польщі, або до Росії. Після входження України до Російської імперії «москаль» втрачає конотацію «той, хто прийшов з московських земель» і набуває іншого значення – військовослужбовець, який служить у царській армії. У ХД акцентовано увагу на зображенні особливостей служби москаля в царській армії, образно-перцептивних і зовнішніх характеристиках. Щодо мовних характеристик, то зображені солдати, які

вживають винятково нормативну російську мову, а також ті, мова яких макаронічна, але близька до нормативної. ЛТ «москаль-солдат» представлений в українській літературі XIX ст. з урахуванням історичних реалій доби.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Отже, у дослідженні проаналізовано 10 лінвокультурних типажів з соціальною домінантою, представлених в ХД XIX ст. підросійської та підавстрійської України.

У роботі застосовано фреймовий аналіз, відповідно в процесі моделювання зазначених ЛТ було виділено 23 фрейми і 28 слотів. У процесі аналізу було виокремлено найчастотніші ЛТ з соціальною домінантою, у структурі яких виділено основні фрейми: **ЛТ «студент» – 8 фреймів** («Навчання», «Внутрішні моральні характеристики» (слот «Риси характеру»), «Дозвілля», «Зовнішні характеристики» (слоти: «Портретні характеристики», «Вік», «Одяг»), «Сімейний стан», «Соціальні вподобання», «Освітні, релігійні, мовні характеристики», «Побутові характеристики»); **ЛТ «пан» – 7 фреймів** («Соціальний стан і соціальна поведінка», «Внутрішні моральні характеристики» (слот «Риси характеру»), «Зовнішні характеристики» (слот «Портретні характеристики»), «Освітні характеристики», «Мовні характеристики», «Дозвілля», «Місце проживання»); **ЛТ «селянин»** (селянин пореформеного періоду) – **6 фреймів** («Соціальний стан і соціальна поведінка», «Зовнішні характеристики» (слот «Портретні характеристики»), «Релігійні характеристики», «Мовні характеристики», «Освітні характеристики», «Внутрішні моральні характеристики»); **ЛТ «пані» – 6 фреймів** («Соціальний стан і соціальна поведінка», «Внутрішні моральні характеристики» (слот «Риси характеру»), «Зовнішні характеристики» (слот «Вік»), «Мовні та релігійні характеристики», «Дозвілля», «Місце проживання»); **ЛТ «панна» – 6 фреймів** («Зовнішні характеристики» (слоти: «Портретні характеристики», «Вік», «Одяг»), «Внутрішні моральні характеристики», «Освітні та мовні характеристики», «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Дозвілля», «Місце проживання»); **ЛТ «священник» – 6 фреймів** («Сфера діяльності», «Внутрішні моральні характеристики» (слот «Риси характеру»), «Зовнішні характеристики» (слоти:

«Портретні характеристики», «Вік», «Одяг»), «Місце проживання», «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Мовні характеристики»); **ЛТ «чиновник»** (дрібні чиновники) – **5 фреймів** («Служба», «Внутрішні моральні характеристики» (слот «Риси характеру»), «Освітні характеристики», «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Дозвілля»); **ЛТ «панич»** – **4 фрейми** («Дозвілля», «Зовнішні характеристики» (слоти: «Портретні характеристики», «Вік», «Одяг»), «Внутрішні моральні характеристики», «Освітні характеристики»); **ЛТ «москаль-солдат»** (військовослужбовець, який служить у царській армії) – **4 фрейми** («Мовні характеристики», «Служба» (слоти: «Муштра», «Підлеглість / невільність»), «Внутрішні моральні характеристики», «Зовнішні характеристики»); **ЛТ «робітник»** – **4 фрейми** («Соціальні характеристики», «Мовні та релігійні характеристики», «Зовнішні характеристики» (слот «Портретні характеристики»), «Місце проживання, побут, дозвілля»); **ЛТ «селянин»** (селянин дореформеного періоду) – **3 фрейми** («Внутрішні моральні характеристики», «Освітні характеристики», «Соціальний стан і соціальна поведінка»).

Фрейм «Зовнішні характеристики» містить слоти: «Портретні характеристики», «Вік», «Одяг». Іноді засобом концептуалізації типажу виступають спорадичні ознаки зовнішності – *постава* («студент», «священник»), *статура* («панич»), *хода* («панна», «панич»).

Зневажливі конотації домінують на позначення ознак *худий* («священик», «панич», «москаль-солдат») та *огрядний* («священник», «пан», «чиновник» (поліцейський чиновник)). Антропометрична ознака *високого зросту* постає об’єктом втілення таких типажів: «священник», «панич», «панна», «москаль-солдат», рідше представлена в художній літературі XIX ст. ознака *низького зросту* («священник», «селянин»). Зовнішність ЛТ нерідко виступає характерною розрізнювальною рисою. Об’єктом опису зовнішніх характеристик типажу «священник» є зріст, постава, показна, густа борода, волосся. Привабливу зовнішність, приємні риси обличчя фіксуємо під час опису типажів «студент», «панна», «москаль-солдат».

Якщо взяти до уваги ЛТ «чиновник», то варто зазначити, що функціональні, комунікативні, інтелектуальні характеристики, а також характеристики зовнішнього вигляду чиновника протягом певного часу змінювалися. В українській художній літературі XIX ст. типаж «чиновник», як правило, характеризується не за зовнішнім виглядом, а за мовними рисами.

Як свідчать отримані результати, вікові характеристики ЛТ переважно розмиті («чиновник», «священник», «москаль-солдат»), фіксована характеристика віку – 60, 70 років характерна для типажів «поміщик», «пан», більше 45 років – «пані», 20, 40, 48, 50 років – «селянин». Об'єктом концептуалізації типажу найчастіше постає ознака *молодий* («панич», «студент»), рідше *старий* («пан»). Вік типажу «чиновник» зазвичай відповідав певним чинам у «Табелі про ранги». У художній літературі XIX ст. представлена різновікова категорія типажу «пані», «священник», «робітник», «пані». Важливою характеристикою зовнішнього опису типажу є його одяг. Ця ознака є релевантною передусім для таких типажів: «студент» (уніформа), «священник» (ризи, ряси, клобук, скуфія), «пан» (поміщик) (сюртук, жилет, картуз, шапка), «панна» (вишукані сукні різних кольорів), «селянин» (сорочка, штани, кафтан, кожух, гуня, свита, чоботи, шапка – в підросійських письменників, капелюх – у підавстрійських письменників), «москаль-солдат» (мундир, шинель).

Фрейм «Мовні характеристики». У роботі виокремлено ЛТ, які мають яскраво виражену мовну специфіку («чиновник», «робітник», «москаль-солдат»), побіжно подана мовна характеристика («пан», «пані», «панна», «студент», «селянин», «священник»). Щодо мовних особливостей, то варто акцентувати увагу на тому, що ЛТ говорили різними мовами: українською («пан» (поміщик), «селянин», «робітник»); російською («пан» (поміщик), «пані» (особа привілейованого стану), «студент», французькою, німецькою – «пан» (особа привілейованого стану); французькою – «пані» (особа привілейованого стану).

У ХД подано такі мовні характеристики: просторічні елементи в мовленні («селянин»); нерозбірливе мовлення («пан» (поміщик)); грубе, уривчасте мовлення («пан» (поміщик)); крик (спільна ознака як для «пана» (поміщика), так і для «пана» (особи привілейованого стану), («робітник»). Детально в ХД XIX ст. виписана мовна

характеристика типажу «чиновник». Тут зображено два типи чиновників: перший – україномовний, другий – той, який втратив зв'язок з рідною мовою і послуговується російською. У художніх творах XIX ст. виділяються за мовою два типи солдатів: ті, які вживають нормативну російську мову, і ті, мова яких макаронічна, але близька до нормативної. Мовні характеристики є важливим засобом розкриття ЛТ «священник». Іноді в ХД акцентовано увагу на мовних особливостях священника: він тихо промовляє молитви, гарно співає псалми, навчає дітей церковному письму і співу. Священник виголошував проповіді «великоруською мовою». Про характер звучання мови священника, манери його висловлювання, що виражають різні емоційні відтінки, ставлення до мовлення, його настрій, риси вдачі тощо свідчить ознака «промовляти урочистим тоном», «говорити, читати співучо, розтягуючи слова» тощо. У художніх творах подано мовні характеристики ЛТ «робітник». Характерною рисою робітників є вживання української мови. Мовні характеристики стають засобом розкриття їхньої діяльності. У повісті «Борислав сміється» веселість і згуртованість, крик пов'язані з розповіддю про перші гуртки, перші страйки. Концепт «крик» супроводжує конфліктні ситуації. Звукові характеристики є засобом зображення великих натовпів. На фоні запалу, пов'язаного із страйкуванням, розгортається лінія, пов'язана з вираженням концепту «мовчання», який відображає важке життя робітників. Важливим джерелом розкриття персонажів ЛТ «пан», «пані» стали мовні характеристики. ЛТ «пан» (поміщик) говорить українською мовою, проте акцентується увага на нерозбірливому, грубому й уривчастому мовленні у спілкуванні із селянами. ЛТ «пан» (особа привілейованого стану) послуговувався в спілкуванні іноземними мовами, зокрема польською, німецькою, французькою та ін. У ХД акцентується увага на тому, що пані (особа привілейованого стану) говорила російською, французькою мовами, у вивченні української стикалася з певними труднощами. Щодо мовних характеристик ЛТ «селянин», то типовим для української літератури XIX ст. є прагнення наділити центральні персонажі літературною українською мовою. Ця тенденція бере початок ще від Т. Г. Шевченка. У творчості письменників XIX ст. спостерігається вживання у мові селянина просторічних елементів. За допомогою мовних характеристик

письменники розкривають прагнення заможних селян до набуття ознак вищих прошарків (наприклад, захоплення французькою мовою, відтворення її).

Домінантними переважно для всіх аналізованих типажів є фрейм «Внутрішні моральні характеристики», що дозволяє нам поділити типажі на позитивні («студент», «селянин»), амбівалентні («панна», «пані», «священник», «панич», «москаль-солдат») та негативні («пан», «чиновник»), і фрейм «Зовнішні характеристики» («пан», «панич», «пані», «панна», «селянин», «робітник», «студент», «священник», «москаль-солдат»). Щодо фрейму «Зовнішні характеристики», то для типажу «чиновник» він є показовим лише для канцелярських (столоначальник, секретар) і поліцейських чиновників (пристав).

Частотним і не менш важливим для 6 ЛТ є фрейм «Мовні характеристики» («пан», селянин», «священник», «москаль-солдат», «пані», «робітник»). Важливими у зображенні для 6 ЛТ є фрейми «Освітні характеристики» («чиновник» (дрібні чиновники), «пан», «панич», «панна», «селянин» (селянин дореформеного і пореформеного періодів), «студент») і «Соціальний стан і соціальна поведінка» («чиновник» (дрібні чиновники), «пан», «пані», «панна», «селянин», «священник»). Частотними для 5 ЛТ можна назвати фрейм «Дозвілля» («чиновник» (дрібні чиновники), «панич», «пані», «панна», «студент»). Фрейм «Місце проживання» є репрезентативним для 4 ЛТ («пан», «пані», «панна», «священник»). Фрейм «Релігійні характеристики» є показовим для ЛТ «селянин».

Нечастотними фреймами є для 2 ЛТ «Служба» («чиновник», «москаль-солдат»); для 1 ЛТ – «Навчання», «Соціальні вподобання», «Побутові характеристики» («студент»); «Сфера діяльності» («священник»), «Місце проживання, побут, дозвілля» («робітник»), «Соціальні характеристики» («робітник»).

РОЗДІЛ 4
ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ ТИПАЖІ З ЕТНІЧНОЮ ДОМІНАНТОЮ

4.1. Лінгвокультурний типаж «козак»

Одним із найбільш частотних типажів в українській художній літературі XIX ст. підросійської та підавстрійської України був типаж «козак». ЛТ «козак» представлений у специфічній авторській рецепції, оскільки доба козаччини в історії України передувала часу, в якому жили й творили письменники XIX ст. Особливість відображення цього типажу полягає в тому, що моделювання зумовлене власне авторським індивідуальним досвідом, а також історичними подіями, які зображував письменник, послуговуючись архівними матеріалами, писемними пам'ятками та усно-поетичними джерелами народної творчості. Типаж «козак» представлений у творах письменників підросійської та підавстрійської України (див. Додаток А, таблиця 11); (див. Додаток Б, таблиця 11).

Виразну лінгвокультурну специфіку має типаж «козак», зафіксований в українському ХД XIX ст., *kozak* у польському ХД цього ж періоду, а також російський типаж *казак*, висвітлений крізь призму російських і французьких лінгвокультурних стереотипів. Цей типаж знайшов часткове висвітлення в лінгвістичній літературі. В українському мовознавстві В. В. Красавіна дослідила мовні стереотипи з національно-культурним компонентом у змалюванні зовнішнього і внутрішнього портрета козаків, гетьманів [187, с. 17]. О. О. Дмитрієва проаналізувала типаж «козак» на матеріалі художніх та публіцистичних текстів, даних тлумачних словників і довідників французької та російської мов [96; 97].

У польському та французькому соціумах типажі *kozak / cosaque* не належать до центральних. Як справедливо зазначає О. О. Дмитрієва, у французькій лінгвокультурі XIX ст. типаж *cosaque* був відбиттям уявлень про російських військовиків початку XI ст., які опинилися у Франції внаслідок розгрому наполеонівських військ. У польській лінгвокультурі типаж *kozak* відбивав уявлення поляків про озброєні формування українців. Він був одним із центральних у системі типажів XIX ст., оскільки належав до дійсності польської держави або відбивав

актуальні для Польщі контакти з Росією. Про це, зокрема, свідчить літературознавча праця М. В. Брацкої, яка дослідила дискурс козацтва в поезії маловідомих представників «української школи» польського романтизму, що становить інтегральний складник культурної парадигми українсько-польського пограниччя й розглядається у взаємозв'язках з літературою, історією, фольклором українського народу. Поетичні твори польських романтиків «української школи» дослідниця розглянула в порівняльно-типологічному аспекті з погляду численних втілень образу козака [34, с. 15]. В. М. Доманицький описав козаччину на переломі XVI – XVII ст. (1591–1603) [100]. М. Г. Жулинський розглянув козаччину як об'єкт художнього зображення та формування національної самосвідомості [112]. А. М. Поповський дослідив українське козацтво в літературних казках П. Коробчанського та В. Корнієнка [299], у пісенних записах Якова Новицького [300].

Типаж «козак» представлений в українській народній прозі – легендах, переказах, а також в інших жанрах українського фольклору – думах, історичних піснях, прислів'ях та приказках тощо. Фольклорний образ козака виділяється з-поміж інших, на думку Н. І. Рудакової, «доволі високим рівнем семантичної універсалізації». У народній свідомості він сприймається як образ-символ, що набуває багатофункціональності, є елементом духовної свідомості «культурно-історичної епохи, яка сягнула іншого сприйняття навколишнього світу й людської природи» [324, с. 268].

Досить активне висвітлення цього питання знайшло відображення в українській фольклористиці. Зокрема, Н. І. Рудакова розглянула специфіку художнього моделювання образу козака в героїчному епосі [325; 323], проаналізувала основні мотивно-сюжетні тенденції та поетичні деталі, що формують художній образ козака в народній свідомості [324]. У дисертації «Художня трансформація образу козака в українській народній прозі» [326] Н. І. Рудакова розглянула системну модель образу козака, втілену в українській народній прозі. Д. В. Куриленко дослідив феномен побутування образу Козака Мамая як українського фольклорного героя, регенерував закодований образ Козака Мамая в образно-символічній формі архетипу воїна-

сакрального предка, воїна-козака, воїна-виразника культурних цінностей [204]. Ю. С. Регуш розглянула фольклорний образ козака у творах Я. Щоголева та поетів харківської романтичної школи [313]. Г. В. Микитів проаналізувала символи, які становлять художньо-образну парадигму українських козацьких пісень, визначила їхні семантико-структурні і стильові особливості [253]. Л. В. Романенко встановила особливості відтворення образу козака-характерника на матеріалі трилогії «Джури» В. Рутківського [320]. І. А. Синиця дослідила лексему «козак» у наукових і художніх текстах XIX ст. [348], фольклорних текстах [345; 346], інтерпретувала історико-філологічне значення лексеми «козак» у висвітленні М. І. Костомарова [347]. О. М. Лазаренко проаналізувала функціонування лексеми козак у творах Лазаря Барановича [209].

Ця тематика стала об’єктом історичних праць. Викликає зацікавлення дослідження кінця XIX ст. історика та громадського діяча М. П. Драгоманова «Про українських козаків, татар та турків» (1876) [104]. Дослідник наголосив на тому, що козаками спочатку називали «вольних вояків» [104, с. 23], однак справжнє своє покликання козаки виявили в захисті народу від татар і турків: «Тепера вже добре видно, що терпіли від татар українські люде, яку вони від їх приймали наругу і муку. Потроху і серед наших народились люде, що помстились над татарами і турками за їх наругу і почали боронити вкраїнські хліборобські села і посувати далі на південь сонця татар, а турків проганяти з берегів Чорного моря. Такими людьми були козаки...» [104, с. 22–23].

Про історію українського козацтва та його культуру писали: В. Б. Антонович [5], О. А. Бачинська [18; 19], В. О. Голобуцький [63], О. І. Гурій [79], С. А. Леп’явко [216], Ю. С. Фігурний [450], В. О. Щербак [473; 474], Д. І. Яворницький [477] та ін.

Типаж «козак» акумулює в собі соціально-історичні, морально-психологічні, ідеологічні закономірності українського буття. «Перші документальні згадки про українських козаків не є гарантованою підставою твердити, що саме в кінці XV – на початку XVI ст. з’явилося козацтво. Датування його генезису справа досить складна» [63, с. 105].

В українській етнокультурі типаж «козак» належить до найважливіших позитивних персонажів, він має виразні поняттєві, образні та ціннісні ознаки. Основою визначення поняттєвого компонента типажу «козак» є дані словникових дефініцій. Н. В. Коч називає типаж «український козак» одним із культурологічно значущих ретротипажів українського національного дискурсу [180, с. 51].

Історичні словники пропонують такі дані щодо лексем, які актуалізують аналізований типаж: «Козакъ, казакъ (тур. Kazak) – представник запорозького війська» [СУМ /16–17/, вип. 14, с. 164]. Козацтво визначають як: «1. зб. Гурт козаків 2. Служба в козацькому з'єднанні, козакування» [СУМ /16–17/, вип. 14, с. 165]. Також є словникова стаття «Запорожецъ, Запорозецъ – козак із Дніпра за порогами» [СУМ /16–17/, вип. 10, с. 160]. Цей типаж у В. І. Даля визначався як «войсковой обыватель, поселенный воинъ, принадлежащій къ особому сословію казаковъ, легкаго коннаго войска, обязаннаго служить по вызову на своихъ коняхъ, въ своей одеждѣ и вооруженіи» [ДТС, т. 2, с. 72]. Однак вивчення фактичного матеріалу показує, що це значення в українській художній літературі представлено не дуже часто.

Зокрема, у словнику Б. Д. Грінченка *козак* інтерпретовано так: 1) «казакъ, воинъ, рыцарь»; 2) «какъ идеалъ рыцаря, прекраснаго въ нравственномъ и физическомъ смыслѣ, слово козак прилагается въ народной поэзіи ко всякому молодому человѣку»; 3) «казакъ Кубанскаго казачьяго войска»; 4) «членъ вольнаго сословія казаковъ въ Черниговской и Полтавской губерніях» [ГСУМ, т. 2, с. 264], що свідчить про виділення в словнику чотирьох типажів. За словником Б. Д. Грінченка можна виокремити інші типажі, позначені похідними від слова *козак: козаченько*, *козачок*, *козуря*, *козарлюга*, *козачище* [ГСУМ, т. 2, с. 264]. Цей типаж М. П. Драгоманов описує так: «Козаками спершу звалися вольні вояки, що своєю охотою ходили в степ за здобиччю, або розбивали чужих, а часом і своїх, або поступали на службу до якого князя чи царя московського. Були козаки християнські й татарські. Були цілі села козацькі, особливо на півдні України й Московщини. У землі Рязанській вони здавна держали сторожу на границі. Багаті і вельможні пани на Вкраїні й Білій Русі, що володіли великими ланами на нашій

Україні, залюбки підмовляли козаків, щоб укупі обороняти землі свої від татар, ходити самим на татар, одбивати у них полон людський, табуни та иншу здобич. Такі пани робилися ватажками козацькими» [104, с. 23].

Отже, у М. П. Драгоманова виділяється 6 типажів, позначених лексемою «козак» – 1) вільні вояки; 2) козаки християнські й татарські; 3) козак – житель села на півдні України й Московщини; 4) сторож на Рязанщині; 5) найманий охоронець від татар; 6) учасник військового загону.

Етимологічний словник фіксує таку інформацію щодо лексеми «козак»: «на Україні в XV – XVIII ст. вільна людина з кріпосних селян або міської бідноти, що втекла на південні землі України й брала участь у визвольній боротьбі проти татаро-турецьких і польських загарбників; нащадок такої людини; у Росії XVI – XVIII ст. – вільна людина з кріпосних селян або міської бідноти, що втекла на окраїни держави (Дон, Яїк); у дореволюційній Росії з XVIII ст. – представник військового стану, уродженець військових областей, який був зобов’язаний служити в армії за пільгове користування землею; рядовий кавалерійської частини, укомплектованої з таких представників; уродженець колишніх військових областей; парубок, юнак; відважний, завзятий, хоробрий чоловік» [ЕСУМ, т. 2, с. 496].

Отже, спостерігаємо подальшу диференціацію типажу «козак». Слово «козак» належить до частотних лексем як в українських (142 слововживання), так і в російських творах (81 слововживання) Т. Г. Шевченка. За даними словників мови Шевченка, воно є засобом позначення різноманітних типажів. Тут лексема «козак» (142 слововживання) в українських творах позначає 5 типажів: «1. Колишній кріпосний селянин чи міський бідняк, що втікав на Запоріжжя і ставав там вільним від кріпацтва (83). 2. Молодий хлопець. Парубок (46). 3. Представник регулярного козацького війська; рядовий військової частини (9). 4. Уродженець колишніх військових областей (2). 5. Молодець, храбрець. Фольк. (2)» [СМШ, т. 1, с. 333].

У російських творах за однією назвою «козак» (81 слововживання) виокремлюють 4 типажі: «1. Представник військового стану, який повинен був нести військову службу за пільгове використання земель; мешканець військових областей (56). 2. Хлопець, юнак (20). 3. Колишній кріпосний селянин, який втікав на

Запоріжжя і там ставав вільним (4). 4. перен. Вживається в значенні похвали (1)» [СЯРПШ, т. 1, с. 454].

Інформацію про появу слова «козак» містять дані «Енциклопедичного словника символів культури України»: «Слово “козак” уперше зустрічається в словнику половецької мови із середини XIII ст., маємо його також у візантійських джерелах, інструкціях італійських міст своїм колоніям на Чорноморщині. Козаками ці джерела називають озброєних людей, які займалися охоронною службою у прикордонних місцевостях, давали охорону купецьким караванам на степових шляхах або й самі займалися промислами. Під кінець XV ст. назва козаків поширюється й на ту частину людності Центральної і Східної України, яка ходила на різні промисли, “у ходи”, займалася полюванням, рибальством, бджільництвом, видобутком солі, селітри тощо. Українське козацтво відмінне від інших козацьких формацій Східної Європи не тільки своїм етнічним походженням, але й роллю, яку воно відігравало в історії України, зокрема в змаганнях українського народу за відродження своєї державності, а також своєю боротьбою проти навали тюркського-татарського світу» [ЕССКУ, с. 370].

Історики констатують, що перші документальні згадки про українських козаків не є гарантованою підставою твердити, що саме в кінці XV – на початку XVI ст. з’явилося козацтво. Водночас цілком очевидними й зрозумілими є причини виникнення козацтва. З одного боку, це феодальний гніт, який терпіли покріпачені селяни і були змушені залишати свої домівки та втікати до кордонів держави, освоювати землі, формувати новий уклад життя. З іншого боку, це необхідність захищати свої землі від зовнішнього ворога – турецько-татарських зазіхань. Зокрема, В. О. Голобуцький зазначає, що козаки, подібно до мешканців міст, які мали право на самоврядування, об’єднувалися в громади, якими керували виборні особи. Тут був свій суд, фінанси, військо, у якому служило все доросле населення. Отже, ці громади були організаціями і самостійними в управлінні. Утворення козацького війська прискорювалося потребою оборонятися від безперервних нападів турків і татар [63, с. 107]. Від початку XVI ст. козаки переважно селились біля Канева та Черкас, оскільки тут було обмаль фортець і вони не були

обороноздатними, а тому часто ставали об'єктом нападу турків і татар. Саме мешканці цих територій почали освоєння земель Запоріжжя та порогів по Дніпру. Заселення Запоріжжя козацтвом органічно пов'язане з виникненням тут Січі, що відіграла визначальну роль у боротьбі українського народу [63, с. 121]. Запорізькі козаки починають брати активну участь не лише в обороні кордонів своєї держави, а й впливають на суспільно-політичні процеси міжнародного формату. Польський уряд, який бачив потужну силу і загрозу в діях козаків, вирішив зробити все, аби підірвати рух опору козацтва і тим самим послабити визвольну боротьбу українського народу. Саме цим бажанням польського уряду мотивоване створення реєстрового козацтва. З часу його виникнення офіційно були визнані лише ті козаки, яких було занесено до реєстру, всі інші, які становили більшу частину козацтва, опинились поза законом. Подальші утиски простого населення та позареєстрових козаків вилились у повстання 1591–1593 рр. Наступні роки існування козацтва засвідчили його силу і значущість на міжнародній політичній арені. Козаки вели невпинну боротьбу з польськими феодалами, турками і татарами. В особі українського козацтва знаходить підтримку й Українська Православна Церква, яка зазнавала тиску з боку католицизму й була послаблена протестантизмом. У контексті цього історики розглядають події повстань 1625, 1630–1631 рр., взяття Кодака в 1635 році, повстання 1637–1638 рр. Згодом утисків від польських феодалів зазнавали й реєстрові козаки. Науковці наголошують: «Нестерпний національний гніт заважав економічному, політичному, культурному розвитку українського народу. Визволення з-під тривалого ярма панської Польщі і побудова власної держави ставали для України історичною потребою, вирішальним питанням існування українського народу» [63, с. 350]. Новим періодом в історії козацтва стала Хмельниччина. Після смерті Б. Хмельницького козаччина переживає період Руїни, але в кінці XVII – на початку XVIII ст. знову відроджується під керівництвом гетьмана І. Мазепи. Завершується історія Січі та козацтва указом Катерини II про ліквідацію Запорізької Січі.

Ці історичні події збереглися в народній пам'яті, знайшли свій вияв у численних історичних піснях, думах, переказах та легендах. ХД XIX ст. експлікував

симбіоз історичних даних з народним баченням епохи козаччини, що втілився в ЛТ «козак». Образ козака увібрав у себе інформацію про важливі етапи козаччини, специфіку життя та побуту, зовнішності, діяльності, вподобань. Відповідно ХД аналізованого періоду відображає ці уявлення за допомогою мовних засобів.

Тому в структурі ЛТ «козак» виокремлено такі основні фрейми: «Воєнні дії» (слоти: «Дислокація», «Статусність», «Адміністративний устрій», «Битви», «Суперники козаків», «Військові утворення», «Життя на Січі», «Атрибути козака»), «Характерництво», «Побратимство», «Релігійні характеристики», «Внутрішні моральні характеристики» (слот «Кохання»), «Зовнішні характеристики», «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Мовні та освітні характеристики», «Місце проживання», «Типові заняття».

Фрейм «Воєнні дії». Слот «Дислокація». У художній літературі відбиті основні місця дислокації козаків – Січ, Хортиця, а також позначення розташування їх у Черкасах: *Не то щоби дуже бучне те весілля було*, *бо через те*, *що* ***реєстрові козаки під той час стояли у Черкасах***... (А. Ф. Кащенко. Під Корсунем, с. 13–14).

В іншому прикладі автор вживає топонім (урбанонім) Черкаси, який посідає важливе місце в структуруванні аналізованого ЛТ: *У місяці березолі до Цимбалюків* ***прибув з Черкас з війська син їхній Василь, реєстровий козак*** (А. Ф. Кащенко. Під Корсунем, с. 14). Ця згадка невипадкова, оскільки історики стверджують, що «обмаль фортець на південно-східних околицях, нездатність їх до оборони насамперед тих, які стояли біля Канева і Черкас і часто ставали об’єктом нападу татар, були причиною того, що феодали порівняно довгий час не наважувалися тут оселятись. Ось чому від початку XVI ст. на цих землях частіше селилися ті козаки, яким наступ панів загрожував покріпаченням. Внаслідок цього Канівське і Черкаське староства перетворилися в район з численним козацьким населенням. Не випадково саме район Канева і Черкас сучасники вважали головним місцем українського козацтва; тому в Росії від XVI ст. самі назви “черкасець”, “черкашенин”, “черкасці”, “черкаси” стали вживатися для всього українського козацтва (пізніше “черкасами” називали в Росії взагалі українців)» [63, с. 110].

Слот «Статусність». У творах аналізованого періоду відображено стратифікацію поміж козацтвом. В історичних джерелах вказано, що «прийняті на державну службу козаки вписувалися до особливого реєстру (списку), через те і одержали назву реєстрівців. Старшим реєстру король призначив шляхтича Яна Бадовського. Йому ж було доручено і судову владу у війську. Виникнення реєстру мало, крім інших, те значення, що з цього часу офіційно були визнані лише ті козаки, яких вписували до реєстру. Все ж інше козацтво, тобто його переважна більшість, опинилось на становищі невизнаної, або нелегальної, маси і тим самим було поставлене поза законом» [63, с. 146]. ХД вербалізує не лише народні уявлення про реєстрове козацтво, а й містить історичні довідки, дібрані авторами з архівних матеріалів: *Під ті часи ворожнеча поміж* ***козаками реєстровими, себто такими, що мали од польського сейму права на волю та власність, і позареєстровими, себто запорожцями, виключеними з реєстрів***, *була велика*, *і Цимбалюк*, *оберігаючи свої права*, *був таким щирим прихильником поляків*, *що коли коронний польський гетьман Конецпольський під час війни з гетьманом Сулимою надумав добути того* ***зрадою***, *то він був одним з перших козаків*, *що згодилися йти у табір Сулими і*, *вдавши з себе товаришів та однодумців*, *захопили гетьмана зрадою й привели до Конецпольського на катування й страту* (А. Ф. Кащенко. Під Корсунем, с. 7) – крім авторського коментаря щодо розуміння поняття реєстрового козацтва, наведений контекст набуває оцінного характеру шляхом уведення в нього іменної лексеми *зрада*, що актуалізує негативну оцінку образу. Ще один детальний опис зради реєстрових козаків відображено в такому фрагменті: *Коронний гетьман зрозумів*, *що становище його гіршає*, *і надумав узяти Сулиму зрадою. Знаючи*, *що* ***реєстрові козаки*** *сподівалися собі од короля подяки за вірну службу під час шведського походу*, *він зібрав до себе старших з* ***реєстрових козаків***, *почав їх улещувати*, *вихваляв їх вірність королеві й нахвалявся*, *що неодмінно дійде до короля й* ***добуде реєстровим козакам більші права і навіть побільшення козацького реєстру***, *аби тільки вони* ***зрадою*** *взяли Сулиму й привели до нього* (А. Ф. Кащенко. Над Кодацьким порогом, с. 594) – тут спостерігаємо відображення історичної реалії – участі реєстрового козацтва у військових заходах Польської корони.

Реєстровим козакам протиставляються запорожці: *Другого дня всі шість тисяч* ***реєстрових козаків увійшли в табор запорожців, гадаючи, що вони справді стають з запорожцями до спілки***; ***старші ж реєстровики*** *робили своє діло* (А. Ф. Кащенко. Над Кодацьким порогом, с. 595); *Кинулися ранком запорожці гетьмана*, *аж нема його. Поки довідалися*, *що сталося*, *минуло півдня*, *і Сулима був уже далеко. Хотіли* ***запорожці*** *битися з* ***реєстровими козаками за їхню зраду***, *але ті ні в чому не були винні*, ***старшина ж їхня***, *зробивши своє діло*, *не вернулася більше до запорозького табору* (А. Ф. Кащенко. Над Кодацьким порогом, с. 595) – останній приклад ілюструє відображення станового поділу між реєстровими козаками (прості козаки та старшина). Також у контексті актуалізовано оцінний компонент (оцінка дій та вчинків) – *ті ні в чому не були винні.*

Наведений далі мікроконтекст апелює до наступного періоду в історії українського козацтва – Хмельниччини: *Кров же Сулими справді не минулася полякам дурно: поміж* ***реєстровими козаками почалося велике ремствування на польську неправду та утиски***, *і через дванадцять років*, *на початку* ***повстання Хмельницького***, ***усі козаки – і запорожські, й реєстрові – одностайно стали за права й волю свого народу*** (А. Ф. Кащенко. Над Кодацьким порогом, с. 596) – поділені за становими та майновими характеристиками козаки об’єдналися для боротьби за спільну справу.

Також у художніх творах є згадка про низове козацтво: *Поки Сулима ходив з* ***низовими запорозькими козаками*** *у Чорне море*, *Кодацька фортеця була вибудувана*, *і коронний польський гетьман Конецпольський*, *запеклий* ***ворог козацької волі***, *прибув у Кодак з польськими панами й військом і справив у новій фортеці бучний бенкет*, *а після бенкету прикликав до себе* ***старшину покірних йому реєстрових козаків*** *і повів її разом з польськими панами оглядати замчище*, *глузливо похваляючись козакам у вічі*, *що тепер*, *мовляв*, *козацькій сваволі прийшов край* (А. Ф. Кащенко. Над Кодацьким порогом, с. 589) – у цьому контексті низові запорозькі козаки протиставлені реєстровим козакам. Це протиставлення в тексті підсилено виразами *ворог козацької волі* та *старшину покірних йому реєстрових*

козаків, де воля виступає характерною рисою низових запорізьких козаків, а покірність є прикметою реєстрових козаків.

Ще один текстовий фрагмент містить лексему *січовик*, яка використана на позначення козака із Запорізької Січі: *…людська пам'ять не сховала того: коли і як оселився у них заможний* ***січовик*** *Мирін Гудзь* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 97).

Слот «Адміністративний устрій». У художній літературі XIX ст. знайшла відбиття також адміністративна будова, зокрема досить детально описаний устрій Січі. На Січі існував чіткий уклад життя. Як зазначають історики, головна влада на Запоріжжі належала військовій раді. Вона скликалась для вирішення найважливіших питань, зокрема про участь війська у війні, обсяг і характер повинностей, обрання кошової (військової) старшини. Право участі в раді мали всі без винятку козаки [63, с. 170]. ХД містить авторську рецепцію адміністративного устрою та управління козацької громади: ***Вдарили козаки у котли, скликали раду, почали хвилюватись*** (А. Ф. Кащенко. Борці за правду, с. 327).

У поданому контексті засобами вербалізації політичних вподобань козаків слугують їх опозитивні означення партій, до яких умовно себе відносили козаки, та лексем, які характеризують політичну діяльність цих партій, їхню структуру: *У тім часі повстали в* ***козацькім війську дві партії. Старша***, *до якої належав Сагайдачний*, *назвалася поважніша*; *вона* ***виминала всяких конфліктів з Польщею****…* ***Друга партія була радикальна***, *зложена переважно з* ***таких козаків, які не могли поміститися в тісний козацький реєстр*** (А. Я. Чайковський. Петро Конашевич-Сагайдачний, с. 519–520).

Слот «Битви». У ХД XIX ст. значну увагу автори приділяють зображенню битв, у яких брали участь козаки. Історичні події зображує І. С. Нечуй-Левицький, описуючи бої з військами Потоцького: *І козаки мусили йти на мир. Гуня не покорився й втік в Московське царство* ***з вольними нереєстровими козаками****. Козаки мусили прийняти важкі для себе умовини од* ***Потоцького****: вони втратили право од того часу вибирати собі гетьмана й полковників. Поляки настановили над ними за старшого шляхтича Петра Комаровського*, ***полковниками в усіх***

козацьких полках стали шляхтичі поляки. *Од козаків одняли їх давні права…* (І. С. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький, с. 26) – протиставлення *вольний – реєстровий* актуалізує значущий для свідомості українців концепт «воля». Ту ж історичну подію інтерпретує О. П. Стороженко: – *Зачекай посилать у* ***Прилуччину***, *– перехопив Єремія*, *– поки не приведуть мені з* ***Волині три тисячі шляхти, що послав навербувать. Реєстрових же козаків*** *усіх одіслать у* ***Переяслав до Барабаша***, *теперечки вони йому згодяться*, *бо він на байдаках попливе до* ***Кодаків***, *щоб дать помочі* ***Стефанові Потоцькому*** (О. П. Стороженко. Марко Проклятий, т. 1, с. 384) – автор пропонує художню інтерпретацію історичних подій, уводячи до тексту твору імена історичних діячів, а також топонімні номінації. Крім того, відображено групи тогочасного суспільства – шляхта, реєстрові козаки, які від початку створення реєстрового козацтва воювали спільно. Проте згодом ситуація змінюється. «Засновуючи реєстрове козацьке військо, польський уряд мав на меті використовувати його передусім для боротьби з народними масами України» [63, с. 148]. Це було прорахунком з боку польського уряду.

Письменники XIX ст. зображують епізоди протистояння реєстрових козаків та шляхти так: ***Недобре поляки оддячили козакам*** *за те*, *що вони врятували їх під Хотином.* ***Налякані силою козаків***, *вони почали після того всякі* ***утиски козакам*** *чинити… намагалися всіх* ***козаків-виписчиків, себто виписаних з реєстру, повернути в панських хлопів*** (А. Ф. Кащенко. Над Кодацьким порогом, с. 580); *Маючи під рукою добре польське військо і* ***шість тисяч реєстрових козаків***, *що саме тільки повернулися з-за Німану після війни з шведами*, *коронний гетьман рушив з тим військом назустріч запорожцям. Сулима ж до того часу щасливо добув Чигирин*, *Черкаси та Корсунь*, ***повиганяв звідусюди поляків*** *і зібрав уже до себе чимало* ***козаків-виписчиків****…* (А. Ф. Кащенко. Над Кодацьким порогом, с. 593–594).

В іншому прикладі віддієслівні іменники *утиски* та *поневолення* є ключовими в зображенні тогочасного суспільства й актуалізують негативну оцінність подій в авторському осмисленні. Наведений текстовий уривок вербалізує три типажі: *козак*, *пан*, *селянин*, моделюючи за їхньої участі фрагмент картини світу, відтвореного в

художньому творі історичного періоду: *Повернувшись на Україну й довідавшись про ті* ***утиски на козаків*** *та про* ***поневолення польськими панами українських селян***, *Сулима не дивився вже на поляків*, *як на своїх братів*, *і почав міркувати про те*, *як би визволити од них свій рідний край – Україну* (А. Ф. Кащенко. Над Кодацьким порогом, с. 581).

У ХД XIX ст. значну увагу автори приділяють зображенню битв, у контексті яких письменники порушують тему загальнонародної перемоги, військової доблесті, героїзму козаків. Тут козак зображений у воєнних діях: ***Рубалися козаки*** *з бусурманами по галерах*, *рубалися й у місті*, *а тут ще вибігли на них яничари з Азовського замку… – Кара бусурманам! – розляглося по лавах* ***запорожців,*** *і*, ***мов вихор, набігли вони на яничарів*** (А. Ф. Кащенко. Над Кодацьким порогом, с. 586). В іншому прикладі також спостерігаємо порівняння козаків із вихором, яке актуалізує фольклорні мотиви. Вживання у тексті дієслова *рубати* актуалізує в моделюванні типажу козака слот «зброя», що в поданому текстовому фрагменті вербалізовано засобами прямої номінації (*шабля*, *спис*, *келеп*): *…****вихорем полетіли козаки на ворожий табір. Вдарили*** *вони на угорське піше військо*, *що було у наймах у поляків і обороняло табір з цього боку.* ***Не витримали польські наймити козацького наскоку і кинулися тікати*** *до обозу*, *під захист возів. Враз вкрилося поле угорським трупом.* ***Козаки рубали втікачів шаблями, кололи списами, били келепами й давили кіньми***... (А. Ф. Кащенко. Борці за правду, с. 309). Зокрема, дієслівний ряд *врізались*, *били*, *кололи*, *різали*, *топтали* вербалізує градацію подій битви: *А* ***козаки*** *вже перескочили через греблю і* ***врізались в польські полки, били, кололи, різали й топтали*** (І. С. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький, с. 234). Також письменники описують перебіг битви з елементами військової тактики ведення бою: *Застогнала земля під копитами коней*, *заголосили сурми*, *і*, ***наставивши на ворогів гострі списи, козаки, мов бурхлива хвиля, широкою лавою вдарили на ляхів****…* (А. Ф. Кащенко. Борці за правду, с. 323); *Мов бурхлива річка*, ***вливалися козаки*** *усередину лівого* ***польського крила***, *притискуючи його до річки*, *аж поки здибалися з німецьким військом.* ***Люто вдарили козаки*** *й на нього…*

(А. Ф. Кащенко. Борці за правду, с. 323–324) – прислівник *люто* з лексемою *козаки* одержує в рецепції автора позитивну оцінку і набуває семантики «сильно».

Письменники в художній літературі наділяють ЛТ «козак» характеристикою *швидкість*: ***Козаки кинулись і швидко наздогнали*** *польське військо* (І. С. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький, с. 241); ***Козаки вдарили на польські полки заразом*** (І. С. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький, с. 234); ***Козаки гнались за шляхтою до Старого Костянтинова*** (І. С. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький, с. 243) – лексеми *кинулись*, *швидко*, *наздогнали*, *вдарили*, *гнались* містять сему «швидкий».

Слот «Суперники козаків». Основними суперниками козака в ХД XIX ст. виступають ляхи, татари і гайдуки. Найчастіше у художніх творах натрапляємо на опозицію *козак – лях*. Негативна оцінка ляхів вербалізована дієслівною лексемою *карати*: *За той час виходили* ***ватаги козаків на Україну ляхів карати*** (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 652–653). В іншому контексті на основі описових характеристик автор протиставляє козака й пана, зменшено-пестливий суфікс -ок- (*панок*) виявляє негативну оцінку автором цього образу. Запорожця автор зображує як хоробру та звитяжну людину: *А* ***панок*** *усе за ним слідком та посміхається: «Ну*, *кудою втечеш*, ***козаче****?» – «Бачу*, *що нікуди мені втечи.* ***Прийдеться загинути*****,** ***та недешево продам я своє життя»*** (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 377).

Негативна оцінка ляхів виявляється в описі їхньої поведінки: *А* ***козаки, окриті димом і млою***, *щасливо греблю минули і майже бігцем прямувати стали другим берегом до окопищ*; *уже перейдено було більшу частину шляху*, *коли* ***ляхи постерегли***, *що тільки горстка одна забісованих коліїв такий розрух вчинила.* ***З прокльонами і з криком до помсти, добувши шаблі, дві сотні драгонії понеслося на цих зухвальців****…* (М. П. Старицький. Облога Буші, т. 5, с. 49) – лексеми *прокльони* та *крики до помсти* виявляють негативну оцінну семантику.

Значна кількість текстового масиву відображає протистояння козаків та ляхів доби Хмельниччини: *З туману з однієї долини в одну мить неначе з води вирнуло* ***Богданове військо****…* ***Козаки кинулись битись рукошма****.* ***Залисніли козацькі шаблі,***

заблищали гострі списи. Козаки вдарили на польські полки заразом. *І поліг в одну мить увесь полк Сендомирський, поліг і Волинський до останнього чоловіка. Впало два полки, неначе трава в лузі під гострими косами.* ***Полягли дорогі кунтуші, неначе пишний квітник, скошений народною косою. Мочарі вкрились неначе червоними маківками. Оксамитові кунтуші забагнились грязюкою*** (І. С. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький, с. 234) – так порівняння козаків з народною косою нашаровує на семантику лексеми-вербалізатора значення *месник*. Таке ж значення актуалізовано в іншому мікроконтексті: *Попався в руки* ***козацьких месників гордий пан****, споконвічний гнобитель трудового роду* (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 666). Спостерігаємо симетрію у сприйнятті цієї риси в межах аналізованого типажу як у підросійських, так і в підавстрійських письменників.

Показовою щодо частотності у творчості Т. Г. Шевченка є сполучуваність іменника *лях / ляхи* з прикметником *вражі*: «*…****Бенкетують вражі ляхи****… Нехай, кляті, бенкетують, Поки сонце зайде, А ніч-мати дасть пораду –* ***Козак ляха знайде»*** (Т. Г. Шевченко. Тарасова ніч, т. 1, с. 87) – відображено історичний контекст, ідея козака-месника.

Також у творчості Т. Г. Шевченка знайшли відображення історичні події, які стосуються не лише козаків, а й інших сусідніх народів: *…****Ляхи мерзли****, а* ***козаки Грілись на пожарі*** (Т. Г. Шевченко. Гайдамаки, т. 1, с. 180) – протиставлення *ляхи – козаки* увиразнене дієслівними лексемами *мерзли – грілись*; *…І ви, молдавани, Тепер ви не пани*; *Ваші господарі – Наймити татарам… Братайтеся з нами, З нами,* ***козаками****… Сю ніч погуляєм,* ***Ляхів погойдаєм****, Та так погуляєм, Що аж пекло засміється, Земля затрясеться, Небо запалає... Добре погуляєм!* (Т. Г. Шевченко. Гайдамаки, т. 1, с. 150–151).

Історичне протистояння між козаками і татарами відобразилося в ХД аналізованого періоду: ***Козаки*** *не могли встигати з лаштуванням мушкетів, щоб упору відстрілюватись:* ***ішов рукопашний бій****. Коні й воли, всередині табору, калічені хмарою* ***татарських стріл****, казилися й дуже перепиняли козаків у обороні: бігали, перевертали все, толочили ногами...* ***Козаки відбивалися, чим попало: шаблями, списами, дрючками, дишлями від возів****. Але ж із натуги почали мліти їм*

руки... (А. Я. Чайковський. Богданко, с. 51) – зображення типової для татар та козаків зброї; ***Татари*** *перепливли щасливо морем* ***під Очаковом*** *із усею добиччю та йшли далі безпечно. Тут зустрінулися* ***з козаками. Розпочався бій****. Місце було доволі вузьке, й* ***татари*** *не могли розвинути своїх великих сил. Билися мов на греблі... Бій не тривав довго.* ***Татари не мали куди вступатися.*** *Скакали в море. Кого не досягла козацька куля, топився. Пощади не було для нікого* (А. Я. Чайковський. Богданко, с. 58) – використання топоніма Очаків є характерним для опису битв козаків з татарами; ***Вернувшись на Січ, застали вже козаків, що з походу повернулися****. Похід повівся, як слід, козаки навіть не йшли до Криму.* ***Покарали добре степових татар, побили,*** *набрали табунів коней. Відтак* ***мурза тої орди*** *заключив з козаками мир і поприсяг, що ніколи козацьких осель не буде чіпати. На тім похід скінчився* (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 379) – контекст є інформативним щодо вживання в ньому назв одиниць війська у татар та ватажка.

Образ козака порівнюється з лютим звіром, але набуває позитивної оцінності в сполученні з епітетом *сильний*, натомість татарин характеризується дієсловом *утомився*, що вербалізує значення *слабкий* та містить негативну оцінну конотацію: *Чи то вірли крильми б'ються? Чи зірки сіяють? Ні!..* ***То козак з врагом труться***, *Мечами блискають. Та вже* ***татар утомився***, *К землі, сильно вдарен, пав; Ще раз двигся, роз'ярився – І дівчині необачній Головоньку з плеча зняв. І кинувся,* ***мов звір лютий***, ***Козак сильний на врага****, Грудь розколов, щоб добути* ***Серце диве татара*** (М. С. Шашкевич. Погоня, с. 35).

В іншому прикладі спостерігаємо введення до контексту одразу трьох типажів (козак, лях, татарин), що свідчить про їхню значущість для зображуваного історичного періоду, хоча типаж «татарин» не є репрезентативним для ХД XIX ст.: *…гетьман направив Богуна з трьома* ***повками козаків та з чималою силою татарів на ту половину польського війська****... Засівши* ***з козаками у лісі****, недалеко від перевозу, Богун чекав обідньої пори, щоб* ***вдарити на ляхів*** *саме під час обіду* (А. Ф. Кащенко. Борці за правду, с. 310); *Мовчали поляки... Тільки серцем боліли, передбачаючи неминучу собі смерть. Почалося бойовище. До вечора* ***козаки погромили ліве вороже крило, а татари розкололи середину ворожого війська,*** *і*

тільки німецьке наймане піше військо захистило короля і зрятувало від татарської неволі (А. Ф. Кащенко. Борці за правду, с. 312).

У романі «Князь Єремія Вишневецький» І. С. Нечуя-Левицького типаж «лях» вербалізовано за допомогою лексеми *пан*: *Серед літа саме в спеку* ***козаки й татари хмарами облягли навкруги польське військо****. Поляки обкопали свій табір валами.* ***Козаки*** *насипали вали навкруги ще вищі й поставили тамечки* ***гармати, і палили з гармат*** *в табір, влучаючи в жовнірів та в коні без помилки й промаху. В такій облозі* ***козаки*** *держали* ***панів*** *сім неділь* (І. С. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький, с. 245).

Менш частотними є відображення в художніх текстах протиставлення «козак – гайдук». Історичний словник містить таку інформацію щодо лексеми гайдук: «(уг. hajdu, тур. Hajdud) (солдат придворної охорони)» [СУМ /16–17/, вип. 6, с. 182]. Саме цю семантику лексеми відображають подані контексти: *Рушили тепер усі до замку.* ***Гайдуки обступили довкруги козака****, якого вели на мотузі, мов ведмедя. Вони посміхались над ним, лаяли, погрожували та жоден не посмів приступити до нього ближче.* ***Козак ішов гордо з піднесеною головою****…* ***А козак ні пари з уст*** (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 410); *У того* ***козака була медвежа сила****.* ***Він розкидав гайдуками****, мов снопами.* ***Оборонявся кулаками, ногами відбивавсь*** (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 409–410) – в усіх наведених уривках спостерігаємо протиставлення *козак – гайдук* за ознакою фізичної та внутрішньої моральної сили. Козак є носієм авторської позитивної оцінки, гайдук – негативної.

Слот «Військові утворення». У художній літературі для зображення козацького полку часто вживається слово «ватага». ЛТ «козак» є узагальненим образом, який вмістив у собі різні етапи формування цього стану. Він відбиває уявлення про військові громади, які діяли на території України: *За той час виходили* ***ватаги козаків*** *на Україну…* (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 652); *Прокинувся удосвіта, коли ми стали серед* ***ватаги козаків*** (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 610). Лексема *ватага* на позначення гурту козаків не є інформативною з погляду відображення уявлень про структурні військові підрозділи, які діяли в козацькому війську.

ХД XIX ст. репрезентує відомості про військові об'єднання козаків: – *А ти не дуже радій... – спокійно одповів – Богун. – Ти гадаєш*, *що я веду до того*, *щоб не йти на Варшаву*; *я ж тієї думки*, *щоб лишити під Замостям* ***тисяч двадцять козаків***, *а з* ***останнім військом простувати*** *на Варшаву…* (А. Ф. Кащенко. У запалі боротьби, с. 235); *Та башта була унизу така широка*, *що у ній містився цілий* ***повк козаків****… Усередині башти… по тих поверхах теж* ***містилося по кільки сот козаків*** (А. Ф. Кащенко. У запалі боротьби, с. 238); *Покинуті Гурським*, ***козацькі повки*** *під приводом своїх полковників* ***билися завзято****…* (А. Ф. Кащенко. Борці за правду, с. 324) – у наведених текстових фрагментах використано лексеми, що вербалізують уявлення про розрахунок у війську на сотні, тисячі та полки. Спостерігаємо також варіативне вживання лексеми *повк: …Богун із своїми* ***повками***, *і всім* ***козакам*** *так ясно вже світила в очі зоря їхньої волі*, *що* ***повки козачі пішли на штурм***, *мов на весілля* (А. Ф. Кащенко. Борці за правду, с. 312).

Слот «Життя на Січі». У художній літературі аналізованого періоду зображено побут Запорізької Січі, ухвалення рішень, є вказівки на самоврядування, вибори: *З того часу* ***наша Січ з островом,*** *з гетьманом*, ***з козаками отут****! Нашу Січ поглинув Дніпро. Чи бачиш*, *ондечки далеко-далеко ворушаться попід гаєм за отією скелею неначе червоні квітки? То наше* ***січове товариство*** (І. С. Нечуй-Левицький. Запорожці, т. 2, с. 343); –*…Як покійний Хмель утік на Запорожжя*, *то я вже* ***козаком на Січі був****. От так наче тепер його бачу*, *як стоїть на січовім майдані перед усім товариством і плаче*, *жалується: «Я*, *– каже*, *–* ***старий козак,*** *поможіть мені*, *браття»* (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 635); *– Правду каже! –* ***гукали козаки****. – Хай буде по-вашому*, *– сказав кошовий*, *– пішлемо три тисячі наших. У нас і припас на те є. А тепер діло у тім*, *кого вибрати наказним? Бо коли не йдемо цілим кошем*, *то генеральна старшина повинна остатися дома* (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 323) – автори відображають уклад козацького життя, вкладаючи максимально реалістичні описи та розповіді у вуста своїх героїв.

Слот «Атрибути козака». Кінь. Важливим у розкритті образу козака є його ставлення до коня як вірного друга: «Безмежно любили коней запорозькі козаки, називаючи їх не інакше як "нерозлучними товаришами", "вірними братами". Козак

власне і був козаком, коли мав коня» [ЕССКУ, с. 350]. Як писав Д. І. Яворницький, козак просив коня перед боєм «розділити його радість у перемозі над ворогом, заповідає йому, вмираючи, передати з дикого степу вісточку дорогим товаришам і близьким родичам у славній Січі і далекій Україні...» [477, т. 1, с. 283].

У ХД аналізованого періоду кінь був найближчим другом козака: – ***Ізнемігся, вірний товаришу, – гладив козак вороного по шиї***... – ***Ще трохи, товаришу.*** *Вітер повіє*, *туман розійдеться*, *сонце засвітить і* ***не пропадемо, діб'ємося до шляху*** (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 277) – кінь є товаришем козака, ця лексема сполучається з прикметником *вірний*; ***Козаки пішли з кіньми*** *за ним і зайшли в печеру*, *куди тік струмок* (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 645); *Там хутор при лузі*, *там білі ворота*, *Там дівча – калина*, *ясніша від злота*; *Там* ***козак прилетів***, *з* ***коня вже злинув І сів при дівці***, *і дівку стиснув* (Ю. А. Федькович. Козак, с. 63) – кінь виступає вірним супутником не лише в бою, а й в особистому приватному житті козака. Слушно зауважує А. М. Поповський: «З особливим почуттям розкривається пошана козаків до вірного супутника в бойових сутичках із підступним ворогом – вірного коня, надійного рятівника від смертельної небезпеки…». Кінь виконував також наказ свого господаря, який помирав від смертельних бойових ран [300, с. 191].

Зброя. Зброя козаків складалася із самопалів (рушниць) різного калібру і виду, з кремневим замком, а також з пістолів, які застромлювали за черес. З холодної зброї обов'язковою супутницею козака була козацька шабля. Вона прив'язувалась до череса з лівого боку двома вузькими пасками. Цю зброю козаки ласкаво називали «шаблею-сестрицею», «ненькою рідненькою» тощо. Поширені також були бойові ножі, запоясники (кинджали), келепи (рід бойового молота) або чекани, довгі списи з металевими наконечниками, ощепи (списи з гаками для стягування вершника з коня) та ін. Списи мали ще й інше призначення у запорожців – ними користувалися, переходячи через багно: в цьому випадку одні списи клали на землю у два ряди вздовж, а інші в кілька рядів впоперек у формі ґрат; на цих ґратах робили примостку з того, що було поблизу. Такими бойовими обладунками, як шолом, панцир, лати, що були поширені у війську того часу, козаки майже не користувалися. Порох і кулі

запорожці носили в ладунках (шкіряна торбина) або в чересах (патронташ), які вішали навхрест через груди [63, с. 168].

У ХД аналізованого періоду акцентується увага на зброї козаків. З великого різноманіття зброї вирізняється шабля, яка вважалася символом козацької честі та гідності, ознакою приналежності до лицарського стану: ***Козак стояв зі своєю скривавленою шаблею***… (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 409); *При боці висить* [у козака-запорожця] ***шабля-товаришка***… (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 277). Іншим різновидом вогнепальної зброї козаків були пістолі: …*за поясом* [у козака-запорожця] *два* ***пістолі*** (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 277). Зброєю українського козацтва були гармати: ***Козаки стріляли з польових невеличких гармат***… (А. Я. Чайковський. Богданко, с. 59); ***В козаків були гармати*** (А. Я. Чайковський. Богданко, с. 58); ***Стріляли*** [козаки] *на валах із* ***гармат***… (А. Я. Чайковський. Богданко, с. 55) – тексти частково подають інформацію про те, якою саме була ця зброя і де вона використовувалась. У літературі підросійської України натрапляємо на нетипову для козаків зброю – мечі: *Коло тих воріт… стояли на сторожі два* ***старі запорожці з великими мечами*** (І. С. Нечуй-Левицький. Запорожці, т. 2, с. 346); *– До гетьмана! до гетьмана! –* ***загули*** *позаду* ***козаки***, *і* ***обидва діди*** *спустили* ***підняті мечі*** *додолу…* (І. С. Нечуй-Левицький. Запорожці, т. 2, с. 346). Художні твори також містять оцінку ставлення козаків до зброї: ***Козаки дуже кохались в добрій зброї. Кожний вважав собі за обов'язок мати добру шаблю, випробувану рушницю, з якої поцілював птицю на льоту***… (А. Я. Чайковський. Петро Конашевич-Сагайдачний, с. 512). Бунчук та булава є специфічними козацькими атрибутами: *Базари*, *де військо*, *як море червоне Перед* ***бунчуками***, *бувало*, *горить*, *А ясновельможний*, *на воронім коні*, *Блисне* ***булавою*** *– море закипить... Закипить – і розлилося Степами*, *ярами*; *Лихо мліє перед ними... А за* ***козаками***... (Т. Г. Шевченко. Гайдамаки, т. 1, с. 147).

Неодмінним атрибутом козака, крім шаблі, була ще й люлька: ...*Та як*, ***люльки закуривши*** *В Польщі на пожарі*, *В Україну верталися* [козаки], *Як бенкетовали* (Т. Г. Шевченко. Гайдамаки, т. 1, с. 131) – контекст є глибоко символічним, адже передає не лише авторську рецепцію історичних подій, а й їхню суть – палаючі

панські будинки є символом визвольної боротьби проти польських феодалів. Частотним є атрибут люльки й у творчості А. Я. Чайковського: *Постелили* ***козакам*** *соломи серед хати. Вони полягали та* ***закурили люльки****…* (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 614); ***Козаки*** *полягали під черешнею з* ***люльками***, *поки не задрімали* (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 640); ***Козак*** *вкрився вовняним кобеняком*, ***покурює люльку****…* (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 277); *…****козаки*** *сиділи собі любенько в своїх легких човнах… **люльки курили** та з бусурманів глузували*, *дожидаючи*, *поки тим обридне стріляти* (А. Ф. Кащенко. Над Кодацьким порогом, с. 583) – люлька в наведених уривках символізує заспокоєність, відпочинок після битви.

Отже, фрейм «Воєнні дії» є найбільшим за обсягом, тобто найширше представленим в аналізованих творах, а отже, найбільш значущим у структурі ЛТ «козак».

Фрейм «Характерництво». Іноді письменники описують козаків-відчайдухів у сценах битв, відображаючи народні уявлення про характерництво: *Ушикувавшись на греблі*, *наготувавши стрільбу і взявши* ***кинджали*** *у зуби*, *наші запеклі шибайголови наближалися потай до гармашні. Густий дим дозволив їм надійти кроків на двадцять*, *і* ***козаки, зробивши вибух смертельний, кинулися з гуком та гвалтом на переляканих жахом гармашів****. Оті* ***голені голови з гадюками-чупринами*** *на повітрі*, *оті вирячені* ***пекельною лютістю очі***, *оті* ***піднесені руки з ятаганами, кривими шаблями***, ***отой нелюдський регіт і гик, з яким вони в куряві на ворогів остовпілих металисьь***, *– здавалось*, *належали до втікачів з самого* ***пекла*** *і ціпили все надокола* ***жахом****. Без відсічі*, *безборонно всі гармаші були посічені шаблями впень*, *потрощені келепами*; *кинулась була до помочі щонайближча сотня*, *так* ***козаки її привітали таким чортячим наскоком, що оборонці вмить накивали п'ятами****…* (М. П. Старицький. Облога Буші, т. 5, с. 48) – слова та словосполуки *смертельний*, *гадюки-чуприни*, *пекельна лютість*, *нелюдський регіт і гик*, *пекло*, *жах*, *чортячий наскок* вербалізують у наведеному уривку лінгвокультурний концепт ЧОРТ.

Особливо актуальним цей концепт є в зображенні козаків-характерників, яких через їхні надприродні здібності та вміння вважали такими, що знались з нечистю. ХД XIX ст. містить вербалізований пласт народного уявлення про характерництво, транспонований авторською свідомістю: *Пройшовши з гони, став так іще думати: «А що, як справді він* ***характерник****? Чував я не раз од старих козаків, що сі бурлаки, сидючи там у комишах да в болотах,* ***обнюхуються з нечистим****... Утікає од татар, розстеле на воді бурку да й попливе, сидя, на другий берег...»* (П. О. Куліш. Чорна рада, т. 1, с. 86) – наведений фрагмент тексту містить докладний опис умінь характерників; *– Чув, що колись за порогами була Січ; мені батько дещо розказував. – Отож, щоб ти знав, тут тепер Запорозька Січ, – промовив один* ***запорожець****. – Ото, бач, як зруйнували Січ, а помочі нам не було де взяти, то наші* ***характерники й зачарували Січ*** (І. С. Нечуй-Левицький. Запорожці, т. 2, с. 343); *...Там сидить* ***старий запорожець-характерник*** *– звуть його Охрімом Неситим і його всі бояться. Він, кажуть,* ***з нечистою силою знається*** (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 630).

Фрейм «Побратимство». Козакам у художніх творах приписується ідея дружби, лицарства, козаки шанували побратимство. Традиційно вважалося, що побратимство надавало козакові великої сили, робило його непереможним. Воно також властиве і запорізьким козакам: *–* ***Побратимство між козацтвом*** *– свята річ. Два козаки, звичайно ровесники, полюблять один одного,* ***випробують вірність та характерність****, а тоді йдуть у церкву і* ***присягають собі побратимство****. Тоді у них, наче б одна душа. Не мають між собою нічого тайного, та се ще нічого. Вони присягають, що один другого ніколи не полишить у злій чи добрій долі, що один другого рятувати буде в небезпеці, хоч би і своїм життям, і так аж до смерті, хіба що опісля доброхіть розійдуться. А коли б* ***побратима зрадив****, тоді* ***ніхто на зрадника не подивиться, усі його відцураються*** (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 319).

Побратимство козаків також широко представлене в українських думах, де возвеличується їхня вірність, чоловіча дружба, самопожертва заради товариша:

Слава не умре, не поляже! Буде слава славна ***Помеж козаками, Помеж друзями, Помеж рицарями, Помеж добрими молодцями****!* (Самійло Кішка, с. 59).

Фрейм «Релігійні характеристики». Характерною рисою козаків було те, що вони належали до грецької віри. У художній літературі зображено типові для православної релігії ситуації, коли хтось хреститься, читає молитви, ходить до церкви: *– Ходімо ж, козаки, до церкви та спитаємо в бога, що діяти нам, та* ***помолимось богу за Україну****. –* ***До церкви! до церкви****! – загули навкруги* ***козаки*** (І. С. Нечуй-Левицький. Запорожці, т. 2, с. 348); *А гетьман і* ***запорожці все стояли під золотим хрестом, молились богу****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Запорожці, т. 2, с. 358); *А хіба ж я* [козак] *не по Закону Божому живу?* ***Свята святкую, посту додержуюся, молитви читаю, ворога б'ю*** (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 277); ***Козак*** *зняв шапку,* ***перехрестився тричі і став уголос відмовляти молитви*** (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 278); *…всі* ***козаки слідом за ним скидали шапки та хрестились****…* (А. Ф. Кащенко. Над Кодацьким порогом, с. 582). ХД XIX ст. містить значний масив матеріалу, який актуалізує характеристику аналізованого типажу за ключовою ознакою «віра»: *До всіх подвигів козацтва потрібна була сторона ідейна. І тією ідеєю в житті і ділах* ***козаків стала православна віра і церква****. І саме з почуття того ідейного обов'язку і* ***боротьби за віру*** *вийшла така епохальна річ, як* ***злука козацтва з православною національною церквою.*** *Національна церква знаходить у* ***козаків*** *опору проти замірів ворогів;* ***козаки*** *зискують на ідею, яка робить з них оборонців батьківської церкви і віри* (А. Я. Чайковський. Петро Конашевич-Сагайдачний, с. 524); *...Микита… перейшов до* ***запорожців, бо ті обстоювали за права всього українського люду, поневоленого поляками, і за православну віру, утиснуту католицтвом та уніатством*** (А. Ф. Кащенко. Під Корсунем, с. 8).

Козаків письменники зображують як воїнів, які обороняли християнську віру: *Коли стали читати Євангеліє,* ***козаки виймали шаблі на голо і так перестояли увесь час на знак, що вони готові усі стати в обороні християнської віри, в обороні святого Євангелія*** (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 338). Православна віра – ця ознака є провідним стимулом до боротьби з католиками, до яких належали

ляхи: – ***Нас, запорожців, не визнають за козаків***, *і як тільки хто піде* ***з Січі на Україну***, *зараз того пани собі в підданці беруть*, ***церкви православні на уніятські повертають і до унії людей наших утисками примушують***. *Та ще мало полякам і тієї неправди, так намислили вони винищити нас*, ***запорозьких козаків***, *і для того збудували на нашій одвічній землі, над Кодацьким порогом*, ***велике замчище***... (А. Ф. Кащенко. Над Кодацьким порогом, с. 590) – відображаючи реалії історичної доби, автор проводить протиставлення *Січ – Україна*, що на позатекстовому рівні актуалізує концепт ВОЛЯ у наведеному контексті. Негативну оцінність у зображенні поляків, крім опису їхніх дій, автор передає словосполукою *велике замчище*, вживаючи іменниковий суфікс *-ищ-* зі значенням згрубілості.

Описуючи утиски православної віри як одного з найважливіших елементів національної свідомості українців, автор використовує образ жида, який теж протиставляється українцям за ознакою ворожості: *Коли ж після того* ***почалися утиски й на православну віру і одна церква у Корсуні була примусом повернута на уніатську, а друга була віддана в аренду жидові***, *Цимбалюк зрозумів, що* ***поляки напосілися на Україну***, *щоб примусити всіх українців стати поляками*; *коли ж врешті за останні роки поляки, не вважаючи на спокій України й* ***бездоганну вірність реєстрових козаків***, ***одібрали у них право обирати свою старшину*** *вільними голосами та* ***приставили*** *до них свого* ***старшого*** *й своїх* ***полковників з польської шляхти***… (А. Ф. Кащенко. Під Корсунем, с. 7–8) – оцінка ситуації в наведеному уривку поляризована у площинах *добро – зло:* бездоганна вірність реєстрових козаків протиставляється утискам з боку шляхти.

ХД аналізованого періоду відображає авторське осмислення історичних подій: *…Поки билися, Богун умовив драгунів, – а ті драгуни всі були з наших земляків, – щоб вони* ***не били на свою віру***, ***а переходили на наш бік***, *а тут ще* ***й реєстрові козаки***, ***що були з Барабашем, вбили його та теж до нас прилучилися.*** *Тоді Потоцький налякався та й потяг до Княжих Байраків... Аж там – засіки та ями, та ще й Перебийніс з козаками! Загнали ми лядське військо у ями та рівчаки, здавили його з усіх боків та й вигубили до останнього жовніра!* (А. Ф. Кащенко.

Славні побратими, с. 102) – актуалізовано опозицію *свій – чужий* (*не били на свою віру*).

В іншому контексті зображене історичне минуле Української Православної Церкви, яка, зазнавши утисків від католицизму, знайшла собі захисника в українському козацтві: ***Січовики дуже поважали свого архімандрита***, *бо щонеділі і по празниках після одправи поучав він народ поважним словом*, *не з книжки*, *а напам'ять*, *і ще нашою мовою*, *так що й мала дитина зрозуміла б те святе казання* (О. П. Стороженко. Споминки про Микиту Леонтійовича Коржа, т. 1, с. 277) – виразно простежується глибока повага до духовенства.

Зображення описів богослужінь, на яких були присутніми козаки, та зміст духовних проповідей засвідчують, що запорожці глибоко усвідомлювали важливість віри й освіти, прагнули до благодійництва щодо бідних і сиріт: *…отець архимандрит січової церкви виголосив проповідь… говорив про вагу освіти та науки… Наприкінці просив панів* ***запорожців*** *сімейних*, *щоб не забували про потреби школи*, *та щоби не цурались тих бідних сиріток січових і позабирали їх з собою…* (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 338).

Фрейм «Внутрішні моральні характеристики». Т. Г. Шевченко характеризує козака як вільну людину: *О милий Боже України*, *не дай пропасти на чужині в* ***неволі вольним козакам****!* (Т. Г. Шевченко. Гамалія, т. 1, с. 236) – актуалізовано опозиційні поняття *воля – неволя*. Спільною рисою є позитивне забарвлення типажу «козак», оскільки «він символізує свободу, вільність для представників як російської лінгвокультури, так і інших» [98, с. 99–100].

С. В. Руданський приписує козакові таку рису, як хоробрість: *...І самі* [козаки] ***такі храбренні****...* (С. В. Руданський. Запорожці у сенаті, т. 1, с. 149). Також спостерігаємо цю рису в прислів'ях і приказках: «козак» – людина смілива, хоробра, безстрашна: ***Козак*** *з біди* ***не заплаче*** (Українські приказки, прислівъя и таке инше, с. 17); ***Козак не боїцця*** *ні хмари*, *ні чвари* (Українські приказки, прислівъя и таке инше, с. 17). І. К. Карпенко-Карий виокремлює таку рису козака, як хитрість: [Шмигельський:] *Ясновельможний!* ***Запорожці*** *ці тут третій день*, *вони купують коні для коша.* [Жезніцький:] ***То хитрість козацька; це гайдамаки, я їх добре***

знаю: пики страшні, замурзані, очі як у вовків, і ні один бестія не уклонився мені, і ні один, побачивши, як ми стромляєм палю, не сказав «боже поможи»! (І. К. Карпенко-Карий. Сава Чалий, т. 2, с. 249–250).

У народній уяві з образом козака часто пов'язані емоції суму. Козак, на думку І. А. Синиці, «належить до арсеналу тих лексем, які в сучасній мові є своєрідними словами-символами, етнопсихологемами, оскільки репрезентують етноспецифіку мовного корпусу» [348, с. 57]. Часто описується у творах підросійської та підавстрійської України козак невеселий, бо відірваний від хати, рідної домівки, він сумує: *Понад Дніпром* ***козак іде****…* ***Іде смутний, невеселий,*** *Ледве несуть ноги. Може*, *дівчина не любить За те*, *що убогий?* (Т. Г. Шевченко. Гайдамаки, т. 1, с. 159); *А надто вам розказать би*, *Як* ***козак чорнявий*** *Під вербою*, *над водою*, *Обнявшись*, ***сумує****…* (Т. Г. Шевченко. Гайдамаки, т. 1, с. 145); *Ой я*, ***козак молоденький,*** *Роню слізоньки дрібненькі*, *На Вкраїну поглядаю*, ***За Вкраїною вздихаю, Бо там моя родинонька, Бо там мила дівчинонька*** (М. С. Шашкевич. «Чом, козаче молоденький...», с. 36); *Вийшов* ***козак*** *на гороньку*, *Глянув по долині.* ***Там уронив він сльозоньку По своїй родині*** (М. С. Шашкевич. «Вийшов козак на гороньку...», с. 56). Рослинна символіка використовується для опису козака в народних піснях. До найбільш оспіваних у народних піснях належить явір, який вживається як «символ туги, печалі козака» [ЖЗУЕ, с. 660]: *Стоїть* ***явір*** *над водою*, *В воду похилився*; *На козака пригодонька*, ***Козак зажурився****. Не хилися*, ***явороньку***, *ще ж ти* ***зелененький; Не журися, козаченьку,*** *ще ж ти* ***молоденький****!* (Стоїть явір над водою, в воду похилився, с. 320).

Слот «Кохання». В окремих прикладах описується кохання козака: *І вийшов до неї З зеленого гаю* ***Козак молоденький***; *Цілує*, *вітає*, *І йдуть по долині І йдучи співають* (Т. Г. Шевченко. Зацвіла в долині.., т. 2, с. 192).

Слот «Кохання» знайшов своє відбиття і в народних піснях: *Люба дівчино*, *прийди*, *прийди*, *Забудем деннеє зло! Човен по воді вихитується*, ***Козак в дівчини випитується***: *– Чом в тебе*, *дівчино*, *Уста солоденькі? – Щоб ти цілував їх*, *Мій милесенький* (Човен хитається, с. 231); *В кінці греблі шумлять верби*, *Що я насадила... Нема того* ***козаченька***, *Що я полюбила*, *Ой*, *немає* ***козаченька***, *– Поїхав*

за Десну; *Рости*, *рости*, *дівчинонько*, *На другую весну!* (В кінці греблі шумлять верби, с. 242); *Ой не шуми*, *луже*, *Зелений байраче*; *Не плач*, *не журися*, ***Молодий козаче!*** (Ой не шуми, луже, зелений байраче, с. 247); *Ой у полі вітер віє*, *А жито половіє*, *А* ***козак дівчину*** *та й* ***вірненько любить***, *А зайнять не посміє* (Ой у полі вітер віє, с. 248); *Та й впустила золоте відерце*, *Засмутилось дівчиноньки серце. Ой хто ж теє відерце дістане Той зі мною на рушничок стане. Обізвався* ***козаченько*** *з гаю: – Ой* ***я ж твоє відерце дістану***, *Ой я ж твоє відерце дістану.* ***Я з тобою на рушничок стану***, *Я з тобою на рушничок стану* (Туман яром, туман долиною, с. 248).

Слот «Ставлення до жінки». Особливим було ставлення козака до жінки – повага до її честі та гідності в козацькому середовищі були понад усе. Як зазначає історик Ю. С. Фігурний, українське козацтво зберігало «традиційну повагу до жінки, жінки-коханки, жінки-матері, жінки-господарки, захищаючи її честь і гідність у битвах з ворогом» [450, с. 103]. Про звичай козака залишатися неодруженим пише Н. І. Рудакова, яка пояснює його насамперед безперервним перебуванням козаків у військовому стані. Пор.: *Сказано –* ***козаки****: байдуже їм про жінок, як заходяться з військовими речами* (П. О. Куліш. Чорна рада, т. 1, с. 80).

Дослідниця зауважила: «Ведучи тривалі війни, постійно стикаючись зі смертю, запорожці не могли навіть мріяти про тихе сімейне життя. Лише вирішивши завершити військову кар'єру, січовик із честю залишав товариство, одружувався і жив чи на території Запорожжя, чи в Гетьманщині. Але як би там не було, запорожці здебільшого з повагою ставилися до жінок, оберігали їхню честь, особистісні права» [326, с. 18].

Фрейм «Зовнішні характеристики». Слот «Портретні характеристики». Зовнішність українського *козака* мала розрізнювальні риси. Пор.: у французькій мовній свідомості *cosaque* (*козак)* – це «бородатий чоловік, у військовій формі застарілого зразка, в штанях з яскравими лампасами, який гарцює на коні та завжди поспішає» [98, с. 99–100]; російський *казак* «представлений у вигляді чоловіка на коні, одягнутого у військову форму відповідного зразка (штани обов'язково з лампасами), на голові шапка, з шашкою або шаблею» [98, с. 148].

У ХД подибуємо такий опис зовнішності козака: ***Завзята постать загартованого у походах та бойовищах козака, його довгі чорні вуси та пекучі очі*** *зразу вразили молоду дівчину* (А. Ф. Кащенко. Під Корсунем, с. 9). Наведемо приклади, які розкривають характерні риси зовнішнього вигляду козака (довгий чуб, гарне та сміливе обличчя): *Він згодом неначе побачив*, ***як розлетілись по степу соколами й орлами козаки.*** *Він так очевидячки роздивлявся на їх коні*, *баскі та прудкі*, ***на їх довгі чуби***, *що одставали од голов і маяли од вітру*, *на* ***їх лиця, гарні й сміливі****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Хмари, т. 2, с. 141–142).

У художніх творах акцентується увага на зовнішніх характеристиках типажу «козак». Стабільними залишаються такі ознаки зовнішності козака, як довгі чуприна, вуса, борода: *Первий* ***запорожець*** *був здоровенний козарлюга. Пика широка*, *засмалена на сонці*; *сам опасистий*; ***довга, густа чуприна,*** *піднявшись перше вгору*, *спадала за ухо*, *як кінська грива*; ***уси довгі, униз позакручувані****…* (П. О. Куліш. Чорна рада, т. 1, с. 66); *Карпо тільки глянув на їх* [козаків] *чорні очі* ***і великі шовкові вуса*** (І. С. Нечуй-Левицький. Запорожці, т. 2, с. 343); *Вернигора –* ***здоровенний козарлюга; носить косу*** (М. П. Старицький. Оборона Буші, т. 4, с. 358); ...***Вуса*** **[у козаків]** ***прездорові*** (С. В. Руданський. Запорожці у сенаті, т. 1, с. 149); ...[старих запорожців] ***бороди біліли*** *як сніг*, *а* ***вуси*** *у всіх були* ***чорні*** (І. С. Нечуй-Левицький. Запорожці, т. 2, с. 344); ***У їх*** [старих запорожців] ***сиві бороди були аж до пояса*** (І. С. Нечуй-Левицький. Запорожці, т. 2, с. 346).

Ці риси зовнішності також представлено у народних переказах та легендах: ***Запорожці*** *зодягались добре*, *ходили браво*, *чепурно. Вони*, *бачте*, *голови брили: обриє голову та ще й милом намаже*, *щоб добре волосся росло.* ***Зоставляли одну тільки чуприну, довгу таку, з аршин, мабуть. Та чорну, та кучеряву****! Замота за вухо разів два та й повісить*, *так вона й висить аж до самого плеча. А інший так візьме та вранці як розпустить*, *так вона зробиться*, *як хвіст у вівці* (Люди браві й чепурні, с. 54); *Бороди теж брили*, ***одні вуса тільки були***. ***Вуса довгі кохали***. *Оце як* ***нафарбує*** *їх*, *як* ***начорнить*** *та як розчеше гребінцем*, *так хоч він і старий*, *а такий козак вийде*, *що хіть-хіть!* ***Довгенні вуса*** *були: інший підніме їх та позакладає аж за вуха*, *так вони ще нижче вух звисають*... (Люди браві й чепурні, с. 54).

Для типажу «козак» зріст і статура мають показове значення: ***Всі козаки були високі, рівні та здорові; всі були гарні***... (І. С. Нечуй-Левицький. Запорожці, т. 2, с. 344); *А другий був молодий* ***високий козак***... (П. О. Куліш. Чорна рада, т. 1, с. 66). У ХД XIX ст. високі, стрункі та гнучкі козаки порівнюються з очеретом: ***Високі тонкі козаки, з тонким станом***, *так* ***переплітались між собою, як-от переплітається тонкий очерет***, *коли ним колише вітер* (І. С. Нечуй-Левицький. Запорожці, т. 2, с. 345); ...*на зеленій траві танцювали молоді*, ***хисткі, як очерет, козаки*** (І. С. Нечуй-Левицький. Запорожці, т. 2, с. 345); *Найчастіше припливав молодий* ***козак*** *Семен*, *уродливий парубок*, ***хисткий, як очеретина***... (Марко Вовчок. Максим Гримач, с. 81).

Слот «Вік». Художня література аналізованого періоду дає підстави виокремити у структурі ЛТ «козак» слот «Вік». Тут представлені різні за віком козаки: *Старі діди повели наперед*, *а за ними посипались юрбою* ***молоді запорожці*** (І. С. Нечуй-Левицький. Запорожці, т. 2, с. 345); …*Під стовпами* ***молодий Козак*** *з Чигирина* (С. В. Руданський. Смерть козака, т. 1, с. 289); ...***сиділи й стояли козаки середніх літ***... (І. С. Нечуй-Левицький. Запорожці, т. 2, с. 345); *Один був* ***молодий*** *собі* ***козак***, *збройний*, *як до війни*; ***другий***... ***старий*** *«козарлюга»* (П. О. Куліш. Чорна рада, т. 1, с. 38); …*стиха промовили* ***старі запорожці***... (І. С. Нечуй-Левицький. Запорожці, т. 2, с. 345); *Яким Гирло* [козак] *вышел из хаты и сел на призьбе. Он был человек уже* ***немолодой, но свежий и здоровый, усы и чуб*** *были не то что седые*, *а серые* (Т. Г. Шевченко. Наймичка, т. 3, с. 64).

У структурі вікової характеристики козака протиставлення відбувається за ознакою *молодий – старий*.

У народних козацьких піснях також концептуалізується ознака віку – *молодий* козак, яка стає постійним епітетом: *Помирає на чужині* ***козак молоденький*** (Соціально-побутові пісні, с. 72); *Ой плаче і жалкується старий батенько і старая матінка. Та до воза вони доходжають*, *до* ***молодого козаченька*** (Ой зацвіла калинонька у темному лузі, с. 310–311); ... *Чи* ***козаки молодії****?* (Не жур мене, стара нене, с. 313); *Ой плаче*, *плаче* ***молодий козаче*** *По нещасливій годині* (Ой кряче, кряче чорненький ворон, с. 318); *Не журися*, ***козаченьку***, *ще ж ти* ***молоденький!*** (Стоїть

явір над водою, на воду схилився, с. 320); ***Молоденький козаченько*** *сильно зажурився* (Стоїть явір над водою, в воду похилився, с. 320); *Що в неділю до схід сонця усі дзвони дзвонять*, ***Молодого козаченька*** *у кайданах водять* (Стоїть явір над водою, в воду похилився, с. 320); *– Десь у тебе*, ***козаченьку***, *отець-мати жива*, *А що тобі*, ***молодому***, *фортуна служила...* (Стоїть явір над водою, в воду похилився, с. 320); *А* ***молодий козак*** *Нечай На теє не дбає Та з кумою з Хмельницькою Мед-пиво кружляє* (Ой з-за гори високої, с. 165); *– Ей*, *я* ***козак молоденький*** *Ляхів не боюся*, *Маю ж бо я козаченьків То й оборонюся* (Ой з-за гори високої, с. 165); *...Коли бачу –* ***козак молоденький*** (Дівчинонька по гриби ходила, с. 224); *Ой*, *дівчина Марина По сінечках ходила*, *Гарнець меду носила*, *Козаченька просила: –* ***Козаченьку молодий***, *ти до мене не ходи* (Чогось мені нелегко, с. 230); *Ой*, *гай*, *мати*, *ой*, *гай*, *мати*, *Ой*, *гай зелененький*; *Ой*, *поїхав з України* ***Козак молоденький*** (Ой, гай, мати, с. 244); *Ой не шуми*, *луже*, *Зелений байраче*; *Не плач*, *не журися*, ***Молодий козаче!*** (Ой не шуми, луже, зелений байраче, с. 247) та ін.

Нечасто натрапляємо на ознаку «старий» у фольклорних текстах: *Ой був в Січі* ***старий козак*** *На прозвище Чалий*, *вигодував сина Саву Козакам на славу* (Ой був в Січі старий козак, с. 171); ***Козак старесенький***, *Як голубонько сивесенький...* (Думи, с. 145).

Слот «Одяг». Важливим в описі зовнішнього вигляду є одяг козака. У запорожців, як зазначає Д. І. Яворницький, ніколи не було одноманітного одягу. Козаки під час війни одягалися в такий одяг, який мав ворог. Похідний одяг був бідним, натомість парадний – дуже розкішним. Обов'язковим одягом запорізьких козаків були сорочка і шаровари, їх носили, не змінюючи, доки вони ставали непридатними. Крім найнеобхіднішого одягу, запорожці ще носили гарний «сукняний одяг, оксамитові шапки, шовкові пояси й сап'янові чоботи» [477, т. 1, с. 158].

За художніми творами, козаки стежили за собою і своїм одягом: ***Всі козаки були... повбирані в гарну одежу, неначе в празник або в неділю*** (І. С. Нечуй-Левицький. Запорожці, т. 2, с. 344). ХД подає певні відомості про одяг осілих козаків: *Так*, *коло полудня*, *в неділю*, *Та на Зелених ще й святках*, *Під хатою* ***в***

сорочці білій Сидів, з бандурою в руках, Старий козак (Т. Г. Шевченко. Невольник, т. 2, с. 288). У повісті «Наймичка» Т. Г. Шевченка акцентовано увагу на одязі, який вказує на заможність козака: ***Рубаха*** *на нем* [козаке] ***чистая, белая***, ***шаровары*** *тоже белые*; *он не любил разных московских китаек*, *а носил все белое*; ***сапоги*** *на нем* ***добрые, юхтовые****. Взглянувши на него раз*, *то можно было сказать*, *что это* ***человек достаточный****…* (Т. Г. Шевченко. Наймичка, т. 3, с. 64). Верхнім чоловічим одягом заможного українського козака в XVI – XVIII ст. був кунтуш: ***Козаки у гарних оксамитних кунтушах****...* (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 380); ***Козаки поскидали кунтуші****…* (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 381).

У період козаччини взимку кожух був основним одягом козаків: *На нім* [козакові] ***червоний, мов маків цвіт, жупан****...* (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 277); *Троїста музика грає з огнем*, *а* ***козак, скинувши жупан***, *у самій сорочці йде вихром навприсядки. Та ще й приспівує* (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 306); *…****Козаки*** *сідають. Сидять собі. В них* ***жупани*** *Все* ***кармазинові****...* (С. В. Руданський. Запорожці у сенаті, т. 1, с. 149).

За народними уявленнями верхнім одягом козака також були червоний каптан: *Потім уже надіває* ***каптан, червоний***, ***з гудзиками*** *на шовкових шнурках*, *увесь на зборах: і по боках*, *і спереду*, *а на спині з усякими смугами*, *повимальовуваними та позакарлючуваними* (Люди браві й чепурні, с. 54); *Застебне той* ***каптан гудзиками****...* (Люди браві й чепурні, с. 54); черкеска синього кольору: *Ото як надіне червоний каптан*, *тоді вже зверх нього надіва* ***черкеску*** *або жупан. Це вже довге таке та просторе*, *з широкими рукавами*, *теж на шнурках. Отаке наче*, *як у попа підризник. Черкеска на колір уже* ***голуба****.* ***Каптан червоний***, *а* ***черкеска голуба або синя*** (Люди браві й чепурні, с. 55).

Пояс був одним із найважливіших символів чоловічого престижу, своєрідним знаком військової гідності. В українській культурі оперізування набувало символічного значення – «зібрання сили й моці, готової до дії». Прикрасою святкового одягу запорізьких козаків були багаті, з рослинним малюнком, шовкові пояси [155, с. 35]. Це відбито в художніх творах XIX ст.: *...жупан*, *підперезаний* ***широким шовковим поясом*** (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 277).

Головним убором козака була шапка: *Слідком за гетьманом два* ***сиві запорожці*** *повели Карпа… Тільки можна було скинути оком*, ***червоніли шапки*** *та кунтуші* (І. С. Нечуй-Левицький. Запорожці, т. 2, с. 348); *Кругом Богдана… виступили давні* ***реєстрові козаки в червоних шапках*** (І. С. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький, с. 226). Шапка є символом «запорозького козака» [ЕССКУ, с. 883]. На думку А. А. Кікоть, шапка була не лише важливою деталлю одягу козаків, а й основним «предметом у здійсненні ритуальних дій, прийнятих усередині козацького співтовариства…» [155, с. 35].

Важливим елементом козацького одягу були шаровари, які вважалися символом запорізького козака. Це одяг особливого крою – широкі штани, переважно заправлені в халяви; його не носили селяни [ЕССКУ, с. 884]: *Скаженіла негода*; *лютував вітер*; *холодний дощ*, *а то й ожеледь аж різали по виду*, *а* ***козаки*** *в самих* ***сорочках***, *що парусили на вітрі*, *та в* ***широких штанях*** *з такою втіхою походжали*, *немовбито душної літньої ночі*, *чекаючи до розмови коханку* (М. П. Старицький. Облога Буші, т. 5, с. 30).

До шароварів вони взували сап’янові чоботи «жовті, зелені, червоні, із золотими, срібними й мідними підківками, з вузенькими носками; від чобіт видніли лише носки чи підбори, так низько напускали на них запорожці свої шаровари…» [477, т. 1, с. 161]. Це відображено в художніх текстах: ***Козаки****... **в сап’янових чоботях на срібних підківках***, *з шаблями та пістолями за поясом вийшли на берег*... (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 380).

Фрейм «Соціальний стан і соціальна поведінка». У ХД XIX ст. зображені козаки різного статку – як бідні, так і заможні. У літературі аналізованого періоду є згадка про осілих козаків, які були заможними, про що свідчить опис їхньої оселі: *Это хутор* ***богатого*** **козака** ***Якима Гирла****… Весь хутор с фруктовым садом и гаем занимает не более пяти квадратных верст и окопан глубоким и широким рвом* (Т. Г. Шевченко. Наймичка, т. 3, с. 63).

З початку формування запорізького козацтва історики виділяють у ньому дві течії – радикальну та помірковану. До радикальної належали незаможні козаки з безземельних селян і міських ремісників. Перемогою над польською шляхтою вони

прагнули покращити своє становище. Більш поміркованим було заможне козацтво, шляхетство, міщанство, яке через домовленості з польським урядом намагалося одержати привілеї та вольності. Як зазначає А. О. Іваненко, «якщо полкова реєстрова старшина залишалася вірною польському уряду, то основна маса рядового складу полку переходила на бік радикально налаштованих запорозьких козаків та козаків-“випищиків”, невдоволених польським пануванням» [122, с. 50]. П. П. Музиченко зауважив, що серед козаків зростала кількість заможних хуторян і промисловців, «частина з яких належала до “шляхетних” козаків – вихідців з шляхти». Козацька старшина поступово перетворюється на заможну верству населення [Цит. за: 154, с. 122]. З цих двох різновидів типажів у художній літературі XIX ст. представлені заможний і бідний козак, але переважає заможний (той, що представляє поміркована течію): ***Багатий козак Бородай*** *шукав хлопця до скоту* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 60); *Жив у нас у селі* ***козак Хмара;*** *багатир був! Що* ***було в його поля, худоби, що всякого добра****!* (Марко Вовчок. Козачка, с. 48); *…засилає він старостів до* ***найбагатшого козака Лози****…* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 94); *У* ***заможного козака Кабанця*** *була одним одна дочка Мотря* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?, т. 2, с. 104); *Від Супруненка повернули до* ***багатого козака*** *Очкура* (Панас Мирний. Повія, с. 51); *Прохор був собі так*, ***небагатий козак****…* (П. О. Куліш. Гордовита пара, т. 1, с. 193).

Фрейм «Мовні та освітні характеристики». У ХД XIX ст. мовні характеристики ЛТ «козак» представлені побіжно. Засобом зображення натовпу козаків виступають дієслова *гукали*, *кричали*, *розмовляли*, про що свідчать такі контексти: *– Здоров*, *діду Охріме! Чолом тобі б’ємо*, *–* ***гукали козаки****…* (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 649); *– Добре говорить дід! –* ***кричали козаки****. – У Крим підемо та навчимо їх!* (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 322); *Вони* [козаки] ***стиха розмовляли***, *а Карпові здалося*, *що то ревуть страшні Дніпрові пороги* (І. С. Нечуй-Левицький. Запорожці, т. 2, с. 344).

У творах подані приклади, які ілюструють, що козаки знали татарську мову: *А тим часом сотник на рундуку допитував піймaних татар. До того прикликали*

козака, що знав татарську мову (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 368). В іншому фрагменті є відомості про те, що знання татарської мови було характерною рисою досвідчених козаків. Крім того, автор наголошує і на важливості такого вміння для військової справи: ***Досвідні запорожці вміли «читати» татарські сліди***, *начеб з книжки. Навчилися підійти*, *підповзти непомітно під татарський обоз*, *підслухати* ***(бувалі козаки знали татарську мову)***, *що там говорилося*… (А. Я. Чайковський. Петро Конашевич-Сагайдачний, с. 512).

Нечастотними є в художніх творах освітні характеристики: одні козаки були освіченими, інші – не вміли читати і писати: ***Микита Галаган був козак***, *як тоді говорили*, ***«з діда й з прадіда»,*** *а що від часів гетьмана Сагайдачного* ***всі козаки мали обов'язок давати своїм синам освіту***, *то й Микитин батько дав своєму синові освіту у бурсі Київського братства* (А. Ф. Кащенко. Під Корсунем, с. 8); *Я учора прочитав одному* ***неграмотному козакові*** *листа від рідні та й п'ятака заробив. Колись мені віддаси* (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 312).

Фрейм «Місце проживання». Важливою характеристикою типажу «козак» є місце проживання. Козаки жили в куренях («іст. Житло козаків, що складали таку частину війська») [СУМ, т. 4, с. 409]: – ***Отсе наш січовий курінь! Ми побачимо ще не один курінь***, *поки дійдемо до нашого гетьмана*, *– промовив один* ***запорожець*** (І. С. Нечуй-Левицький. Запорожці, т. 2, с. 344). Художні твори містять, крім прямої номінації, описи способу життя козаків та системи соціальних відносин: *Край міста*, *недалеко від Росі*, *стояла причілком до вулиці* ***хата реєстрового козака*** *Цимбалюка.* ***Та хата була велика, під новим солом'яним дахом, з чотирма обведеними суриком вікнами у двір, широкою, навкруг хати, призьбою. Усередині хата була поділена на дві половини****. У праву руку од сіней було дві світлиці*, *де містився Цимбалюк з жінкою й дочкою*, *просто проти сіней була пекарня*, *а в ліву руку од сіней була одна невелика світлиця* (А. Ф. Кащенко. Під Корсунем, с. 6) – автор змальовує типову картину побуту реєстрового козака.

Фрейм «Типові заняття». ХД XIX ст. подає відомості про типові заняття козаків. Серед них можна виокремити такі, як виконання робіт та несення служби на Січі, доглядання за зброєю, рибальство, лікування хворих та поранених, гра на

музичних інструментах, співи й танці. Зокрема, у художніх творах зображено життя на Січі: *Спокійно пливло життя на Січі з того часу*, *як запорожці на спілку з донцями пішли у Крим помститися на орді за кривду своїх братів.* ***Козаків*** *осталося мало.* ***Вони робили свою службу. Виїздили на роз'їзди, держали на Січі поготівлю, ловили рибу*** (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 334–335). Йдеться також про те, що козаки лікували людей: *Аж надбіг* ***старий козак*** *від воріт… і* ***узявся рятувати хлопця*** (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 327); *– У нього буде ще трясця сьогодні*, *– говорив старий* ***козак Панас Бодак***, ***який вмів людей лічити*** (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 328).

Поряд з описами козацьких занять письменники відтворюють емоційні стани, які виявляють ставлення козаків до свого способу життя. Це позначене позитивною авторською оцінкою та відображає локально-групові цінності: *…застав він усіх* ***козаків і жвавих, і бадьорих, і веселих, при ділі****: інші* ***вигострювали шаблі й ножі***, *інші* ***переносили в потрібні місця припас і оружжя***, *інші* ***наладовували у рушницях кремниці***, *інші* ***чинили коротку молитву***, *а здебільша* ***лежало по валах та по мажах*** *і*, *смокчучи люльки*, ***пантрувало пильно за кожним рухом ворожим*** (М. П. Старицький. Облога Буші, т. 5, с. 31).

У літературі аналізованого періоду також подано відомості про види діяльності козаків, які пов'язані з військовою справою: ***Козаки були мистцями в копанні валів****… До сипання валів були в козацькому війську окремі частини могильників, себто саперів* (А. Я. Чайковський. Петро Конашевич-Сагайдачний, с. 512–513) – автор відображає локально-групові цінності, транспонуючи інформацію про це вміння як про фахову характеристику.

Іноді в ХД подано описи гри на музичних інструментах: [Назар:] *...Ти будеш пісні співати і танцювать*, *а я* [козак] ***буду грать на бандурі*** *і розказувать тобі про славні діла козацькі, про Саву Чалого, про Свірговського, про всіх, про всіх жвавих козаків наших...* (Т. Г. Шевченко. Назар Стодоля, т. 3, с. 50). У період козаччини кобзарі, бандуристи і лірники проповідували свої духовні цінності, важливі й для українців загалом, тому «мали більший авторитет серед українського народу, аніж священники» [ЕССКУ, с. 361]. Зокрема, у романі І. С. Нечуя-Левицького читаємо:

…думу співав сивий кобзар, *сидячи на камені*, *а кругом* ***його сиділи й стояли козаки середніх літ і слухали старинну думу про козацьких гетьманів, про славні давні діла на Україні*** (І. С. Нечуй-Левицький. Запорожці, т. 2, с. 344–345).

Захопленням козаків були танці, співи. У романі «Запорожці» І. С. Нечуя-Левицького козаки порівнюються із птахами, що символізує нестримність рухів, політ у танці над землею: *Там сиділи на камені* ***три кобзарі і грали козака до танців,*** *а кругом їх на зеленій траві* ***танцювали*** *молоді*, *хисткі*, *як очерет*, ***козаки*** (І. С. Нечуй-Левицький. Запорожці, т. 2, с. 345); *Карпо бачив*, *що* ***козаки танцювали***, ***неначе птиці літали,*** *бо не згинали навіть вершечків трави під золотими підківками й тонкими закаблуками* (І. С. Нечуй-Левицький. Запорожці, т. 2, с. 345). А. Я. Чайковський також зображує козаків, які мали хист до танцю: *Музика вшкварила козака.* ***Козаки*** *стояли напроти себе держачись* ***попід боки****… А далі* ***як плеснуть у руки, як підуть вихром один поперед другого***, *аж курява з-під ніг пішла* (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 307).

Фрейм «Харчові вподобання». Цікавими є приклади, побудовані на експлікації харчових уподобань козаків. Відомо, що, повернувшись із походу, козаки починали гуляти, намагаючись перевершити один одного: *У Києві на Подолі* ***Козаки гуляють****. Як ту воду*, *цебром-відром* ***Вино розливають. Льохи, шинки з шинкарками, З винами, медами Закупили запорожці Та й тнуть коряками****!* (Т. Г. Шевченко. Чернець, т. 2, с. 49). Дельніше це описано у фольклорних текстах: *Хліб які козаки сіяли*, *які й ні. Більше – що ні.* ***А що вони їли? Козаку що б не случилось, те й умеле. Козак*** *– як мала дитина:* ***хоч багато поїсть, хоч мало наїсться****. Їли вони*, *що бог дасть:* ***і хліб святий, і рибу, і м'ясо****...* (Життя і звичаї козаків, с. 52); ***Запорожці їли рибу, м'ясне, овочі****. Їли всячину. Голодом себе не морили* (Страви і напої запорозькі, с. 83).

Отже, в українському ХД XIX ст. спостерігаються узагальнені ідеалізовані описи козацтва, які припадають на найдавніші періоди, зокрема, виникнення Січі, організацію реєстрового козацтва, війни з поляками, татарами, добу Хмельниччини.

Детально описані запорізькі козаки в художній літературі та фольклорі. Козак у ХД зображений через участь у воєнних діях, він вирізняється швідкістю,

спритністю, хоробрістю, йому властива ідея дружби, лицарства, побратимства. Суперниками козака за художніми творами виступають ляхи, татари, гайдуки. Відповідно в описі ЛТ «козак» з'являються опозиційні протиставлення: *козак – лях*, *козак – татарин*, *козак – гайдук*. Показовим для типажу «козак» є фрейм «Релігійні характеристики». Письменники XIX ст. зображують козаків, які обороняли християнську віру. Фрейм «Мовні характеристики» ЛТ «козак» представлений побіжно. Як свідчить здійснений аналіз, у ХД XIX ст. детально описано зовнішність козака, акцентовано увагу на вікових особливостях та одязі.

4.2. Лінгвокультурний типаж «лях / поляк»

Типаж «лях / поляк» широко представлений у ХД XIX ст. (див. Додаток А, таблиця 12); (див. Додаток Б, таблиця 12).

Це зумовлено тим, що українсько-польські міжетнічні контакти взаємодії були характерні протягом багатьох століть.

Закономірно, що типаж «polak» фігурує також у польському ХД цього періоду. Він відбиває традиційні уявлення про поляків в українській дійсності, типову їхню поведінку.

Модифікація загальнокультурного польського в польській, російського в російській та українського в українській літературах є носієм значної оцінної характеристики, якостей, ознак, відмінностей в акцентуванні певних рис, що вирізняє етнічний погляд на типаж, може формуватися різними літературними течіями [34, с. 12].

М. В. Брацка дослідила дискурс козацтва в поезії маловідомих представників «української школи» польського романтизму, яка була інтегральним складником культурної парадигми українсько-польського прикордоння. Поетичні твори польських романтиків «української школи» дослідниця розглянула у взаємозв'язках з літературою, історією, фольклором українського народу в порівняльно-типологічному аспекті з погляду численних втілень образу ляха [34].

Стереотип ляха, на думку М. В. Брацкої, виконує у творчості поетів «української школи» певну суспільну та естетичну функцію. Він поданий з двох

полярних поглядів залежно від переконань та інтенцій того чи того поета, що заслуговує на увагу. «Здавалося б, автостереотип мав бути однозначно позитивним, проте митці пограниччя створили амбівалентний образ представника польської нації». Значний вплив на формування поглядів представників «української школи», як зазначає М. В. Брацка, мала також українська фольклорна традиція, яка у ставленні до поляків відбивала дві тенденції. «Одна з них трактує ляха як споконвічного козацького ворога, людину "іншої", "ляської" віри». Перебіг історичних подій зумовив фактично зникнення національного значення слова «лях» як представника нації, і назва «лях» стала рівнозначною зі словом «пан» (тобто воно набуло соціального семантичного забарвлення). Друга тенденція «несподівано бачила ляха "своїм", хоча він жив за мовним і релігійним бар'єром». Такі стереотипи можна простежити в поезії «української школи». Найповніше позитивний образ поляка – королівської особи – представлений у поемі Е. Ізопольського, у якій Стефан Баторій стає «своїм», рідним і близьким королем завдяки турботливості та батьківському ставленню до українського народу, зокрема й до козаків. «Темні барви в стереотипі ляха, – пише М. В. Брацка, – зароджуються разом із прагненням позбавити козаків їхньої Вітчизни – України, поступово він набуває рис "чужого" (твори Е. Ґаллі, Т. Заборовського)». Інші характеристики образу ляха – зрадництво та підступність – можна спостерегти в «Думі про Ничая» М. Ґославського. О. Ґроза змалював відповідний до народної традиції образ канівського старости – Миколи Потоцького. «Стереотипними рисами ляха-магната є свавільність, жорстокість, пиха і самолюбство, непошана до пам'яті предків. Хронотопами виявлення взаємостосунків "свого" – "чужого" – ляха і козака стали історичні конфлікти: козацькі війни, події Барської конфедерації та Коліївщини» [34, с. 12].

Стереотип поляка у мовній свідомості української молоді описала А. М. Кравчук [176], відомі дослідження про образ ляха М. В. Брацкої [34], В. Л. Іващенко [126], З. Г. Коцюби [178] та ін.

Протягом тривалого історичного періоду боротьби українського народу проти польського панства в слово *лях*, як зазначає В. Л. Іващенко, «вкладався негативний

емоційно-оцінний національний і соціальний зміст. Слово вживалося як зневажливе або глузливе прізвисько поляків, і на сучасному етапі, функціонуючи як історизм, воно все ще викликає в свідомості носіїв української мови негативні емоції, зберігаючи своєрідну пам'ять слова про його емоційно-оцінний потенціал у минулому» [126, с. 83].

Аналогічну думку висловлює і З. Г. Коцюба: «Ставлення українців до народів-сусідів (внутрішніх чи зовнішніх), вербалізоване в численних прислів'ях і приказках, є теж загалом негативним (інколи ворожим), що зумовлює чітке протиставлення людей за узагальненим етнонаціональним принципом, який превалює в побутовій свідомості над моральними, етичними тощо принципами» [178]. Наприклад, *Погане му імя: Лях* (Галицько-руські народнї приповідки, т. 2, вип. 2, с. 370).

Для розуміння стосунків українців і поляків важливою є інформація «Універсального словника-енциклопедії», де зазначається: «ляхи – староукраїнська назва поляків, яка вперше зустрічається в «Повісті минулих літ» та ін. літописах; у нові часи слово має зневажливу конотацію та вживається на позначення польської шляхти» [УСЕ, с. 803]. У цьому словнику зазначено, що «поляки на території України вперше з'явилися в XI ст., примусово поселені князем Ярославом Мудрим; міграція в Україні починається в XIV – XVI ст., особливо після Люблінської унії, коли польським магнатам король роздавав великі земельні масиви» [УСЕ, с. 1091].

Для позначення ЛТ «лях / поляк» в українській мові використовуються слова *лях*, *поляк*, *мазур*. Слово *лях* вперше фіксується 1489 р. зі значеннями: «1. Лях, поляк. 2. Лише у мн. ляхи (польський народ). 3. Лише у мн. польське військо» [СУМ /16–17/, вип. 16, с. 196]. І. І. Огієнко в «Етимологічно-семантичному словнику української мови» зазначає: «Слова "лядський" і "лях" колись не мали жодного образливого аспекту, бо назв "Польща", "поляки" не було ще навіть у XIII в. Поляки тоді себе тільки полянами називали. (Але полянами називалися й тодішні українці в околицях Києва). Ба, ще навіть у XVI в. поляки на зміну – раз поляками, а раз полянами себе звали, про що свідчать польські писані пам'ятки того часу. То й не дивно, що наші письменники в XVI – XVII вв. для більшої певності далі їх по-

своєму ляхами називали...» [ОЕССУМ, т. 2, с. 397]. Слова «лях» і «ляцький», як зазначає І. І. Огієнко, «уже відчуваються як зневажливі» [ОЕССУМ, т. 2, с. 398].

Слово *поляк* характеризується меншим поширенням у ХД XIX ст. «Етимологічний словник української мови» подає також лексему *мазур*, яка має значення «етнічна група поляків (жителі Мазовії)» [ЕСУМ, т. 3, с. 360]. У словнику Б. Д. Грінченка *лях* – «полякъ» [ГСУМ, т. 2, с. 393]. Це значення подано в «Словнику мови Шевченка» – «лях» (132 приклади) (Словник мови Шевченка, т. 1, с. 387) і в «Словаре языка русских произведений Шевченко» (3 приклади) [СЯРПШ, т. 1, с. 518]. «Лях» з позначкою історичне в значенні «поляк» (8 прикладів) представлене в «Словнику мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» [СМТКО, т. 2, с. 94]. У «Словнику української мови» зафіксовано історизм *ляшки* – «іст., зневажл. поляки» [СУМ, т. 4, с. 583].

Історичні стереотипи виявляють значну стійкість, про що, зокрема, свідчать дані словника В. В. Жайворонка «Знаки української етнокультури»: «ляхи (зменшено-іронічне – *ляшеньки*) – 1) стара народна назва поляків; *ляшва* – зневажливо про поляків; 2) лях – також синонім до табуйованого найменння *чорт*; очевидно, пов'язано з часами політичного протистояння українців і поляків, що не раз бувало в історії відносин двох сусідніх народів; перенесена назва пояснюється також зовнішнім виглядом уявлюваного чорта, – убирається, як пан (пан-лях)» [ЖЗУЕ, с. 346]. У словнику української мови також подано лексему *поляк*, яку тлумачимо як «народ, що становить основне населення Польщі» [СУМ, т. 7, с. 107]. Слово «поляк» фіксується в словнику Б. Д. Грінченка [ГСУМ, т. 3, с. 291].

Крім того, вживається позначення «мазури» – «велика етнічна група поляків, що живе на північному сході Польщі й говорить одним із діалектів польської мови» [СУМ, т. 4, с. 596]: *Мене обступили й обстали мазурки та* ***мазури***, *розпитували*, *з якого я краю*, *розказували про своє убоге життя* (І. С. Нечуй-Левицький. В Карпатах, т. 4, с. 360).

У наведених словниках переважає позначення «лях», яке фіксується як у художній літературі, так і у фольклорі.

В українському ХД XIX ст. існують різні ситуативні контексти, представлені на широкому історичному тлі, яке відображає два періоди, що пов'язані з історією Польщі, коли вона була сильною самостійною державою та тоді, коли вона втратила ознаки самостійності. Саме в такому аспекті відбувається мовна реалізація типажу «лях». Як свідчить звернення до художніх творів, вони відбивають події перебування українських земель у складі Польщі, пов'язані із зображенням міжетнічних конфліктів – соціальних, релігійних тощо.

Вивчення літератури показує, що в ній приділено велику увагу довгому історичному проміжку. Відповідно до зображуваного періоду уявлення про ляха, оцінки цього ЛТ письменниками XIX ст. змінювалися. Найдавніший період у зображенні типажу «лях» показаний на фоні конфлікту ляхів із козаками. Етнонім «лях» вживається для позначення як польського населення, так і військовиків польської корони, які виступали запеклими супротивниками козаків.

ЛТ «лях / поляк» об'єднаний в українському ХД XIX ст. двома назвами: «лях / поляк» (воїн) і «лях / поляк» (пан / представник польського населення).

Для першого типажу характерні як соціальні, так і релігійні конфлікти. У структурі ЛТ «лях / поляк» (воїн) виокремлено такі фрейми: «Воєнні дії» (слоти: «Битви», «Походи», «Суперники ляхів»), «Внутрішні моральні характеристики», «Релігійні характеристики».

Фрейм «Воєнні дії». Лях як військовослужбовець польської корони займав помітне місце у творчості Т. Г. Шевченка. У письменника цю тематику спостерігаємо в поемі «Гайдамаки», присвяченій народному повстанню 1768 р. під назвою Коліївщина на чолі з Максимом Залізняком та Іваном Гонтою. Симпатія письменника у зображенні протиборства ляхів і козаків була на боці козаків. Цей погляд був цілковито протилежним офіційній думці, поширеній у польській державі: козаки Іван Гонта, Максим Залізняк вважалися бунтівниками, схизматами, які не мали жодних позитивних рис і не викликали прихильності.

Т. Г. Шевченко, дотримуючись української народної традиції, вважав, що козаки відстоювали правду, віру, захищали простих людей. У творах письменника

навіть жорстокі вчинки гайдамаків (вбивства і знищення польського населення та власності поляків) героїзуються.

Слот «Битви». Характерною рисою історичних творів, де відбито типаж «лях / поляк» (воїн), є частотність батальних сцен, військової боротьби козаків і поляків. Поляки зображуються як ті, хто наступають великими силами. Козаки показані переважно як такі, які обороняються, а обороняючись, розбивають вороже військо. Тут стверджується те, що за козаками правда, бо вони сильніші духом, вірою: ... ***ляхи Бились з козаками***... (Т. Г. Шевченко. Тарасова ніч, т. 1, с. 85) – відображення історичних подій, які є підставою для протиставлення *лях – козак* у структурі обох типажів; *А* ***козаки***, *як та* ***хмара***, ***Ляхів обступали*** (Т. Г. Шевченко. Тарасова ніч, т. 1, с. 87) – оцінний компонент реалізовано через порівняння *як та хмара*; *Заспівали* ***козаченьки*** *Пісню тії ночі*, *Тії ночі кривавої*, *Що славною стала Тарасові*, *козачеству*, ***Ляхів що приспала*** (Т. Г. Шевченко. Тарасова ніч, т. 1, с. 88); ***Обскочили мене кругом ляхи***. *Уже нас сталось тільки* ***четверо***; *уже підо мною й коня вбито*; *я одбиваюсь стоя. А їм*, *окаянним*, *хочеться взяти мене живцем*, *щоб поглумитись так*, *як над Наливайком і іншими бідолахами. Коли ж тут звідки не візьмись* ***запорожці***: *«Пугу пугу!»* ***Ляхи врозтіч***! *А було їх із* ***сотню***. *Дивлюсь*, *а запорожців нема й десятка* (П. О. Куліш. Чорна рада, т. 1, с. 73) – використання числівникових лексем виявляє приховану позитивну оцінку ЛТ «козак», задіюючи опозицію *нечисленний – численний.*

Протиставлення *руський – лях* актуалізується в межах опозиції добро – зло*: ...Ще годинку*, *ще постій: Тобі прийде розповісти Славний* ***руський*** *з* ***ляхом бій*** (М. С. Шашкевич. Болеслав Кривоустий під Галичем, с. 29).

У контексті етнічних цінностей в іншому прикладі Т. Г. Шевченко вживає лексему Україна: ***Страшний суд Ляхи в Україну несуть*** *– І заридають чорні гори* (Т. Г. Шевченко. Гайдамаки, т. 1, с. 156) – задіяно сакральне поняття *страшний суд*, що вербалізує негативні оцінні конотації аналізованого типажу; *Погуляли – Купою на купі* ***Од Києва до Умані Лягли ляхи трупом*** (Т. Г. Шевченко. Гайдамаки, т. 1, с. 181) – значущими є наведені урбаноніми, які є носіями інформації про історичні події в цьому контексті. Інші текстові фрагменти містять негативні оцінні конотації,

які передаються формально за допомогою зменшено-пестливих суфіксів: – *Нікуди втікати! Прокинулись* ***ляшки-панки***, *Та й не повставали: Зійшло сонце –* ***ляшки-панки Покотом лежали*** (Т. Г. Шевченко. Тарасова ніч, т. 1, с. 87); *Червоною гадюкою Несе Альта вісті*, *Щоб летіли круки з поля* ***Ляшків-панків їсти*** (Т. Г. Шевченко. Тарасова ніч, т. 1, с. 87); – *Гляньте-бо*, *хлопці*, *як* ***ляшки-панки скобзаються****! – сміявся сотник* (М. П. Старицький. Облога Буші, т. 5, с. 33).

У творах Т. Г. Шевченка і М. П. Старицького спостерігаємо заклики козацьких ватажків знищувати ляхів, оскільки вони є ворогами. Заклики наступати на поляків, бити, знищувати їх стають одним із засобів створення позитивного ореолу навколо козацьких ватажків. Це пов'язане з тим, що ляхів вважали ворогами через віру, тому ставлення до них було як на війні: *«…****Муки ляхам***, *муки! Муки страшної*, *щоб пекло Тряслося та мліло!»* (Т. Г. Шевченко. Гайдамаки, т. 1, с. 162); *Як Залізняк*, *Гонта* ***ляхів покарав****…* ***Як ляхи конали***, *як Сміла горіла* (Т. Г. Шевченко. Гайдамаки, т. 1, с. 187); *…Стоїть Гонта з Залізняком*, *Кричать: «****Ляхам кари****!* ***Кари ляхам, щоб каялись****!»* (Т. Г. Шевченко. Гайдамаки, т. 1, с. 169); – ***Смерть ляхам****! Бий собак! … Ватажок загону нападників*, *мов буря*, *летів попереду вигукуючи: «Паліть по* ***конях, переймайте, щоб жоден лях не втік****!»* (М. П. Старицький. Останні орли, с. 340–341).

Порівняння ляха з вовком виявляє негативну оцінку цього образу автором: *Радость*, *радость*, *галичани!* ***Не загостить більше враг!*** *Грими*, *Дністре*, *шуми*, *Сяне*, – ***Не прискаче вовком лях!*** (М. С. Шашкевич. Болеслав Кривоустий під Галичем, с. 30).

Слот «Походи». У межах аналізованого слоту вербалізовано інформацію про війська ляхів та їх численність: *Гей*, *то* ***ляхів сорок тисяч в похід виступає****… «Недалеко Біла Церков*, ***йдуть ляхи за нами****»* (М. С. Шашкевич. О Наливайку, с. 26); *Гей*, *там* ***ляхів сорок тисяч****…* (М. С. Шашкевич. О Наливайку, с. 28); ***Військо куренное*** *в похід виступало*, ***Ляхи розроняло*** *да Львів обступляло* (М. С. Шашкевич. Хмельницького обступленіє Львова, с. 28).

Слот «Суперники ляхів». Суперниками ляхів були гайдамаки, козаки, татари. Аналіз художніх текстів показує, що в них поляки послідовно займають позицію

«чужий». Лінія розкриття значення «чужий», яка лежить у площині різкого засудження поляків (ляхів, мазурів), пов'язана з часами українських повстанських війн. Суперниками ляхів виступали гайдамаки: ...***Як виріжуть гайдамаки Ляхів в Україні***, *Як він буде панувати*, *Коли не загине* (Т. Г. Шевченко. Гайдамаки, т. 1, с. 145). Типовим для ХД аналізованого періоду є протиставлення ляхів та козаків у межах обох аналізованих ЛТ, що логічно, адже відображає типажі, які взаємодіють між собою: *Але* ***козак*** *подививсь На* ***ляхву превражу****…* (С. В. Руданський. Смерть козака, т. 1, с. 289) – прикметник *превражу* виявляє негативну оцінку образу. У повісті А. Я. Чайковського спостерігаємо протиставлення ляхів запорожцю: ***Запорожець виходить на світ, рушниця*** *у нього в руках. Йде в один бік балки –* ***ляхи, у другий бік*** *–* ***ляхи*** (А. Я. Чайковський. Віддячився, с. 377). Зневажливе ставлення до ляхів виявляється в мові козаків: *– ...Занятно! Го-го-го! – реготіли хижим реготом* ***козаки, кепкуючи над*** *німцями та* ***ляхами****. – Ануте*, *нуте! Поскобзайтесь трішечки ще*, *а ми вам носи підлатаємо* (М. П. Старицький. Облога Буші, т. 5, с. 33).

Крім власне прямої номінації типажу «лях», у протиставленні його козакам автори послуговуються лексемою *пан*, яка відбиває ту ж реалію: *З усіх усюдів з'їздилися* ***пани*** *зі своїми почетами. Пора здавалася спокійною*, *про* ***козаків*** *у тих сторонах не було чути* (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 654); *Одна частина* ***козаків кинулась по замкових покоях в'язати панів*** (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 665); ***Пан Овруцький заскреготів зубами****… Без проливу крові*, *без всяких заходів*, *без облоги –* ***попав у руки козацтва сильний панський замок***, *якого до цього часу не міг здобути ніхто* (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 666).

Оцінка ляха мовою козака підсилена лексемою *душогуб* та надає негативної конотації образу ляха: *Остап каже: −... Я* ***козак***, *що* ***заприсягся карати й нищити панів****… Тепер годі*, *бо в мене твоя кров*, *– але я знати не хочу тебе*, ***душогуба****... Ось де мій батько!* (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 668).

Сприйняття ляхів крізь призму авторської свідомості дає підстави для виокремлення у структурі типажу протиставлення *добро – зло*: *Козаки карали панів і*

руйнували замки. ***Пани відплачували тим, що палили, руйнували села****...* (А. Я. Чайковський. Козацька помста, с. 652).

Досліджуючи етнічні гетеростереотипи у традиційному світогляді українців, Ю. Р. Сілецький зауважує, що стереотип поляка є здебільшого негативним. «В умовах багатовікового соціального, релігійного та національного гніту ненависть до польського панства в українському середовищі переносилась на всіх поляків. Соціальні стереотипи "пан" і "панок" ставали синонімами "поляк" і "мазур", що, як правило, трактувалося негативно...». Через різні історичні обставини у світогляді українців сформувався стереотип поляка як людини жорстокої, недоброї, «здатної на будь-які вчинки для досягнення власних інтересів» [349, с. 14–15].

Боротьба проти поляків у багатьох творах була пов'язана з тим, що вони сприймалися як чужі. У цьому аспекті ляхи зближаються з татарами: – *Та проворніш*, *он уже* ***ляхи наступають*** (М. П. Старицький. Облога Буші, т. 5, с. 49); *Те тирса шуміла*, *Де кров* ***ляха***, ***татарина*** *Морем червоніла...* (Т. Г. Шевченко. До Основ'яненка, т. 1, с. 119); *…нам уперед через* ***хмарища ляхів та татар*** *не пробитись...* (М. П. Старицький. Облога Буші, т. 5, с. 48) – використання образу *хмарища*, вербалізованого лексемою із суфіксом згрубілості, задіює семантику численності.

Фрейм «Внутрішні моральні характеристики». Значна роль у стилізації історичної доби також належить епітетам. Створюючи портрет ляха, Т. Г. Шевченко і М. С. Шашкевич наголошують на епітетних словосполученнях *вражі*, *кляті*, *скажені* (ляхи), які відображають негативні риси характеру: *вражі* (ляхи) вживається як лайливе на позначення «чортів, бісів» [СУМ, т. 1, с. 751]: *Бенкетують* ***вражі ляхи*** *Наше безголов'я* (Т. Г. Шевченко. Тарасова ніч, т. 1, с. 87); *Тоді молод Наливайко зачав утікати*, *За ним в погонь* ***вражі ляхи*** *– не могли здігнати…* (М. С. Шашкевич. О Наливайку, с. 28). У народних уявленнях типаж «лях / поляк» (воїн) також вживається з епітетним словосполученням *вражі ляхи*: ***Вражі*** *(або: чортови)* ***Ляхи*** (Українські приказки, прислівья и таке инше, с. 19). Порівняння *ляхи як скажені собаки* вживається також як лайка: *Шануйтеся ж*, ***вражі ляхи, Скажені собаки****…* (Т. Г. Шевченко. Гайдамаки, т. 1, с. 152). У поезії

«Тарасова ніч» фіксуємо епітет *кляті ляхи*, який вживається на позначення тих, яких клянуть, проклинають; огидні, ненависні: *Нехай*, ***кляті, бенкетують***, *Поки сонце зайде*, *А ніч-мати дасть пораду – козак ляха знайде* (Т. Г. Шевченко. Тарасова ніч, т. 1, с. 87). На позначення образу ляха Т. Г. Шевченко вживає епітети *скажені*, тобто ті, які легко втрачають самовладання, нестримні у гніві; несамовиті, нестямні: *«Зараз*, *зараз!»* ***Ревуть, мов скажені, Ревуть ляхи****…* (Т. Г. Шевченко. Гайдамаки, т. 1, с. 139); *Ще день* ***Україну катували Ляхи скажені****…* (Т. Г. Шевченко. Гайдамаки, т. 1, с. 157); лях виступає лютим, лукавим ворогом козака: *…Батько з сином і брат з братом Одностайне стати* ***На ворога лукавого, На лютого ляха*** (Т. Г. Шевченко. Холодний Яр, т. 1, с. 355).

У М. П. Старицького в повісті «Облога Буші» для образної характеристики *ляха* з'являються епітети *озвірені*, *розсатанілі*: ***Озвірені, розсатанілі*** *від страшного опору* ***ляхи з ненавистю кинулись над козачим трупом знущатись****…* (М. П. Старицький, Облога Буші, т. 5, с. 51).

Негативна оцінка ляхів козаками, яка базується на народній рецепції понять «добро» та «зло» (ляхи асоціюються зі злом), знайшла своє відображення у прислів'ях та приказках: ***Ляхи*** *нам не пани*, *а ми ім не хлопці* (Українські приказки, прислівъя и таке инше, с. 19); *Тікай*, ***Ляше***, *бо все*, *що на тобі*, *то наше* (Українські приказки, прислівъя и таке инше, с. 19); ***Лях*** *тоді добрий*, *як спить*; *а пробудиця*, *то біда* (Українські приказки, прислівъя и таке инше, с. 19).

Фрейм «Релігійні характеристики». У ХД XIX ст. відображено релігійні конфлікти. Досить часто лях – це той, хто належить до іншої віри, знищує православні церкви. Боротьба ляхів проти церкви виступає найбільшим їхнім гріхом: ***Ляхи*** *задумалися стоя*, *Хоч і* ***запеклі.*** *«Що ж тепер? Панове*, *ради! Поміркуєм*, *Тепер з ним нічого робить*; ***Запалим церкву****!»* (Т. Г. Шевченко. Гайдамаки, т. 1, с. 146–147) – репрезентативна для поета семантика сакральних образів поряд з образом ляха; *Як та галич поле криє*, ***Ляхи, уніяти Налітають****…* (Т. Г. Шевченко. Тарасова ніч, т. 1, с. 85–86); *– Гарна присяга! – хитнув головою панотець. – Ну*, *глаголай же*, *але не від лукавого:* ***ляхи-конфедерати***, *виходить*, *тепер там*, *у монастирі? …вони* ***вдерлися в головну церкву і влаштували там свій***

нелюдський бенкет, то їх було з півсотні... (М. П. Старицький. Останні орли, с. 335–336) – протиставлення *свій – чужий* сконцентровано в лексемі *нелюдський*.

В іншому мікроконтексті використання семантики сакрального активізує опозиційне протиставлення *праведний – грішний* в аспекті негативної оцінної конотації: **–** ***Ляхи вже спочивають сном***, *тільки* ***не праведних, а грішних***; *з ними й мороки майже не було*, *– багатьох і без нас хтось прикінчив*, *а решту ми упокоїли тихо й благоліпно... Та вони*, ***кляті, запаскудили нашу святиню***... (М. П. Старицький. Останні орли, с. 339).

Крім негативного ставлення, відбиваються й інші характеристики поляків, наприклад, пов'язані з релігійним чинником, який «побудований на протистоянні різних християнських конфесій». Доволі різким є прислів'я на кшталт: «Кзёндз, Жид та собака – усе віра однака», яке свідчить про переважно негативне ставлення українців до римо-католиків [350]. Ю. Р. Сілецький так прокоментував великий вплив релігійного чинника на формування відносин між українською і польською спільнотами в історичні часи: «Переважна частина українців були православними або греко-католиками, а поляки, як правило, – римо-католиками, що зумовлювало їх певну відчуженість» [349, с. 10].

ЛТ «лях / поляк» (пан / представник польського населення). Типаж «лях / поляк» – це, як правило, пан чи підпанок. Цей типаж знайшов своє відбиття як у художніх творах, так і в українських прислів'ях та приказках. У структурі цього типажу виокремлено два фрейми «Внутрішні моральні характеристики» і «Мовні характеристики». Зміна оцінних характеристик типажу «лях / поляк» відбувається у творах, які описують події, коли Польща стала частиною Російської імперії.

Фрейм «Внутрішні моральні характеристики». У другій половині XIX ст. типаж «лях / поляк» (воїн) втрачає будь-які риси ворожості, набуває ознак реалістичного зображення поляків. У Т. Г. Шевченка типаж «лях» постає і як узагальнення – той, який живе в Польщі. Пор.: вірш Т. Г. Шевченка «Полякам», написаний у 1847 р., у якому поет віднаходить причини міжнаціональної напруженості: *«Отак-то*, ***ляше, друже, брате! Неситії ксьондзи, магнати Нас порізнили, розвели, А ми б і досі так жили****...»* (Т. Г. Шевченко. Полякам, т. 2,

с. 48). З ініціативи Т. Г. Шевченка побачила світ прокламація «Брати великороси і поляки», у якій лунає палкий заклик до єдності слов'ян. Польський поет Г. Яблоновський присвятив вірш кириломефодіївцям – «Мученики вольності» [166, с. 92]. Варто зазначити, що Т. Г. Шевченко товаришував із поляками, добре знав польську мову, цікавився польською літературою, у нього було багато друзів, знайомих серед учасників визвольного руху [179, с. 92], а тому в його творчості виявляється і позитивна характеристика типажу «лях / поляк», про що свідчить його вірш «Полякам», присвячений Б. Залескому: *Ще як були ми козаками…* ***Братались з вольними ляхами***... (Т. Г. Шевченко. Полякам, т. 2, с. 48). У цьому вірші висловлено революційно-демократичні ідеї українсько-польського порозуміння і дружби. Вірш написано в умовах щільних контактів з польськими вигнанцями, тому наприкінці твору спостерігаємо нейтральне звертання до поляків *ляше* (друже): *Отак-то*, ***ляше, друже, брате****!* ... ***Подай же руку козакові І серце чистеє подай!*** (Т. Г. Шевченко. Полякам, т. 2, с. 48).

І. Я. Франко, згадуючи вірш Т. Г. Шевченка «Полякам», робить висновок: «...під впливом свіжих розмов з поляками або якогось свіжого благодіяння з їх боку Шевченку приходить думка, що все-таки ті ляхи – гарні люди і жити з ними на волі – wolni z wolnymi, rowni z rownymi – було б дуже добре» (І. Я. Франко. Промова, с. 5).

С. В. Руданський приписує ляхові рису *хвалькуватість*: *Здибалося два* ***ляшки****:* ***Їден і хвалився***... (С. В. Руданський. Храбрий лях, т. 1, с. 307). З менш соціально гострими, більш нейтральними прислів'ями пов'язують такі риси ляха, як: **гоноровість** (поляки – титульна нація, яка визначається багатством і статками): *голий*, *як пляшка*, *а* ***гонор***, *як* ***у пана-ляшка*** (Українські приказки, прислівъя и таке инше, с. 155), *з кози худоби*, *а* ***з Ляха слуги ніколи не буде*** [350]. У наведених прикладах можна побачити ставлення українців до дрібної шляхти, яка хоча і мала шляхетський титул, але перебувала в злиднях, як і прості селяни [350]; **неналаштованість на працю**: *коровами орати а* ***Ляхами*** *робити – єден чорт* (Галицько-руські народні приповідки, т. 2, вип. 2, с. 369); **запальність**: «Мазур скорий до бійки, сварки довгої не любить... Раз сидить Мазур у коршмі, аж прийшли

два русини [українці] та й починають сваритися між собою. Сваряться, перемовляються. Далі Мазурові не стало терпцю, скочив, хляп по пиці одного й другого та й крикнув: – Та bijcie sie już raz szelmy! Szkoda gęby!» («Та бийтеся вже шельми! Шкода писка!») (І. Я. Франко. Людові вірування на Підгір'ї, т. 54, с. 164–165).

Іноді в прислів'ях натрапляємо на певні етнокультурні інтерпретації поляків. Зокрема, цікавими є приклади, що побудовані на експлікації харчових уподобань поляків: *Мужик свиню любить*, *а* ***Лях*** *курку* (Українські приказки, прислівъя и таке инше, с. 19); ***Ляхові*** *курка*, *а мужикови шабля* (Українські приказки, прислівъя и таке инше, с. 19) та ін.

Фрейм «Мовні характеристики». Для ЛТ «лях / поляк» (воїн) мовні характеристики не були релевантними. Щодо ЛТ «лях / поляк» (пан / представник польського населення), то спостерігаємо приклади, де ляхи розмовляли між собою та з іншими особами польською мовою: *«Już to*, *– каже*, *– długo mnie Nie zapomną wrogy*, *Bo psiawiaram może stu Odrąbałem nogi!» «Co to nogi? – каже той* [ляшок]*…»* (С. В. Руданський. Храбрий лях, т. 1, с. 307); *– To wiesz*, *serce*, *–* ***каже лях****…* (С. В. Руданський. Змисний лях, т. 1, с. 315); *Ходить* ***ляшок*** *по коршмі… Питається шинкаря: – Czy nie masz pieczystej?* (С. В. Руданський. Змисний лях, т. 1, с. 315).

Таким чином, якщо у період входження українських земель до складу Польщі лях зображений жорстоким, який все нищить, то, коли Польща стала частиною Російської імперії, з'явились нові риси ляха – гоноровість, запальність тощо.

Отже, аналіз художніх творів дав змогу встановити, що слово *лях* було в активному вжитку і вступало в синонімічні відношення зі словом *поляк*. У ньому можуть бути як позитивні конотації (пор. *дружe*, *ляше*), так і негативні. Повністю відсутні в літературі XIX ст. стереотипні уявлення про одяг, зовнішність, соціальний стан, місце проживання поляків тощо. Як свідчить здійснений аналіз, у художній літературі XIX ст. представлені два типажі, об'єднані спільною назвою «лях / поляк» (воїн). Широко представлений у творах на історичну тематику, відзначався тим, що він католик, ворог православ'я, нищив православні святині. Ляхи зображені

в художній літературі, як ті, що нападають, проте їм не вистачає сміливості, відваги, яка була в козаків. У протиборстві домінують сцени, де козаки перемагають ляхів. Основними рисами першого типажу є жорстокість, підступність. Другий типаж «лях / поляк» (пан / представник польського населення) – це сучасний етнонім. Часто рисами характеру цього типажу виступають хвалькуватість – у художніх творах; гоноровість, запальність – у прислів'ях та приказках. Для першого типажу мовні характеристики не були представлені. Для другого властивим є те, що ляхи між собою та з іншими особами розмовляли польською мовою.

4.3. Лінгвокультурний типаж «жид»

Типаж «жид» є традиційним образом у художній літературі Європи. Тут він є і купцем, і лихварем, і дрібним торговцем. Наприклад, у французькій літературі XIX ст. спостерігаємо стереотипне вживання образів: біблійний єврей (у письменників-романтиків); єврей-фінансист, підприємець, представник привілейованого класу (О. де Бальзак, Е. Золя й ін.). Зрідка представлено образи євреїв – робітників або ремісників, здебільшого емігрантів, вони переважно зображені агітаторами, бунтарями, революціонерами. В англійській літературі, зокрема в У. Шекспіра, «жид» – це збірний образ, який одночасно постає і трагічним, і жалюгідним.

Поширеним цей типаж є також у ХД XIX ст. підросійської та підавстрійської України (див. Додаток А, таблиця 13); (див. Додаток Б, таблиця 13).

Ця тематика стала об'єктом літературознавчих праць. Наприклад, єврейську тему в українській літературі XIX – на поч. XX ст. описував Г. Ю. Грабович [69]. Художні особливості моделювання образів євреїв в українській літературі кін. XIX – поч. XX ст. (на матеріалі творчості М. М. Коцюбинського та В. М. Леонтовича) проаналізовано в праці А. М. Меншій [248]. Відоме дослідження М. П. Драгоманова «Евреи и поляки в юго-западном крае» (1875) [103].

Г. Ю. Грабович зауважує, що впродовж усього XIX ст. обидва суспільства – українське та єврейське – «переживали процес формування національної свідомості та власної політичної ідентичності…». Обидва суспільства впродовж XIX ст. були

політично залежними, тому не мали тісних контактів: «...доволі відмінні культурні обриси кожного суспільства, їхні системи цінностей перешкоджали встановленню – за браком політичної потреби – тісніших інтелектуальних і культурних взаємин» [69, с. 238].

Широке побутування типажу «жид» зумовило досить активне висвітлення цього питання в українській фольклористиці. Зокрема, образ жида в українському фольклорі досліджував С. В. П'ятаченко [311], у драматично-ігровому фольклорі українців – О. В. Курочкін [206]; про втілення стереотипних уявлень щодо представників інших народів у фразеології та пареміології української мови (на матеріалі фразеосемантичних груп «євреї» і «цигани») йдеться в дослідженні І. Ю. Агаркової [1]. П. Ковалько (Олена Пчілка) в статті «Очерки національных типов в украинской народной словесности: черты типа еврейскаго» описала стереотип єврея в українському світогляді, дослідила ставлення українців до євреїв на матеріалі українських народних приповідок, оповідань, прикмет, переказів, легенд, анекдотів тощо [157].

Єврейська меншина була однією з найдавніших в Україні. Зокрема, у середині XIX ст. в Україні проживало 3/4 євреїв усієї Східної Європи [311]. Відповідно стосунки українців з євреями були тривалими, що й зумовило відбиття специфіки, зокрема єврейської культури, побуту, взаємовідносин євреїв з іншими етносами в українському фольклорі. Цікавою є думка О. В. Курочкіна про співіснування українців з євреями, яке «мало переважно форму контактів сусідського типу, що передбачало значну культурну ізоляцію та автономію кожної етнічної спільноти. Бездержавний статус України призводив до того, що євреї слабко інтегрувалися в українське суспільство…» [206, с. 31].

Переважною узагальнювальною етнокультурною ознакою єврейського населення в українському ХД XIX ст. стає віднесення типажу «жид» до розряду, який умовно можна позначити як «свій – чужий» або «інший». Характеристики, що лежать в основі опозиції *свій – чужий*, актуалізуються через ставлення персонажів, їхні вчинки, рідше ця інформація подана в авторській мові. Це протиставлення відбиває, з одного боку, звичність єврейського населення не лише для міських

громад, а й для громад сільського типу, а з іншого – культурну та релігійну, а також соціальну відмінність представників єврейського населення від українців.

На думку В. Д. Нарожної, представники різних лінгвокультурних спільнот сприймають «чужу» культуру в процесі міжкультурного спілкування через свою локальну культуру. Для представника однієї лінгвокультурної спільноти контакт із «чужою» культурою завжди опосередкований досвідом своєї культури. За цих умов, «неодмінно відбувається зіставлення двох культур, фіксуються – свідомо чи несвідомо – відмінності між цими культурами» [265].

В. А. Полагейкіна зазначила, що опозиція *свій – чужий* «охоплює всю культурно-історичну традицію української етноспільноти і має універсальний характер, бо в основі будь-якого колективного, масового, народного, національного світосприйняття є механізми розмежування свого і чужого» [294, с. 155].

Г. М. Яворська слушно зауважує: «Базові культурні моделі (типу ‘свій’ – ‘чужий’, ‘традиційний’ – ‘сучасний’, ‘природний’ – ‘штучний’), які мають надзвичайно стійкий характер, отримують різне лінгвістичне вираження залежно від історичних умов, особливостей національної культури, ступеня стандартизації літературної мови тощо» [479, с. 161].

Опозиція *своє – чуже*, на думку В. М. Манакіна, Н. М. Манакіної, за своєю природою є аксіологічною (ціннісною). Позитивне / негативне сприйняття переважно є похідним від самої опозиції, тобто «“своє” вже apriori передбачає позитив, “чуже” – негатив...» [230, с. 91].

І. І. Огієнко в «Етимологічно-семантичному словнику української мови» акцентує увагу на тому, що вживання лексеми жид в українській мові має давню традицію: вона міститься в найдавніших слов’янських пам’ятках кін. X − поч. XI ст., які були перекладені з грецьких богослужбових книг [ОЕССУМ, т. 2, с. 42].

Дослідник далі обґрунтовує появу негативної конотації слова *жид* у світському мовленні: «У найдавніших Церковних Книгах в Україні було слово жидъ і було слово єврей. Але в нашій старій світській мові з давніх-давен прийнялося тільки слово “жид”, а вживання слова “єврей” було обмежено церковною сферою… Не інакше воно було (згідно зо старою київською традицією) і в російській мові. Десь

уже до половини XIX-го віку в російській мові поза Церквою вживалося тільки слово “жид”. Але, почавши з часів царювання Олександра II “Освободителя” (1818–1881), уся російська т. зв. “прогресивна” преса там перестала вживати світське слово “жид”, і заступила його в російській світській мові церковним словом “єврей”… Слово “єврей” в сенсі світського слова фактично є російським словом, бо в українській мові в світському вжитку такого слова ніколи не було» [ОЕССУМ, т. 2, с. 43–44].

У структурі ЛТ «жид» виокремлено такі основні фрейми: «Релігійні характеристики», «Соціальні характеристики» (слот «Роботодавець»), «Громадська активність», «Внутрішні моральні характеристики» (слот «Взаємини в родині»), «Типові заняття» (слоти: «Шинкарство, корчмарство», «Дрібна торгівля», «Нетипові заняття»), «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Зовнішні характеристики» (слот «Одяг), «Освітні характеристики», «Мовні характеристики», «Сімейний стан», «Місце проживання».

Фрейм «Релігійні характеристики». Типовою підставою для віднесення типажу до чужих є релігія. Релігійне протиставлення не спостерігаємо ні в історичний, ні в сучасний період. Фрейм «Релігійні характеристики» представлений побіжно. Релігійна ознака типажу «жид» пов’язана з певною утаємничістю. Найбільш актуальними для реалізації ознаки «чужий» є релігійні відмінності іудаїзму від християнства. За творами української літератури, євреї виступають у ролі вірних виконавців та посередників: [Анастасій]: *Не дуже-то й нова. Зібрав був грошей я і заплатив* ***Жиду Овраму*** *за святую службу… Він* ***Оддав ключі***; *ударили у дзвін*; *Ізбігся люд*; *я службу був почав І, так як то закон повеліває Христові страсті споминать сьогодні*, *Взяв плащаницю з олтаря й несу... Як тут у двері* ***жид*** *і закричав:* ***«За плащаницю треба особливе Платити».*** *Я йому й кажу: «Змилуйся*; *Я вже оддав тобі. Чого ж ти пнешся?* ***Ти ворог божий, жид, не слід тобі Ходить сюди, як служиться»****. А він* ***Схватив*** *із рук у мене* ***плащаницю*** *Й* ***давай її ірвати та тріпати****...* (М. І. Костомаров. Переяславська ніч, т. 1, с. 229).

У «Вступі» про євреїв, який міститься в «Історії русів», гіперболізовано, з особливою зневагою описано роль євреїв у польському переслідуванні православ’я:

«Церкви не згодних на Унію парафіян віддано жидам в аренду і визначено за всіляку в них відправу грошову плату від одного до п’яти талярів, а за хрещення немовлят та похорон – від одного до чотирьох золотих. Жиди, яко непримиренні вороги християнства, тії світові побродяги і притча в людстві, з захопленням взялися за таке надійне для них гидкоприбутництво і негайно ключі церковні та мотузки дзвіничні відібрали собі до корчем…» [128, с. 80]. Поданий уривок виявляє сформований в уявленні народу образ жида як невіри, визискувача, підсилений у контексті авторськими заувагами: «Жиди, яко непримиренні вороги християнства», «світові побродяги і притча в людстві», «облаявши все християнами шановане», «гидкоприбутництво».

Релігійні аспекти характеристики типажу «жид» іноді виходять за межі протиставлення іудаїзму православному віросповіданню, зокрема, це спостерігаємо в повісті «Перехресні стежки»: *…що належали навіть яко* ***жиди до різних таборів****: бурмістр*, ***цивілізований жид***, *держався партії т[ак] зв[аних] німецьких жидів*, *між якими було декілька таких*, *що так*, *як і бурмістр*, *грали ролю польських патріотів*, *– а Вагман належав до* ***жидів-старовірів, хуситів*** (І. Я. Франко. Перехресні стежки, т. 20, с. 385). Цю диференціацію відбито в оповіданні «Одно слово» М. П. Левицького: *До мене прийшов поважний заможний* ***жид-різник, Іона Бергер.*** *Різники у жидів – то духовні особи і*, *як рабини*, *повинні добре знати талмуд і всі правила та закони щодо трефного та кашерного (чистого й нечистого м’яса)* (М. П. Левицький. Одно слово, с. 270). У наведеному контексті зреалізовано станово-класові цінності, пов’язані з інтересами та світовідчуттям окремих класів і соціальних верств.

У зв’язку із сповідуванням євреями іудаїзму, у літературі досить поширеними є сцени відправлення ними релігійних обрядів. У художніх творах є сцени моління вдома: *…Ратиця* [жидок Ратиця] *...став* ***молитися богу****.* ***Він прив’язав собі до чола приказаня, взяв з полиці грубу батьківську книгу, і, ставши проти вікна, кивав, як слід по закону, рівномірно головою та шептав слова молитви****…* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 97). За народним уявленням, жид молився до Єгови, зокрема Т. Г. Бордуляк пише про це так: *І він здійняв з полиці* ***стару***

батьківську книгу, *накинув на себе дрантивий атлас*, *став коло хатніх дверей і* ***гаряче молився до Єгови***, *міцно притискаючи до одвірка свою голову* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 106). Іноді наводяться певні характеристики церковних уявлень (кого любить Бог – буде багато дітей): *…в жидівських книгах стоїть виразно написано:* ***кого бог любить, тому дає багато дітей, а з дітьми благословенє, а вже хто не має дітей, то видно, що такого бог не любить і такого треба уважати нещасливим. «Бог, очевидно, любить мене***, *– думав Ратиця*, *– і коли він дає діти*, *то*, *певно*, *дасть і на діти!»*... (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 105–106).

В оповіданні «Наградні» М. П. Левицького представлено релігійні відмінності між суспільними верствами в аспекті локально-групових цінностей: *Отже*, *й* ***натиснув*** *начальник скількох* ***багатих купців-жидів і дали вони «жертву»*** *на церкву по карбованців тисячі*, *а один*, *кажуть*, *аж п'ять тисяч дав*, *бо мильйонер* (М. П. Левицький. «Наградні», с. 239).

Зображені протиріччя мали постійний і яскраво виражений характер, про що свідчить їх фіксація не лише в аналізованих художніх творах. Це знайшло своє відображення в стійких народних порівняннях: ***боїт сі гий жид свяченої води*** – зовсім не боїться [ЮССНП, с. 55]; ***жахається як жид Христа*** – дуже боїться, уникає [ЮССНП, с. 55]. Образи, представлені у порівняннях, корелюють зі змістом колядок, легенд та вертепу: «Тут *жиди* виступають виключно негативними образами, які переслідують Христа й прагнуть його розіп'яти» [311]. Частина порівнянь і фразеологізмів відображає народні уявлення про участь євреїв у суботньому святі, передбаченому іудаїзмом, яке має назву шабаш: ***поспішає як жид на сабаш*** – дуже квапиться [ЮССНП, с. 55]; ***розцілувавсь як жид на шабаші*** – про людину, яка при зустрічі багато цілується [ЮССНП, с. 55]. Інші порівняння побудовані на тому, що євреї за релігійними переконаннями не вживають сала: ***боїться як жид сала*** – не любить, уникає [ЮССНП, с. 55]; ***гидиться як жид салом*** – гидує, бридиться [ЮССНП, с. 55]. Проте в ХД XIX ст. ці порівняння не є вживаними.

Фрейм «Громадська активність». Євреї завжди були гнаним народом, для них характерні різні способи пристосування до утисків. Іноді утиски породжували супротив, що відбито в такому контексті: *Якийсь чоловік зібрав купу* ***селян та говорить до них – по-нашому таки, по-українському.*** *– Вас*, *каже*, *– люде добрі*, ***збивають з пантелику жиди та революціонери****. Не слухайте їх:* ***вони хочуть усю силу в свої руки забрати та зробити тут жидівське царство****.* ***Вони собі всю землю заберуть, а вам дуля буде! Собі на безголов'я піддержуєте їх! Вигнать їх треба геть із нашого краю, щоб і духу їх тут не було! А ви за монархистів подавайте, ось вам готові списки. Хто проти начальства, той революціонер!..*** (М. П. Левицький. Законник, с. 329–330). Автор описує поведінку, типову для певних груп людей, тобто вербалізує локально-групові та станово-класові цінності.

У деяких творах характерною рисою була ознака чужості в політичному житті, вони вдаються до протестів, стають революціонерами: [Галя:] *І добрящі ж вони обидва*, *– побачиш сам. Тато – добрий*, *такий добрий****! Оце він усе проти жидів: геть, каже, треба вигнати тих чужоїдів, тих паразитів; п'явки вони, кров ссуть з бідного народа****. А як хотіли тут зробити погром*, *коли оце конституцію тую об'явлено було*, *то тільки батько й оступився за жидів*; *якби не він*, *то напевне в нас був би погром.* ***Жидів лає, проклинає, а як погорів Гершко-орандар, то батько йому й лісу дав на хату, і соломи – вкрити. Він тільки не любить, як йому про це нагадувати****... А з дядьком як заведуться іноді про політику, то хоч водою їх розливай! Ніби найзавзятіші вороги, а як вони люблять один одного! Сам побачиш* (М. П. Левицький. Безпартійний, с. 442).

У художній літературі обговорюється риса асиміляції євреїв: *– ... Але є одна річ*, *що дуже багато уймає їй вартості і виявляє її нещирість. Се та обставина*, *що* ***жиди звичайно асимілюються не з тими, хто ближче, але з тими, хто дужчий****. У* ***Німеччині вони німці****, се розумію*; *але чому в Чехії також німці?* ***В Угорщині вони мадяри****, в* ***Галичині поляки****, але чому в* ***Варшаві та в Києві вони москалі****?* ***Чому жиди не асимілюються з націями слабими, пригнобленими, кривдженими та вбогими?*** *Чому* ***нема жидів-словаків, жидів-русинів****? Бурмістр скривився* (І. Я. Франко. Перехресні стежки, т. 20, с. 391). Автор вербалізує специфічні

станово-класові цінності, пов'язані з інтересами євреїв як окремішньої спільноти, причому цінності стосуються винятково питання збагачення та влади.

У зображенні І. Я. Франка «жид» характеризується як багатогранний образ: *– Борони Боже! По-мойому*, ***жаден жид не може і не повинен бути ані польським, ані руським патріотом***. ***І не потребує сього. Нехай буде жидом – сього досить. Адже ж можна бути жидом і любити той край, де ми родились, і бути пожиточним, або бодай нешкідливим для того народу, що, хоч нерідний нам, все-таки тісно зв'язаний з усіми споминами нашого життя*** (І. Я. Франко. Перехресні стежки, т. 20, с. 392).

Фрейм «Соціальні характеристики». Слот «Роботодавець». Єврей у творах письменників підросійської та підавстрійської України був дрібним роботодавцем: *...**нанялася наконец у жида в корчме*** (Т. Г. Шевченко. Музыкант, т. 3, с. 202); *Ты у **жида в корчме нанялася** носить воду...* (Т. Г. Шевченко. Наймичка, т. 3, с. 102); *...він постановив собі **іти на роботу до першого-ліпшого жида**...* (І. Я. Франко. Навернений грішник, т. 14, с. 366).

В іншому контексті в одній площині станово-класових цінностей представлено образи жида та пана: – *...**Шукайте собі служби в єврея, або в пана**... **там робота легша*** (В. С. Стефаник. Палій, с. 133).

Євреї займалися торгівлею, тому і давали робочі місця іншим, про що свідчить розмова о. Никодима з о. Мефодієм: *– Що ж поробите? Боротьба з «польською інтригою», з «жидовским засиліем». – З «мазепинством», – додав о. Никодим. – Ох-ох-ох! – зітхнув о. Мефодій. – Та воно таки... справді ті жиди... теє...* – ***Що жиди? Жили ми з ними стільки часу й не з'їзли ж вони нас? А без жида яка була б комерція? Чи ви що-небудь купите або продасте без жида?*** *– Отож бо й є «засиліе». – Яке «засиліе»? Вигода всім*; ***оживляють вони всяку торгівлю***. *Самі **зароблять, – бо треба ж їм живитися на світі, але й людям заробіток і вигоду дають.** Не було б жидів...* (М. П. Левицький. Союзник, с. 168).

Фрейм «Внутрішні моральні характеристики». Слот «Риси характеру». Соціокультурні характеристики типажу «жид» пов'язані з етнокультурними поглядами на євреїв. Панівною тенденцією є належність до «чужого», тому їм

приписуються переважно негативні риси. Соціокультурні ознаки тяжіють до перетворення в етнокультурні характеристики [СУМ, т. 2, с. 528]; [ГСУМ, т. 1, с. 483].

У підросійській Україні типаж «жид» представлений у творчості Т. Г. Шевченка і показаний як персонаж сучасного буття, так і історичного минулого. В історичній перспективі він стає постаттю, на яку спрямовано гайдамацький гнів. В історичному змалюванні Т. Г. Шевченка типаж «жид» багато чим співзвучний із зображенням цього образу у світовій літературі.

Відомим стереотипним портретом єврея є образ Лейби в «Гайдамаках» Т. Г. Шевченка. Метафори, які використовує Т. Г. Шевченко в поемі «Гайдамаки», підсилюють типові риси характеру жида – боягузтво і схильність до плазування: *«Перед паном Хведором Ходить* ***жид ходором, І задком, І передком Перед паном Хведірком»*** (Т. Г. Шевченко. Гайдамаки. т. 1, с. 140); *...В кутку* ***собакою дрижить Проклятий жид;*** *конфедерати Кричать до титаря: «Хоч жить? Скажи*, *де гроші?» Той мовчить. Налигачем скрутили руки*, *Об землю вдарили – нема*, *Нема ні слова* (Т. Г. Шевченко. Гайдамаки. т. 1, с. 146).

З іронією на позначення типажу «жид» вживається порівняння: ***сміливий як жид*** – про боягузливу людину [ЮССНП, с. 55].

У західноукраїнській літературі типаж зображений з погляду сучасного життя. Подібні характеристики представлені в підросійській літературі. Типовими для підавстрійської та підросійської України є зображення поведінки жида – він служить, кланяється, догоджає: ***Якийсь жидок*** *ударив його легенько по плечі. – Який же ти дурний! На якого чорта було тобі являтись?* ***Хіба присутствіє знало, що твоя мати вмерла?*** *Так би* ***ніхто й не знав, та й була б тобі повік льгота!*** (М. П. Левицький. Перша льгота, с. 55).

В іншому контексті авторська оцінка образу тяжіє до позитивної шкали оцінювання, що виявляється у використанні ним іменника зі ступенем здрібнілості в поєднанні з прикметником *бідний*: – *...****Бедный жидок задрожал*** *и пошел с фонарем и поставцем в погреб* (Т. Г. Шевченко. Варнак, т. 3, с. 140).

Зауважимо, що на асоціативному рівні в моделюванні типажу задіяно таку його рису, як хитрість, вона знайшла своє відображення в дієслівній лексемі *чигав*: *Якісь товариші його*, *прості*, *темні мужики*, *порадили переписати поле на своє ім'я*, *реченець плати продовжити і таким способом «урятувати» майно*, *на которе* ***чигав і ждав*** *уже* ***здавна один маючий жид з того самого села*** (О. Ю. Кобилянська. Банк рустикальний, т. 1, с. 476). В іншому прикладі вбачаємо певний асоціативний зв'язок із біблійним образом змія за концептуально значущою для аналізованого типажу ознакою хитрість: *– Правда*, *– говорив він дальше*, *– я не перший*, *що йде через нього в жебри*, *а й не послідній. Щодруге*, *третє господарство* ***обмотане ним, немов змією, висисуване до крові. А жиди, тота погана невіра, панують в нім і кермують мужицькою долею***... (О. Ю. Кобилянська. Банк рустикальний, т. 1, с. 477).

Станові протиріччя спостерігаємо в такому контексті: *– Шинкарю! давай лишень сюди дорогого вина! – крикнув Задерихвіст…* ***Жид не сердився й наливав вино в чарки, сховавши в кишеню гроші.*** *– Ти думаєш*, *що й ми не куштували ніколи дорогого вина! – гукнув Корчака. – Давай ще дорожчого*, ***того, що п'ють найбільші пани. Жид виніс поганшого вина й здер більші гроші з бурлак*** (І. С. Нечуй-Левицький. Микола Джеря, т. 1, с. 504) – бурлаки намагаються дорівнятись до панів, жида автор показує як людину, яка за будь-яких обставин переслідує наживу.

У творах Панаса Мирного це теж знайшло відображення: *Пішли у погріб до* ***жида випити доброго вина****…* ***Жид метався, бігав сюди-туди, стукотів посудою*** (Панас Мирний. Як ведеться, так і живеться, с. 500) – опис поведінки жида сповна виказує його бажання догодити панам і водночас мати з цього зиск. Ці риси – хитрість, схильність до наживи – відбито в українському прислів'ї на кшталт: ***жид, як не обшукає***, *то намет и не пообідає* (Українські приказки, прислівъя и таке инше, с. 20).

З одного боку, жид – людина безправна, забита, яка має пристосуватися до навколишніх реалій, з іншого, – він має найманих робітників, може ошукати та обдурити: *– ...****жид десь дівся****! Я його не видів! Бог знає*, *що з ним сталося! Може*,

отуманив *мене. Як отуманив мене*, *то нехай його бог за те скарає*, *бо гірко працював я на ті гроші* (О. Ю. Кобилянська. Земля, с. 56). Риса брехливість жида відбита і в народному уявленні: ***жид,*** *як* ***не збреше***, *то удавиця* (Українські приказки, прислівъя и таке инше, с. 20); ***жид*** *ні сіє*, *ні оре*, *а* ***обманом жиє*** (Українські приказки, прислівъя и таке инше, с. 20); ***жид брехнею живе***, *все з нас тягне* (Українські приказки, прислівъя и таке инше, 19).

У художніх творах представлені позитивні характеристики жида. Помітним є те, що Т. Г. Бордуляк симпатизує своєму персонажеві і показує його як людину сердечну, доброзичливу: *Однак він був людиною* ***м'якого серця***, *злість у нього скоро минала* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 113).

Т. Г. Бордуляк приписує жидові таку рису, як забобонність: *Невеселі думки кружили по єго голові. Ратиця* [жидок] *був* ***вельми забобонний***, *і ся перша неудача на першім кроці єго житя цілком єго пригнобила* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 98–99).

Письменник підкреслює й іншу рису характеру жида – працьовитість: *І я* [жидок] ***працюю***, *а що зароблю*, *то на теє*, *щоби з жінкою і з дітьми з'їсти...* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 103); ***Правда, він працював, однак в праці і в невигодах він чув себе щасливим***. *Цілими днями він* ***товкся по своїм селі***, ***заходив і до сусідніх сіл, зносив додому всяку всячину***, *що лиш попало єму купити*, *а* ***дома всьо упорядковував, відтак вивозив в світ дальше*** (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 101). Описуючи свого персонажа як працьовиту людину, автор актуалізує індивідуально-особистісні цінності, адже уявлення про роботу та ставлення до неї є значущими елементами світосприйняття цього літературного образу. Ця риса відбита і в М. П. Левицького: – *…Отсе з* ***наших жидків*** *–* ***які бувають часом злидарі, гольтіпаки, а красти або старцювати не піде жоден***. ***Вже коли немає капіталу, щоб торгувати, або ремесла не знає, то буде факторувати то*** *ще*, *а просити або красти – зроду-віку*; *все-таки* ***своєю працею заробить собі хліб****...* (М. П. Левицький. Порожнім ходом, с. 34–35).

В описі ЛТ «жид» виокремлено інші риси, зокрема привітність і терплячість, які проявляються в спілкуванні з односельцями: *Заледво Ратиця показався на*

подвір'ю, *дядько Миханенько закликав: Здоров*, *Ратице! А що*, *будеш нашим фуляром*, *чи маємо шукати другого? Нащо вам шукати другого? –* ***говорив усміхаючись Ратиця*** [жидок]. *– Коли мій батько з давен-давна провадив з вами гендель*, *то чому ж і я не маю так само робити?* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 96); ***Ратиця*** [жидок] ***слухав терпеливо*** *всіх тих напімнень*, *кланявся*, *підлещувався рибакам*, *обіцював золоті гори...* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 96).

Типаж «жид», за даними художньої літератури, виступає чужим, але не ворожим. У чужості є дві іпостасі: той, до якого селяни, робітники, пани ставляться прихильно, з іншого боку, це ставлення може бути негативним.

У межах аналізованого фрейму спостерігаємо опозиційні протиставлення:

- ***жид – селянин:*** У поданому контексті два ЛТ «жид» та «пан» протиставляються типажу «селянин», представленому в аналізованому контексті словосполукою *бідні мужики*. Це протиставлення має за основу опозицію *свій – чужий* та актуалізує станово-класові цінності кожного з вербалізованих типажів: *– ...****Пускай жиды да паны думают, как им подальше дукаты прятать, накраденные у бедных мужиков!*** (Т. Г. Шевченко. Варнак, т. 3, с. 140). В іншому прикладі автор передає протистояння між жидами та селянами за ознакою *свій – чужий*, відображаючи в його контексті локально-групові та станово-класові цінності: ***Жиди підпоювали декотрих громадян***, ***підбивали їх оддати їм громадські шинки***, *та нічого не вдіяли. Джеря підбив громаду подати губернаторові лист*, ***щоб жидів зовсім виселити з села*** (І. С. Нечуй-Левицький. Микола Джеря, т. 1, с. 534–535). Серед оцінних характеристик в оповіданні Т. Г. Бордуляка можна помітити позитивне ставлення до жидка Ратиці з боку селян: *Всі знайомі* ***радо єго вітали****…* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 94); ***Всі були єму раді і вітали єго*** *як свого фуляра* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 96); *– Знаєш що*, *Киво? – говорив він дальше*,*−* *я не люблю вашої віри...* ***бо всі жиди – то шахраї, п'явки, душогуби, але ти, Ратице, чесний жидок, ти не робиш нікому злого...*** ***от торгуєш, щоби вижити в світі...*** ***чи не правда?*** *Ну*, *таки так!* ***Я бідний жидок, нічого нікому не винен****. Ходи*, *ходи*, ***любчику***, *навчися рахунків*, *− говорив*

весело Панас, *− може*, *й тобі удасться кого вшахрувати*... (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 104). Протиставляючи вустами свого персонажа Киву (Ратицю) іншим євреям, письменник показує протиріччя всередині одного суспільного стану та вербалізує за допомогою такого протиставлення загальнолюдські цінності, поляризує категорію оцінки відповідно на позитивну та негативну.

Позитивна оцінка автором образу актуалізується через опозиційне протиставлення *свій – чужий*, виражене в наведеному фрагменті присвійним займенником *наш*: *−* ***Наш-таки жидок, громадський***, *− сказав хтось другий*, *− та й замерз на морозі ні за нюх табаки* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 124);

- ***жид – робітник:*** У ставленні робітників до жида Ратиці помітно, що, жартуючи з нього, вони йому співчувають: *Ратиця* [жидок] *прийшов і сів коло огню. Утома і пригнобленє пробивалися з цілого єго єства*, *так що* ***робітники***, *котрі перед хвилею* ***шуткували з нього***, ***поглядали на нього з якимось співчутєм***... (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 115);
- ***жид – пан:*** Не лише селяни, робітники, а й пани ставилися до жида прихильно: *Ратиця* [жидок] *пійшов ще до* ***панів***, *до котрих давнійше носив рибу*, *і* ***пани не відпускали єго з порожніми руками***... (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 118);
- ***жид – жид:*** У спілкуванні євреїв між собою прослідковуються позитивні характеристики. Письменник наголошує на таких рисах персонажа, як згуртованість: *Вже їм* ***жиди не дадуть загинути***. ***Жидівня***, *звичайно*, ***тримаєся купи***, ***оден за другим в огонь скочить***... *не так*, *як наш брат християнин* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 124); *−* ***Вже поналазило жидови й зараз цілий ярмарок учинили!*** *− озвався «союзник». − Чого вам треба?* (М. П. Левицький. У вагоні, с. 194). *Пор.: горобці в очерет*, *а* ***Жиди в кучки*** (Українські приказки, прислівья и таке инше, с. 20).

Стосовно відносин євреїв між собою, то, з одного боку, вони були одностайні в будь-якому питанні, але могли траплятися між ними й суперечки, роздори, інтриги, що підсилено синонімічними рядами: *невдоволення*, *роздразнення*, *інтриги*; *кричать*, *сваряться.* І. Я. Франко в повісті «Перехресні стежки» це показує на

прикладі виборів до кагалу («у Польщі в XVI – XIX ст. – єврейське громадське самоуправління й сама єврейська громада») [СУМ, т. 4, с. 67]: – *Знають* ***пан*** *староста*, *у нас незадовго мають бути вибори до кагалу. Та* ***між жидами*** *настало* ***велике невдоволення***, ***роздразнення****...* ***Інтриги йдуть, одні против одних риють****. До школи зійдуться*, *то замість Богу молитися*, ***кричать, сваряться****...* (І. Я. Франко. Перехресні стежки, т. 20, с. 398).

Іншою рисою єврея є готовність прийти на допомогу: *...нахляла до села* ***міських жидів тьма-тьменна та нанесли*** *Рифці з сиротами* ***добра цілу купу***, *що могла для Ратичиної сім'ї вистати аж геть під весну*; *а що грішми*, *то ніхто вже й не знав* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 124); ***Жиди надавали єму*** [жидку Ратиці] ***хліба****: хто ціле бохоня*, *хто половину*, *а дехто лиш булочку* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 118).

Слот «Взаємини в родині». Предметом опису типажу «жид» стали родинні взаємини. Зокрема, в оповіданні Т. Г. Бордуляка читаємо: *Він* ***старався собі пригадати кождий гуголь***, *який коли дістав від матері*, *кожду* ***бекешу***, *яку одержав від батька*, *він* ***пригадав собі кождий день своїх дитинячих і хлоп'ячих літ*** *і заключив*, *що досі* ***він був щасливий****...* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 92); *Собі він не купив нічого:* ***він мав багато одежі по батькові***, *і хоч батьківські жупани*, *бекеші*, *і навіть шаровари були на нього задовгі і заширокі*, *то він таки в них ходив і навіть* ***не думав давати собі їх перероблювати*** (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 94). У розмові з дружиною жидок Ратиця виявляє своє ставлення до батька: − *То всьо купив я тобі за гроші мого батька*, − ***говорив Ратиця з повагою***, *доїдаючи вечерю*, − ***щоб ти на нього пам'ятала, бо він був добрим чоловіком*** (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 94). Після смерті батька Кива (Ратиця) не вагався ким бути, він став фуляром, похатником, як батько: *Та недовго Ратиця над тим роздумував...* ***рішив ступати тою дорогою, котрою ступав єго небіжчик батько****: бути фуляром*, *похатником* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 93); *Він* ***не раз перераховував сотку, котра єму лишилась по батькові в спадщині, і не раз думав, чи не слід було би розпочати з нею якийсь більший гендель****. Взагалі щодо* ***купецької натури, він цілком вдався в свого батька***

(Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 102–103); *Ратиця був* ***справдішнім фуляром****!* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 103). Упродовж розгортання описової характеристики ЛТ «жид» проводиться лінія родинних стосунків, важливості образу батька в його житті, тим самим актуалізуючи сімейні цінності, що надають зображуваному персонажеві позитивної оцінки.

Фрейм «Типові заняття». Євреї займалися корчмарством, дрібною торгівлею, позичанням грошей тощо. У межах цього фрейму виділено слоти: «Шинкарство, корчмарство», «Дрібна торгівля», «Нетипові заняття».

Слот «Шинкарство, корчмарство». ЛТ «жид» часто постає в народній уяві в образі шинкаря. Зокрема, у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали» він представлений як персонаж сучасного буття. Тут ми бачимо, що аналізований типаж зображений як шинкар, сприймається як людина, яка займає культурну нішу між дворянством і сільським населенням. Він постає в повісті спритним: – *...Достань мне одну бутылку*, *– сказал я самодовольно. –* ***Зараз****, –* ***сказал жидок*** *и исчез за дверью… – Не успел я так подумать*, ***как является мой жидок с бутылкой настоящего «Браунстута»*** (Т. Г. Шевченко. Прогулка с удовольствием и не без морали, т. 4, с. 212); *Я пошел в корчму.* ***Жид не показал виду, что узнал меня****. Я спросил чвертку водки*, *кусок хлеба и тарань. Утоливши немного голод*, *я* ***спросил у жида лоскуток бумаги, перо и чернило, написал записку и послал жида на панский двор*** (Т. Г. Шевченко. Варнак, т. 3, с. 145). Риси метушливість і жвавість жида представлені в народному порівнянні на кшталт: ***крутиться*** *як* ***жид*** *в ополонці* [ДКС, с. 53].

Слот «Дрібна торгівля». Не залишилися поза увагою характерні види діяльності євреїв, які крім корчмарства також займалися торгівлею: ***знає вскус як жид*** *у солоді* – розуміється у якій-небудь справі [ЮССНП, с. 55]. На думку І. Я. Франка, «євреї вміли обходити деякі з тих законів, жили по селах, держали коршми, хоч се було їм виразно заборонено; але робили се тільки з відома і з волі панів-шляхтичів…» (І. Я. Франко. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині, т. 19, с. 561). І. Ю. Агаркова наголошує на тому, що євреї «не з власної волі ігнорували та цуралися фізичної праці й землеробства: влада не дозволяла євреям

мати власну землю та займатися сільським господарством, тим самим вони були приречені на торгівлю та ремісництво» [1, с. 7].

Ці зауваження повною мірою знайшли відбиття в художній літературі XIX ст. Найбільш поширеним заняттям євреїв була торгівля, про що свідчать такі приклади: ***А все-таки торгував*** [жид Нухим]: *гас*, *сірники*, *тютюн*, *– якось мав кусок хліба і людям була догода...* (М. П. Левицький. Порожнім ходом, с. 34–35); *–...Там у* ***жидів усього купиш, аби гроші були.*** *– Так то*, *бачите*, *жидівські*, *а треба руські заводити*, *щоб* ***жидам ходу не давати, бо вони все в свої руки забірають.*** *– Та як же без жидів? – здивувався Олекса. –* ***Без жида ні купити, ні продати не можна*** (М. П. Левицький. Союзник, с. 169); *Ще тиждень безжурно шниряли* ***Жиди*** *вулицями*, *ходили за своїми ґешефтами*, ***торгували***, *шахрували*, *брали й видавали гроші*, *заняті тільки біжучою хвилею і біжучими рахунками* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 216). В іншому прикладі також йдеться про те, що євреї мали хист до торгівлі, зокрема до дрібної: *Ратиця* [жидок] ***вислухав рівнодушно всі обиджаючі слова і прозвища, підтримував сварню, оскілько уважав за потрібне, і купував рибу далеко дешевше, як добрим способом*** (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 100). У контексті торгівлі також натрапляємо на протиставлення типажів «жид» та «пан»: ***Жиди з панами цілий світ займили. Хто продає – жид, а хто купує – пан*** (В. С. Стефаник. Засіданє, с. 63).

Серед інших занять євреїв було гендлювання (гендлювати – «торгувати з метою наживи; баришувати, спекулювати») [СУМ, т. 2, с. 49] та похатництво. Поширеним є значення слова «похатник» – «людина (переважно про дітей), котра блукає по чужих хатах (сусідів, знайомих)» [264, с. 222]; [ЛМСГ, с. 47]. В оповіданні Т. Г. Бордуляка це слово означає продавця, який розносить товар по домівках (хатах), гендляра: *Риба знайшлася*, *а Ратиця* [жидок] ***гендлював*** *і заробляв*, *а* ***похатництво*** *також добре дописувало* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 99); *Рибаки потягнули на ріку*, *а Ратиця* [жидок] *тимчасом* ***пійшов по хатах купувати, що трафиться: покладки, щетину, вискобоїну і т. ін.*** (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 97).

Одним із поширених ремесел євреїв була торгівля, про це свідчить уживання лексем *шинок*, *крамниця, магазин*: [Гершко:] *...Бурлака* ***сидить у мене*** [жида] ***в шинку,*** *тільки що прийшов* (І. К. Карпенко-Карий. Бурлака, т. 1, с. 45); *Жид закупив се добро не на те*, *щоб господарювати*, *але мав думку завести в хаті* ***шинок і попри тім занятися лихвою й іншим жидівським ремеслом*** (І. Я. Франко. Ріпник, т. 21, с. 47); *Ну*, *отсей Нухим* [жид], *...* ***держав крамничку*** (М. П. Левицький. Порожнім ходом, с. 34–35); ***Жиди виглядали з крамниць****...* (І. С. Нечуй-Левицький. Поміж ворогами, т. 6, с. 148); *Той* ***старий жид***, *якого Гусак назвав татом*, *Мошко Кваргель загально відомий* ***торговець збіжем***. ***Він мав великий магазин збіжа****...* (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 404). Ці риси відбито в стійких порівняннях, прислів'ях та приказках: ***без*** *єдиного ж* ***Жида ярмалка*** *буває?* (Українські приказки, прислівья и таке инше, с. 81); ***про*** *одного* ***Жида ярмарок*** *буде* (Українські приказки, прислівья и таке инше, с. 81).

В західноукраїнській літературі типаж «жид» був представлений не лише шинкарем, а й відбивав функцію – мати стосунок до позичання грошей. За текстами художньої літератури, єврей був ломбардником: ***Мусіли заставити у жида кожушанку*** *та ще до того позичити у кума карбованців пару*, *щоб було чим поховати матір* (М. П. Левицький. Перша льгота, с. 52). Автор акцентує увагу на станово-класових цінностях, оскільки звичним заробітком євреїв було брати щось у заставу або давати позики під відсотки. У текстовому фрагменті дієслово *мусіли* виражає негативну оцінку автором подій. У підросійській Україні натрапляємо на рису перекупник, яку приписує Т. Г. Шевченко типажеві «жид»: *А токовой отвечает*, *что сам князь по частям все жидам продавал*, *да половину уже и продали. И солому*, *и полову –* ***все продали жидам, а жиды, разумеется, солому драгунам, а полову (мякину) нашим же мужикам***, *– а они*, *бедные*, *и полове были рады!* (Т. Г. Шевченко. Княгиня, т. 3, с. 174).

Слот «Нетипові заняття». Варто зауважити, що для євреїв не були характерні такі заняття, як землеробство і чумакування, тому вони стають джерелом іронічного зображення: ***взялись як жиди за оранку*** – і не думали братися до роботи [ЮССНП, с. 55]; ***жвавий як жид молотити*** – повільний, забарний [ЮССНП, с. 55];

квапиться як жид молотити – зовсім не поспішає [ЮССНП, с. 55]; **х*апається як жид молотити*** – не дуже поспішає [ЮССНП, с. 55]; ***ся причіпив як жид до ціпа*** – байдуже ставиться [ЮССНП, с. 55]; ***як з жида чумак*** – нікудишній, негодящий [ЮССНП, с. 55].

Фрейм «Соціальний стан і соціальна поведінка». У ХД ХІХ ст. представлено широкий спектр типажів, об'єднаних назвою «жид» за ступенем заможності – зображені як дрібні торгівці, корчмарі, так і заможні магнати. Останні традиційно ставали об'єктом нападів: …*немилосердо грабил* ***богатых жидов и шляхту*** *и всякого*, *кто проезжал в богатом экипаже* (Т. Г. Шевченко. Варнак, т. 3, с. 141) – репрезентація образів жида та ляха в контексті протиставлення біднякам. Риса заможність ЛТ «жид» зафіксована в підросійських і підавстрійських письменників: *Один* ***багатий жид*** *з містечка заплатив панові добрі гроші…* (І. С. Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я, т. 2, с. 265); *На самім кінці Бориславa*, *на пустій голотечі*, *стояв великий магазин*, *де складувався земний віск*, *видобутий із ям*, ***власність жида Лінденбаума*** (І. Я. Франко. Ріпник, т. 21, с. 27); …*законів проти лихві не було тоді і Мошкові* [жиду] *йшов інтерес знаменито*, *і* ***він богатів*** (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 405).

Як правило, євреї були малозаможними чи середнього статку. Зокрема, про це пише в оповіданні Т. Г. Бордуляк: *Взагалі Ратиця* [жидок] … ***жив цілком вигідно і нічого єму не бракувало***. ***Заробляв стілько, що міг з жінкою і з дітьми вижити*** (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 102). Опис зовнішнього вигляду персонажа значно увиразнює сприйняття рівня його статку: …*у Ратиці* [жидка] *давались відчувати чимраз* ***більші недостатки*** (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 111). В іншому контексті протиставлення за ознакою *багатий – бідний* відбувається навіть усередині однієї суспільної групи: *Однак жоден такий* ***заробок не лучався***. ***Всьо захопили*** *в свох руки* ***багаті міські жиди***, *а єго ніхто не хотів навіть до спілки прийняти* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 112).

Цікавий контекст щодо реалізації опозиції *свій – чужий*. Зауважимо, що опозиція вибудована письменником у межах одного типажу, а не як протиставлення між типажами. Ознака «чужий» виявляє негативну оцінку, адже до того, як Гершко

почав вважати панське господарство своїм, автор позиціонує його як *худенького дрантивенького жидка*, а зі зміною ознаки з *чужий* на *свій* змінюється і власне образ персонажа: *заживний*, *поважний і багатий жид*: ...***Гершко з худенького, дрантивенького жидка зробився заживним, поважним і багатим жидом*** (І. Я. Франко. Гершко Гольдмахер, т. 18, с. 201).

З іншої позиції зображено єврейське господарювання в такому контексті: *Посесор був* ***єврей***, *Абрам Мойсейович Бродовський. Всі заводи належались до одного дуже багатого пана*, *котрий жив за границею*, *й рідко приїздив на заводи.* ***Єврейське господарство*** *вже далося взнаки людям і кидалось в вічі.* ***Огорожа місцями лежала на землі, по двору стояли гнилі калюжі; будинки були облуплені, вікна в хатах були повибивані; подекуди ціле стадо кіз гуляло по садочках і гризло дерево*** (І. С. Нечуй-Левицький. Микола Джеря, т. 1, с. 477).

Фрейм «Зовнішні характеристики». Слот «Портретні характеристики». Портретні зовнішні характеристики ЛТ «жид» досить різноманітні. Як правило, у зображенні письменників XIX ст. акцентується увага на рудому кольорі волосся і борідці: *В Козельце нанял я пару немудрых лошадок вместе с* ***рыжим жидком***... (Т. Г. Шевченко. Княгиня, т. 3, с. 157); *Я позвал хозяина*, *но вместо хозяина явился какой-то* ***жидок с рыжей бородкой***... (Т. Г. Шевченко. Прогулка с удовольствием и не без морали, т. 4, с. 210); *Ще далеко до базару стрівали їх...* ***бородаті жиди*** (Панас Мирний. Лихі люди (Товариші), с. 138); *Чудуються*, *дивуються* ***Жиди бородаті***... (С. В. Руданський. Рабин і запорожець, т. 1, с. 119); *Кого якого знакомого* ***жида*** *було спитати*, *хто є Мошко*, *то він кривився*, ***гладився по бороді***... (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 405). Образ бородатого жида є поширеним у літературі аналізованого періоду. Детальна портретна характеристика єврея подана у творі А. Я. Чайковського «Четверта заповідь»: ***Старий Кваргель*** *людина* ***старезна, зівяла і суха мов сушена риба****. Замітний у нього був* ***ніс, подібний до яструбячого клюва.*** *Через брак зубів* ***борода сторчала високо в гору*** *і стояла не далеко носа. Поморщене лице поросле було* ***ріденькою сивою бородою*** (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 404).

Т. Г. Бордуляк детально описує портрет єврея, використовуючи влучні епітети *сухірляве маленьке* (лице), *рижі* (волоски), *рижі* (брови), *вузькі* (груди), *сухі довгі* (руки), *низька згорблена* (стать), *нерівні повикручувані* (пальці) та порівняння (*лице*, *мов кулачок*; *очі цибулькуватої форми*; *ніс*, *подібний до сливки*), про що свідчать такі приклади: *...Я ще не видів такої нужденної людини! – така думка мусила насунутись кождому*, *хто добре приглянувся Ратиці*, *хто окинув взором ту мізерну будову тіла Ратиці* [жидок], *те* ***сухірляве лице, маленьке, мов кулачок,*** *ті* ***очі цибульковатої форми, ніс, подібний до сливки***, *наполовину отворений рот*, ***борідку***, *на котрій виднілось лиш кілька* ***рижих волосків***, *подібних до товарячої шерсті****, вузькі груди, сухі довгі руки***, *що теліпалися по обох сторонах туловища... На ім'я єму було Кива*, *однак єго майже ніхто не кликав інакше*, *лиш Ратицею. Не знати*, *що властиво*, *дало причину до того прозвища: чи єго* ***низька згорблена стать***, *чи*, *може*, ***пальці на ногах, дуже нерівні і якось дивно повикручовані****...* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 91); *…Ратиця… чим розумнійше що говорив*, *тим вище підносив він* [жидок] *свої* ***рижі брови****…* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 94); *Ратиця* [жидок] *розсміявся й собі*; *він вищирив зуби*, *ціле єго лице покрилося дрібненькими зморшками*, *а* ***цибулькуваті очі*** *виступили ще більше наверх* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 104). Характерною ознакою зовнішності жида-старовіра є пейси («довгі непідстрижені пасма волосся на скронях у патріархальних євреїв» [СУМ, т. 6, с. 110]) і борода: *До школи зійдуться* [жиди], *то замість богу молитися*, *кричать*, *сваряться*, *одні одним* ***пейси та бороди*** *вимикують* (І. Я. Франко. Перехресні стежки, т. 20, с. 398); *Він* [жидок] *... з якоюсь урочистостію на лиці і в цілій своїй постаті*, ***підкрутив собі пейси****...* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 106); *...****жидок***, *з довженними*, *майстерно в спіраль* ***закрученими пейсами****...* (І. Я. Франко. У столярні, т. 21, с. 175).

Щодо статури єврея, то в ХД аналізованого періоду містяться різні описи. У М. П. Левицького жид зображений худорлявою людиною: *...проте мій погонич*, ***худий, обдертий жидок****...* (М. П. Левицький. Порожнім ходом, с. 32). Іноді, навпаки, він товстий, високий і статний: *...надійшов сам* ***посесор****. То був* ***товстий, здоровий жид****…* (І. С. Нечуй-Левицький. Микола Джеря, т. 1, с. 477); *...Лєон*

Гаммершляґ, ***високий і статний Жид***… (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 5). Інша ознака – кремезність, як виняток, подана в М. П. Левицького: *Вийшов з лихтарнею в руці господарь*, *середнього віку* ***здоровенний і кремезний жид***… (М. П. Левицький. Страшна ніч, с. 259).

Т. Г. Бордуляк подає детальний опис портретної характеристики жида, використовуючи влучні метафори: *як лице почорніло*, *очі позападали*, *морщини потягнулись*, порівняння типу *схуд*, *як тріска*; *морщини*, *подібні до голосниць у скрипки*: *Ратиця* [жидок] *відвертав від того виду свої заплакані очі та дивився кудись у вікно. Він сам* ***схуд, як тріска,*** *єго* ***лице почорніло, очі позападались***, *а по обох сторонах носа кудись геть вдолину* ***потягнулись*** *у нього* ***дві глибокі закривлені морщини***, ***подібні до голосниць у скрипки***, *на голові* ***показалася передчасна сивина****... Всього того* ***причиною були недостатки, журби безнастанні*** (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 114).

Слот «Одяг». Художня література XIX ст. містить описи окремих деталей одягу євреїв. У Т. Г. Шевченка натрапляємо на те, що жид одягнений у пальто – «верхній одяг довгого крою, що надягається поверх плаття, костюма і т. ін.» [СУМ, т. 6, с. 35]. Епітет *засалене* (пальто) («брудний від тривалого користування, з слідами жирних плям» [СУМ, т. 3, с. 301]) вказує на неохайність персонажа: ***Жидок*** *...только пот с лица утирает полою своего* ***засаленного пальто*** (Т. Г. Шевченко. Прогулка с удовольствием и не без морали, т. 4, с. 212); ***Комірчики й сорочка***, ***чорний блискучий галстук*** *на шиї* [жида] ***були засмальцьовані***, *аж блищали проти сонця* (І. С. Нечуй-Левицький. Микола Джеря, т. 1, с. 477).

Незважаючи на те, що єврей дуже багато працював, він умів відпочивати. Зокрема, у суботнє свято (шабаш) одягався по-святковому – у бекешу («чоловічий верхній теплий одяг старовинного крою з брижами в стані» [СУМ, т. 11, с. 393]) і шапку з тхорів: *В* ***шабас*** *він зодягав на себе предковічну*, *вже позеленілу від старості* ***атласову бекешу***, ***на голову закладав шабасову шапку з тхорів*** *і ходив собі по хаті або по подвір'ю*, *співаючи собі щось під носом…* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 102).

Традиційним головним убором єврея була ярмулка – «шапочка з м'якої матерії без околички, яка щільно прилягає до голови» [СУМ, т. 11, с. 650]: – *О!.. Эти книги дорого стоят*, *если рассказать вам их историю*, – *сказал* ***жидок*** *и провел по голове пальцами*, *как бы* ***поправляя ермолку*** (Т. Г. Шевченко. Прогулка с удовольствием и не без морали, т. 4, с. 213); Невисокий парубок, *жидок... з* ***брудною ярмуркою*** *на коротко стриженій голові*, *весь* ***брудний і обшарпаний***, *з ідіотичним виразом на лиці*, *власне ніс на плечах прегарне красе телятко* (І. Я. Франко. У столярні, т. 21, с. 175); ...***євреї*** – ***в ярмулках і без ярмулок***... (Панас Мирний. Повія, с. 154). Також подано опис єврея з іншим головним убором – капелюхом: – *Дай Боже! – муркнув* ***Жид***, *припіднявши дрібку* ***капелюх на голові*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 91).

Фрейм «Освітні характеристики». В уяві письменників, як правило, єврей постає освіченою людиною, про це йдеться в такому контексті: *Кваргель* [жид] ***працював лише головою***. *У всьому виручався своїми синами.* ***Жиди*** *від нього сторонили*, *та він складав це на счот жидівської конкуренційної зависти і цим бляхманив людям світ* (А. Я. Чайковський. Четверта заповідь, с. 407).

В оповіданні Т. Г. Бордуляка єврей хоча і був неосвіченим, але вирізнявся з-поміж представників середнього стану: ***Ратиця був чоловік неписьменний****... Він жалував того*, *що* ***не знав письма***, *а вже найприкрійше єму було се*, *що він* ***не вмів рахунків*** (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 97). Риса мудрість виявляється в ставленні єврея до освіти: − *Ти такий письменний*, *Панасе*, – ***говорив Ратиця, підлещуючись***, – *ти такий учений*, *аж страх*, *а* ***я дурний, темний***, ***як табака в розі****... Особливо* ***дуже мені зле без рахунків, як без рук****... Чи не навчив би ти мене рахунків*, *любий Панасе*, *а я тобі за те подякую*, *а навіть заплачу*, *коли схочеш?.. – Добре! – відповів Панас*, *– невелика се штука навчитися рахунків*, *а для мене дивота*, *що виджу хоч* ***одного жида на світі, котрий не знає рахунків*** (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 104); *Бігме*, *Панасе! – закликав він і ударив себе кулаком в груди*, *− я не на теє хочу знати рахунки*, *щоби шахрувати*, ***лише тому, що мені без рахунків дуже невигідно****: як не* ***запишеш собі, то нічого не хоче триматися голови і геть утікає****...* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 104). Риса мудрість також відбита у фразеологізмах: ***мудрий жидок***, ***мудрий як жидок***

[МЩ, с. 85]. З освітніми характеристиками єврея пов'язуються такі риси, як кмітливість, здібність до знань: *І* ***став Ратиця учитися рахунків****... А коли вкінці* ***зрозумів цілу тайну читаня і писаня рахунків***, *тогді став так тішитися*, *що виглядало*, *мовби він збожеволів. Ратиця став скакати по хаті*, *танцювати вприсяди*, *обіймати Панаса*, *кланятися єму аж до ніг*, *кидати шаламком в землю*, *а при тім все проговорював:* ***«Письменний, письменний, письменний!»*** (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 104); …***він*** [жидок] ***винайшов свої власні знаки на кожду річ, якою приходилось йому гендлювати*** (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 105); *Єму тепер мов отворилися очі*, ***він*** [жидок] ***уважав себе за цілком письменного чоловіка***, *і коли йшов якою улицею міста*, *то задирав голову догори і з* ***вдоволенєм відчитував нумери по домах.*** *Бувало й так*, *що*, *йдучи дорогою*, *Ратиця нагло зупиниться*, *напише* ***патиком в піску величезне 1000***, ***засміється,*** *погрозить тій тисячці пальцем і йде дальше.* ***Всьо то робив з радості, з великої утіхи****...* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 105).

Фрейм «Мовні характеристики». У зображенні письменниками ЛТ «жид», як правило, був двомовним, поєднував російську мову або ідиш. Перехід на ідиш відбувався лише в умовах спілкування євреїв один з одним: *Несколько раз до меня долетали какие-то* ***жидовские слова***, *со вздохом произносимые нашим возницею. И так часто* ***повторял он одну и ту же фразу,*** *что я невольно ее затвердил. И просил его перевести мне ее*, *на что он неохотно согласился*, *уверяя меня*, *что [то] были* ***нехорошие слова****. «Такие* ***скверные***, *– прибавил он*, *–* ***что об них и думать нехорошо, а не то, чтобы еще их говорить****». Когда же я ему посулил гривну меди на водку*, *то он*, *посмотревши на меня недоверчиво*, *сказал:* ***«Уни хушавке мес. По-вашему будет означать, что живой человек без денег – все равно, что мертвый»****.* ***Настоящая жидовская поговорка*** (Т. Г. Шевченко. Музыкант, т. 3, с. 191); *– Є в вас де переночувати? – спитав Галка. – Аякже! Пожалуйте*, *ось самі побачите. Сюди пожалуйте.* ***Хайке, ґіб а лехт, ґіхер! (Хайке, дай свічку, швидше),*** *– крикнув він кудись у темряву* (М. П. Левицький. Страшна ніч, с. 259–260); *–* ***Реб-Алтер!*** *–* ***загукали*** [жиди] ***знадвору.*** *По підсінні затупотіла хода людей і коней*, *рипали двері* (М. П. Левицький. Страшна ніч, с. 263); ***Старий жид***

почав розпитувати Андрія зразу ***по-жидівськи, а відтак по-руськи***, *а сидячий побіч нього на підлозі мужик знов заплакав*, *хопив голову в руки і почав хитатися взад і вперед…* (І. Я. Франко. На дні, т. 15, с. 127); *Швидко ціла площа була залита* ***Жидами, котрі своїм звичаєм говорили всуміш, голосно і борзо***, *снували мов мурашки в розваленій купині*, *оглядали все і немов таксували все очима*, *а опісля зітхали та похитували головами*, *немов би разом і дивувалися богацтву Лєона і жалували*, *що те богацтво в його*, *а не в їх руках* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 8–9).

Характерною мовною рисою євреїв була ознака утаємничості – вони неголосно шепотілися, своєю мовою говорили: *У сусідній кімнаті* ***гомоніли жиди своєю незрозумілою мовою****…* (М. П. Левицький. Страшна ніч, с. 263); *Не минуло й півгодини*, *як вже* ***гомоніли у городі перелякані жидки****…* (М. П. Левицький. Негайна справа, с. 307); *– Ми всі бачили*, *–* ***загомоніли жиди.*** *– Хто з вас бачив або чув*, *як пристав приказував розкидати пліт у Терешка... як його... Баранюка?* ***– Ну-у? Вусис?*** *– переглядались євреї* (М. П. Левицький. Соломонів суд, с. 313); *– Gott soll sie strafen! – крикнув він вкінці*, *зриваючися з крісла. Вони нас усіх вирізати хотять*, *от що! Розбійники змовилися на нашу душу! – Як? що? Чи правда? Хто казав? Відки знаєте?* ***гомоніли Жиди***, *треmтячи зі страху* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 237); *Ні*, *поарештують одних*, *а решту розгонять*, *а нам не буде ліпше*, *бо нам не порядку треба*, *а робітників*, *дешевих робітників! Чи не так? – А вжеж*, *що так!* ***загомоніли Жиди*** (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 241); *– Га*, *як так*, *то остається тільки другий спосіб: вдоволити їх жадання. – Їх жадання! –* ***скрикнули Жиди*** *майже всі в один голос, – ні*, *ніколи! Радше військо і жандарми!* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 243); *– Воно-то правда*, *–* ***сказали несміливо деякі Жиди***, *– але хто знає*, *чи вони схотять уступитися? чи то їх ше дужше не роздразнить?* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 244).

В іншому прикладі зображено як євреї голосно зверталися із закликом, попередженням, проханням тощо: *– Ні*, *не можна*, *не можна!* ***крикнули всі*** [жиди] ***в один голос***, *– се нас зруйнує*, *се нас з торбами межи хати пустить!* (І. Я. Франко.

Борислав сміється, с. 249–250). В іншому контексті письменника єврей зображений говірким, дотепним: *Він* [жид] *був нині дуже* ***веселий, говіркий і дотепний, сипав жартами і забавляв видно ціле товариство****…* (І. Я. Франко. Борислав сміється, с. 5). І. Я. Франко акцентує увагу на мовній характеристиці єврея, який говорить швидко й нерозбірливо: *Шміло* [жид] ***шваркнув щось до них*** *і показав на зачудованого парубка* (І. Я. Франко. Навернений грішник, т. 14, с. 363); *– Най би був ні пив, паскудник! –* ***проворкотів жид*** (І. Я. Франко. Навернений грішник, т. 14, с. 364).

У художній літературі вирізняється інтонаційна характеристика мови євреїв, яка є колоритною: *–* ***Жидок*** *замялся и почесал за ухом. Я посулил ему злотый на пиво, это его ободрило, он вежливо попросил позволения сесть и, почесавши еще раз за ухом, рассказал мне такую драму, что если бы не его* ***жидовская декламация,*** *то я непременно бы расплакался* (Т. Г. Шевченко. Прогулка с удовольствием и не без морали, т. 4, с. 213).

Фрейм «Сімейний стан». Т. Г. Бордуляк зображує єврея людиною сімейною, про що свідчать такі контексти: *П'ять літ минуло, відколи* ***Ратиця оженився, п'ять синів єму народилося****…* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 101); *Спокій,* ***відпочинок*** *по праці в теплій хаті****, коло жінки, коло дітей – се було для нього найсолодшим щастєм*** (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 101–102).

Фрейм «Місце проживання». ХД дає уявлення про місце проживання євреїв. Жиди мешкали як у містах, так і в селах: *З часом* ***міські жиди*** *й самі стали приходити до села та купували рибу…* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 110); *Ратиця* [жидок] ***виріс і виховався на селі****. Єго батько Сиваник …* ***купив собі хатину в однім не конче великім селі над рікою Стиром****…* (Т. Г. Бордуляк. Бідний жидок Ратиця, с. 91).

Отже, ЛТ «жид» має ознаки амбівалентного образу. З одного боку, він належить до тих, хто страждає, зазнає утисків. З іншого боку, цей типаж демонструє риси зверхності в ставленні до простого народу, лихварства. Ці два складники, як правило, втілено в образах корчмарів, дрібних торгівців тощо.

4.4. Лінгвокультурний типаж «циган»

Типаж «циган» досить широко представлений у художній літературі XIX ст. (див. Додаток А, таблиця 14); (див. Додаток Б, таблиця 14). Поданий опис цього типажу стає зрозумілим на тлі численних історичних, культурологічних та етнографічних праць. Хоча циганознавство сформувалося в кінці XIX ст. – на початку XX ст., у цій галузі є недостатньо описаних аспектів, зокрема досить докладно були представлені дослідження про походження циган, специфіку циганської культури, побут, взаємовідносини циган з іншими етносами. Вивченню циганської проблематики присвячені історичні праці О. В. Бєлікова, Б. І. Дяченка, Г. С. Ємця, Л. П. Малика, М. І. Пітюлича, О. С. Передрія, В. А. Шинкаря [22, с. 5]. Питання щодо етнічної історії циган розглядали і зарубіжні дослідники (Г. Веддек, Є. Фіцовський, М. Хубшманова, Е. Хорватова та ін.) [22, с. 7].

Незважаючи на детальне зображення життя та побуту циган в Україні, багато аспектів їхнього існування є недостатньо вивченими в українській літературі. Хоча ЛТ «циган» віднесено до типажів з етнокультурною основою, у деяких аспектах він виявляє ознаки типажів із соціокультурною домінантою. Розгляд типажу «циган» показує, що не всі аспекти, які характеризують його як концепт етнокультурного чи соціокультурного типу, представлено однаково повно. У художній літературі детальні описи цього типажу щодо притаманних рис вбрання, побуту, харчування тощо майже не представлені, натомість у художніх творах і прислів'ях, приказках та порівняннях можемо виділити найбільш значущі уявлення про етнічні риси циган. Щодо етнічної інтерпретації, то переважальною рисою в описі ЛТ «циган» є набуття ним узагальненої ознаки «чужий». У цій функції «чужий» типаж «циган», незважаючи на характерні етнічні риси, стає симіляром стосовно таких типажів, як «литвин», «німець», «жид».

Чужу культуру, на думку Є. Ф. Тарасова, зазвичай сприймають як «відхилення від норми», нормою вважають образи своєї культури, «чужа культура осягається шляхом узгодження чужих образів у свідомості з образами своєї культури» [433, с. 30]. О. В. Баляснікова слушно зауважує, що базова культурно-психологічна опозиція «свій – чужий» впливає на формування когнітивної ціннісно-оцінної

системи знань і відображає унікальність сприйняття й інтерпретації реального світу, який визначений особливостями конкретної культури [12]. Дослідниця зазначає, що «свій» сприймається як норма, а «чужий» – як її порушення. Особливістю опозиції «свій – чужий», на думку О. В. Баляснікової, є те, що певне уявлення про «чужого» та його негативне сприйняття можливі навіть за умови відсутніх контактів або недостатньої інформації щодо формування негативної думки про «чужого» [12]. Аналогічну думку щодо протиставлення опозиції «свій – чужий» висловлює С. В. П'ятаченко: воно формувало переважно негативний образ «чужого», якого уявляли небезпечним, ворожим, наділеним «шкідливими» магічними здібностями, певною мірою дегуманізованим. «Чужого» зазвичай зображували дивним, нерозумним, аморальним, що формувало певний комплекс переваг «своїх» над «чужими», який виконував функції своєрідного магічно-ментального оберегу. Протообраз «чужого» формує типологічно споріднені «іонаціональні образи, які мають власну специфіку та наповнення» [311].

У художній літературі відбито народні уявлення про минуле циган, про їхнє сучасне буття, а також різноманітні описи «контактів» з ними. Тлумачення назви «циган» подано в «Етимологічно-семантичному словнику української мови» І. І. Огієнка: «Циган – рос. циган, давнє циганинъ; індоєвропейська народність, розпорошена по багатьох країнах Азії і Європи, куди прибули як раби, місце їхнього походження дискусійне, щодо мови, то це романі, привезене з Північної Індії, але також і дравідійська мова таміл, якою говорять у Південній Індії і на острові Цейлон. Походження слова циган неясне, воно розповсюдилось через слов'ян, тоді як англійці називають їх gipsy – від слова Єгипт, а французи bohemian – від назви чеської провінції Богемія» [ОЕССУМ, т. 4, с. 469].

Перша згадка про циган на території України датована початком XV ст., згодом у Центральну Україну переселяються цигани з Польщі. За часів Б. Хмельницького вони оселяються в тих місцевостях, де «був попит на ковальський та зброярський промисли» [84]. У художній літературі не показана історія циган на території України, лише є констатація їхнього перебування, а також згадка про те, звідки вони прийшли.

У структурі ЛТ «циган» виокремлено такі основні фрейми: «Релігійні характеристики», «Уклад циганського життя», «Типові заняття» (слоти: «Ворожіння», «Конярство», «Дрібна торгівля кіньми», «Ковальство», «Мистецьке чуття, музичність, співучість», «Нетипові заняття»), «Зовнішні характеристики» (слоти: «Вік», «Одяг»), «Внутрішні моральні характеристики», «Місце проживання».

Фрейм «Релігійні характеристики». У характеристиці циган XIX ст. важливою розрізнювальною ознакою була релігійна належність. Стосовно цього цигани є яскравим зразком етносів, які легко адаптувалися до поширеної на тій чи тій території релігії. Про це свідчить прислів'я на кшталт: *«Циган, якої ти віри?» – «А тобі якої треба?»* (Українські приказки, прислівъя и таке инше, с. 60), що відбиває ставлення циган до релігії та релігійних традицій.

Цигани з Польщі, маючи специфічний релігійний світогляд, дотримувалися католицької обрядовості. Згодом, мешкаючи у православному оточенні, вони переймають «православний обряд» [84]. Більшість циган в Україні належать до православних, серед них є також мусульмани, католики і протестанти різних течій [266]. Н. О. Зіневич стверджує, що «цигани (роми) як етнос формувалися на перетині різних систем: етнічних, соціальних, релігійних, а нерідко й на перетині протилежних культур». Кордони між цими етнокультурними системами пролягали також і на українських землях. Відокремленість українських земель через належність до різних держав спричинила поділ циганських етнічних груп за релігійними та історико-культурними зонами: східнохристиянську (православну), західноримську (католицьку), мусульманську [118, с. 17]. Релігійний світогляд циган, як зазначає С. В. Филипчук, поєднував у собі елементи язичництва та християнства [448, с. 262]. У народному світосприйнятті, відбитому в художній літературі XIX ст., домінувала думка, що хоча цигани за своєю вірою були християнами, проте їхнє православне віросповідання було іншим, не таким, як в української громади.

У повісті О. Ю. Кобилянської «В неділю рано зілля копала...» відбито традиційні народні уявлення про те, що на циганах лежить гріх, оскільки вони не

прийняли Марію: *Вже сама легенда*, *що в'язалася з ними*, *хоч і не всім знана*, *буцімто* ***їх*** [циган] ***предки не прийняли на відпочинок Марії, що втікала з божим дитятком і Йосифом, чинила з них якихось ворогів*** (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 140). У цій повісті відбито й інші стереотипні уявлення про циган. Вони не вміють по-справжньому молитися, до них неприхильний Бог, за свої гріхи перед Марією цигани приречені були блукати світом, жити в злиднях: *Її руки мимоволі укладаються на грудях наохрест*, *але* ***уста не заворушуються до молитви. Вона*** [циганка] ***не вміє молитися. Не молилася бог знає відколи. Та хоч і молилася, то її людям бог неприхильний***. ***Не любить їх*** [циган]. *Тому вони і в* ***вічних злиднях по світі тиняються***. ***За кару тисячолітню.*** *І лиш ніччю оживають*, *до ночі їх тягне*, ***бога занедбують***, *хіба звертаються вони до місяця з своїми просьбами…* (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 185–186). У цьому контексті вбачаємо асоціативний зв'язок з образом Вічного Жида, відомим ще як Вічний Грішник або Агасфер, що є осердям мандрівного сюжету про людину, яка не дала напитися води Христу (під час Його сходження на Голгофу, за іншою фабулою – чоловіка, що не дозволив перепочити, поставивши хрест біля будинку).

Побутова і релігійна відмінність циган зумовила зверхнє ставлення до цих меншин з боку українців та інших корінних європейських народів. О. В. Курочкін пояснює це тим, що ромів (циган) та іудеїв представники різних християнських конфесій вважали іновірцями, єретиками, звинувачуючи в тому, що вони не знають «істинного Бога». Крім того, осіле, переважно селянське населення, «дивилося на них з острахом і підозрою як на мандрівних волоцюг, "людей – перекотиполе", які не мали ні власної батьківщини, ні держави, ні шматка землі» [205, с. 256–257].

Згадані «релігійні вади» циган стають основою стійкого неприйняття цього етносу. Відповідно до народних уявлень цигани були представниками найнижчої касти недоторканих, вигнанцями, якими залишилися на території України і Європи.

Фрейм «Уклад циганського життя». О. Ю. Кобилянська акцентує увагу на такій рисі циган як налаштованість на мандри, пошуки кращого життя: ***Циганів лиш циган знає – що в них кипить, що в них коїться. От що значить циганське***

життя. ***Нині тут, завтра там, а позавтра, може, і мертвий.*** *Йому пригадалася нараз казкова, вже майже тисячолітня легенда про причину вічної* ***циганської мандрівки і злиднів.*** *Будучи ще в Єгипті, вони не прийняли Марії з Йосифом та божим дитятком у себе на відпочинок, – і через те за кару* ***тиняються, мандрують споконвіку по світі****…* (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 153); *Старий* ***циган*** *розказав Грицеві, що* ***волочиться вже до двадцяти років на світі****…* (Кобилянська О. Ю. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 229). Ця риса відбита в прислів'ї *«Як* ***не мають домів*** *– щоб и щастя не мали (Цигане)»* (Українські приказки, прислівъя и таке инше, с. 21). В оповіданні «Ніобея» М. П. Левицького відсутність постійного місця проживання цигани сприймають не як кару Господню, а як звичний життєвий уклад, який трансформується у волелюбність: *– Ну й життя ж ваше... циганське, вибачайте, – сказав лікарь. – І здоровому, мабуть, не легке воно, а що вже хворому. – Гірше циганського, пане докторе, – озвалася хвора. –* ***Цигане хоч бідують, так зате волю мають*** (М. П. Левицький. Ніобея, с. 153). Ця налаштованість на мандри, непов'язаність з постійним місцем проживання знайшла втілення в постійному народному порівнянні *вільний як* ***циган*** [ДКС, с. 119].

Цигани не мали постійного житла, мешкали в шатрах («легке, розбірне, перев. конусоподібне житло з тканини, шкіри і т. ін.; намет») [СУМ, т. 11, с. 421]: ***Цигане вставали****, Розбирали* ***шатро*** *своє,* ***В дорогу рушали****…* (Т. Г. Шевченко. Відьма, т. 1, с. 387); *Ішли* [**цигане**], *ішли, а потім стали.* ***Шатро край шляху розп'яли****, Огонь чималий розвели І кругом його посідали* (Т. Г. Шевченко. Відьма, т. 1, с. 387); *До того було всім звісно, що* ***цигани мали в різних місцях гір свої тайні криївки і сховки, звідки нападали ночами на подорожніх, ограбовували та вбивали їх, збагачуючись так різним добром****. Потім так само загадочно, скоро і потайно, як з'являлись, зникали* (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 140–141).

Фрейм «Типові заняття».

Слот «Ворожіння». Відповідно до незвичного способу життя цигани мали особливі заняття. За народними уявленнями вони є носіями таємних знань: збирають

зілля, ворожать, чаклують. Ворожіння було типовим заняттям для циганок. У повісті «В неділю рано зілля копала...» О. Ю. Кобилянської подано таку характеристику: *Відтак по днині* ***розлазилися селами поодиноко. Тут – по милостиню, там – розпитуючи, чи нема кітлів до поправки, там – збираючи по горах чудотворне зілля, там – ворожачи, там – вигравaючи на скрипці або цимбалах*** *за кусень хліба або яку стару одежину...* (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 141); ***Вона знає дуже багато ліків*** *і* ***вміє ворожити*** *так, як мало хто з циганів – бо й* ***цигани не всі розуміються на зіллі і ворожбі або примівках****. Але її вчили ще змалечку. Тато й мама. І* ***тим вона*** *і* ***межи панами гроші заробляла****...* (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 166); *Ніяк було тримати навіки в своїй хаті «пройдисвіта» – як називали її* [циганку] *люди, тим більше, що вона* ***займалася ворожбитством, примівками і таким іншим богопротивним ділом****...* (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 166–167).

Слот «Конярство». Типовими сферами діяльності циган було й конярство. Письменники зосереджували увагу на тому, що цигани любили коней, все про них знали: – ... ***Я*** [циган] ***всі коні знаю по всій окрузі****. Ви ж за його німцеві дали шістьдесят торік на Петра у Полонному* (М. П. Левицький. Союзник, с. 171).

У традиційному циганському житті коні, як пише О. В. Курочкін, відігравали значну роль, оскільки були не лише засобами пересування, а й «мірилом багатства, своєрідним тотемом, символом кочової свободи» [205, с. 261]. Торгівля кіньми належала до одного з основних промислів циган, вони полюбляли мінятися ними переважно на ярмарках та базарах. Пристрасть до обміну кіньми відбита в українському прислів'ї *«мінджує, як Циган кіньми»* (Українські приказки, прислівъя и таке инше, с. 207). Купівля коней, менджування ними давали, як зазначає О. В. Курочкін, не лише заробіток, а й «розкривали природжений артистизм натури цигана» [205, с. 261].

Слот «Дрібна торгівля кіньми». Типовим заняттям циган була також дрібна торгівля: – *...Оце я згадав: отой* ***циган, що кіньми торгує****...* (М. П. Левицький. Союзник, с. 169); ***Циган*** *поквапився, взяв гроші. –* ***А гнідого я вам продам у***

Тернівці... (М. П. Левицький. Союзник, с. 173). Ознака *торгівля кіньми* знайшла відображення в таких народних порівняннях: ***міняється як циган кіньми*** [ЮССНП, с. 159]; ***міняє як циган кобилу*** [ЮССНП, с. 159]; ***менджує як циган кіньми*** – постійно перепродує [ЮССНП, с. 159]; *крутить як* ***циган*** *кіньми* [ДКС, с. 66].

В оповіданні «Союзник» М. П. Левицького цигана, який менджує кіньми, намагаються залучити до об'єднання людей у союз: – *То хіба вже того* ***цигана покликати***, *нехай він назбірає той* ***«союз»***, – *мовив Олекса.* – ***Він по ярмарках волочиться, багато людей знає****. – Гм... – задумався о. Никодим. – Коли ж бо він... такий... – Та непевний, що й казати!* ***Не без того, щоб і краденими кіньми не менжував... – Не хочеться з ним заводитись... Ніяково... – Так-то воно, пане. Ну, коли ж бо иншого, з путящих людей, я не знаю нікого*** (М. П. Левицький. Союзник, с. 170). С. В. Руданський зображує цигана як людину, яка багато часу проводить на ярмарку, щось продає, щось купує, хоча грошей не має: *Ходить* ***циган, ярмаркує,*** *Лиш копійку має...* (С. В. Руданський. Циган з хроном, т. 1, с. 131).

Слот «Ковальство». Іншим типовим заняттям циган було ковальство. У художній літературі це заняття не відбито, натомість про нього йдеться в стійких порівняннях, прислів'ях та приказках: ***наліг як циган на точило, наліг як циган на ковадло*** – посилено працює [ЮССНП, с. 159]; *на те* ***циган кліщі держить***, *щоб у руки не попекло* (Українські приказки, прислівъя и таке инше, с. 113).

С. Б. Кузьміна наголошує на тому, що цигани здавна були відомі як вправні ковалі. Вони займалися металообробкою, виготовляли металеві вироби. Згодом у середовищі циган виокремилася певна група людей, яка спеціалізувалася на виготовленні різних прикрас, що мали значний попит як у Бессарабії, так і за її межами. «Цей вид ремесла значно вдосконалювався і нерідко ставав суто родинним, а його таємниці передавалися від батька до сина» [201, с. 44–45].

Як зазначає С. В. П'ятаченко в дослідженні «Москаль, жид, циган в українському фольклорі: стереотипні сприйняття», серед традиційних занять циган основним було ковальство зі спеціалізацією виготовлення тонких підків, пряжок, «циганських» голок, ножів тощо. З цим промислом також пов'язані обробка металів, лагодження металевих речей: котлярство, лудження, виготовлення прикрас зі срібла

й золота. Ковальство та коновальство вважали звичайними циганськими промислами [311].

Слот «Мистецьке чуття, музичність, співучість». Факультативними рисами циган у народній уяві є мистецьке чуття, музичність, співучість. Згадка про це є в повісті «В неділю рано зілля копала...»: *Та недовго тривала мовчанка між затривоженими циганами. Піднявся…* ***циган***, *перший* ***музика між ними, ба навіть і тепер зі скрипкою в руках*** (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 144); *Піднявся тепер на ті слова з свого місця* ***музика Андронаті*** [циган] (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 146).

Ці риси відбито також у стійкому народному порівнянні ***гине як циган за музикою*** [ЮССНП, с. 159]. Ще за часів Візантійської імперії цигани славилися «як чудові музики, танцюристи, жонглери, дресирувальники ведмедів, мавп та інших тварин» [205, с. 258].

Слот «Нетипові заняття». Рисою, яка вирізняла циган у народному уявленні з-поміж іншого населення, було й те, що вони не схильні до звичної роботи. Ті спроби, які зробив царський уряд, прагнучи привчити циган до сільського господарства, були невдалими. Ця група населення зазвичай не мала необхідних землеробських навичок та вмінь [201, с. 45].

У ХД це не представлено, а відбито в стійких народних порівняннях, побудованих на іронічному називанні видів діяльності (бджільництво, випас овець тощо), якими цигани не займалися: ***знаючий як циган до пасіки*** [ЮССНП, с. 159]; ***знається (цікавий) як циган до бджіл*** [ЮССНП, с. 159]; ***цікавий як циган до бджіл*** [ДКС, с. 68]; ***знається як циган у вівцях*** [ЮССНП, с. 159]; ***знається як циган на вівцях*** [ЮССНП, с. 159]; ***понімає як циган у вівцях*** – зовсім не розуміється [ЮССНП, с. 159].

Ю. Р. Сілецький звернув увагу на нетипові для циган заняття, які спричинені складним матеріальним становищем, скрутою: цигани змушені були наймати на тимчасові сільськогосподарські роботи – косовицю, молотьбу [351]. Ці роботи здебільшого вимагали відповідних навичок, яких цигани не мали, тому вони не виявляли особливого бажання до цього: *«збирається, як циган молотити»* [351]. У

О. С. Юрченка також натрапляємо на такі стійкі народні порівняння: ***збирається як циган молотити*** – дуже повільно збирається [ЮССНП, с. 159]; ***поспішає як циган молотити*** – зволікає, не поспішає [ЮССНП, с. 159].

Фрейм «Зовнішні характеристики». Слот «Портретні характеристики». Важливою етнокультурною характеристикою є зовнішній вигляд цигана: *…старий батько Андронаті*, ***високий***, ***тонкий***, ***бородатий циган****…* (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 144) – епітети *високий*, *тонкий* взаємодоповнюють один одного. О. Ю. Кобилянська, зображуючи зовнішність циган, уживає епітети *чорні блискучі* (очі), *довге чорне кучеряве* (волосся): *Обіч і позад возів*, *запряжених кіньми і віслюками*, *ішли* ***цигани-****чоловіки*, *роззираючися* ***блискучим чорним оком*** *цікаво округ себе* (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 144); *Піднявся і глянув* [циган] *дивним оком округ себе. Страшний огонь горів в тих* ***чорних блискучих очах*** (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 146); *Тим часом він* [циган]*… потрясав люто і гордо головою*, *з якої спадало* ***довге чорне кучеряве волосся*** *на плечі*, *як ознака вільної людини* (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 143). Ознака «чорнявість» представлена в стійких народних порівняннях: ***чорний як циган*** – 1. Про чорняву людину. 2. Про дуже засмаглу людину [ЮССНП, с. 160]; ***як циган*** – про неголеного і непідстриженого, неакуратного чоловіка [МЩ, с. 220].

Вирізняльною ознакою зовнішності циган є смаглявість, вона притаманна представникам народів, які мають дравидський тип кольору шкіри і волосся до середньоземноморського типу смаглявості. Дравидський тип смаглявості, як зауважив О. О. Данилкін, є найпоширеніший серед циган Закарпаття та інших регіонів. Цигани з різних місцевостей відрізняють один одного за смаглявістю шкіри [83, с. 158].

У повісті О. Ю. Кобилянської вродливий циган порівнюється з місяцем: *При Раду їй оставатись годі*, *– він* [циган] *пімститься на ній на ціле життя*, *наколи вона лише підійметься на ноги. В свого славного батька*, *семиградського отамана циганів*, *своєю злобою вдався*, *лихий і мстивий*, *як смерть*, ***дарма що красний, як місяць,*** *і понад свій вік мудрий* (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...»,

т. 3, с. 151). Порівняння з місяцем є типовим для українського фольклору, особливо, якщо йдеться про козаків, адже за народними віруваннями, місяць покровительствував їм. Щодо пошанування місяця серед ромів, то вважаємо ймовірним те, що воно має архетипний характер. Адже за однією з версій цигани походять з Єгипту, а, як відомо, «у єгипетських міфах сонце і місяць вважались очима бога Ра» [ЕССКУ, с. 461].

Слот «Вік». Щодо віку ЛТ «циган», то в художніх творах концептуалізується ознака *старий*: *Коло огню* ***старий циган****…* (Т. Г. Шевченко. Відьма, т. 1, с. 381); *Дудка Апраш –* ***старий циган****: ватажок* (М. П. Старицький. Циганка Аза, т. 3, с. 106); ***Старий циган*** *розказав Грицеві*, *що волочиться вже до двадцяти років на світі…* (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 229); *…деякі люди розказують*, *особливо ж один* ***старий білоголовий циган***, *що все що кілька років переходить через їх село з Угорщини…* (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 180); ***Старець циган*** *прилучився до молодого хлопця*, *і мало-помалу оповіли собі обидва*, *як їм живеться…* (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 229). Рідше в літературі аналізованого періоду спостерігаємо ознаку *молодий* циган: *Василь –* ***молодий циган*** (М. П. Старицький. Циганка Аза, т. 3, с. 106).

Слот «Одяг». Одяг циган належав до впізнаного виду вбрання, однак він майже не зображений в українській літературі аналізованого періоду. У народному уявленні йому приписують тяжіння до яскравості, блискучих металів, золота тощо. У повісті О. Ю. Кобилянської читаємо: *А він сам*, *Раду* [циган], *старший багато від неї*, ***пристроєний в синій якийсь стрій з великими срібними гудзиками та калаталами, з посрібленою грубою палицею в руках***, *знаком*, *що він старшина оцеї тут хоч невеличкої громади*, *повторяв заодно одно й те саме*... (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 142).

У народній уяві цигани приречені на бідність і поневіряння. Ця ознака у Т. Г. Шевченка відбита в описі одягу циган: *Коло осеннього Миколи*, ***Обідрані, трохи не голі***, *Бендерським шляхом уночі Ішли* ***цигане*** (Т. Г. Шевченко. Відьма, т. 2,

с. 265). Ця характеристика подана в стійкому народному порівнянні: ***обдертий як циган*** – про дуже обідрану людину [ЮССНП, с. 159].

Фрейм «Внутрішні моральні характеристики». У народних уявленнях негативне ставлення до циган переважно мотивується їхньою схильністю до різних форм шахрайства та обману. Це значення подано в словнику Ф. М. Піскунова [ПМЧС, с. 281]. Художні контексти виявляють, що в сприйнятті народу циган є людиною, яка може сказати неправду, обдурити: *– А як почне* ***циган брехати й вихваляти***, *то всякий подумає собі: а чи нема тут якого "танжу"*, *що циган так старається?* (М. П. Левицький. Союзник, с. 175); *– Давай гроші*, *бо я маю ще багато покупок поробити. – Які гроші? – здивувався Чорба. – Та ж за коня. Ще ж з тебе шістдесят карбованців належиться.* ***Циган підняв високо плечі й вилупив очі, неначе з великого дива****. – Та ви забули*, *може*, *батюшка?* ***Я ж вам гроші віддав*** (М. П. Левицький. Союзниця, с. 178). У творі С. В. Руданського акцентовано увагу на хитрій вдачі цигана: *Раз багаті хазяї* ***Цигана*** *приймали І тут йому*, *на біду*, *Та меду подали. Розсмакував бісів син Та все було ходить*, ***Стане, шельма, під вікном*** *Та й «меду» заводить* (С. В. Руданський. Циган-пасічник, т. 1, с. 260).

У стійких народних порівняннях представлені такі риси характеру цигана: шахрайство: ***обдурив мов циган на ярмарку*** [ЮССНП, с. 159], баришник: ***загнув (заправив) як циган за батька*** [ЮССНП, с. 159]. Риса перекупник пов'язана з продажем коней через ознаку хитрість: ***міняється як циган*** [ЮССНП, с. 159].

Про хитрість і шахраюватість циган йдеться в оповіданні М. П. Левицького: *– Скільки взяли? – Сімдесят. – Ну*, *що? – казав* ***циган*** *економові*, *–* ***може, збрехав я? У мене діло на совість. Дайте мені заробити п'ять карбованців і беріть коня.*** (М. П. Левицький. Союзник, с. 177).

В іншому контексті зображено три ЛТ: «священник», «циган» та «жид». Автор характеризує ці типажі через їхню мову, не вдаючись до описів чи характеристик як власних, так і вустами інших персонажів. У цьому контексті актуалізовано локально-групові цінності: *А я думав виглядати вас на ярмарку. Знаєте що? Дайте мені коня*, *я буду його продавати*, *як свого.* ***Як візьму сімдесят, то вже могорич із вас буде, а може й більше візьму, то вже тоді нехай те, що поверх, буде моє.***

Добре? *– Ну а як не візьмеш сімдесят? – спитав Гершко* [жид]. ***Циган вороже подивився на його.*** *–* ***Візьму.*** *– Ну, а як і справді не візьмеш? – спитав отець Никодим.* ***Циган добув з кишені гаман, вийняв десять карбованців і подав панотцеві*** [священнику]. *–* ***Ось нате вам завдаток 10 карб., – сказав він.*** *–* ***Як не продам коня, то ви його заберете й продасте почтареві.*** *Я знаю, що він вам дає шістьдесят.* ***Нехай вам лишиться мій завдаток, тоді вам усе одно вийде сімдесят, – я завдатку назад не візьму й могоричу ніякого не хочу.*** *От при свідках кажу* (М. П. Левицький. Союзник, с. 176).

Подібні риси знайшли своє відбиття в стійких народних порівняннях: ***крутить як циган світом*** [ДКС, с. 66]; ***крутить як циган точило*** [ДКС, с. 66]; ***хитрий як циган*** [ДКС, с. 68]; ***крутити як циган сонцем*** – про хитрого чоловіка [ДКС, с. 220]; ***крутить як циган сонцем*** – розпоряджається ким-небудь за власним розсудом [ЮССНП, с. 159]; верховодити [СУМ, т. 11, с. 208]; хитрувати, шахраювати [ЮССНП, с. 159].

Зображуючи головного персонажа цигана Лукача Раду, О. Ю. Кобилянська наголошує на морально-етичних рисах циганів, підсилюючи цю характеристику порівняннями «злий, як вовк», «хитрий, як лис»: *Вона мала за чоловіка* ***отамана циганів і розбійників Лукача Раду***, ***злого, як вовк, хитрого, як лис****…* (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 202).

Типовою рисою цигана є схильність до крадіжок, про це йдеться у творах С. В. Руданського: *Сидить* ***циган*** *на городі Темненької ночки*, ***До блискавки вибирає Чужі огірочки*** (С. В. Руданський. Циган в огірках, т. 1, с. 137); ***Циган сало із горшка***, *Живо із пекарні*, ***Через цвинтар позадгузь Та й до паламарні*** (С. В. Руданський. Циган на сповіді, т. 1, с. 321).

Ю. І. Кохан зазначає, що для українця образ цигана був пов’язаний з крадіжками і шахрайством. Дослідник наводить функціонування фразеологізму *циганське сонце*, який позначає місяць і відтворює злодійкуватість циган. Це стереотипне уявлення автор передає за допомогою схеми: «крадіжка – своєрідна “робота” цигана → крадуть здебільшого вночі → уночі світить місяць → для цигана

місяць є тим, чим є сонце для інших людей, які працюють удень, → місяць – циганське сонце» [Цит. за: 1, с. 7].

Про таку рису характеру, як сварливість циган, пише О. Ю. Кобилянська: *…**цигани**, коло котрих тулився звичайно*, ***посварилися між собою і погнали його*** [цигана] ***шукати хліба в світі*** (О. Ю. Кобилянська. «В неділю рано зілля копала...», т. 3, с. 229).

Інші негативні оцінні риси цигана, які зумовлені характером чужої культури, відбито в стійких народних порівняннях: **намагання добитися свого**: ***носиться як циган з писаною торбою*** [ДКС, с. 63]; ***пристав як циган на базарі*** [ДКС, с. 64]; ***смикає як циган сонце*** [ДКС, с. 68]; ***засмикали як циган сонце*** – змучили, засмикали безперервними вимогами [ЮССНП, с. 159]; **хвалькуватість:** ***хвалиться як циган хвайдою*** – дуже вихваляється [ЮССНП, с. 159]; **пожадливість:** ***допався як циган до меду*** [ЮССНП, с. 159]; ***їсть як циган марципани*** – жадібно, поспіхом їсть [ЮССНП, с. 159]; ***налопався як циган сироватки*** – занадто наївся, напився [ЮССНП, с. 159]; **неприхованість бажань, емоцій:** ***забаглося як циганові солонини*** [ЮССНП, с. 159]; ***пристав як циган до точила*** – приділяє посилену увагу [ЮССНП, с. 159].

За даними художніх творів підросійської та підавстрійської України циган постає бідною людиною, це супроводжувалося тим, що він вживав алкогольні напої, про що свідчать такі контексти: *Був собі колись якийсь-то **циган**, та такий же то **прегіркий п'яниця**, **що й не приведи господи**!* (П. О. Куліш. Циган, т. 2, с. 156); *А батько, я ж кажу, **волочиться по шинках, та п'є, та гайнує**… та й **лежить під шатром, як той кабан у берлозі,** поки йому одлигне там трохи на серці. Такий-то вдався собі навіжений **циган**!* (П. О. Куліш. Циган, т. 2, с. 156); *Да вже як зусім осмеркло, він* [циган] ***змігся та і впав, як сніп**, п'яний на поміст* (П. О. Куліш. Циган, т. 2, с. 158). Дієслівний ряд *вискакує, виспівує, кричить, гогоче, частує, п'є, погукує, гвалтує, коїть* характеризує емоційну поведінку цигана: *А циган же то **вискакує та виспівує навперейми, кричить, гогоче, частує народ і сам п'є** – так що й перестані йому нема. Знай тільки **погукує** Гей грай, коли граєш, Коли чорні брови маєш! Вже й вечір, а **циган гвалтує**, а **циган коїть лиху годину**!*

(П. О. Куліш. Циган, т. 2, с. 158). Ця риса відбита у творах М. П. Левицького: *Коло монополії справді стояв* ***циган*** *у компанії своїх приятелів… У* ***цигана*** *вже очі світились весело після доброго торгу та* ***шкалика горілки****…* (М. П. Левицький. Союзниця, с. 178).

Отже, ЛТ «циган» проаналізовано з урахуванням етнокультурних і соціокультурних характеристик. Соціокультурні характеристики типажу «циган» пов'язані з етнокультурними особливостями циган. Домінувальною тенденцією є належність ЛТ «циган» до «чужого», тому йому приписуються переважно негативні риси. Багато фреймів пов'язані з вираженням ідеї, що цигани не такі, як інші люди (релігійні характеристики, типові заняття, зовнішність, відсутність постійного місця проживання). Наявність опозиції *свій – чужий* викликана появою досить значної кількості оцінних характеристик ЛТ «циган». Типовими заняттями циган були конярство, дрібна торгівля кіньми, ковальство, проте бджільництвом, випасом овець вони не займались. Мистецьке чуття, музичність, співучість належать до факультативних рис циган. Спорадично представлений фрейм «Зовнішні характеристики» цигана.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

Отже, у дослідженні проаналізовано 4 лінгвокультурні типажі з етнічною домінантою, представлені в ХД XIX ст. підросійської та підавстрійської України.

У процесі аналізу також було виокремлено найчастотніші лінгвокультурні типажі з етнічною домінантою, у структурі яких виділено основні фрейми: **ЛТ «козак» – 11 фреймів** («Воєнні дії» (слоти: «Дислокація», «Статусність», «Адміністративний устрій», «Битви», «Суперники козаків», «Військові утворення», «Життя на Січі», «Атрибути козака»), «Характерництво», «Побратимство», «Релігійні характеристики», «Внутрішні моральні характеристики» (слоти: «Кохання», «Ставлення до жінки»), «Зовнішні характеристики» (слоти: «Портретні характеристики», «Одяг», «Вік»), «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Мовні та освітні характеристики», «Місце проживання», «Типові заняття», «Харчові вподобання»); **ЛТ «лях / поляк»** (воїн) **– 3 фрейми** («Воєнні дії» (слоти: «Битви»,

«Походи», «Суперники ляхів»), «Внутрішні моральні характеристики», «Релігійні характеристики»); **ЛТ «лях / поляк»** (пан / представник польського населення) – **2 фрейми** («Внутрішні моральні характеристики», «Мовні характеристики»); **ЛТ «жид» – 11 фреймів** («Релігійні характеристики», «Соціальні характеристики» (слот «Роботодавець»), «Громадська активність», «Внутрішні моральні характеристики» (слоти: «Риси характеру», «Взаємини в родині»), «Типові заняття» (слоти: «Шинкарство, корчмарство», «Дрібна торгівля», «Нетипові заняття»), «Соціальний стан і соціальна поведінка», «Зовнішні характеристики» (слоти: «Портретні характеристики», «Одяг), «Освітні характеристики», «Мовні характеристики», «Сімейний стан», «Місце проживання»); **ЛТ «циган» – 6 фреймів** («Релігійні характеристики», «Уклад циганського життя», «Типові заняття» (слоти: «Ворожіння», «Конярство», «Дрібна торгівля кіньми», «Ковальство», «Мистецьке чуття, музичність, співучість», «Нетипові заняття»), «Зовнішні характеристики» (слоти: «Портретні характеристики», «Вік», «Одяг»), «Внутрішні моральні характеристики», «Місце проживання»).

Найбільш частотними характеристиками аналізованих типажів виявилися слоти «Портретні характеристики», «Вік» та «Одяг». Об'єктом концептуалізації типажу постають *міцна статура* («козак»), антропометрична ознака *високого зросту* («козак»), портретна характеристика: довгі чуприна, вуса («козак»), борода, руде волосся, пейси («жид»), приваблива зовнішність, приємні риси обличчя («козак»). Вікові характеристики ЛТ з етнічною домінантою «козак», «лях / поляк» мають переважно розмиті характеристики. В українському ХД XIX ст. представлена різновікова категорія типажу «козак», проте ця характеристика не є релевантною для ЛТ з етнічною домінантою «лях / поляк». Важливою характеристикою зовнішнього опису типажу є його одяг: кунтуш, черкеска, жупан, каптур, пояс, шапка, шаровари, чоботи («козак»), ярмулка («жид»). Мало представлені уявлення про одяг у ЛТ «жид», «циган». Не акцентується увага в художніх текстах на одязі ЛТ «лях / поляк».

Домінантними для аналізованих ЛТ з етнічною домінантою є фрейм «Внутрішні моральні характеристики», що уможливило поділ типажів на позитивні

(«козак»), амбівалентні («жид») та негативні («лях / поляк», «циган»), а також фрейм «Зовнішні характеристики» («козак», «жид», «циган»). Щодо фрейму «Зовнішні характеристики», то для типажу «лях / поляк» він є не репрезентативним.

Фрейм «Мовні характеристики». У ХД виокремлено лінгвокультурні типажі з етнічною домінантою, які мають яскраво виражену мовну специфіку («жид»), побіжно подана мовна характеристика ЛТ «лях / поляк» (пан / представник польського населення). Для типажу «циган» ця ознака не є релевантною. ЛТ «лях / поляк» (пан / представник польського населення) послуговувався польською мовою, ЛТ «жид» – російською, ідиш. Мовні характеристики ЛТ «козак» практично відсутні у ХД XIX ст., іноді в творах передається поводження натовпу – кричать, гукають, стиха розмовляють. Подекуди акцентується увага на тому, що козаки знали татарську мову. Дуже рідко представлена в художніх творах мовна характеристика ЛТ «лях / поляк» (пан / представник польського населення): поляки між собою говорили польською мовою. Євреї були двомовними: вживали мову переважно російську або ідиш. Ідиш застосовували в спілкуванні між собою. Характерною рисою ЛТ «жид» була ознака чужості, потаємності – вони неголосно шепотілися, своєю мовою говорили. У художній літературі вирізняється інтонаційна характеристика мови єврея, вона була колоритною.

Важливими в зображенні ЛТ є фрейми «Освітні характеристики» та «Соціальний стан і соціальна поведінка» («козак», «жид»). Фрейм «Місце проживання» є доволі частотним для ЛТ «козак», «жид», «циган». Фрейм «Релігійні характеристики» є показовим для таких типажів: «козак», «лях / поляк» (воїн), «жид», «циган». Фрейм «Дозвілля» не є релевантним для моделювання ЛТ з етнічною домінантою. Фрейм «Типові заняття» репрезентує більшість аналізованих типажів («козак», «жид», «циган»). Під час аналізу виявились нечастотними для ЛТ з етнічною домінантою фрейми «Соціальні характеристики» («жид»); «Воєнні дії» («козак» і «лях / поляк» (воїн)); «Характерництво», «Побратимство» («козак»); «Уклад циганського життя» («циган»).

ВИСНОВКИ

1. Формування і розвиток в українському мовознавстві антропоцентричної парадигми, опису мовних явищ зумовило посилення уваги до питань випрацювання методологічної бази таких досліджень, їх термінологічної системи, способів антропоцентричного опису лінгвістичних фактів. У процесі розгляду мови як основного засобу відбиття людської діяльності, психіки людини, її культурних надбань сформувалися різноманітні за своєю суттю напрями лінгвокультурології. У процесі розвитку дискурсивно-когнітивних досліджень був накопичений значний досвід антропоцентричної інтерпретації дискурсу, художньої мови, різноманітних мовних концептів. У цій сукупності останніми роками виділився новий напрям, пов'язаний із вивченням ЛТ, які належать до одного з різновидів концептів.

2. ЛТ має всі найважливіші ознаки: він виражає типізовані, стереотипні уявлення, які існують у певний період розвитку суспільства, про ту чи ту групу населення країни. Ці стереотипні уявлення хоча і відбивають реально існуючі соціальні, культурні, політичні, етнічні, релігійні характеристики членів суспільства, але не збігаються з ними. Найважливіші характеристики ЛТ випливають із стереотипних уявлень про особистість, її значущість для певної лінгвокультури. Характерні риси типажу проявляються в сукупності усталених уявлень, оцінок, властивостей, які формують відповідні фрейми та слоти, що вербалізують відповідний елемент української ментальності. У контексті проведеного дослідження ЛТ розглянуто в єдності понятєвих, образно-перцептивних, оцінних і ціннісних характеристик. Визначальною рисою опису ЛТ є наявність у їхній структурі даних не лише мовознавчого, а й культурологічного, соціально-історичного, філософського, політологічного, літературознавчого аспектів наукового знання. Тому необхідними складниками моделювання ЛТ є поєднання з мовними характеристиками даних історії, літератури, етнографії, соціології тощо.

3. Важливим компонентом ЛТ виступає порівняння стереотипних уявлень про суспільні класи і групи з об'єктивними характеристиками суспільства, відбитими, зокрема, в переписах. Переписи населення підросійської та підавстрійської України

дають важливий матеріал для пояснення особливостей відображення типажів, розкривають підґрунтя соціальних, релігійних, національних, культурних конфліктів, показаних у ХД XIX ст. Активний розвиток в українській художній літературі української тематики зумовлений тим, що в XIX ст. в усіх губерніях підросійської України переважали носії української мови. Особливості різних регіонів у прояві соціальних, релігійних, національних, культурних рис громадського життя знайшли відбиття в художній літературі, позначилися на лініях розкриття типажів. Зокрема, на Слобожанщині, де за даними переписів проживало як українське, так і російське населення, спостерігається активне звернення в ХД до питань мовної і культурної взаємодії. Релігійні розбіжності, властиві підавстрійській Україні, знайшли ширше відбиття у створеній тут художній літературі.

Як у підросійській, так і в підавстрійській Україні переписи виокремлюють такі соціальні групи: селянство, міщанство, дворянство, купецтво, робітництво, духовенство, інтелігенцію. З них у художній літературі переважали селяни, робітники. Частотність представлення цих груп і детальність їхнього змалювання в українській літературі підросійської та підавстрійської України мають суттєві особливості, при тому, що основним типажем там і там є «селянин». У підавстрійській літературі ширше представлена тема заробітчанства, більшого поширення набуло зображення ЛТ «робітник». ХД XIX ст. демонструє також історичні типажі, які не знайшли відбиття в переписах XIX ст., до них належать «козак», «москаль-солдат». У літературі описаного періоду не представлені численні національності, які фіксує перепис. Не всі регіони України стали також об’єктом художнього зображення.

У ХД XIX ст. підросійської та підавстрійської України за частотністю представлено такі типажі: «пан» – 62 твори (47 підрос., 15 підавстр.); «жид» – 39 творів (15 підрос., 24 підавстр.); «козак» – 37 творів (22 підрос., 15 підавстр.); «робітник» – 36 творів (16 підрос., 20 підавстр.); «москаль-солдат» – 35 творів (27 підрос., 8 підавстр.); «селянин» – 34 твори (14 підрос., 20 підавстр.); «священник» – 31 твір (23 підрос., 8 підавстр.); «чиновник» –30 творів (23 підрос., 7 підавстр.); «пані» – 28 творів (15 підрос., 13 підавстр.); «панна» – 27 творів

(18 підрос., 9 підавстр.); «панич» –20 творів (15 підрос., 5 підавстр.); «лях / поляк» – 16 творів (11 підрос., 5 підавстр.); «студент» – 12 творів (8 підрос., 4 підавстр.); «циган» – 11 творів (7 підрос., 4 підавстр.).

4. Моделювання ЛТ зумовило необхідність представлення не лише інформації, яка безпосередньо характеризує описуваний типаж. Важливим елементом для формування стереотипних уявлень про ЛТ стало зображення соціальних відносин і конфліктів, характерних для суспільства XIX ст., основних національних, етнічних, культурних, мовних протиріч. Додатковим матеріалом, важливим для пояснення ЛТ, було вивчення соціальних настроїв, культурних та естетичних уподобань письменників XIX ст. До засобів безпосереднього розкриття ЛТ належать поняттєві, образно-перцептивні, оцінні та ціннісні характеристики. Поняттєві характеристики побудовані на дефініціях, описах, тлумаченнях; образно-перцептивні уявлення про типаж охоплюють його зовнішність, вік, стать, соціальне походження, місце проживання, мовні особливості, манери поведінки, види діяльності та дозвілля; ціннісні ознаки характеризують як пріоритети певного типажу, так і його оцінку як письменником, так й іншими персонажами. Визначальними у моделюванні ЛТ є соціальні, національні, моральні, культурні риси і відношення, а також відбиття опозиційних протиставлень і поєднань типажів.

5. Відповідно до принципів моделювання ЛТ у дисертації розроблено модель їхнього опису. Залучення поняттєвих характеристик дозволило описати різні типажі, об’єднані однією назвою. У художній літературі XIX ст. позначення «пан» було загальною назвою типажів «поміщик», «особа привілейованого стану»; ЛТ «панич» – «син пана» і «молодий представник привілейованого стану»; ЛТ «пані» – «поміщиця» та «особа привілейованого стану»; ЛТ «панна» – «дочка пана» та «особа привілейованого стану». В українській літературі XIX ст. суттєві розбіжності представлені в описі селян дореформеного і пореформеного періоду, що є підставою виділення двох ЛТ: «селянин дореформеного періоду» і «селянин пореформеного періоду». Значні відмінності спостерігаються в зображенні осіб, позначених назвою «москаль». Після входження України до Російської імперії «москаль» втрачає конотацію «той, хто прийшов з московських земель» і набуває

іншого значення – «військовослужбовець, який служить у царській армії». ХД XIX ст. експлікував симбіоз історичних даних з народним баченням епохи козаччини, що втілився в ЛТ «козак».

Неодмінним складником художнього зображення типажу є його образно-перцептивні характеристики, а також соціальні, національні, моральні, культурні особистісні риси. Наявна в художній літературі XIX ст. інформація дозволила виділити 23 фрейми і 28 слотів у зображенні ЛТ.

Для образно-перцептивних характеристик ЛТ релевантними є такі фрейми: «Зовнішні характеристики» (слоти: «Портретні характеристики», «Вік», «Одяг»), «Мовні характеристики», «Місце проживання», «Типові заняття», «Сімейний стан», «Дозвілля».

Соціальні, національні, культурні, моральні риси особистості є важливими у виокремленні таких фреймів: «Внутрішні моральні характеристики» (слоти: «Риси характеру», «Кохання», «Взаємини в родині», «Ставлення до жінки»), «Освітні характеристики», «Релігійні характеристики», «Соціальний стан і соціальна поведінка».

Серед характеристик ЛТ виділено фрейми і слоти, які відбивають сутнісні особливості окремих ЛТ. У межах ЛТ із соціальною домінантою виділено фрейми «Служба» («чиновник», «москаль-солдат», «священник»); «Навчання», «Соціальні вподобання», «Побутові характеристики» («студент»); «Соціальні характеристики» («робітник») та ін. Для опису ЛТ з етнічною домінантою суттєвим є виокремлення таких фреймів: «Воєнні дії» («козак», «лях / поляк»); «Характерництво», «Побратимство» («козак»); «Уклад циганського життя» («циган»).

Важливим компонентом розкриття ЛТ є представлені в художній літературі його оцінні характеристики. Базовим є протиставлення типажів за позитивною і негативною оцінкою. Позитивну оцінку в художній літературі мають такі ЛТ: «селянин», «робітник», «студент», «козак»; негативну – «чиновник», «пан», «лях / поляк», «циган». Амбівалентними є ЛТ «панич», «пані», «панна», «священник», «москаль-солдат», «жид». Нейтральне ставлення до персонажа спостерігається в разі його побіжного згадування. У ХД за джерелом походження

оцінки можна поділити на авторські та з вуст персонажів. Способи реалізації позитивного чи негативного оцінювання ЛТ у художній літературі досить різноманітні. Вони залежать від літературно-художнього методу, творчої манери письменника та відбивають його світоглядні позиції. Зокрема, типаж «селянин» одержує схвальну оцінку за сукупністю позитивних вчинків стосовно близьких, знайомих тощо, натомість типаж «пан» у ХД XIX ст. має негативну оцінку, яка насамперед виявляється в ставленні пана до селян. Оцінний компонент є характерною ознакою мовної типізації, який, хоча і допускає можливість нейтрального сприйняття, постійно тяжіє або до полюсу позитивності, або ж демонструє негативні конотації. Аналіз показує певну співвіднесеність оцінних і поняттєвих характеристик ЛТ, які виступають своєрідною матрицею в змалюванні «життя» типажу в художньому творі.

ЛТ слугує основою для формування ціннісних орієнтацій у суспільстві. У контексті поляризації ціннісних характеристик ЛТ проаналізовано мовне вираження категорійної ознаки цінностей (загальнолюдських, національних (етнічних), станово-класових, локально-групових, сімейних, індивідуально-особистісних). Станово-класові цінності переважають в описі ЛТ «пан», «панич», «панна», «робітник». Локально-групові цінності є релевантними для ЛТ «козак», «жид», «студент», «москаль-солдат». Для деяких ЛТ спостерігається поєднання загальнолюдських та станово-класових цінностей («робітник», «козак»).

6. Розгляд української художньої літератури виявив, що зображені в ній типажі розкривалися з позицій різних літературно-естетичних традицій від романтизму до реалізму. Романтична літературна свідомість утверджена в зображенні типажів у творах Т. Г. Шевченка, Ю. А. Федьковича, М. С. Шашкевича та ін. В описі ЛТ «козак» Т. Г. Шевченко використовує типові романтичні прийоми зображення історичних подій та персонажів. Відповідно до реалізованої в художньому творі літературно-естетичної концепції бачимо своєрідність як описуваних ситуацій, так і дійових осіб. Літературно-естетичні традиції впливають на інтерпретацію письменником тих чи тих типажів. У художній літературі XIX ст. переважає

принцип реалізму. Зокрема, так зображені ЛТ «чиновник», «пан», «селянин». Ці ж підходи спостерігаються в описі ЛТ «робітник», «студент», «священник» та ін.

7. Система опозиційних протиставлень і поєднань типажів в українській лінгвокультурі XIX ст. дає чітке розуміння суспільного устрою та відносин у контексті аналізованого періоду. Типажі перебувають між собою в певних синтагматичних зв'язках.

У структурі ЛТ із соціальною домінантою виокремлюємо такі протиставлення: ЛТ «чиновник»: «чиновник – селянин»; «чиновник – чиновник»; ЛТ «пан»: «пан – селянин»; ЛТ «селянин»: «селянин – чиновник», «селянин – селянин», «селянин – пан»; ЛТ «робітник»: «робітник – робітник», «робітник – пан підмайстер», «робітник – жид», «робітник – підприємець», «робітник – пан»; ЛТ «студент»: «студент – панич», «студент – студент»; ЛТ «священник»: «священник – селянин», «священник – дяк», «священник – священник», «священник – циган», «священник – робітник»; ЛТ «москаль-солдат»: «москаль-солдат – козак», «москаль-солдат – москаль-солдат», «москаль-солдат – селянин», «москаль-солдат – начальник».

Соціальні протиставлення відбито в типажах: *багатий селянин – бідний селянин*, *злиденний робітник – багатий пан*, *бідний селянин – багатий пан*.

Для ЛТ з етнічною домінантою характерні такі опозиційні протиставлення: ЛТ «козак»: «реєстровий козак – запорожець», «низовий запорізький козак – реєстровий козак», «вольний козак – реєстровий козак», «козак – лях / поляк», «козак – татарин», «козак – гайдук»; ЛТ «лях / поляк»: «лях / поляк – козак», «лях / поляк – запорожець», «лях / поляк – татарин»; ЛТ «жид»: «жид – селянин», «жид – робітник», «жид – пан», «жид – жид»; ЛТ «циган»: «циган – священник», «циган – селянин», «циган – жид», «циган – циган».

8. Проведений аналіз дає підстави для виділення спільних та відмінних рис стосовно концептуалізації типажів. Спільними рисами в описі ЛТ у письменників підросійської та підавстрійської Україні є любов до землі («селянин»), духовна опіка, проповідництво («священник»), невеселість («козак»), догоджання («жид»).

Відмінними рисами ЛТ у творах підавстрійських письменників XIX ст. є зображення поштових чиновників як учасників виборів, політичного життя;

спорадично відбиті в художніх текстах політичні погляди студентів. У літературі підавстрійської України спостережено новий напрям зображення особи привілейованого стану – жінки-службовця. В основі опису робітника лежить ідея конфліктності, ворожості стосунків, вона пронизує твори переважно підавстрійських письменників. Умови життя і праці робітників як у Російській імперії, так і в Австро-Угорщині були важкими. Робітники в художніх творах підросійської та підавстрійської України зображені як такі, які готові були працювати за безцінь. Згуртованість робітників пов'язана з боротьбою. У літературі підавстрійської України описані перші робітничі рухи.

ЛТ «панич», «панна», «москаль-солдат» є частотними для українського ХД XIX ст. підросійської України. Значну увагу приділено розкриттю моральних рис духовенства («священник»).

9. Література XIX ст., яка формувалась під впливом геополітичних чинників розрізненості, спричиненої розділеністю між двома державами, вирізняється відображенням у ній спільних ЛТ та схожістю засобів їх мовного моделювання. Мовна картина світу тієї історичної епохи повною мірою зафіксувала й зберегла специфіку культурного життя суспільства, його стереотипні уявлення, що дотепер транспонує засобами мови до сучасного читача, передаючи культурний досвід та надбання нації наступним поколінням.

Запропонована модель опису ЛТ, зафіксованих в українському ХД XIX ст., може бути застосована для дослідження типажів на ширшому текстовому матеріалі або на творах певного історичного періоду, а також для реалізації порівняльно-зіставного підходу до вивчення ЛТ у різних мовах і культурах.

СПИСКИ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Агаркова І. Ю. Втілення стереотипних уявлень про етноментальні особливості представників інших народів у фразеології і пареміології української мови (на матеріалі фразеосемантичних груп «євреї» і «цигани»). *Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського*. Серія : Філологія. Соціальні комунікації. Сімферополь, 2011. Том 24 (63). № 1. Ч. 2. С. 3 – 9.
2. Айхельбергер В. Жіночий гнів / пер. Ю. Бабік. *Соломія Павличко. Ґендерні студії* : *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* Львів : Редакція журналу «Ї». 2000. № 17. С. 158 – 161.
3. Аксиологическая лингвистика : лингвокультурные типажи : сб. науч. тр. / под ред. В. И. Карасика. Волгоград : Парадигма, 2005. 310 с.
4. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология : ценностно-смысловое пространство языка. Москва : Флинта, Наука, 2010. 224 с.
5. Антонович В. Коротка історія козаччини / Українська вільна академія наук. Вид. 3-тє. Вінніпег ; Давфін, 1971. 262 с.
6. Арешенкова О. Ю. Типи оцінок та мовні засоби їх вираження в рекламних текстах. *Філологічні студії.* 2012. Вип. 7. Ч. 2. С. 100 – 109.
7. Арутюнова Н. Д. Дискурс. *Языкознание. Большой энциклопедический словарь* / гл. ред. В. Н. Ярцева. Изд. 2-е. Москва : Большая Российская энциклопедия, 1998. С. 136 – 137.
8. Асадуллаева А. В. Исторический криминальный лингвокультурный типаж «английский пират» : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка». Волгоград, 2011. 21 с.
9. Ахтирська К. О. Англійський дивак як культурний концепт. *Сучасні напрямки досліджень міжкультурної комунікації та методики викладання іноземних мов* : матеріали ІІІ Всеукр. наук.-практ. конференції студентів та молодих науковців. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. С. 9 – 10.

10. Бабаева Е. В. Лингвокультурологические характеристики русской и немецкой аксиологических картин мира : автореф. дисс. на соискание учен. степени доктора филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое, сопоставительное языкознание». Волгоград, 2004. 48 с.
11. Байцар А. Карл Черніг. Етнографічна карта Австрійської монархії. URL: http://baitsar.blogspot.com/2016/12/1855.html (дата звернення : 10.12.2016).
12. Балясникова О. В. «Свой – чужой» в языковом сознании носителей русской и английской культур : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка». Москва, 2003. 224 с.
13. Баранова Л. А. Положение фабрично-заводских рабочих Москвы в конце XIX – начале XX вв. : дисс. … канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история». Москва, 2011. 284 с.
14. Баранова С. В., Ткаченко С. О. Репрезентація категорії оцінки в англійській та українській мовах. *Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів, співробітників та студентів гуманітарного факультету* : конференція, присвячена Дню науки в Україні та 60-річчю СумДУ, 21–25 квітня 2008 р. Суми : Вид-во СумДУ, 2008. Ч. І. С. 38 – 39.
15. Бармак М. В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII – XIX ст.). Тернопіль : Астон, 2016. 392 с.
16. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ : Академія, 2004. 344 с.
17. Бацевич Ф., Чернуха В. Мовна особистість у сімейному спілкуванні : лексико-семантичні виміри : монографія. Львів : ПАІС, 2014. 182 с.
18. Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.). Одеса : Астропринт, 2009. 256 с.
19. Бачинська О. «Малоросійські козаки» XIX ст. : соціодемографічна характеристика та територіальне розселення. *Історико-географічні дослідження в Україні.* 2012. № 12. С. 15 – 26.

20. Белобородова И. Н. Священник и колдун в русской Урало-Сибирской культурной традиции : об архитипической модели восприятия (в связи с генезисом русского жречества). *Уральский сборник. История. Культура. Религия.* Екатеринбург, 1998. Вып. С. 30 – 41.
21. Бессонова О. Л. Оцінка як семантичний компонент лексичного значення слова (на матеріалі іменників-назв особи в англійській, французькій та українській мовах) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.19 «Теорія мовознавства». Донецьк, 1995. 22 с.
22. Бєліков О. В. Циганське населення України (XVI – XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Донецьк, 2003. 21 с.
23. Біблія або Книги Святого Письма, Старого і Нового Заповіту : із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена : 988 – 1988. Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства в Україні / перекл. Іларіон (Огієнко). [Б.м.] : [Б.в.], [б.р.]. 1521 с.
24. Білоконь С. І. Церковна інтелігенція Наддніпрянщини в 1917 – 1920 рр. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки.* Київ : Наук. думка, 1992. Вип. 2. С. 19 – 24.
25. Близнюк О. О. Концепти ЖИТТЯ і СМЕРТЬ : лінгвокультурологічний аспект (на матеріалі паремійного фонду української та італійської мов) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 «Порівняльно-історичне та типологічне мовознавство». Київ, 2008. 20 с.
26. Бобко Т. Г. Православне духовенство в суспільному житті України 20–30-х рр. XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 2005. 20 с.
27. Богословская З. М., Новикова В. С. Дефиниционный анализ имени концепта STUDENT. *Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований.* 2015. № 5. Ч. 4. С. 694 – 696.
28. Бойко О. Д. Історія України. Київ : Академія, 2002. 656 с.
29. Болдырев Н. Н. Когнитивная семантика. Тамбов : ТГУ, 2001. 123 с.

30. Бондаренко Т. В. Лингвокультурный типаж «английский дворецкий» : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки». Волгоград, 2009. 22 с.
31. Бондаренко Т. В. Лингвокультурный типаж «английский дворецкий». *Лингвокультурные типажи* : *признаки, характеристики, ценности* : коллективная монография / под ред. О. А. Дмитриевой. Волгоград : Парадигма, 2010. С. 74 – 90.
32. Бондарчук О. Ю. Лінгвокультурний типаж «Aussteiger» у сучасному німецькомовному дискурсі : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови». Львів, 2015. 222 с.
33. Бордуляк І. Б. Лінгвокультурний образ неформала у творах Любка Дереша та Світлани Поваляєвої. *Матеріали IX Всеукраїнського соціолінгвістичного семінару.* Львів, 2012. С. 95 – 100.
34. Брацка М. В. Дискурс козацтва в поезії «української школи» польського романтизму : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.05 «Порівняльне літературознавство». Київ, 2005. 20 с.
35. Бріцин В. М. Когнітивні аспекти в категорійно-функціональній граматиці. *Мови та культури у новій Європі : контакти і самобутність* : збірник наукових доповідей. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. С. 65 – 71.
36. Брицын В. М., Зимовец Г. В., Яворская Г. М. Концепт боль (когнитивные и культурно-антропологические аспекты). *Концепт боль в типологическом освещении* / ред. В. М. Брицын, Е. В. Рахилина, Т. И. Резникова, Г. М. Яворская. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. С. 393 – 412.
37. Бровикова Л. Н. Лингвокультурный типаж «английский викарий». *Лингвокультурные типажи* : *признаки, характеристики, ценности.* Волгоград : Парадигма, 2010. С. 90 – 99.
38. Буяр І. Є. Лінгвістична категорія оцінки : оцінювання досягнутого у вітчизняній лінгвістиці. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія».* Серія : Філологічна. Острог, 2009. Вип. 11. С. 145 – 149.

39. Васильева Л. А. Лингвокультурный типаж «британский премьер-министр» : дис. … канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки». Нижний Новгород, 2010. 145 с.

40. Ваховська О. В. Вербалізація концепту «Гріх» в англомовному дискурсі XIV – XXI століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови». Харків, 2011. 20 с.

41. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / пер. с англ. А. Д. Шмелева. Москва : Языки славянской культуры, 2001. 288 с.

42. Венжинович Н. Ф. Актуалізація концепту вода у фраземах російської та української мов : лінгвокультурологічний аспект. *«Вода» в славянской фразеологии и паремиологии* : коллективная монография : в 2 т. / науч. ред. Андраш Золтан, Олег Федосов, Сабольч Янурик. Budapest : TINTA KÖNYVKIADÓ, 2013. Т. 1. С. 196 – 201.

43. Венжинович Н. Ф., Чаварга А. П. Концепти ВОГОНЬ і ВОДА у фраземіці української мови. *Типологія та функції мовних одиниць* : наук. журн. / міжнар. редкол. : Н. М. Костусяк (голов. ред.), Г. Л. Аркушин, П. Ганцарек та ін. Луцьк : Вид-во Східноєвроп. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2015. № 3. С. 13 – 23.

44. Вишивана Н. Особливості мовної категорії оцінності та структура оцінки. *Науковий вісник Чернівецького національного університету.* Серія : Германська філологія. Чернівці : Рута, 2004. Вип. 188 – 189. С. 73 – 78.

45. Віднянський С. В. Австро-Угорщина. *Енциклопедія історії України* : у 5 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України ; Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 1 : А – В. С. 21 – 22.

46. Віднянський С. В. Закарпатська Україна, Закарпаття. *Енциклопедія історії України* : у 5 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України ; Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2005. Т. 3 : Е – Й. С. 201 – 204.

47. Вільчинська Т. Мовна об’єктивізація дохристиянських вірувань українського народу : (на прикладі концепту «бог»). *Наукові записки Тернопільського*

національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія : Літературознавство. Тернопіль, 2011. Вип. 33. С. 282 – 290.

48. Волкова Я. А. Коммуникативный типаж «хам». *Человек. Язык. Культура* : сб. научн. статей, посвященных 60-летнему юбилею проф. В. И. Карасика : в 2 ч. / отв. соред. В. В. Колесов, М. Влад. Пименова, В. И. Теркулов. Изд. 2-е, испр. Киев : Издательский дом Д. Бураго, 2013. Ч. 1. Вып. 2. С. 506 – 512.
49. Волковинський В. М. Рекрутська повинність. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України; Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2012. Т. 9 : Прил – С. С. 173.
50. Воркачев С. Г. Концепт счастье в русском языковом сознании : опыт лингвокультурологического анализа. Краснодар : Техн. ун. КубГТУ, 2002. 142 с.
51. Воркачев С. Г. Лингвокультурология и межкультурная коммуникация : истоки и цели. *Филологические науки.* 2005. № 4. С. 76 – 83.
52. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт. Становление антропоцентрической парадигмы в языкознании. *Филологические науки.* 2001. № 1. С. 64 – 72.
53. Воробьев В. В. Лингвокультурология. Москва : Изд. Российского унив. дружбы народов, 2006. 330 с.
54. Ворошилова М. Б. Лингвокультурный типаж «грузин» в русском языковом сознании. *Человек. Язык. Культура* : сб. научн. статей, посвященных 60-летнему юбилею проф. В. И. Карасика : в 2 ч. / отв. соред. В. В. Колесов, М. Влад. Пименова, В. И. Теркулов. Изд. 2-е, испр. Киев : Издательский дом Д. Бураго, 2013. Ч. 1. С. 514 – 517.
55. Вушко І. Свої серед чужих : австрійські чиновники та Галичина. 1772 – 1867. URL : http://uamoderna.com/md/vushko-austrian-bureaucrats-galicia (дата звернення : 30.10.2015).
56. Галик В. Соціальна стратифікація населення «Галицької Каліфорнії» у творчій спадщині Івана Франка. *Проблеми гуманітарних наук* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана

Франка / ред. кол. Н. Скотна (головний редактор), О. Петречко (редактор розділу) та ін. Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2014. Вип. 34. С. 42 – 52.

57. Гапон Н. Гендер у гуманітарному дискурсі : філософсько-психологічний аналіз. Львів : Літопис, 2002. 310 с.
58. Гафарова А. С. Художественный текст vs художественный дискурс. URL: http://rgf.tversu.ru/node/486 (дата звернення : 17.09.2013).
59. Гладкий С. О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Запоріжжя, 1997. 19 с.
60. Глосарій до українського видання Джудіт Батлер «Гендерний клопіт : фемінізм та підрив тожсамості». Київ : Ентіс, 2003. 200 с.
61. Голобородько К. Ю. Ідіостиль Олександра Олеся : лінгвокогнітивна інтерпретація : монографія / ред. : Л. А. Лисиченко ; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків : ХІФТ, 2010. 525 с.
62. Голобородько К. Ю. Концептосфера мовотворчості Олександра Олеся : дис. ... доктора філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Харків, 2011. 521 с.
63. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ : Вища шк., 1994. 539 с.
64. Голодова Е. Ю. Рыцарский кодекс поведения : динамика лингвокультурных ценностей (на материале английского языка) : дисс. … канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка». Волгоград, 2014. 217 с.
65. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу : монографія. Київ : Логос, 2004. 282 с.
66. Гончарова Н. О. Студентський рух у підросійській Україні на межі XIX – XX ст. : історіографічний огляд проблеми. *Інтелігенція і влада.* 2008. Вип. 13. С. 177 – 189.
67. Городецкая Л. А. Лингвокультура и лингвокультурная компенентность. Москва : Университет, 2009. 263 с.
68. Госовська М. Феміністичні моделі прози Івана Франка : до проблеми наукового і художнього мислення. *Парадигма.* 2009. Вип. 4. С. 71 – 80.

69. Грабович Г. До історії української літератури : дослідження, есе, полеміка. Київ : Основи, 1997. 604 с.

70. Григорьева В. С. Дискурс как элемент коммуникативного процесса : прагмалингвистический и когнитивный аспекты. Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007. 288 с.

71. Григор'єва М. В. Історія студентських організацій університетів Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. «Історія України». Харків, 2010. 18 с.

72. Грицик Л. Законодавчий вимір соціального статусу студентів підросійської України в історичній літературі. *Часопис української історії*. Київ, 2015. Вип. 32. С. 64 – 71.

73. Грицик Л. Ю. Студентство в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) : історіографія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Переяслав-Хмельницький, 2017. 21 с.

74. Грицик Л. Ю. Студентство в суспільно-політичному житті Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) : історіографія : дис. … канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Київ – Переяслав-Хмельницький, 2017. 254 с.

75. Громыко М. М., Буганов А. В. Отношение к храму и священнику. *Православная жизнь русских крестьян XIX – XX вв.* Москва, 2001. С. 88 – 103.

76. Гуляева Е. В. Лингвокультурный типаж «американский адвокат» : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка». Волгоград, 2009. 21 с.

77. Гуляева Е. В. Лингвокультурный типаж «американский адвокат» : дисс. … канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка». Волгоград, 2009. 177 с.

78. Гуляева Т. В. Политический и художественный дискурс : точки соприкосновения. *Вестник Пермского университета* : *российская и зарубежная филология.* Пермь, 2009. Вып. 2. С. 36 – 40.

79. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст. : кордони, населення, право. Київ : Основи, 1996. 223 с.

80. Давиденко І. Ю. Концепт ‘ДУХ’ як репрезентант внутрішнього світу людини. *Українська мова*. 2012. № 4. С. 100 – 108.

81. Давиденко І. Ю. Концепти ‘душа’ і ‘серце’ як складові концептосфери «внутрішній світ людини». *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова* : Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць / відп. ред. М. Я. Плющ. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. Вип. 6. С. 190 – 194.

82. Давиденко І. Ю. Концептосфера «внутрішній світ людини» в мовній картині світу українців : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2014. 192 с.

83. Данілкин О. Культурно-антропологічна ідентифікація циганів України *Наукові записки* : збірник праць молодих вчених та аспірантів. Київ, 2008. Т. 15. С. 155 – 161.

84. Данілкин О. Релігійні вірування циган. *Людина і світ.* 1995. № 5. С. 20 – 23.

85. Дементьев В. В. Коммуникативные ценности русской культуры : категория персональности в лексике и прагматике : монография. Москва: Глобал Ком, 2013. 336 с.

86. Демиденко О. П. Лінгвокультурні типажі британців та українців у лінгвосеміотичному аспекті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія».* Серія : Філологічна. Острог, 2016. Вип. 60. С. 28 – 32.

87. Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего похода. *Вопросы языкознания.* 1994. № 4. С. 17 – 29.

88. Демьянков В. З. Политический дискурс как предмет политологической филологии. *Политическая наука. Политический дискурс* : *история и современные исследования.* Москва : ИНИОН РАН, 2002. № 3. С. 32 – 43.

89. Демьянков В. З. Термин «концепт» как элемент терминологической культуры. *Язык как материя смысла* : сб. ст. в честь академика Н. Ю. Шведовой / отв. ред. М. В. Ляпон. Москва : Издательский центр «Азбуковник», 2007. С. 606 – 622.

90. Деревянская В. В. Лингвокультурный типаж «британский колониальный служащий» : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка». Волгоград, 2008. 22 с.

91. Деревянская В. В. Лингвокультурный типаж «британский колониальный служащий» : дисс. … канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка». Волгоград, 2008. 216 с.

92. Десюкевич О. И. Лингвокультурный типаж «белорусский партизан». *Медиалингвистика* : материалы II Между-нар. науч.-практ. конф. (2–6 июля 2017 г., Санкт-Петербург, Россия) / отв. ред. А. А. Малышев. Санкт-Петербург : С.-Петерб. гос. ун-т, Ин-т «Высш. шк. журн. и мас. коммуникаций», 2017. С. 57 – 58.

93. Десюкевич О. И. Лингвокультурный типаж «белорусский шляхтич». *Человек. Язык. Культура* : сборник научных статей, посвященных 60-летнему юбилею проф. В. И. Карасика : Серия : Концептуальный и лингвальный миры / отв. соред. В. В. Колесов, М. Влад. Пименова, В. И. Теркулов. Кемерово-Волгоград : ВГСПУ, 2013. Вып. 2. С. 516 – 521.

94. Десятніков І. В. Оплата праці сільськогосподарських робітників в Україні у кінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці Чорноморського національного університету імені Петра Могили* : науково-методичний журнал. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2003. Т. 26. Вип. 13 : Історичні науки. С. 48 – 52.

95. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен : монографія / за заг. ред. І. С. Шевченко. Харків : Константа, 2005. 356 с.

96. Дмитриева О. А. Лингвокультурные типажи России и Франции XIX века : автореф. дисс. на соискание учен. степени доктора филол. наук : спец.

10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание». Волгоград, 2007. 48 с.

97. Дмитриева О. А. Лингвокультурные типажи России и Франции XIX века : дисс. … доктора филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание». Волгоград, 2007. 374 с.
98. Дмитриева О. А. Лингвокультурные типажи России и Франции XIX века : монография. Волгоград : Перемена, 2007. 307 с.
99. Дмитриева О. А. Лингвокультурный типаж как предмет лингвистического изучения. *Актуальные проблемы германистики, романистики и русистики* : материалы ежегодной международной научной конференции. Екатеринбург, 2010. Ч. II. С. 71 – 76.
100. Доманицький В. Козаччина на переломі XVI – XVII в. (1591 – 1603). Львів : Накладом Т-ва ім. Шевченка, 1904. 171 с.
101. Дорошенко О. В. Інтерпретація поняття «лінгвокультурний типаж» у сучасній лінгвістиці. *Нова філологія* : збірник наукових праць. 2012. № 54. С. 30 – 34.
102. Дорошенко О. В. Ментальные характеристики лингвокультурного типажа DER DEUTSCHE BÜRGER (на материале художественных произведений XIX ст.). *В мире науки и искусства* : *вопросы филологии, искусствоведения и культурологии* : сб. ст. по матер. XXXVI Междунар. науч.-практ. конф. Новосибирск : СибАК, 2014. № 5 (36). С. 46 – 50.
103. Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. *Вестник Европы.* Санкт-Петербург, 1875. Т. 54. Кн. 7 (июль). С. 133 – 179.
104. Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків. Вид. 3-тє. Київ : Криниця : Друкарня В. П. Бондаренка та П. Ф. Гніздовського, 1913. 52 с.
105. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева : в 2 т. / Акад. наук СССР. Москва ; Ленинград : Изд-во и 2-я тип. Изд-ва Акад. наук СССР, 1946. Т. 1 : Предпосылки и сущность реформы. 635 с.
106. Дубчак О. П. Концептуальна опозиція ‘свій’ – ‘чужий’ в українській мовній картині світу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2009. 24 с.

107. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : у 2 т. / [ред. рада : В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій ; авт. кол. : Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.

108. Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд : монографія. Київ : НДІУ, 2007. 444 с.

109. Жаботинская С. А. Когнитивная лингвистика : принципы концептуального моделирования. *Лінгвістичні студії.* Черкаси : Сіяч, 1997. Вип. 2. С. 3 – 10.

110. Жаботинская С. А. Концептуальный анализ : типы фреймов. *Вісник Черкаського університету.* Серія : Філологічні науки. Черкаси, 1999. Вип. 11. С. 12 – 24.

111. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика : нариси / НАН України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Довіра, 2007. 262 с.

112. Жулинський М. Козаччина як об'єкт художнього зображення та формування національної самосвідомості. *Вісник МАУ*. Київ, 1991. № 3. С. 46 – 51.

113. Заглядкина Т. Я. Академическая концептосфера в немецкой и русской лингвокультурах : дисс. … канд. филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание». Волгоград, 2009. 187 с.

114. Заглядкина Т. Я. Лингвокультурный концепт «студент» в сознании российских и германских студентов (по материалам свободного ассоциативного эксперимента). *Известия Волгоградского государственного педагогического университета.* Волгоград, 2009. С. 27 – 31.

115. Залесова Н. М. Формирование и восприятие образа джентльмена в языке и культуре США : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки». Москва, 2009. 23 с.

116. Заярнюк А. «Селянство» як категорія соціально-історичного аналізу (на прикладі Східної Галичини XIX ст.). *Україна* : *культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Львів, 2006 – 2007. № 15. С. 543 – 553.

117. Зенкова Т. В. Типажи американской лингвокультуры. *Лингвистическая аксиология* : коллективная монография / отв. ред. З. К. Темиргазина. Павлодар : Типография Сытина, 2014. Раздел III. Глава 8 – 10. С. 187 – 272.
118. Зінкевич Н. О. Циганський етнос в Україні (історіографія та джерела) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Київ, 2005. 20 с.
119. Змиева И. В. Лингвокультурный типаж маклер : структурные особенности концепта. *Вісник ХНУ.* 2010. № 930. С. 10 – 16.
120. Игнатович И. И. Помѣщичьи крестьяне наканунѣ освобожденія. Изд. второе, дополненное. Москва : Типография Т-ва И. Д. Сытина, 1910. 312 с.
121. Ильина О. С. Ассоциативно-семантические поля «студент» и «профессор» : языковые константы и текстовая динамика : дисс. … канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык». Санкт-Петербург, 2013. 215 с.
122. Іваненко А. О. Переяславський реєстровий полк у козацьких війнах 30-х років XVII ст. *Гілея : науковий вісник* : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ : ВІР УАН, 2012. Вип. 66 (№ 11). С. 50 – 56.
123. Іващенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології) : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2006. 328 с.
124. Іващенко В. Л. Лінгвоконцептуальна репрезентація фрагментів когніції в терміносфері української мистецтвознавчої картини світу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2007. 34 с.
125. Іващенко В. Л. Опис-моделювання концепту «кобзар» у мистецтвознавчій картині світу. *Лінгвостилістика* : *об'єкт – стиль, мета – оцінка* : зб. наук. пр., присвяч. 70-річчю від дня нар. проф. С. Я. Єрмоленко. Київ : Грамота, 2007. С. 180 – 191.
126. Іващенко В. Л. Переосмислене й переоцінене в мовному гуморі. *Культура слова.* 1997. Вип. 50. С. 83 – 85.

127. Історичне джерелознавство / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, М. Г. Палієнко ; гол. ред. С. В. Головко. Київ : Либідь, 2002. 488 с.

128. Історія Русів / пер. І. Драча ; вступ. ст. В. Шевчука. Київ : Рад. письменник, 1991. 31 с.

129. Історія української культури : у 5 т. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 3 : Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. 1246 с.

130. Історія української літератури XIX століття : у 3 кн. / за ред. М. Т. Яценка. Київ : Либідь, 1995. Кн. 1. 368 с.

131. Казимирова І. А. Асоціативна аура концепту «гламур». *Мова і культура* : науковий журнал. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. Вип. 11. Т. X (122). С. 23 – 27.

132. Кайки М. Ю. Вербалізація оцінних значень в російській дитячій літературі середини XX – початку XXI століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова». Київ, 2010. 24 с.

133. Калініч Г. Ю. Православне біле священництво міста Києва останньої третини XIX – початку XX ст. : просопографічний портрет : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2011. 14 с.

134. Карасик В. И., Дмитриева О. А. Лингвокультурный типаж : к определению понятия. *Аксиологическая лингвистика* : *лингвокультурные типажи* : сб. науч. тр. / под ред. В. И. Карасика. Волгоград : Парадигма, 2005. С. 5 – 25.

135. Карасик В. И. Концепты-регулятивы. *Язык, сознание, коммуникация* : сб. статей / отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. Москва : МАКС Пресс, 2005. Вып. 30. С. 95 – 108.

136. Карасик В. И. Лингвокультурный типаж «русский интеллигент». *Аксиологическая лингвистика* : *лингвокультурные типажи* : сб. науч. тр. / под ред. В. И. Карасика. Волгоград : Парадигма, 2005. С. 25 – 61.

137. Карасик В. И. Лингвокультурный типаж «русский чиновник». *Авторитетность и коммуникация.* Серия : Аспекты языка и коммуникации.

Воронеж : Воронежский государственный университет ; Издательский дом Алейниковых, 2008. Вып. 4. С. 38 – 51.

138. Карасик В. И. О категориях лингвокультурологии. *Языковая личность* : *проблемы коммуникативной деятельности* : сб. науч. тр. Волгоград : Перемена, 2001. С. 3 – 16.
139. Карасик В. И. О типах дискурса. *Языковая личность* : *институциональный и персональный дискурс.* Волгоград : Перемена, 2000. С. 3 – 19.
140. Карасик В. И., Прохвачева О. Г., Зубкова Я. В., Грабарова Э. В. Иная ментальность. Москва : Гнозис, 2005. 352 с.
141. Карасик В. И., Слышкин Г. Г. Лингвокультурный концепт как единица исследования. *Методологические проблемы когнитивной лингвистики* / под ред. И. А. Стернина. Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2001. С. 75 – 80.
142. Карасик В. И. Языковая кристаллизация смысла. Волгоград : Парадигма, 2010. 422 с.
143. Карасик В. И. Языковая матрица культуры : монография. Волгоград : Парадигма, 2012. 448 с.
144. Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс : монография. Волгоград : Перемена, 2002. 477 с.
145. Карасик В. И. Языковое проявление личности : монография. Волгоград : Парадигма, 2014. 450 с.
146. Карасик В. И., Ярмахова Е. А. Лингвокультурный типаж «английский чудак» : монография. Москва : Гнозис, 2006. 240 с.
147. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. Москва : Наука, 1987. 264 с.
148. Кардащук О. В., Кульбабська О. В. Концепт каяття в повісті Ольги Кобилянської «Земля». *Наукова спадщина професора С. В. Семчинського і сучасна філологія* : зб. наук. праць : у 2 ч. / упор. : В. Ф. Чемес. Київ : Вид. полігр. центр «Київський університет», 2001. Ч. І. С. 478 – 485.
149. Кардащук О., Кульбабська О. Концептуальна картина світу в повісті Ольги Кобилянської «Земля». *Південний архів. Філологічні науки* : зб. наук. праць /

ред. кол. : Олексенко В. (відп. за вип.) та ін. Херсон : Айлант, 2002. Вип. XIV. С. 341 – 345.

150. Кардащук О. В., Кульбабська О. В. Образні парадигми концептуальних слів у художньому тексті. *Наукові записки Кіровоградського університету імені Володимира Винниченка* / наук. ред. В. М. Ожоган. Кіровоград : РВЦКДПУ імені Володимира Винниченка, 2001. Вип. 23. С. 216 – 218.
151. Карпенко О. Ю. Структура індивідуального ергономічного фрейму. *Записки з ономастики.* 2007. Вип. 10. С. 11 – 22.
152. Касьянова Л. Ю. Лингвокогнитивные механизмы неологизации. *Слово – сознание – культура* : сб. науч. трудов / сост. Л. Г. Золотых. Москва : Флинта : Наука, 2006. С. 97 – 106.
153. Качмала В. І. Демографічні та соціально-економічні зміни на Лівобережній Україні на початку XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2010. 215 с.
154. Качура О. А. Еволюція процедур державної реєстрації на території України із зародження до імперського періоду. *Перспективні напрямки розвитку сучасної юридичної науки* : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 20 – 21 березня 2015 року) : у 2 ч. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2015. Ч. 1. С. 120 – 124.
155. Кікоть А. А. Костюм українського козацтва як складова національної культури. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв.* Харків, 2010. № 1. С. 34 – 38.
156. Коатс Дж. Женщины, мужчины и язык. *Гендер и язык.* Москва : Языки славянской культуры, 2005. С. 32 – 231.
157. Ковалько П. Очерки национальных типов в украинской народной словесности : Черты типа еврейского. *Киевская старина.* Киев, 1883. Кн. V : март. С. 667 – 672.
158. Козак С. В. Релевантність теорії фреймів у сучасній лінгвістиці. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки.* Луцьк, 2007. № 3. С. 257 – 260.

159. Козак С. В. Теорія фреймів як один з актуальних напрямів когнітивної лінгвістики. *Філологічні студії.* 2002. № 3. С. 134 – 140.

160. Колесник І. Українська історіографія : концептуальна історія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.

161. Колесов В. В. Русская ментальность в языке и тексте. Санкт-Петербург : Петербургское Востоковедение, 2006. 624 с.

162. Коляденко О. О. Термін фрейм у лінгвістиці. *Термінологічний вісник.* Київ, 2013. Вип. 2 (1). С. 139 – 144.

163. Компанцева Л. Концепт ‘информационное общество’ как когнитивная основа изменений языковой картины мира современного общества. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.* Серія : Філологічні науки. Кіровоград, 2010. Вип. 89 (1). С. 250 – 255.

164. Кондратенко Н. В. Вербалізація концепту ворог в українському політичному дискурсі. *Філологічні студії* : науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. Кривий Ріг, 2017. Вип. 16. С. 358 – 366.

165. Кондратенко Н. В. Синтаксис українського модерністського і постмодерністського художнього дискурсу : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 320 с.

166. Кондрацький А. А. Поляки на Україні в X – XIX ст. *Український історичний журнал.* 1991. № 12. С. 83 – 96.

167. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу : монографія. Київ – Івано-Франківськ : Плай, 2004. 248 с.

168. Конюченко А. М. Приходское духовенство Оренбургской епархии во второй половине XIX – начала XX в. *Исторические чтения* : материалы научн. конференций «Неизвестный Челябинск», «Церковь и религия на Урале. Челябинск, 1996. Вып. 2. С. 77 – 83.

169. Конюченко А. М. Религиозно-нравственная характеристика православного населения Оренбургской епархии (вторая половина XIX – начало XX в.).

Вестник Челябинского университета. Серия 1 : История. Челябинск, 1998. № 1. С. 38 – 49.

170. Коровина А. Ю. Лингвокультурный типаж «английский сноб» : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка». Волгоград, 2008. 20 с.
171. Коростова С. В. Когнитивные основания эмотивности художественного текста. *Лингвистика и межкультурная коммуникация* : монография. Красноярск : Научно-инновационный центр, 2011. С. 150 – 163.
172. Космеда Т. А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики : засоби вираження категорії оцінки в українській та російській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова», 10.02.02 «Російська мова». Харків, 2001. 32 с.
173. Космеда Т. А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики : формування і розвиток категорії оцінки. Львів : ЛНУ ім. Франка, 2000. 350 с.
174. Космеда Т. А., Карпенко Н. А. Індекс комунікативної компетенції та психотип як параметри диференціації мовної особистості. *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. праць Харківського національного університету імені Г. С. Сковороди. Харків, 2011. Вип. 31. С. 196 – 205.
175. Космеда Т. А. Мовна спроможність, комунікативна компетенція, мовна особистість як проблемні питання сучасного українського мовознавства. *Лінгвістична палітра* : збірник наукових праць з актуальних проблем лінгвістики / за заг. ред. проф. Л. А. Лисиченко. Харків, 2009. С. 129 – 140.
176. Костюк Г. С. Избранные психологические труды. Москва : Педагогика, 1988. 304 с.
177. Коць Т. Оцінність як семантико-стилістична категорія публіцистичного стилю. *Українська мова.* 2016. № 4. С. 78 – 86.
178. Коцюба З. Г. Універсальність паремійної вербалізації етностереотипів (на матеріалі слов'янських, германських і романських мов). *Вісник Київського національного лінгвістичного університету.* Серія : Філологія. Київ : Вид. центр КНЛУ, 2009. Т. 12. № 2. С. 66 – 76.

179. Кочергін І. О. Катеринославське дворянство в умовах трансформації соціальних відносин (друга половина XIX – початок XX ст.) : дис. … доктора історичних наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Дніпро, 2016. 449 с.
180. Коч Н. В. Ретротипаж как продукт национальной культуры (лингвоприкладной аспект исследования). *Вісник Маріупольського державного університету.* Серія : Філологія. Маріуполь : МДУ, 2018. Вип. 18. С. 49 – 58.
181. Коч Н. Генезис восточнославянской концептосферы в лингвокультурном отражении : монография. Изд. 2-е, испр. Saarbrücken : LAP LAMBERT Academic Publishing, 2013. 580 с.
182. Коч Н. Исследование концептов в диахронии как теоретическая и методическая проблема. *Наукові записки.* Серія : Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград : РДПУ ім. В. Винниченка, 2010. Вип. 89 (1). С. 316 – 320.
183. Коч Н. Концепт как объект исторической лексикографии. *Наукові записки.* Серія : Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград : РДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Вип. 95 (1). С. 60 – 65.
184. Коч Н. Лингвокультурный типаж средневекового аскета в памятниках древнерусской письменности. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія : Лінгвістика : зб. наук. пр. Херсон : ХДУ, 2013. Вип. 17. С. 220 – 226.
185. Коч Н. Ориентационная метафора «верх / низ» и концепт ГОРДЫНЯ / СМИРЕНИЕ в христианской лингвокультуре Древней Руси. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія : Лінгвістика : зб. наук. пр. Херсон : ХДУ, 2013. Вип. 18. С. 106 – 110.
186. Кравчук А. Стереотип поляка у мовній свідомості української молоді. *Вісник Львівського університету.* Серія : Філологічна. Львів, 2009. Вип. 48. С. 212 – 222.
187. Красавіна В. В. Структурно-семантичні, стилістичні та текстові функції епітета в історичному романі (на матеріалі творів другої половини

XIX – першої половини XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2005. 20 с.

188. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Інтегральний підхід до інтерпретації концепту (філософський та лінгвокультурний вектори). *Лінгвістичні студії* : зб. наук. пр. Донецьк : ДонНУ, 2006. Вип. 14. С. 27 – 31.
189. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Концепт ДОРОГА у структурі концепту ЖИТТЯ. *Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского* / научн. ред. Н. В. Багров. Симферополь, 2007. Т. 20 (59). С. 85 – 91.
190. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Концептуальний аналіз як метод концептивістики (на матеріалі концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці). *Українська мова.* 2009. № 1. С. 41 – 52.
191. Красных В. В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология как конституенты новой научной парадигмы. *Сфера языка и прагматика речевого общения* : международ. сб. науч. трудов. Краснодар, 2002. Т. 1. С. 204 – 214.
192. Красных В. В. Этнопсихолингвистика и лингвокульторология. Москва : ИТДГК «Гнозис», 2002. 284 с.
193. Крищук В. Л. Вербалізація оцінки в українській історичній прозі кінця XX – початку XXI ст. : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Кам’янець-Подільський, 2015. 208 с.
194. Кругляк М. Е. Житлові умови студентства підросійської України наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі м. Харкова). *Історична панорама* : зб. наук. статей ЧНУ. Спеціальність: Історія. Чернівці, 2008. Вип. 7. С. 32 – 44.
195. Кругляк М. Е. Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. : дис. … канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2010. 301 с.
196. Кругляк М. Життя та побут студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст. Житомир : Волинь, 2015. 464 с.
197. Кругляк М. Е. З історії київських студентських гуртожитків (друга половина XIX – початок XX ст.). *Волинські історичні записки* : зб. наук. пр. /

М-во освіти і науки України, Житомир. держ. пед. ун-т ім. І. Франка ; ред. кол. : Л. В. Баженов та ін. Житомир : Полісся, 2009. Т. 3. С. 125 – 131.

198. Крючков В. И. «Промышленная революция» в Венгрии в последней трети XIX – начале XX веков : «догоняющая модернизация» страны и ее социальные последствия. *Запад-Восток* : научно-практический ежегодник. Йошкар-Ола : МарГУ, 2008. № 1. С. 73 – 92.
199. Кубрякова Е. С. О понятиях дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике. *Дискурс, речь, речевая деятельность* : *функциональные и структурные аспекты* : сб. обзоров / отв. ред. Ромашко С. А. и др. Москва, 2000. С. 7 – 25.
200. Кузнець Т. В. Православне духовенство Київської єпархії наприкінці XVIII – на початку XX ст. : соціально-економічні та політичні виміри : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Переяслав-Хмельницький, 2013. 43 с.
201. Кузьміна С. Цигани в етнічній структурі населення Бессарабії в першій половині XIX ст. *Краєзнавство.* 2013. № 1. С. 41 – 46.
202. Кулибина Н. В. Художественный дискурс как актуализация художественного текста в сознании читателя. *Мир русского слова.* 2001. № 1. С. 57 – 64.
203. Кульбабська О. В., Кардащук О. В. Релігійні та філософські поняття в мовній картині світу Івана Франка. *Біблія і культура* : зб. наук. статей / упоряд. і відп. ред. А. Є. Нямцу. Чернівці : Рута, 2000. Вип. 2. С. 141 – 144.
204. Куриленко Д. В. Козак Мамай як духовний пантеон. Темпоральна формація генетичного коду Козака Мамая : фольклорно-міфологічний аспект. *Молодий вчений.* 2015. № 10 (25). Ч. 1. С. 150 – 153.
205. Курочкін О. Карнавальні «цигани» : етнічний стереотип і обрядова маска. *Наукові записки* : зб. праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ, 2008. Т. 5. С. 255 – 269.

206. Курочкін О. Образ єврея в драматично-ігровому фольклорі українців (до проблеми етнічної ідентифікації). *Народна творчість та етнографія.* Київ, 2008. № 6. С. 31 – 41.

207. Лазанська Т. І. Поміщики. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України ; Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2011. Т. 8 : Па – Прик. С. 415 – 416.

208. Лазанська Т. І. Херсонська губернія. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України ; Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т – Я. С. 378 – 380.

209. Лазаренко О. М. Функціонування лексеми *козак* у творах Лазаря Барановича. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : зб. наук. ст. Київ : Шлях, 2002. Вип. 11. С. 234 – 238.

210. Лебедев А. Идиллическое в повести «Старосветские помещики» Н. В. Гоголя и поэме «Герман и Доротея» И. В. Гете. *Гоголезнавчі студії* / Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, Гоголезнав. центр, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України, ТНУ ім. В. І. Вернадського ; ред. П. В. Михед. Ніжин : НДУ, 2009. Вип. 1 (18). С. 286 – 292.

211. Левченко О. П. Лінгвокультурологія та її термінна система. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Львів, 2003. № 490. С. 105 – 113.

212. Легун Ю. В. Генеалогічне значення джерел церковного походження (Подільська губернія 1795 – 1917 р.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* Серія : Історія. Київ, 2005. Вип. 80 – 81. С. 29 – 32.

213. Леонова А. Ю. Лингвокультурный типаж «украинец» в российском масс-медиа дискурсе. *Слов'янський збірник* : збірник наукових праць / ОНУ ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2015. Вип. 19. С. 298 – 304.

214. Леонтьева Т. Г. Вера и прогресс : православное сельское духовенство России во второй половине XIX – начале XX вв. Москва : Новый хронограф, 2002. 256 с.

215. Леонтьева Т. Г. Жизнь и переживания сельского священника (1861 – 1904). *Социальная история* : ежегодник / редкол. : К. М. Андерсон (отв. ред.) и др. Москва : РОССПЭН, 2000. С. 34 – 56.

216. Леп'явко С. А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні : монографія / НАН України, Ін-т історії України. Чернігів : Сівер. думка, 1996. 284 с.

217. Лесюк М. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2014. 732 с.

218. Лингвистика и аксиология : этносемиометрия ценностных смыслов : коллективная монография. Москва : ТЕЗАУРУС, 2011. 352 с.

219. Лингвокультурные типажи : признаки, характеристики, ценности : коллективная монография / под ред. О. А. Дмитриевой. Волгоград : Парадигма, 2010. 228 с.

220. Лингвокультурные типажи : сб. науч. тр. / под ред. В. И. Карасика. Москва : Гнозис, 2008. 327 с.

221. Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка. *Русская словесность. От теории словесности к структуре текста.* Москва : Academia, 1997. С. 280 – 287.

222. Лозовий В. С. Проблеми політичної культури українського селянства в добу Центральної Ради (1917 – 1918 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2006. № 12. С. 166 – 174.

223. Лутовинова О. В. Лингвокультурный типаж «хакер». *Политическая лингвистика.* Екатеринбург, 2006. Вып. 20. С. 170 – 174.

224. Луценко В. Тюркский фактор в истории и этногенезе украинцев и их предков. URL: http://library.market-studio.com/ukr/lutsenko_v_tyurkskiy_faktor_v_ istorii// etnogeneze_ukraintse.pdf (дата звернення : 08.12.2012).

225. Макарчук С. Населення «столиці» у другій половині XIX – першій третині XX ст. URL : http://map.lviv.ua/statti/makarchuk.html (дата звернення : 24.04.2014).

226. Маленко О. Тарас Шевченко : пророк у пошуках правди (концепт правда). *Культура слова.* 2014. Вип. 80. С. 158 – 166.

227. Малікова О. В. Семантичне наповнення акціонального фрейму лінгвокультурного релігійного концепту DIVINE LOVE. *Мовні і концептуальні картини світу.* 2013. Вип. 43 (3). С. 54 – 64.

228. Манаенко Г. Н. Координаты понятия «дискурс». *Дискурс, концепт, жанр* : коллективная монография / отв. ред. М. Ю. Олешков. Нижний Тагил : НТГСПА, 2009. С. 15 – 35.

229. Манаенко Е. А. Концепт в ряду смежных понятий : смысл – значение – фрейм – гештальт – прототип – стереотип. *Язык. Текст. Дискурс* : науч. альманах Ставропольского отд-я РАЛК / под ред. проф. Г. Н. Манаенко. Ставрополь : Изд-во СГПИ, 2011. Вып. 9. С. 84 – 93.

230. Манакін В., Манакіна Н. Стереотип «свого» і «чужого» в українській та інших європейських мовах. *Наукові записки*. Серія : Філологічні науки (мовознавство) : у 2 ч. Кіровоград : РКДПУ ім. В. Винниченка, 2012. Вип. 104 (2). С. 90 – 95.

231. Мангилева А. В. Духовное сословие на Урале в первой половине XIX века (на примере Пермской епархии) : монография. Екатеринбург : Урал-НАУКА, 1998. 252 с.

232. Маркова О. Є., Хведченя С. Б. Катеринославська губернія. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України ; Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2007. Т. 4 : Ка – Ком. С. 135 – 136.

233. Маркова О. Є., Шандра В. С. Чернігівська губернія. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України ; Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т – Я. С. 513 – 515.

234. Марчишина А. А. Ґендерна ідентичність в англомовному постмодерністському дискурсі : соціокультурний та лінгвопоетичний аспекти (на матеріалі наукових, публіцистичних та художніх текстів) : монографія. Кам’янець-Подільський : ПП Буйницький О. А., 2018. 452 с.

235. Марчук Л. М. Вербалізація концепту «щастя» : філософський та соціологічний аспекти. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Філологічні науки.* Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин Я. І., 2014. Вип. 35. С. 43 – 48.

236. Марчук Л. М. Дієслівна «метафора» як ядро концепту «місто» в антології «Двадцятка». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : *Філологічні науки.* Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин Я. І., 2014. Вип. 37. С. 181 – 187.

237. Марчук Л. М. Концептосфера поетичного дискурсу Григорія Білоуса : сковородинівські мотиви. *Літературний процес* : *методологія, імена, тенденції* : зб. наук. пр. (філолог. науки). Київ : Київський ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. № 5. С. 25 – 29.

238. Марчук Л. М., Сукаленко Т. М., Вдовиченко Н. В., Сірант А. М. Лінгвокультурологічні засади мовознавчих досліджень : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. 196 с.

239. Марчук Л. М., Туранська В. Л. Аксіологічна оцінка лінгвокультуреми «війна» в прозі М. Стельмаха. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.* Серія : Філологічні науки. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. Вип. 31. С. 289 – 291.

240. Марчук Л. М. Урбаністичний концепт в прозі Юрія Андруховича. *Науковий часопис Національного університету імені М. П. Драгоманова.* Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. пр. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 11. С. 35 – 39.

241. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику. Москва : Флинта ; Наука, 2007. 294 с.

242. Маслова В. А. Лингвокультурология. Москва : Изд. центр «Академия», 2001. 208 с.

243. Маслова В. А. Лингвокультурология в процессе обучения русскому языку. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені*

М. П. Драгоманова. Серія 9 : Сучасні тенденції розвитку мов. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 6. С. 155 – 158.

244. Мацьків П. Концептосфера БОГ в українському мовному просторі : монографія. Дрогобич : Коло, 2007. 332 с.
245. Мацько Л. І. Мовна особистість Андрія Малишка як лінгвокультурологічний феномен національного виховання у світлі лінгвофілософії. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.* Серія 16 : Творча особистість учителя : проблеми теорії і практики. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. Вип. 20. С. 141 – 146.
246. Мацько Л. І. М. С. Грушевський про українську мову як державотворчий чинник. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ* : зб. наук. праць. Рівне, 2016. Вип. 2. С. 152 – 164.
247. Мельник Т. М. Ґендер як наука та навчальна дисципліна. *Основи теорії ґендеру* / ред. В. П. Агєєва. Київ : К.І.С., 2004. С. 1 – 30.
248. Меншій А. М. Художні особливості моделювання образів євреїв в українській літературі кін. XIX – поч. XX ст. (на матеріалі творчості М. Коцюбинського та В. Леонтовича). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.* Серія : Філологічні науки. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2014. Вип. 36. С. 169 – 177.
249. Мех Н. О. Інтерпретація концептів слово, мова в українській культурній традиції : монографія. Київ, 2008. 211 с.
250. Мех Н. О. Лінгвокультурологема ЛОГОС : когнітивний, прагматичний, функціонально-стилістичний аспекти : дис. ... доктора філол. наук : спец. 10.02.01. «Українська мова». Київ, 2009. 410 с.
251. Мех Н. О. Наскрізні концепти слово, мова, думка у філософсько-релігійній та мовній картинах світу Григорія Сковороди : монографія. Київ, 2005. 237 с.
252. Мех Н. О. Реалізація категорії *оцінки* у мовній картині світу. *Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту.* Ізмаїл, 2005. Вип. 19. С. 153 – 156.

253. Микитів Г. В. Художньо-образна парадигма символів в українських козацьких піснях. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки.* Запоріжжя, 2008. № 2. С. 146 – 152.

254. Минина М. А. Психолингвистический анализ семантики оценки : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки». Москва, 1995. 15 с.

255. Мироненко М. В. Шутник как коммуникативная личность : автореф. дисс. на соискание учен. степени кандидата филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка». Волгоград, 2005. 20 с.

256. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст. : Соціокультурні процеси : монографія. Дніпропетровськ : Інновація, 2007. 456 с.

257. Михальченко М. Оцінка у філософсько-логічному та психологічному аспектах. *Лінгвістичні студії Харківського педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.* Харків, 2008. Вип. 18. С. 8 – 12.

258. Мищенко М. В. Лингвокультурное моделирование типажа «американский ковбой». *Прогрессивные технологии в обучении и производстве* : материалы IV Всероссийской конференции / Камышинский технологический институт филиал ВолгГТУ. Камышин, 2006. Т. 4. С. 55 – 58.

259. Москалюк М. Соціально-економічний розвиток України у другій половині XIX – на початку XX ст. *Україна – Європа – Світ* : міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвець. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. Вип. 17. С. 86 – 94.

260. Мурзинова И. А. Лингвокультурный типаж «британская королева» : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка». Волгоград, 2009. 24 с.

261. Мурзинова И. Лингвокультурный типаж «британская королева». *Лингвокультурные типажи* : *признаки, характеристики, ценности.* Волгоград : Парадигма, 2010. С. 62 – 74.

262. Нагель В. В. Різновиди оцінки як лінгвістичної категорії. *Дослідження з лексикології і граматики української мови* : зб. наук. пр. Дніпропетровськ : Пороги, 2007. Вип. 6. С. 103 – 110.

263. Назаренко О. Г. Концепт «чиновник» в текстах отечественной культуры : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. культурол. наук : спец. 24.00.01 «Теория и история культуры». Владивосток, 2007. 28 с.

264. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси) / П. І. Білоусенко, І. О. Іншакова, К. А. Качайло, О. В. Меркулова, Л. М. Стовбур. Запоріжжя – Кривий Ріг : ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2010. 480 с.

265. Нарожная В. Д. Оппозиция «свой» – «чужой» : проблемы межкультурной коммуникации. URL: http://www.rusnauka.com/10_/ NPE_2008/Philologia/296/ 58.doc.htm (дата звернення : 10.09.2014).

266. Наулко В. І., Зінкевич Н. О. Цигани в Україні. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т – Я. С. 476.

267. Ніжегородцева-Кириченко Л. О. Екстраполяція фрейму на структуру лексико-семантичного поля. *Науковий вісник Волинського державного ун-ту ім. Лесі Українки.* Серія : Філологічні науки / голов. ред. Євген Іванович Гороть. Луцьк, 2007. № 4. С. 90 – 95.

268. Никонова Ж. В. Теория фреймов в лингвистических исследованиях. Санкт-Петербург : Филологический факультет СПбГУ, 2006. 144 с.

269. Новикова В. С. Историко-этимологический анализ имени концепта STUDENT. *Вестник Кемеровского государственного университета.* 2014. № 2 (1). С. 143 – 145.

270. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ : Вид-во Книгарні Є. Череповського, 1918. [репринт. видання 1918 р.]. Київ : Абрис, 1991. 272 с.

271. Окара А. Творчість Івана Котляревського та нова парадигма української літературної мови. *Мовознавство* : доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. україністів / відп. ред. В. Німчук. Київ : Пульсари, 2002. С. 228 – 232.

272. Олизько Н. С. Семиотико-синергетическая интерпретация особенностей реализации категорий интертекстуальности и интердискурсивности в постмодернистском художественном дискурсе : дисс. ... доктора филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка». Челябинск, 2009. 343 с.

273. Ольшанский И. Г. Лексика, фразеология, текст : Лингвокультурологические компоненты. *Язык и культура* : сб. обзоров. Москва : ИНИОН РАН, 1999. Вып. 2. С. 10 – 26.

274. Оляніч А. В., Макарова Л. И. Коммуникативный типаж «пижон» : лингвосемиотические и дискурсивные презентационные характеристики : монография. Волгоград : Волгоградский ГАУ, 2014. 180 с.

275. Омеличкина Е. О. Реализация лингвокультурного типажа «heros combattant» в художественном дискурсе : на материале французского языка : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка». Кемерово, 2013. 32 с.

276. Омеличкина Е. О., Рябова М. Ю. Номинативная характеристика лингвокультурного типажа «герой-борец» во французском художественном дискурсе. *Вестник Кемеровского государственного университета*. Кемерово, 2013. № 2 (2). С. 117 – 121.

277. Онищенко І. В. Категорія оцінки та засоби її вираження в публіцистичних та інформаційних текстах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Дніпропетровськ, 2004. 24 с.

278. Опарина Е. О. Лингвокультурология : Методологические основания и базовые понятия. *Язык и культура* : сб. обзоров. Москва: ИНИОН РАН, 1999. Вып. 2. С. 27 – 48.

279. Опря Б. О. Повсякденне життя православного парафіяльного сільського духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.) : дис. … канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Кам'янець-Подільський, 2011. 275 с.

280. Опря І., Опря Б. Між паствою та владою : права та обов'язки православного парафіяльного священника у 60-ті рр. XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Правобережної України). *Наукові праці Кам'янець-Подільського*

національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2016. Т. 26. С. 320 – 333.

281. Орищенко Р. М. Релігійні вірування як чинник адаптації українських селян до польських і російських модерних впливів (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник Черкаського університету.* Серія : Історичні науки : наук. журн. / М-во освіти і науки України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси : Видавництво ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2010. Вип. 192. С. 39 – 41.
282. Орлова О. Г., Бессарабова М. В. Понятийные и образные признаки в структуре лингвокультурного типажа «сноб». *Человек. Язык. Культура* : сб. научн. статей, посвященных 60-летнему юбилею проф. В. И. Карасика : в 2 ч. Серия : Концептуальный и лингвальный миры / отв. соред. В. В. Колесов, М. Влад. Пименова, В. И. Теркулов. Изд. 2-е, испр. Киев : Издательский дом Д. Бураго, 2013. Ч. 1. Вып. 2. С. 492 – 498.
283. Пальчевська О. С. Концепт ШЛЯХ в англійській, французькій та українській мовах : лінгвокогнітивний та етнолінгвістичний ракурси : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство». Донецьк, 2006. 20 с.
284. Панченко Н. Н. Коммуникативный типаж «скептик» в русской лингвокультуре. *Человек. Язык. Культура* : сб. научн. статей, посвященных 60-летнему юбилею проф. В. И. Карасика : в 2 ч. Серия : Концептуальный и лингвальный миры / отв. соред. В. В. Колесов, М. Влад. Пименова, В. И. Теркулов. Изд. 2-е, испр. Киев : Издательский дом Д. Бураго, 2013. Ч. 1. Вып. 2. С. 545 – 551.
285. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / изд. Центр. Стат. комитетом М-ва вн. дел ; под ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1905. Вып. 6 : Наличное население обоего пола по уездам и городам, с указанием преобладающих вероисповеданий и главнейших сословий. 60 с.

286. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / изд. Центр. Стат. комитетом М-ва вн. дел ; под ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1905. Вып. 7 : Наличное население обоего пола по уездам, с указанием числа лиц преобладающих родных языков. 38 с.

287. Пименова М. В. Концепты внутреннего мира (русско-английские соответствия) : автореф. дисс. на соискание учен. степени доктора филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык». Санкт-Петербург, 2001. 40 с.

288. Пименова М. В. Концепт *сердце* : образ, понятие, символ : монография. Кемерово : КемГУ, 2007. 500 с.

289. Пименова М. В. Развитие теории лингвокультурных типажей (русский фольклорный концепт царевна). *Человек. Язык. Культура* : сб. научн. статей, посвященных 60-летнему юбилею проф. В. И. Карасика : в 2 ч. Серия : Концептуальный и лингвальный миры / отв. соред. В. В. Колесов, М. Влад. Пименова, В. И. Теркулов. Изд. 2-е, испр. Киев : Издательский дом Д. Бураго, 2013. Ч. 1. Вып. 2. С. 16 – 25.

290. Підгородецька І. Ю. Концепт КРАСА : естетичний і лінгвістичний напрями дослідження. *Мова і культура* : науковий журнал. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2009. Вип. 11. Т. IV (116). С. 83 – 88.

291. Піддубна Н. Вербалізація концепту священнослужитель в українських пареміях. *Studia Ukrainica Posnaniensia* / red. nauk. T. Kosmeda. Poznań, 2015. Vol. 3. С. 217 – 224.

292. Піддубна Н. В. Мовний образ священнослужителя в «Співомовках» Степана Руданського (до 180-річчя від дня народження письменника). *Лінгвістичні дослідження.* 2014. Вип. 38. С. 160 – 168.

293. Плотникова М. В. Методика концептуального аналізу лінгвокультурного концепту. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского.* Серия : Филология. Социальные коммуникации. Симферополь, 2011. Т. 24 (63). № 2. Ч. 1. С. 426 – 431.

294. Полагейкіна В. А. Опозиція «чужий – свій» в англійській мовній картині світу (щодо постановки проблеми). *Лінгвістика. Лінгвокульутрологія* : зб. наук. пр. / редкол. : Ю. О. Шепель (відп. ред. та ін.). Дніпропетровськ : Біла К. О., 2014. Т. 7. С. 151 – 158.

295. Полиця Т. Д. Фразеологічна та паремійна об'єктивація концепту «думка» в українській мові : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2016. 355 с.

296. Полиця Т. Д. Фразеологічна та паремійна об'єктивація концепту «думка» в українській мові : монографія / наук. ред. В. Л. Іващенко. Вінниця : Нілан, 2017. 190 с.

297. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. Москва : АСТ : Восток-Запад, 2007. 314 с.

298. Попова С. В. Лингвокультурный типаж «школьная учительница» : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка». Волгоград, 2012. 24 с.

299. Поповський А. М. Українське козацтво в літературних казках П. Коробчанського і В. Корнієнка. *Вісник Запорізького національного університету.* Філологічні науки. 2014. № 2. С. 206 – 209.

300. Поповський А. М. Українське козацтво в пісенних записах Якова Новицького. *Література й історія.* Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2018. С. 132 – 135.

301. Посохов І. С. Студенти університетів Російської імперії XIX – початку XX ст. і місцеве суспільство. *Історичний архів.* 2010. Вип. 5. С. 38 – 43.

302. Посохов І. С. Студентська субкультура : становлення та еволюція (на матеріалах російських університетів XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». Харків, 2010. 20 с.

303. Потапова О. Б. Православне духовенство в суспільному житті України у 1917 – 1920 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2010. 22 с.

304. Потебня О. О. Естетика і поетика слова : збірник / пер. з рос.; упоряд., вступ. ст., приміт. І. В. Іваньо, А. І. Колодної. Київ : Мистецтво, 1985. 302 с.

305. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Киев : В тип. Киево-Печер. лавры, 1864. 763 с.

306. Присяжнюк Ю. П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 23 – 33.

307. Приходько А. И. Когнитивно-дискурсивный потенциал оценки и способы его выражения в современном английском языке : автореф. дисс. на соискание науч. степени доктора филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки». Белгород, 2004. 428 с.

308. Приходько Г. І. Оцінка і комунікація. Вінниця : Нова Книга, 2013. 168 с.

309. Приходько Г. І. Оцінний компонент у семантичній структурі слова. *Вісник Житомирського державного університету.* Серія : Філологічні науки. Житомир, 2009. Вип. 45. С. 44 – 47.

310. Пушкарева Н. Гендерные исследования и исторические науки. *Гендерные исследования.* 1999. № 3. С. 166 – 181.

311. П’ятаченко С. Москаль, жид, циган в українському фольклорі : стереотипні сприйняття. URL: http://www.litforum.org/index.php?r=14&a=182 (дата звернення : 03.04.2016).

312. Радзієвська Т. В. Сценарний та оцінний компоненти концептів етичної сфери (на прикладі концепту гріх). *Лінгвістичні студії.* Черкаси : Вид-во ЧДУ, 2002. Вип. 4. С. 141 – 153.

313. Регуш Ю. С. Фольклорний образ козака у творах Я. Щоголева та поетів харківської романтичної школи. *Вісник Запорізького національного університету.* Серія : Філологічні науки. Запоріжжя, 2010. № 2. С. 275 – 281.

314. Реєнт О. П. Історія України XIX – початку XX ст. : методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку. *Український історичний журнал.* 2007. № 6. С. 218 – 232.

315. Реєнт О. П. Революційні та соціальні рухи трудящих мас України. *Український історичний журнал.* 2005. № 4. С. 89 – 107.

316. Розов А. Н. Заметки о церковной критике второй половины XIX – XX века (образ священника в русской литературе). *Русская литература.* 2001. № 4. С. 32 – 50.

317. Розов А. Н. Проблема взаимоотношения сельского священника и помещика. *Русская усадьба на пороге XXI века.* Хмелитский сборник. Смоленск. 2001. Вып. 3. С. 88 – 113.

318. Розов А. Н. Сельский священник в духовной жизни русского крестьянства второй половины XIX – начала XX вв. : дисс. ... доктора культурол. наук : спец. 24.00.01 «Теория и история культуры». Санкт-Петербург, 2003. 338 с.

319. Розов А. Н. Типы священников в русской литературе второй половины 19 – начала 20 века. *Труды IV Всероссийских чтений, посвященных братьям Киреевским «Оптина пустынь и русская культура».* Калуга, 2001. С. 246 – 258.

320. Романенко Л. В. Художня трансформація образу козака-характерника в трилогії Володимира Рутківського «Джури». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія : Філологія. Одеса, 2015. № 16. С. 40 – 42.

321. Романюк Н. Й. Основні тенденції розвитку підприємництва у промисловості України (друга половина XIX – початок XX століття). *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.* Луганськ, 2008. № 11 (129). С. 201 – 208.

322. Рощина А. А. Эмблематические характеристики лингвокультурного типажа «китайский врачеватель» : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.19 «Теория языка». Волгоград, 2012. 214 с.

323. Рудакова Н. І. Типологічні риси героя-козака в українській народній прозі. *Гуманітарна освіта у технічних вищих навчальних закладах.* 2012. Вип. 26. С. 265 – 273.

324. Рудакова Н. І. Топос козака в українському героїчному епосі. *Мовні і концептуальні картини світу* : зб. наук. пр. Київ, 2014. Вип. 47 (2). С. 264 – 270.

325. Рудакова Н. І. Український історичний епос : художня трансформація образу козака. *Літературознавчі студії.* 2013. Вип. 37 (2). С. 266 – 272.

326. Рудакова Н. І. Художня трансформація образу козака в українській народній прозі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.07 «Фольклористика». Київ, 2007. 20 с.

327. Русакова А. В. Лінгвокультурний типаж «авантюристка» в художньому втіленні : гендерний і семантико-когнітивний аспекти (на матеріалі романів Сідні Шелдона) : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови». Київ, 2017. 320 с.

328. Руснак К. С. Вербалізація концепту БАГАТСТВО в дискурсі радянської преси 50 – 70-х років ХХ ст. *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. пр. Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2011. Вип. 31. С. 66 – 72.

329. Русов А. А. Описание Черниговской губернии. Чернигов, 1899. Т. 2. 240 с.

330. Сабліна С. Терміни на позначення другого ступеня священства в українській писемній традиції. *Волинь – Житомирщина.* 2003. № 10. С. 221 – 229.

331. Санченко Є. М. Елітарна мовна особистість : від діалектних витоків до літературної мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Луганськ, 2009. 24 с.

332. Саманцов О. П. Містообразуючі чинники Катеринославської губернії (пер. пол. XIX ст.). *Вісник Національного технічного університету «ХПІ»* : зб. наук. пр. : темат. вип. / Харківський політехнічний ін-т, нац. техн. ун-т. Харків : НТУ «ХПІ», 2011. Вип. 37 : Актуальні проблеми історії України. С. 3 – 9.

333. Саманцов О. П. Трудова міграція XIX ст. та її вплив на розвиток виробничих сил кам'яновугільної металургійної промисловості Південно-Східної України. *Гілея* : науковий вісник. 2014. Вип. 82. С. 5 – 9.

334. Самигулина Ф. Г. Концептуальная картина мира и специфика ее формирования. *Вестник Российского государственного университета им. И. Канта*. 2010. Вып. 2. С. 46 – 50.

335. Самигулина Ф. Г. Манипулятивный характер перцептивной метафоры в рекламном дискурсе. *Мова і культура.* 2011. Вип. 14. Т. 7. С. 239 – 246.

336. Самигулина Ф. Г. Репрезентация гендерной дифференциации в дискурсе языковой личности. *Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского.* Серия : Филология. Социальные коммуникации. Симферополь, 2013. Т. 26 (65). № 4. Ч. 2. С. 328 – 334.

337. Самигулина Ф. Г. Языковая семантика : реализация когнитивных и коммуникативных задач в дискурсе : монография. Ростов-на-Дону: Изд-во ЮФУ, 2008. 212 с.

338. Селіванова О. Концептуальний аналіз : проблеми та принципи. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія : Лінгвістика. Херсон, 2006. Вип. 4. С. 194 – 197.

339. Селігей П. О. Про виховання мовної свідомості. *Мовознавство.* 2010. № 2 – 3. С. 176 – 193.

340. Селігей П. О. Структура й типологія мовної свідомості. *Мовознавство.* 2009. № 5. С. 12 – 29.

341. Селиванова Е. А. Принципы концептуального анализа. *Актуальні проблеми менталінгвістики* : наук. зб. Київ ; Черкаси, 1999. С. 11 – 14.

342. Селиверстова Л. П. Лингвокультурный типаж «американская кинозвезда». *Лингвокультурные типажи* : сб. науч. тр. / под ред. В. И. Карасика. Москва : Гнозис, 2008. С. 229 – 246.

343. Селиверстова Л. П. Лингвокультурный типаж «звезда Голливуда» : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки». Волгоград, 2007. 19 с.

344. Серебренникова Е. Ф. Аспекты аксиологического лингвистического анализа. *Лингвистика и аксиология* : *этносемиометрия ценностных смыслов* : коллективная монография. Москва : ТЕЗАУРУС, 2011. С. 7 – 48.

345. Синиця І. А. Від наукового опису до міфологізації образу. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.* Серія : Філологічні науки. Кам'янець-Подільський, 2009. Вип. 20. С. 589 – 592.

346. Синиця І. А. Відображення бінарності світосприйняття в інтерпретації архетипних образів української культури. *Життя – у слові* : зб. наук. пр. на пошану академіка Віталія Макаровича Русанівського (1931 – 2007). Київ, 2011. С. 489 – 495.

347. Синиця І. А. Історико-філологічне значення лексеми «козак» у розумінні М. І. Костомарова. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : зб. наук. ст. Луганськ, 2001. Вип. 10. С. 227 – 230.

348. Синиця І. Лексема козак : від історичного поняття до етнопсихологеми (на матеріалі наукових та художніх текстів XIX ст.). *Культура слова.* 2004. Вип. 64. С. 57 – 62.

349. Сілецький Ю. Р. Етнічні гетеростереотипи в традиційному світогляді українців : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 «Етнологія». Львів, 2009. 19 с.

350. Сілецький Ю. Р. На хлопський розум. Стереотипні уявлення українців про свого західного сусіда. *Тиждень.ua.* 27 червня 2010 року.

351. Сілецький Ю. Р. Нація скрипки і кувадла. Чи справді такий страшний циган, як його малюють? *Тиждень.ua.* 21 жовтня 2010 року.

352. Сірант А. М. Концепти *гріх* та *спокута* в українській прозі другої половини XX століття : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Кам'янець-Подільський, 2013. 203 с.

353. Сірант А. М. Концепти *гріх* та *спокута* в українській прозі другої половини XX століття : ментальний аспект : монографія. Кам'янець-Подільський : ТОВ Друкарня «Рута», 2016. 192 с.

354. Скаб М. В. Динаміка семантики концепту ДУША в українській мові. *Українська мова.* 2007. № 3. С. 80 – 89.

355. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери. Чернівці : Рута, 2008. 560 с.

356. Скаб М. В. Концептуалізація сакральної сфери в українській мові : дис. ... доктора філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Чернівці, 2008. 620 с.

357. Слышкин Г. Г. Лингвокультурная концептология : становление исследовательского направления. *Этнокультурная концептология.* Волгоград : Перемена, 2006. Вып. 1. С. 27 – 38.

358. Слышкин Г. Г. Лингвокультурный концепт как системное образование. *Вестник ВГУ.* Серия : Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2004. № 1. С. 29 – 34.

359. Слышкин Г. Г. От текста к символу : лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. Москва : Академия, 2000. 128 с.

360. Совтис Н. М. Українсько-польський лінгвокультурний діалог у творах Л. Е. Венглінського : дис. ... доктора філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова», 10.02.03 «Слов'янські мови». Київ, 2015. 387 с.

361. Содѣйствіе жены священника дѣлу пастырскаго служенія ся мужа. *Православная Буковина. Газета для православнаго буковинскаго народа.* Черновцы, 1894. 15 (27) ноября / листопада. № 22. С. 1 – 3.

362. Соловьева Н. С. Лингвокультурный типаж «капо» (на материале произведений М. Пьюзо, И. С. Шелдона). *Человек. Язык. Культура* : сб. научн. статей, посвященных 60-летнему юбилею проф. В. И. Карасика : в 2 ч. Серия : Концептуальный и лингвальный миры / отв. соред. В. В. Колесов, М. Влад. Пименова, В. И. Теркулов. Изд. 2-е, испр. Киев : Издательский дом Д. Бураго, 2013. Ч. 1. Вып. 2. С. 555 – 563.

363. Сологуб Н. М. Засоби інтеграції художнього тексту. *Слово. Стиль. Норма* : зб. наук. праць. Київ, 2002. С. 62 – 66.

364. Сологуб Н. М. Поняття індивідуального стилю письменника в контексті сучасної лінгвістики. *Науковий вісник Чернівецького ун-ту. Слов'янська філологія.* Чернівці, 2000. Вип. 117 – 118. С. 34 – 38.

365. Ставина Н. А. Концепт ersönlichkeit и его актуализация в немецком языковом сознании : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки». Иркутск, 2008. 21 с.

366. Ставицька Л. О. Гендер : мова, свідомість, комунікація : монографія / Інститут української мови НАН України. Київ, 2015. 440 с.

367. Ставицька Л. О. Мова і стать. *Критика.* 2003. № 6. С. 29 – 34.

368. Ставицька Л. О. Соціолінгвістика : про мову «тут» і «тепер». *Слово Просвіти.* 7 квітня 2010 року.

369. Статєєва В. Тарас Шевченко на Закарпатті в другій половині XIX – на початку XX ст. : мовний аспект. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства.* 2014. Вип. 19. С. 88 – 102.

370. Статистическое описание Киевской губернии / изд. Иваном Фундуклеем. Санкт-Петербург, 1852. Ч. 1. 578 с.

371. Степаненко Г. В. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2002. 23 с.

372. Степанов Ю. С. Альтернативный мир, дискурс, факт и принципы причинности. *Язык и наука конца XX века*. Москва, 1995. С. 35 – 73.

373. Стишов О. Семантичні неологізми в дискурсі українськомовних мас-медіа початку XXI століття. *Науковий вісник Криворізького ДПУ.* Серія : Філологічні студії. Кривий Ріг, 2015. Вип. 13. С. 364 – 374.

374. Стуліна М. В. Німецький постмодерністський дискурс : лінгвоконцептуальний і лінгвопоетичний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови». Одеса, 2011. 22 с.

375. Сугак В. В. Тривалість робочого дня промислових робітників південної України у другій половині XIX – на початку XX ст. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка.* Київ, 2013. № 1 (260). Ч. 2. С. 154 – 159.

376. Сукаленко Т. М. Аксіологічні характеристики типажу «піп» через призму української фразеології. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.* Серія : Філологічні науки. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. Вип. 38. С. 307 – 310.

377. Сукаленко Т. М. Аксіологія лінгвокультурних типажів («москаль», «студент», «священик»). *Українська мова.* 2015. № 2. С. 38 – 48.

378. Сукаленко Т. М. «Гендер» як соціолінгвістичне поняття. *Лінгвістичні дослідження* : збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Харків, 2013. Вип. 36. С. 248 – 254.

379. Сукаленко Т. М. До проблеми вивчення лінгвокультурних типажів як концептів. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.* Серія : Філологічні науки. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. Вип. 29. Ч. І. С. 99 – 103.

380. Сукаленко Т. М. Історичний типаж «лях / поляк» у поезії Т. Г. Шевченка. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* Серія : Філологічні науки. Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2014. № 12. С. 39 – 43.

381. Сукаленко Т. М. Когнітивна матриця типажу «пані» (у хронологічній перспективі). *Мова і суспільство.* Львів, 2015. Вип. 6. С. 89 – 96.

382. Сукаленко Т. М. Концепт «пан» у творчості Т. Г. Шевченка. *Вісник Черкаського університету.* Серія : Філологічні науки. Черкаси, 2014. № 27 (320). С. 58 – 63.

383. Сукаленко Т. М. Лінгвістичний потенціал теорії фреймів. *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія : Філологія. Соціальні комунікації. Ужгород, 2014. № 2 (32). С. 18 – 22.

384. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурна специфіка типажу «козак» у творчому доробку Т. Г. Шевченка. *Тенденції та перспективи формування професійної лексики* : доповіді IV Міжвузівського науково-практичного семінару, присвяченого питанням функціонування професійного мовлення,

лінгвокультурологічному та соціокультурному аспектам філології. Ірпінь : Національний ун-т ДПС України, 2014. Вип. IV. С. 23 – 31.

385. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «жид» у художній картині світу XIX ст. : ментальний аспект. *Тэарэтычныя і прыкладныя аспекты этналагічных даследаванняў* : зборнік навуковых артыкулаў / пад навук. рэд. : Н. П. Мартысюк. Мінск : БНТУ, 2019. С. 341 – 362.
386. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «козак» : історія і сучасність. *Українська мова.* № 1. 2014. С. 23 – 37.
387. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «козак» в українському фольклорі. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта* : науковий збірник. Серія : Філологічна / редкол. : Л. М. Марчук (гол. ред.), В. П. Атаманчук (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. XIV. С. 325 – 334.
388. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «москаль-солдат» в українській літературі XIX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.* Серія : Філологічні науки. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2019. Вип. 48. С. 230 – 236.
389. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «пані» в українському художньому дискурсі XIX ст. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта* : науковий збірник. Серія : Філологічна / редкол. : Л. М. Марчук (гол. ред.), О. А. Рарицький (відп. ред.) та ін. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Вип. XV. С. 137 – 144.
390. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «селянин» у XIX столітті. *Slovo v kultuře a kultura ve slově* : kolektivní monografie. Olomouc, 2014. S. 107 – 124.
391. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «чиновник» : принципи виділення й опису. *Наукові записки.* Серія : Філологічна. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. Вип. 23. С. 170 – 173.
392. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «чиновник» у творах Панаса Мирного. *Proceedings of IV International scientific conference «Perspective scientific research».* Morrisville: Lulu Press., 2017. P. 126 – 130.

393. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж як мовна особистість. *Актуальні проблеми слов'янської філології.* Серія : Лінгвістика і літературознавство : міжвуз. зб. наук. ст. / гол. ред. В. А. Зарва. Бердянськ : БДПУ, 2012. Вип. XXVI. Ч. 2. С. 401 – 407.

394. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурні типажі в українській художній літературі XIX ст. : монографія / науковий редактор В. М. Бріцин. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. 676 с.

395. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурні типажі XIX ст. : «циган». *Мова і культура* : науковий журнал. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. Вип. 21. Т. II (191). С. 543 – 555.

396. Сукаленко Т. М. Метафоричне вираження концепту ЖІНКА в українській мові : монографія / НАН України, Ін-т укр. мови. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. 240 с.

397. Сукаленко Т. М. Мовне представлення персонажа в різних культурах. *UCRAINICA VI. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury* : sborník příspěvků z mezinárodni konference VI. Olomoucké sympozium ukrajinistů střední a východní Evropy. Olomouc 21 – 23.08.2014. Univerzita Palackého v Olomouci. Olomouc, 2014. S. 397 – 400.

398. Сукаленко Т. М. Мовні уявлення про типаж «жид» в українських пареміях. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства* : зб. наук. пр. / головний редактор М. Є. Скиба ; відповідальний за випуск М. М. Торчинський. Хмельницький : Фідюк Є. І., 2016. Вип. 10 (3). С. 115 – 120.

399. Сукаленко Т. М. Модель опису лінгвокультурного типажу «панич». *Тенденції та перспективи формування професійної лексики* : доповіді IX Міжнародного науково-практичного семінару, присвяченого питанням функціонування професійного мовлення, лінгвокультурологічному та соціокультурному аспектам філології. Ірпінь : УДФС України, 2019. Вип. IX. С. 72 – 80.

400. Сукаленко Т. М. Паспорт лінгвокультурного типажу «козак». *Сучасні проблеми гуманітаристики* : *світоглядні пошуки, комунікативні та педагогічні стратегії* : матеріали всеукр. наук.-прак. конфер. / редкол. :

Бошицький Ю. Л., Чернецька О. В., Українець С. Я. Рівне : О. Зень, 2013. С. 37 – 40.

401. Сукаленко Т. М. Паспорт лінгвокультурного типажу «москаль». *Rossica Olomucensia* : časopis pro ruskou a slovanskou filologii. Olomouc, 2013. Vol. LII. № 1. S. 65 – 73.
402. Сукаленко Т. М. Підросійська і підавстрійська Україна XIX ст. в розрізі мовно-етнічних характеристик. *Мова і культура* : науковий журнал. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. Вип. 20. Т. III (188). С. 402 – 421.
403. Сукаленко Т. М. Поняттєві та образні ознаки в структурі лінгвокультурного типажу «робітник». *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського* : науковий журнал. Серія : Філологія. Соціальні комунікації. Сімферополь : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2013. Т. 26 (65). № 4. Ч. 1. С. 397 – 408.
404. Сукаленко Т. М. Поняття *фрейм* у когнітивній лінгвістиці. *Загальна та прикладна лінгвістика у колі антропоцентричних наук* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих учених / за заг. ред. Н. В. Коч. Миколаїв : СПД Румянцева Г. В., 2019. С. 177 – 185.
405. Сукаленко Т. М. Репрезентація лінгвокультурного типажу «селянин» в українському художньому дискурсі XIX століття. *Семантика мови і тексту* : матеріали XI Міжнародної наукової конференції. Івано-Франківськ, 2012. С. 588 – 591.
406. Сукаленко Т. М. Типаж крізь призму прагмалінгвістики. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.* Серія : Філологія (мовознавство) : зб. наук. праць / гол. ред. Н. Л. Іваницька. Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2014. Вип. 20. С. 138 – 145.
407. Сукаленко Т. М. Типаж «поміщик» на сторінках газети XIX ст. «Кіевлянинъ». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету.* Серія : Мовознавство. Тернопіль : Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2014. Вип. II (24). С. 273 – 282.

408. Сукаленко Т. М. Типаж «робітник» : лінгвальні особливості побудови фреймів. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* Серія : Філологічні науки. Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2018. № 12. С. 46 – 52.

409. Сукаленко Т. М. Типаж «священик» через призму української літератури XIX ст. *Мова і культура* : науковий журнал. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. Вип. 17. Т. III (171). С. 81 – 88.

410. Сукаленко Т. М. Типаж у ціннісній системі лінгвокультури. *Східнослов'янська філологія.* Серія : Мовознавство / Горлівський ін-т іноземних мов ; Донецький нац. ун-т ; редкол. : С. О. Кочетова та ін. Горлівка : Видавництво ГІІМ ДВНЗ «ДДПУ», 2014. Вип. 26. С. 108 – 118.

411. Сукаленко Т. М. Типаж «циган» через призму українських прислів'їв та приказок. *Література та культура Полісся.* Серія : Філологічні науки : зб. наук. пр. / Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2016. Вип. 82. С. 241 – 253.

412. Сукаленко Т. М. Типаж «чиновник» за даними спрямованого асоціативного експерименту. *Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Miedzynarodowej NaukowoPraktycznej «Literatura, socjologia i kulturoznawstwo. Współczesne problemy i perspektywy rozwoju»* (30.01.2017 – 31.01.2017). Warszawa : Wydawca : Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2016. S. 113 – 118.

413. Сукаленко Т. М. Типізація мовної особистості як предмет лінгвістичного вивчення. *Наукові записки.* Серія : Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. Вип. 104 (2). С. 164 – 167.

414. Сукаленко Т. М. Фразеологія як джерело створення та відбиття лінгвокультурних типажів. *Мова і культура* : науковий журнал. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. Вип. 17. Т. VII (175). С. 206 – 213.

415. Сукаленко Т. Н. Ассоциативный эксперимент как один из базовых методов лингвокультурологических исследований. *Лингвистика XXI века* : сб. науч. ст. : к 65-летнему юбилею проф. В. А. Масловой. Серия :

Концептуальный и лингвальный миры / соред. В. В. Колесов, М. В. Пименова, В. И. Теркулов. Москва : Флинта : Наука, 2014. Вып. 3. С. 396 – 404.

416. Сукаленко Т. Н. Исторический типаж «лях» в украинских паремиях. *Қазіргі ғылыми парадигмадағы тіл мәселелері* : XI Седельников оқулары : халық. ғыл.-практ. конф. мат. = *Проблемы языка в современной научной парадигме* : XI Седельниковские чтения : мат-лы междунар. науч.-практ. конф. / бас ред. т.ғ.к. А. С. Ілиясова. Павлодар : ПМПИ, 2016. С. 179 – 185.
417. Сукаленко Т. Н. Лингвокультурные типажи в аксиологическом освещении. *Лингвистическая аксиология* : коллективная монография / отв. ред. З. К. Темиргазина. Павлодар : Типография Сытина, 2014. Раздел III. Глава 11. С. 273 – 298.
418. Сукаленко Т. Н. Лингвокультурный типаж «козак» (на материале русских произведений Т. Г. Шевченко). *Когнитивное моделирование* : труды Пятого Международного форума по когнитивному моделированию (10 – 17 сентября 2017 г., Португалия, Кашкайш) : в 2 ч. / отв. науч. ред. С. И. Масалова, В. Н. Поляков, В. Д. Соловьев. Ч. 1. Когнитивное моделирование в лингвистике : труды XVIII Международной конференции «Когнитивное моделирование в лингвистике. CML – 2017». Ростов-на-Дону: Фонд науки и образования, 2017. С. 194 – 201.
419. Сукаленко Т. Н. Линвокультурный типаж «рабочий». *Наука – образованию, производству, экономике* : материалы XI науч.-техн. конф. : в 4 т. / Белорусский национальный технический ун-т ; редкол. : Б. М. Хрусталев и др. Минск : БНТУ, 2013. Т. 4. С. 423.
420. Сукаленко Т. Н. Лингвокультурный типаж «украинский чиновник» в современном дискурсе. *Limbaj si context (Speech and Context).* Бельцы, 2011. № 2 (III). С. 208 – 216.
421. Сукаленко Т. Н. Модели описания лингвокультурных типажей. *Приоритеты современной русистики в осмыслении языкового пространства* : сборник статей участников Всероссийской научной конференции с международным участием, посвященной 35-летию кафедры современного русского

языкознания Башкирского государственного университета и 30-летию памяти И. П. Распопова, 23 – 24 марта 2012 г. / отв. ред. В. Р. Тимирханов, Е. П. Кислова : в 2 т. Уфа : РИЦ БашГУ, 2012. Т. 2. С. 81 – 87.

422. Сукаленко Т. Н. Образная составляющая типажа «москаль» в украинской лингвокультуре. *Педагогический вестник Казахстана.* Павлодар, 2012. № 4. С. 95 – 106.

423. Сукаленко Т. Н. Типаж «крестьянин» как концепт типизируемой личности *Язык – когниция – социум* : тезисы докл. Междунар. науч. конф., Минск, 12 – 13 ноября 2012 г. / редкол. : З. А. Харитончик (отв. ред.) и др. Минск : МГЛУ, 2012. С. 127 – 128.

424. Сукаленко Т. Н. Типаж «лях» в украинской лингвокультуре (The Type of «Lyakh (Pole)» in the Ukrainian Linguistic Culture). *Valoda dažādu kultūru kontekstā. Zinātnisko rakstu krājums XXIV.* Daugavpils : Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds «Saule», 2014. С. 358 – 371.

425. Сукаленко Т. Н. Типаж «студент» в романе И. С. Нечуй-Левицкого «Хмары». *Русский язык в контексте национальной культуры* : материалы III Междунар. науч. конф. / редкол. : Ю. А. Мишанин (отв. ред.) и др. : в 2 т. Саранск : Изд-во Мордов. ун-та, 2015. Т. II. С. 227 – 235.

426. Сукаленко Т. Н. Украинский художественный дискурс XIX века в его основных типажах. *Восточнославянские языки и литературы в историческом и культурном контекстах* : *когнитивная лингвистика и концептуальные исследования*. Серия : Концептуальные исследования : сборник научных статей / отв. ред. М. В. Пименова. Киев : Издательский дом Дмитрия Бураго, 2012. Вып. 13. С. 504 – 511.

427. Сукаленко Т. Н. Феминные типажи украинского художественного дискурса XIX ст. *Человек. Язык. Культура.* Серия : Концептуальный и лингвальный миры : сб. научн. ст., посвященных 60-летнему юбилею проф. В. И. Карасика / отв. соред. В. В. Колесов, М. Влад. Пименова, В. И. Теркулов. Изд. 2-е, испр. Киев : Издательский дом Дмитрия Бураго, 2013. Вып. 2. Часть 1. С. 564 – 570.

428. Сукаленко Т. Н. Художественный дискурс как сфера актуализации лингвокультурных типажей. *Профессиональная иноязычная подготовка специалистов в вузе* : *опыт, проблемы, перспективы* : сборник материалов Международной научно-практической конференции / редкол. : В. И. Рахуба и др. Брест : БрГТУ, 2014. С. 174 – 178.

429. Сукаленко Т. Н. «Чиновник» : сравнительно-сопоставимый подход к изучению социально-классовой личности (на материале украинского и русского языков). *Русский язык – гарант диалога культур, научного сотрудничества, межнационального и межличностного общения в XXI веке* : материалы IV Международной научно-практической конференции преподавателей русского языка и литературы. Ереван : Антарес, 2014. С. 276 – 282.

430. Суслова М. А. Лингвокультурный типаж *мусульманка* (на материале испанского и французского языков). *Человек. Язык. Культура* : сб. научн. статей, посвященных 60-летнему юбилею проф. В. И. Карасика : в 2 ч. Серия : Концептуальный и лингвальный миры / отв. соред. В. В. Колесов, М. Влад. Пименова, В. И. Теркулов. Изд. 2-е, испр. Киев : Издательский дом Д. Бураго, 2013. Ч. 1. Вып. 2. С. 570 – 574.

431. Сухомлинова М. А. Концепт «студент» в английской и русской лингвокультурах. *Гуманитарые и социальные науки.* 2013. № 6. С. 227 – 235.

432. Тамерьян Т. Ю., Валиева Т. С. Лингвокультурные типажи «пожилой человек» и «ацаергае адаеймаг» в русском и осетинском языковом сознании / М-во образования и науки Рос. Федерации, Сев.-Осет. гос. ун-т им. К. Л. Хетагурова. Владикавказ : Издательство СОГУ, 2011. 203 с.

433. Тарасов Е. Ф. К построению теории межкультурного общения. *Языковое сознание. Формирование и функционирование.* Москва, 1998. С. 21 – 36.

434. Таціенко В. С. Землекористування православного парафіяльного духовенства у XIX – на початку XX століття (на матеріалах Київської єпархії). *Український селянин.* 2017. № 18. С. 108 – 112.

435. Таціенко В. С. Повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в кінці XVIII – на початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Миколаїв, 2017. 22 с.

436. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва : Школа «Языки русской культуры», 1996. 288 с.

437. Телия В. Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры. *Фразеология в контексте культуры* : сб. ст. Москва : Языки русской культуры, 1999. С. 13 – 24.

438. Темиргазина З. К. Лингвистическая аксиология : проблемы и перспективы. *Лингвистическая аксиология* : коллективная монография / отв. ред. З. К. Темиргазина. Павлодар : Типография Сытина, 2014. С. 9 – 21.

439. Тер-Григорьян М. Г. О понятии «оценка» и подходах к ее изучению. *Культура народов Причерноморья.* 2004. № 53. С. 78 – 81.

440. Тё М. В. Вербальное позиционирование лингвокультурного типажа «*южане*». *Человек. Язык. Культура* : сборник научных статей, посвященных 60-летнему юбилею проф. В. И. Карасика. Серия : Концептуальный и лингвальный миры / отв. соред. В. В. Колесов, М. Влад. Пименова, В. И. Теркулов. Кемерово-Волгоград : ВГСПУ, 2013. Вып. 2. С. 583 – 587.

441. Тишко О. В., Коцюк Л. М. Лінгвістичний аналіз поняття фрейму. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія».* Серія : Філологічна. Острог, 2009. Вип. 11. С. 391 – 399.

442. Ткаченко П. С. Московское студенчество в общественно-политической жизни России второй половины XIX века. Москва : Изд-во Московского университета, 1958. 336 с.

443. Ткач Л. О. Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. Частина 2 : Джерела і соціокультурні чинники розвитку : монографія. Чернівці : Книги – XXI, 2007. 704 с.

444. Токарев Г. В. Концепт как объект лингвокультурологии (на материале репрезентаций концепта «Труд» в русском языке) : монография. Волгоград : Перемена, 2003. 213 с.

445. Уфаева И. Ю. Лингвокультурный типаж HISPANIC : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки». Нижний Новгород, 2008. 24 с.

446. Фаріон І. Тлумачення слова москаль. URL: http://www.tra/ducionalist.info// blog/movoznavec_irina_farion_tlumachennja_slova_moskal/2010-01-16-578 (дата звернення : 11.12.2014).

447. Федоренко О. Категорія емоційної оцінки в реалізації комунікативних завдань журналіста. *Вісник Львівського університету.* Серія : Журналістика. Львів, 2011. Вип. 34. С. 242 – 248.

448. Филипчук С. В. Релігієвибір сучасних ромів на Закарпатті : протестантизм. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія».* Серія : Історичне релігієзнавство. Острог, 2012. Вип. 7. С. 261 – 266.

449. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания. *Новое в зарубежной лингвистике.* Москва, 1988. Вып. 23. С. 52 – 92.

450. Фігурний Ю. С. Історичні витоки українського лицарства : Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військове мистецтво в українознавчому вимірі. Київ : Видавничий дім «Стилос», 2004. 308 с.

451. Хилько В. О. Робітничий клас. *Українська радянська енциклопедія* : у 12 т. / голов. редкол. : М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. Вид. 2-ге. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1983. Т. 9 : Поплужне – Салуїн. С. 404 – 407.

452. Храмова Ю. А. Типаж «английский рыцарь» как лингвокультурная категория. *Человек. Язык. Культура* : сборник научных статей, посвященных 60-летнему юбилею проф. В. И. Карасика. Серия : Концептуальный и лингвальный миры /

отв. соред. В. В. Колесов, М. Влад. Пименова, В. И. Теркулов. Кемерово-Волгоград : ВГСПУ, 2013. Вып. 2. С. 586 – 590.

453. Хроленко А. Т. Методологические аспекты лингвокультуроведения (тезисы). *Филология на рубеже тысячелетий* : материалы Международной научной конференции. Ростов-на-Дону, 2000. Вып. 1. С. 91 – 93.
454. Черепанов А. І. Київська губернія в першій половині XIX ст. : історико-правові, соціокультурні виміри : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». Переяслав-Хмельницький, 2016. 263 с.
455. Черепанов А. Соціально-правове становище купецтва Правобережної України у першій чверті XIX ст. *Часопис української історії.* 2013. Вип. 26. С. 10 – 13.
456. Черепанов А. Соціально-правове становище селян Київської губернії у першій чверті XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського* : збірник наукових праць / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука. Серія : Історія. Вінниця, 2013. Вип. 21. С. 11 – 16.
457. Чернявський М. Твори : у 5 т. Харків : Рух, 1929. Т. 4. 391 с.
458. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі : довідник. Київ : ДНВП «Картографія», 2001. 88 с.
459. Шалина И. В. Уральское городское просторечие : лингвокультурные типажи. *Известия уральського государственного университета.* Серия : Гуманитарные науки. Филология. 2009. № 4 (66). С. 134 – 143.
460. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900 – 1941) : стан і статус. [Б.м.] : Сучасність, 1987. 295 с.
461. Шепелев Л. Е. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. Ленинград : Наука, 1991. 224 с.
462. Шильникова И. С. Когнитивное моделирование лингвокультурного типажа THE MAN OF PROPERTY на материале произведений Джона Голсуорси : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки». Иркутск, 2010. 22 с.
463. Шипилов А. В. Зарплата российского профессора в ее настоящем, прошлом и будущем. *Вестник высшей школы.* 2003. № 4. С. 33 – 42.

464. Шипилов А. В. Уровень жизни рабочих в России в первой половине XVIII в. *Вопросы истории.* 2008. № 11. С. 110 – 118.

465. Шойсоронова Е. С. Языковая личность : этнический аспект (на материале бурятской языковой личности) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка». Улан-Удэ, 2006. 22 с.

466. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Київ : «АртЕк», 1998. 336 с.

467. Шустрова Е. В., Кузина Ю. В., Девяткова М. И., Куренная А. В. Лингвокультурные типажи американских президентов : монография / ФГБОУ ВО «Урал. гос. пед. ун-т». Екатеринбург, 2016. 276 с.

468. Щеглова И. В. Лингвокультурный типаж «чиновник» (на материале русского языка) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка». Волгоград, 2010. 25 с.

469. Щеглова И. В. Лингвокультурный типаж «чиновник» (на материале русского языка) : дисс. … канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка». Волгоград, 2010. 107 с.

470. Щепетев В. И. Основные тенденции развития российской государственности в XIX – начале XX в. и их правовые основы : дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства ; история учений о праве и государстве». Санкт-Петербург, 2002. 339 с.

471. Щепотьєв В. О. Розмови про українських письменників. Ч. 1. Від найдавніших часів до 60-х років XIX ст. Полтава : Просвіта, 1918. 89 с.

472. Щербаева А. А. Лингвокультурные типажи «учитель» и «врач» : общекультурные и индивидуально-авторские характеристики (на материале прозы А. П. Чехова) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык». Краснодар, 2010. 28 с.

473. Щербак В. Козацтво XVI – першої половини XVII ст. як потенційний чинник українського державотворення. *Terra cossacorum* : *студії з давньої і нової історії України* : науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора В. Степанкова. Київ, 2007. С. 31 – 47.

474. Щербак В. О. Українське козацтво : формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. : монографія. Київ : Видавничий дім «КМ Academia», 2000. 300 с.

475. Щербатюк В. Концепт РОДИНА у художній картині світу В. Стуса. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.* Серія : Філологія (мовознавство). Вінниця, 2011. Вип. 14 – 15. С. 163 – 167.

476. Щербина В. Л. Типологія цілісності особистості в умовах сучасного суспільства. *Вісник Національного університету оборони України імені Івана Черняховського.* Київ, 2014. № 4. С. 350 – 356.

477. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. / пер. з рос., покажчики І. І. Сварника ; упоряд. іл. О. М. Апанович; худож. В. М. Дозорець. Львів : Світ, 1990. Т. 1. 319 с.

478. Яворська Г. М. Концепт «війна» : семантика і прагматика. *Стратегічні пріоритети.* Серія : Філософія. Київ, 2016. № 1. С. 14 – 23.

479. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс : мова, культура, влада. Київ : Нац. акад. наук України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, 2000. 288 с.

480. Ярмахова Е. А. Лингвокультурный типаж «английский чудак» : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка». Волгоград, 2005. 22 с.

481. Ярошенко О. А. Эволюция лингвокультурного типажа «русский интеллигент» (на материале произведений русской художественной литературы второй половины XIX – начала XXI вв.) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка». Волгоград, 2011. 21 с.

482. Anusiewicz J. Lingwistyka kulturowa : zarys problematyki. Wrocław, 1994. 180 c.

483. Beaugrande R.-A. de. Text, Discourse and Process : Toward a Multidisciplinary Science of Texts. Norwood : Ablex, 1980. 351 p.

484. Beaugrande R.-A. de, Dressler W. U. Einführung in die Textlinguistik. Tübingen : Max Niemeyer Verlag, 1981. 290 p.

485. Charniak E. A Framed Painting : the Representation of a Common Sense Knowledge Fragment. *Cognitive Science.* University of Texas at Austin. 1977. № 1. P. 355 – 394.

486. Cognitive Lingustics : Foundations, Scope, and Methodology / ed. by T. Janssen, G. Redeker. Berlin ; New York : Mouton de Gruyter, 1999. 267 p.

487. Croft W., Cruse A. D. Cognitive Linguistics. New York : Cambridge University Press, 2004. 374 p.

488. Dąbrowska A. Współczesne problemy lingwistyki kulturowej. *Postscriptum.* 2004 – 2005. Nr. 2 – 1 (48 – 49). P. 40 – 155.

489. Dijk T. A. van. Cognitive context models and discourse. *Language structure, discourse and the access to consciousness* / ed. by M. Stamenow. Amsterdam : Benjamins, 1997. P. 189 – 226.

490. Dijk T. A. van. Cognitive Processing of Literature Discourse. *Poetics Today.* 1979. № 1. P. 143 – 160.

491. Dijk T. A. van. Discourse and Context : A Sociocognitive Approach. New York : Cambridge University Press, 2008. 267 p.

492. Dijk T. A. van. Studies in The Pragmatics of Discourse. Janua linguarum. Series Maior 101. The Hague. Paris ; New York : Mouton Publishers, 1981. 331 p.

493. Evans V. A Glossary of Cognitive Linguistics. Edinburg : Edinburg University Press Ltd., 2007. 239 p.

494. Evans V., Green M. Cognitive Linguistics. Introduction. Edinburg : Edinburgh University Press, 2006. 830 p.

495. Evans V. How words mean : Lexical Concepts, Cognitive Models, and Meaning Construction. Oxford – New York : Oxford University Press, 2009. 371 p.

496. Evans V. Language and Time : A Cognitive Linguistics Approach. New York : Cambridge University Press, 2013. 284 p.

497. Evans V., Pourcel S. New directions in cognitive linguistics. Amsterdam ; Philadelfia : John Benjamins Publishing Company, 2009. 519 p.

498. Evans V. The Cognitive Linguistics enterprise : an overview. *The Cognitive Linguistics Reader*. Equinox Publishing Ltd, 2007. P. 1 – 36.

499. Fairclouch N. L. Discourse and Text : Linguistic and Intertextual Analysis within Discourse Analysis. *Discourse and Society*. 1992. № 3 (2). P. 193 – 217.

500. Fillmore Ch. J. Frame semantics. *Linguistics in the Morning Calm.* Seoul : Hanshin Publishing Co., 1982. P. 111 – 137.

501. Frames and Concept Types. Applications in Language and Philosophy / Th. Gamerschlag, D. Gerland, R. Osswald, W. Petersen. Cham ; Heidelberg ; New York ; Dordrecht ; London : Springer. 2014. 362 p.

502. Fuyin Li Th. Compendium of Cognitive Linguistics Research. (Languages and Linguistics, Volume 3). New York : Nova Science Publishers, 2014. 209 p.

503. Geeraerts D., Cuyckens H. The Oxford handbook of cognitive linguistics. New York : Oxford University Press, 2007. 1295 p.

504. Goffman E. Frame Analysis : An Essay on the Organization of Experience. Cambridge, Mass. : Harvard Univ. Press, 1974. 586 p.

505. Hymes D. Discourse : Scope Without Depth. *International Journal of the Sociology of Language.* 1986. № 57. P. 49 – 89.

506. Jackendoff R. What is a concept? *Frames, fields, and contrasts. New essays in semantics and lexical organization.* Hillsdale, 1992. P. 192 – 209.

507. Kazem-Beg A. Extract from the Derbent-Nameh or history of the Derbent. *Mémoires de l'Académie impériale dessciences de St.-Petersbourg.* Saint-Petersbourg, 1851. T. VI. P. 470.

508. Kövecses Z. Metaphor, creativity, and discourse. *DELTA* : *Documentação de Estudos em Lingüística Teórica e Aplicada.* Brazil : São Paulo, 2010. Vol. 26. P. 739 – 757.

509. Kuźniak M., Libura A., Szawerna M. From Conceptual Metaphor Theory to Cognitive Ethnolinguistics : Patterns of Imagery in Language. Peter Lang, 2014. 276 p.

510. Langacker R. W. Concept, image and symbol : the cognitive basic of grammar. Berlin – New York : Mouton de Gruyter, 1991. 395 p.

511. Michael D. Hills. Kluckhohn and Strodtbeck's Values Orientation Theory. URL: https://scholarworks.gvsu.edu/orpc/vol4/iss4/3/ (дата звернення : 20.12.2017).
512. Minsky M. A framework for representing knowledge. *The Psychology of Computer Vision* / ed. P. Henry Winston. New York : McGraw-Hill, 1975. P. 211 – 277.
513. Pearson B., Villiers P. de. Discourse, Narrative and Pragmatic Development. *Encyclopedia of Language and Linguistics* / ed.-in-Chief. K. Brown. Amsterdam etc. : Elsevier, 2006. Vol. 3. P. 686 – 693.
514. Sapir E. Language : An introduction to the Study of Speech. New York: Harcourt, Brace, 1921. 125 s.
515. Sharifian F. Cultural Linguistics. Cultural conceptualisations and language. Amsterdam ; Philadelphia : John Benjamins Publishing Company. 2017. 171 s.
516. Stubbs M. Discourse Analysis : The Sociolinguistic Analysis of Natural Language. Oxford : Blackwell, 1983. 272 p.
517. Sukalenko T. N. Phraseology as a means of creating language types. *XI International Congress of the International Society of Applied Psycholinguistics* (27–30 June 2016, Tbilisi, Georgia). Tbilisi, 2016. P. 98.
518. Tannen D. What's in a Frame? Surface Evidence for Underlying Expectations. *Framing in Discourse*. New York : Oxford University Press, 1993. P. 14 – 56.
519. Wierzbicka A. Lexicography and conceptual analysis. Ann Arbor, 1985. 368 p.
520. Wierzbicka A. Semantics, culture, and cognition : Universal human concepts in culture-specific configurations. New York : Oxford University Press, 1992. 496 p.
521. Whorf B. Lee, Carroll John B. Language, thought, and reality : selected writings / The Technology Press of Massachusetts Institute of Technology and John Wiley & Sons, Inc. New York : London, 1956. 315 s.

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бацевич Ф. С. Словник термінів міжкультурної комунікації : 705 термінів. Київ : Довіра, 2007. 205 с.

2. Беловинский Л. В. Энциклопедический словарь российской жизни и истории XVIII – начала XX в. Москва : ОЛМА-ПРЕСС, 2003. 911 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. Бусел В. Т. Київ : Перун, 2005. 1728 с.
4. Гурт А. Словарь русско-галицкий : у 4 т. / передрук словаря М. Уманця і А. Спілки. Відень, 1896 – 1899.
5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Москва : Русский язык, 1979. Т. 2. И – О. 779 с.
6. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Москва : Русский язык, 1982. Т. 3 : П. 555 с.
7. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. Москва : Русский язык, 1980, Т. 4 : Р – V. 683 с.
8. Доброльожа Г. Красне слово – як золотий ключ : Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. Житомир : Волинь, 2003. 160 с.
9. Доброльожа Г. М. Фразеологічний словник говірок Житомирщини. Житомир : Пуловський, 2010. 404 с.
10. Доманіцький В. Словарик пояснення чужих та не дуже зрозумілих слів. Київ : Друкарня С. А. Борисова, 1906. 128 с.
11. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / ред. кол. : О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наукова думка, 1985. Т. 2 : Д – Копці. 572 с.
12. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / ред. кол. : О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова, В. Г. Скляренко, О. Б. Ткаченко ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наукова думка, 1989. Т. 3 : Кора – М. 553 с.
13. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / ред. кол. : О. С. Мельничук (гол. ред.), В. Т. Коломієць, Т. Б. Лукінова, В. Г. Скляренко, О. Б. Ткаченко ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наукова думка, 2003. Т. 4 : Н – П. 2003. 652 с.

14. Енциклопедичний словник символів культури України / Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди ; заг. ред. : В. П. Коцур та ін. Вид. 5-те, допов. і випр. Корсунь-Шевченківський : ФОП В. М. Гавришенко, 2015. 912 с.
15. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ : Довіра, 2006. 703 с.
16. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / за ред. С. Я. Єрмоленко. Київ : Либідь, 2001. 224 с.
17. Житецкій П. Словарь книжной малорусской рѣчи. Рукописи XVII вѣка. Кіевъ : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1888. 104 с.
18. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина ; под общей ред. Е. С. Кубряковой. Москва : Моск. гос. ун-т, 1996. 245 с.
19. Левченко М. М. Опыт русско-украинского словаря. Киев : Тип. Губернскаго управления, 1874. 190 с.
20. Лєснова В. В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини : Людина та її риси. Луганськ : Шлях, 1999. 76 с.
21. Малоруско-нѣмецкий словар : у 2 т. / уложили : Євгений Желеховский та Софрон Недїльский. Львів, 1886. Т. 2 : П – Я. 632 с.
22. Мартинюк А. П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 196 с.
23. Мацюк З. Що сільце, то нове слівце : словник фразеологізмів Західного Полісся. Луцьк : Вежа-Друк, 2013. 476 с.
24. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Етимологічно-семантичний словник української мови : у 4 т. / за ред. Ю. Мулика-Луцика. Вінніпег : Товариство «Волинь», 1982. Т. 2 : Е – Л. 399 с.
25. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Етимологічно-семантичний словник української мови : у 4 т. / за ред. Ю. Мулика-Луцика. Вінніпег : Товариство «Волинь», 1988. Т. 3 : М – О. 415 с.

26. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Етимологічно-семантичний словник української мови : у 4 т. / ред. й доповн. др. М. Ласло-Куцюк. Вінніпег : Товариство «Волинь», 1994. Т. 4 : П – Я. 557 с.
27. Пискуновъ Ф. М. Малороссійско-червонорусскій словарь живаго и актоваго языка. Изд. второе. Кіевъ, 1882. 304 с.
28. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
29. Словар чужих слів : 12000 слів чужого походження в українській мові / зібрали Зенон Кузєля і Микола Чайковський ; зредагував Зенон Кузєля. Чернівці : З друкарні тов. «Руська Рада», 1910. 365 с.
30. Словарь української мови / упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : у 4 т. Київ : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958 – 1959.
31. Словарь языка русских произведений Шевченко : в 2 т. / редкол. : И. К. Белодед и др. Киев : Наукова думка, 1985. Т. 1 : А – О. 754 с.
32. Словарь языка русских произведений Шевченко : в 2 т. / редкол. : И. К. Белодед и др. Киев : Наукова думка, 1986. Т. 2 : П – Я. 748 с.
33. Словарь росийсько-український / укл. : М. Уманець (Комаров Михайло Федорович), А. Спілка. Львів, 1898. Том IV. С – Я. 244 с.
34. Словник ґендерних термінів / укладач З. В. Шевченко. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю., 2016. 336 с.
35. Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка : у 3 т. Харків : ХДУ, 1979. Т. 2 : Кланятись – приклад. 679 с.
36. Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка : у 3 т. Харків : ХДУ, 1980. Т. 3 : Прикладати – Я. 689 с.
37. Словник мови Шевченка : у 2 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол. В. С. Ващенко (відповід. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1964. Т. 1 : А – Н. 484 с.
38. Словник мови Шевченка: у 2 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол. В. С. Ващенко (відповід. ред.) та ін. Київ : Наук. думка, 1964. Т. 2 : О – Я. 569 с.

39. Словник синонімів української мови : у 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. Київ : Наук. думка, 2001. Т. 2. 960 с.
40. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. : у 2 т. / укл. : Д. Г. Гринчишин, У. Я. Єдлінська, В. Л. Карпова, І. М. Керницький, Л. М. Полюга, Р. Й. Керста, М. Л. Худаш. Київ : Наукова думка, 1977. Т. 1 : А – М. 632 с.
41. Словник української мови : в 11 т. / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наук. думка, 1970 – 1980.
42. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28 вип. / відп. ред. Д. Гринчишин ; укладач О. Кровицька. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. Вип. 6 (В – Г). 255 с.
43. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28 вип. / відп. ред. Д. Гринчишин ; укладач О. Кровицька. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. Вип. 10 (З). 256 с.
44. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28 вип. / відп. ред. Д. Гринчишин ; укладач О. Кровицька. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. Вип. 14 (К – Конъюрация). 256 с.
45. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28 вип. / відп. ред. Д. Гринчишин ; укладач О. Кровицька. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. Вип. 16 (Л). 200 с.
46. Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры. Изд. 3-е, испр., доп. Москва : Академический Проект, 2004. 991 с.
47. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. / підгот. вид. В. В. Німчук, Г. І. Лиса. Київ : Літопис-ХХ, 2003. Кн. 2. 512 с.
48. Універсальний словник-енциклопедія. Київ : Ірина, 1999. 1551 с.
49. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. Київ : Освіта, 1998. 224 с.
50. Фразеологічний словник української мови : у 2 книгах / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наук. думка, 1993. 984 с.

51. Энциклопедическій словарь / издатели : Ф. А. Брокгаузъ (Лейпцигъ), И. А. Ефронъ (С.-Петербургъ). Санкт-Петербургъ : Типо-Літографія И. А. Ефрона, 1889. Томъ XXIV А : Полярныя сіянія – Прая. 958 с.
52. Энциклопедический словарь / издатели : Ф. А. Брокгаузъ (Лейпцигъ), И. А. Ефронъ (С.-Петербургъ). Санкт-Петербургъ : Типографыя Акц. общ. Брокгаузъ-Ефронъ, 1902. Томъ XXXV : Фенолы – Финляндія. 503 с.
53. Юрченко О. С., Івченко А. О. Словник стійких народних порівнянь. Харків : Основа, 1993. 176 с.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Бордуляк Т. Твори. Київ : Державне видавництво худ. л-ри, 1958. 478 с.
2. Вовчок Марко. Оповідання. Казки. Повісті. Роман. Київ : Наукова думка, 1983. 638 с.
3. Галицько-руські народнї приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. Львів : З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка, 1908. Т. II. Вип. II (Кравець – Пять). 612 с.
4. Гоголь Н. В. Мертвые души. Москва : Худож. лит, 1976. 384 с.
5. Гоголь Н. Собрание сочинений : у 4 т. Москва : Правда, 1952. Т. 1. 375 с.
6. Грабовський П. А. Вибрані твори. Київ : Радянська шк., 1949. 275 с.
7. Гребінка Є. П. Вибрані твори / передм. та прим. С. Зубкова. Київ : Дніпро, 1980. 368 с.
8. Грінченко Б. Д. Твори : у 2 т. Київ : Наук. думка, 1990. Т. 1 : Поетичні твори. Оповідання. Повісті. 640 с.
9. Грінченко Б. Д. Твори : у 2 т. Київ : Наук. думка, 1991. Т. 2 : Повісті. Драматичні твори. 608 с.
10. Гулак-Артемовський П. П. Твори. Київ : Державне видавництво художньої літератури. 1956. 87 с.
11. Думи / ред. колегія : М. П. Бажан та ін. ; упорядк. текстів, вступна стаття Г. А. Нудьги. Київ : Радянський письменник, 1969. 353 с.

12. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості : Пісні, прислів'я, загадки, скоромовки : для ст. шк. віку / упоряд., передм. та прим. Н. С. Шумади ; худ. оформ. В. П. Вересюка, упоряд. граф. матеріалу С. М. Музиченка. Київ : Веселка, 1989. 606 с.
13. Історичні пісні. Київ : Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. 1067 с.
14. Казки та оповідання з Поділля в записах 1850 – 1860 рр. Вип. I – II / з передмовою акад. А. М. Лободи ; упорядкував Микола Левченко. Київ : З Друкарні Української Академії наук, 1928. 596 с.
15. Карпенко-Карий І. К. Драматичні твори / вступ. ст., упоряд. і приміт. Р. Я. Пилипчука ; ред. С. Д. Зубков. Київ : Наукова думка, 1989. 608 с.
16. Карпенко-Карий І. (І. К. Тобілевич). Твори : у 3 т. / редакційна колегія : С. Д. Зубков, Е. П. Кирилюк, Н. І. Падалка. Київ : Держлітвидав, 1960. Т. 1. 496 с.
17. Карпенко-Карий І. (І. К. Тобілевич). Твори : у 3 т. Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1960. Т. 2. 401 с.
18. Кащенко А. Ф. Зруйноване гніздо : іст. повісті та оповідання / упоряд., авт. післямови та приміт. В. Г. Бєляєв. Київ : Дніпро, 1991. 647 с.
19. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів : у 7 т. Київ : Наукова думка, 1978. Т. 1 : Драматичні твори. 494 с.
20. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів : у 7 т. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 2 : Драматичні твори. Рання проза. 567 с.
21. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів : у 7 т. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 4 : Прозові твори. 542 с.
22. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів : у 7 т. Київ : Наукова думка, 1981. Т. 3 : Прозові твори. 478 с.
23. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів : у 7 т. Київ : Наукова думка, 1981. Т. 7 : Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. 567 с.
24. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Твори : у 6 т. Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1956. Т. 1 : Драматичні твори. 725 с.
25. Квітка-Основ'яненко Г. Твори : у 8 т. Київ : Дніпро, 1969. Т. 3. 509 с.

26. Кобилянська О. Апостол черні : Повість / вступ. слово та підготовка тексту Є. Г. Куртяка ; худож. оформл. Б. Р. Пікулицького. Львів : Каменяр, 1994. 243 с.
27. Кобилянська О. Ю. Повісті ; Оповідання ; Новели / вступ. ст., упоряд. і приміт. Ф. П. Погребенника. Київ : Наук. думка, 1988. 672 с.
28. Кобилянська О. Твори : у 5 т. Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1962. Т. 1. 490 с.
29. Кобилянська О. Твори : у 5 т. Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1963. Т. 3. 439 с.
30. Кобилянська О. Твори : у 5 т. Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1963. Т. 4. 512 с.
31. Кобилянська О. Ю. Твори : у 2 т. Київ : Дніпро, 1988. Т. 1 : Царівна : Повість ; Оповідання. 541 с.
32. Костомаров М. І. Твори : у 2 т. Київ : Дніпро, 1990. Т. 1 : Поезії ; Драми ; Оповідання. 538 с.
33. Котляревський І. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи. Київ : Наук. думка, 1982. 319 с.
34. Коцюбинський М. Зібрання творів : у 7 т. Київ : Наукова думка, 1973. Т. 1 : Повісті та оповідання (1884 – 1897). 407 с.
35. Коцюбинський М. Твори : у 7 т. Київ : Наук. думка, 1974. Т. 2 : Повісті. Оповідання (1897 – 1908). 383 с.
36. Коцюбинський М. Твори : у 7 т. Київ : Наук. думка, 1974. Т. 3 : Оповідання. Повісті (1908 – 1913). 430 с.
37. Коцюбинський М. М. Твори : у 2 т. / упоряд. і приміт. М. С. Грицюти ; вступ. ст. Н. Л. Калениченко. Київ : Наук. думка, 1988. Т. І : Повісті та оповідання (1884 – 1906). 584 с.
38. Кропивницький М. Л. Драматичні твори / упоряд. і приміт. В. М. Івашкова ; вступ. стаття Л. З. Мороз. Київ : Наук. думка, 1990. 608 с.
39. Куліш П. О. Твори : у 2 т. Київ : Дніпро, 1989. Т. 2 : Чорна рада. 586 с.

40. Куліш П. Твори : у 2 т. Київ : Наук. думка, 1994. Т. 1 : Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади. 752 с.
41. Левицький М. Вибране / упоряд. Н. Пушкар, О. Яблонська, Т. Данилюк-Терещук ; вступ. ст. і прим. О. Яблонської ; худож. оформл. А. Косенко. Луцьк : Терези, 2016. 462 с.
42. Мирний Панас (Рудченко). Твори. Повісті й оповідання. Вид. 2-ге. Київ : Державне видавництво України, 1929. Т. 1. 305 с.
43. Мирний Панас (П. Я. Рудченко). Зібрання творів : у 7 т. Київ : Наук. думка, 1968. Т. 1. 557 с.
44. Мирний Панас (П. Я. Рудченко). Зібрання творів : у 7 т. Київ : Наукова думка, 1969. Т. 2 : Хіба ревуть воли, як ясла повні? : роман. 451 с.
45. Мирний Панас (П. Я. Рудченко). Зібрання творів : у 7 т. Київ : Наукова думка, 1970. Т. 4 : Незавершена проза : оповідання. 519 с.
46. Мирний Панас (П. Я. Рудченко). Зібрання творів : у 7 т. Київ : Наукова думка, 1970. Т. 5 : Незавершена проза : повісті. Оповідання. 431 с.
47. Мирний Панас. Повія. Роман з народного життя. Київ : Держ. вид-во худ. літ., 1956. 558 с.
48. Мирний Панас. Вибрані твори : у 2 т. Київ : Держ. вид-во худ. літ., 1949. 637 с.
49. Народні думи : збірник / упоряд., передм., приміт. С. Мишанича ; іл. худож. В. Лопати. Київ : Дніпро, 1986. 173 с.
50. Нечуй-Левицький І. Твори : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1985. Т. 1 : Повісті та оповідання. П’єси. 631 с.
51. Нечуй-Левицький І. Твори : у 2 т. Київ : Наукова думка, 1986. Т. 2 : Повісті та оповідання. 637 с.
52. Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів : у 10 т. Київ : Наукова думка, 1965. Т. 1 : Прозові твори. 377 с.
53. Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів : у 10 т. Київ : Наукова думка, 1965. Т. 2 : Прозові твори : повісті. 391 с.
54. Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів : у 10 т. Київ : Наукова думка, 1966. Т. 4 : Прозові твори. 396 с.

55. Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів : у 10 т. Київ : Наукова думка, 1966. Т. 5 : Прозові твори. 455 с.
56. Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів : у 10 т. Київ : Наукова думка, 1966. Т. 6 : Прозові твори. 467 с.
57. Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів : у 10 т. Київ : Наукова думка, 1966. Т. 7 : Прозові твори. 460 с.
58. Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів : у 10 т. Київ : Наукова думка, 1967. Т. 8 : Прозові твори. 488 с.
59. Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів : у 10 т. Київ : Наукова думка, 1966. Т. 9 : Прозові й драматичні твори. 475 с.
60. Нечуй-Левицький І. С. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський : Історичні романи / упоряд., авт. післям. та приміт. Р. С. Міщук. Київ : Дніпро, 1991. 511 с.
61. Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позвах з Московщиною. Культурологічні трактати / упоряд. М. Чорнописький. Львів : Каменяр, 1998. 255 с.
62. Руданський С. Твори / підгот. текстів та вступ. стаття В. Я. Герасименка. Київ : Держ. вид-во худ. літ., 1956. 325 с.
63. Руданський С. Твори : у 3 т. / редкол. : А. О. Білецький, П. П. Колесник (голова), О. В. Мишанич ; упоряд. та прим. О. В. Мишанича. Київ : Наукова думка, 1972. Т. 1 : Пісні. Приказки. Байки. Небилиці. Співи. 547 с.
64. Савур-могила. Легенди і перекази Нижньої Наддніпрянщини / упоряд. і авт. приміт. В. А. Чабаненко. Київ : Дніпро, 1990. 261 с.
65. Свидницький А. Твори. Київ : Вид-во художньої літератури : Дніпро, 1965. 350 с.
66. Соціально-побутові пісні / упоряд. і передм. О. М. Хмілевської. Київ : Дніпро, 1985. 331 с.
67. Старицький М. П. Поетичні твори ; Драматичні твори / ред. та авт. вступ. ст. С. Д. Зубков ; упоряд. і приміт. М. Г. Максименко. Київ : Наук. думка, 1987. 576 с.

68. Старицький М. П. Останні орли : Іст. повість із часів гайдамаччини / пер. з рос. М. Шумила і Є. Михайлюка ; худож. С. П. Караффа-Корбут. Львів : Каменяр, 1990. 440 с.
69. Старицький М. П. Твори : у 6 т. Київ : Дніпро, 1989. Т. 3 : Драматичні твори. 527 с.
70. Старицький М. П. Твори : у 6 т. Київ : Дніпро, 1989. Т. 4 : Драматичні твори. 688 с.
71. Старицький М. П. Твори : у 6 т. Київ : Дніпро, 1990. Т. 5 : Повісті. 701 с.
72. Старицький М. Твори : у 8 т. Київ : Дніпро, 1964. Т. 4 : Драматичні твори : П’єси. 702 с.
73. Стефаник В. Вибрані твори. Київ : Держ. вид-во худ. літ., 1949. 275 с.
74. Стефаник В. Вибрані твори. Київ : Держ. вид-во худ. літ., 1958. 242 с.
75. Стороженко О. Твори : у 2 т. Київ : Держлітвидав УРСР, 1957. Т. 1 : З народних уст. Оповідання. Оповідання Грицька Ключника. 438 с.
76. Українка Леся. Твори : у 10 т. Київ : Держлітвидав України, 1963. Т. 2 : Поеми. 368 с.
77. Українка Леся. Твори : у 10 т. Київ : Держлітвидав України, 1964. Т. 3 : Драматичні твори. 286 с.
78. Українка Леся. Твори : у 10 т. Київ : Дніпро, 1965. Т. 7 : Прозові твори. 355 с.
79. Українка Леся. Твори : у 4 т. Київ : Дніпро, 1982. Т. 4 : Оповідання ; Статті ; Листи. 438 с.
80. Українські народні думи. Київ, 2007. 824 с.
81. Українські народні думи та історичні пісні. Київ : Видавництво академії наук Української РСР, 1955. 659 с.
82. Українські приказки, прислівья и таке инше. Збірники О. В. Марковича и других. Спорудив М. Номис. Санкт-Петербург. 1864. 333 с.
83. Федькович Ю. Твори : у 2 т. Київ : Дніпро, 1984. Т. 2 : Повісті, оповідання, казки, драматичні твори, листи. 426 с.
84. Франко І. Борислав сміється : повість. Львів ; Київ : Наукове товариство імені Шевченка, 1922. 280 с.

85. Франко І. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. Київ : Державне Видавництво політичної літератури УРСР, 1956. 499 с.

86. Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п’ятдесяти томах / редкол. : М. Г. Жулинський та ін. Київ : Наук. думка, 2010. Т. 54 : Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці. 1896 – 1916. 1216 с.

87. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Художні твори. Томи 1 – 25 / АН УРСР. Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ : Наукова думка, 1976. Т. 3 : Поезія. 447 с.

88. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Художні твори. Томи 1 – 25 / АН УРСР. Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ : Наукова думка, 1978. Т. 14 : Повісті та оповідання (1875 – 1878). 474 с.

89. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Художні твори. Томи 1 – 25 / АН УРСР. Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ : Наукова думка, 1978. Т. 15 : Повісті та повідання (1878 – 1882). 511 с.

90. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Художні твори. Томи 1 – 25 / АН УРСР. Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 17 : Повісті та оповідання (1882 – 1888). 503 с.

91. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Художні твори. Томи 1 – 25 / АН УРСР. Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ : Наукова думка, 1978. Т. 18 : Повісті та оповідання (1888 – 1892). 484 с.

92. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Художні твори. Томи 1 – 25 / АН УРСР. Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 20 : Повісті та оповідання (1896 – 1900). 482 с.

93. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Художні твори. Томи 1 – 25 / АН УРСР. Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 21 : Оповідання (1896 – 1904). 501 с.

94. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. Художні твори. Томи 1 – 25 / АН УРСР. Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка. Київ : Наукова думка, 1979. Т. 22 : Повісті та оповідання (1904 – 1913). 519 с.

95. Франко І. Твори. Київ : Молодь, 1955. 361 с.

96. Франко І. Твори : у 20 т. Київ : Держлітвидав, 1956. Т. 19 : Філософські, економічні та історичні статті. 804 с.
97. Франко І. Шевченко – Ляхам. Промова на вечерницях у 43 роковини смерти Шевченка у Львові д. 15 марта 1904. *Літературно-науковий вістник.* 1904. Т. XXVI. С. 1 – 11.
98. Франко І. Boa constrictor. Львів : З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка, 1907. 150 с.
99. Чайковський А. Богданко. Історичне оповідання з другої половини XVI століття. [Б. м.], 1934. 62 с.
100. Чайковський А. Малолітній. Повість з життя малоземельної шляхти. Станиславів – Київ : Видавниче Т-во «Вернигора», 1920. 152 с.
101. Чайковський А. На уходах. Львів : ЛА «Піраміда», 2008. 464 с.
102. Чайковський А. Олюнька. Повісті та оповідання. Львів : Каменяр, 1966. 672 с.
103. Чайковський А. Я. Сагайдачний : Іст. роман у 3 кн. / упоряд., авт. передмови та приміт. В. В. Яременко. Київ : Варта, 1993. 576 с.
104. Чайковський А. Четверта заповідь : повість з галицького життя. Коломия : Рекорд, 1929.
105. Чайковський А. У чужому гнізді. Львів : Рекорд, 1932.
106. Шашкевич М. Твори. Київ : Вид-во худ. л-ри, 1973. 191 с.
107. Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. / редкол. М. Г. Жулинський (голова), В. С. Бородін, С. А. Гальченко, О. К. Федорук та ін. ; НАН України, Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка. Київ : Наук. думка, 2003. Т. 1 – Т. 6.
108. Яковлева. Старосвѣтскіе помѣщики (только не Гоголевскіе). *Кіевлянинъ. Литературная и политическая газета югозападнаго края*. Вторникъ 21-го января 1875 года. № 9.
109. Яковлева. Старосвѣтскіе помѣщики (только не Гоголевскіе). *Кіевлянинъ. Литературная и политическая газета югозападнаго края.* Четвергъ 23-го января 1875 года. № 10.

ДОДАТОК А

ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ ТИПАЖІ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ

ТАБЛИЦЯ 1. ЛТ «чиновник»
(Твори І. П. Котляревського,
Г. Ф. Квітки-Основ'яненка)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.							
		І. П. Котляревський «Енеїда»	І. П. Котляревський «Наталка Полтавка»	І. П. Котляревський «Москаль-чарівник»	Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Конотопська відьма»	Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Маруся»	Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Козир-дівка»	Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Приезжий из столицы»	Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Пан Халявский»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	«Зовнішні характеристики»								
2.	«Внутрішні моральні характеристики»	+			+		+	+	
3.	«Мовні характеристики»		+	+	+		+		
4.	«Освітні характеристики»								
5.	«Релігійні характеристики»								
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»								
7.	«Місце проживання»								

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
8.	«Воєнні дії»								
9.	«Типові заняття»								
10.	«Соціальні характеристики»								
11.	«Сімейний стан»								
12.	«Навчання»								
13.	«Дозвілля»								
14.	«Побутові характеристики»								
15.	«Уклад циганського життя»								
16.	«Сфера діяльності»								
17.	«Служба»								
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»								
19.	«Характерництво»								
20.	«Побратимство»								
21.	«Харчові вподобання»								
22.	«Громадська активність»								
23.	«Соціальні вподобання»								
	Побіжно представлений типаж					+			+

ТАБЛИЦЯ 1. ЛТ «чиновник»

(Продовження таблиці 1: твори Є. П. Гребінки, А. П. Свидницького, І. С. Нечуя-Левицького, М. Л. Кропивницького, І. К. Карпенка-Карого)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.							
		Є. П. Гребінка «Рибалка»	А. П. Свидницький «Люборацькі»	А. П. Свидницький «Попался впросак»	І. С. Нечуй-Левицький «Микола Джеря»	І. С. Нечуй-Левицький «Навіжена»	М. Л. Кропивницький «Олеся»	І. К. Карпенко-Карий «Мартин Боруля»	І. К. Карпенко-Карий «Бурлака»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	«Зовнішні характеристики»					+			
2.	«Внутрішні моральні характеристики»	+				+		+	
3.	«Мовні характеристики»								+
4.	«Освітні характеристики»								
5.	«Релігійні характеристики»								
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»								
7.	«Місце проживання»								
8.	«Воєнні дії»								
9.	«Типові заняття»								

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10.	«Соціальні характеристики»								
11.	«Сімейний стан»								
12.	«Навчання»								
13.	«Дозвілля»								
14.	«Побутові характеристики»								
15.	«Уклад циганського життя»								
16.	«Сфера діяльності»								
17.	«Служба»								
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»								
19.	«Характерництво»								
20.	«Побратимство»								
21.	«Харчові вподобання»								
22.	«Громадська активність»								
23.	«Соціальні вподобання»								
	Побіжно представлений типаж		+	+	+		+		

ТАБЛИЦЯ 1. ЛТ «чиновник»

(Продовження таблиці 1: твори Панаса Мирного, Б. Д. Грінченка, Лесі Українки)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.						
		Панас Мирний «Рід»	Панас Мирний «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»	Панас Мирний «Повія»	Панас Мирний «П'яниця»	Панас Мирний «Лихі люди» (Товариші)	Б. Д. Грінченко «Байда»	Леся Українка «Приязнь»
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	«Зовнішні характеристики»	+		+			+	
2.	«Внутрішні моральні характеристики»		+	+	+			
3.	«Мовні характеристики»		+	+				
4.	«Освітні характеристики»			+	+		+	
5.	«Релігійні характеристики»			+				
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»			+				
7.	«Місце проживання»							
8.	«Воєнні дії»							
9.	«Типові заняття»							
10.	«Соціальні характеристики»							

1	2	3	4	5	6	7	8	9
11.	«Сімейний стан»							
12.	«Навчання»							
13.	«Дозвілля»			+	+			
14.	«Побутові характеристики»							
15.	«Уклад циганського життя»							
16.	«Сфера діяльності»							
17.	«Служба»			+	+			
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»							
19.	«Характерництво»							
20.	«Побратимство»							
21.	«Харчові вподобання»							
22.	«Громадська активність»							
23.	«Соціальні вподобання»							
	Побіжно представлений типаж					+		+

ТАБЛИЦЯ 2. ЛТ «пан»

(Твори Яковлевої, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, П. П. Гулака-Артемовського, Т. Г. Шевченка)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.					
		Яковлева «Старосвѣтскіе помѣщики (только не Гоголевскіе)»	Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Сватання на Гончарівці»	Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Козир-дівка»	Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Щира любов»	П. П. Гулак-Артемовський «Пан та Собака»	Т. Г. Шевченко «Художник»
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	«Зовнішні характеристики»	+					
2.	«Внутрішні моральні характеристики»	+		+			+
3.	«Мовні характеристики»					+	
4.	«Освітні характеристики»	+					
5.	«Релігійні характеристики»						
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»				+		+
7.	«Місце проживання»	+					+
8.	«Воєнні дії»						
9.	«Типові заняття»						
10.	«Соціальні характеристики»						

1	2	3	4	5	6	7	8
11.	«Сімейний стан»						
12.	«Навчання»						
13.	«Дозвілля»	+					
14.	«Побутові характеристики»						
15.	«Уклад циганського життя»						
16.	«Сфера діяльності»						
17.	«Служба»						
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»						
19.	«Характерництво»						
20.	«Побратимство»						
21.	«Харчові вподобання»						
22.	«Громадська активність»						
23.	«Соціальні вподобання»						
	Побіжно представлений типаж		+				

ТАБЛИЦЯ 2. ЛТ «пан»
(Продовження таблиці 2: твори Т. Г. Шевченка)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.						
		Т. Г. Шевченко «Несчастный»	Т. Г. Шевченко «Капитанша»	Т. Г. Шевченко «Музыкант»	Т. Г. Шевченко «Варнак»	Т. Г. Шевченко «Княгиня»	Т. Г. Шевченко «Наймичка»	Т. Г. Шевченко «Прогулка с удовольствием и не без морали»
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	«Зовнішні характеристики»							+
2.	«Внутрішні моральні характеристики»				+	+	+	+
3.	«Мовні характеристики»							
4.	«Освітні характеристики»	+						+
5.	«Релігійні характеристики»							
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»	+						+
7.	«Місце проживання»	+	+	+				
8.	«Воєнні дії»							
9.	«Типові заняття»							
10.	«Соціальні характеристики»							
11.	«Сімейний стан»							

1	2	3	4	5	6	7	8	9
12.	«Навчання»							
13.	«Дозвілля»			+				
14.	«Побутові характеристики»							
15.	«Уклад циганського життя»							
16.	«Сфера діяльності»							
17.	«Служба»							
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»							
19.	«Характерництво»							
20.	«Побратимство»							
21.	«Харчові вподобання»							
22.	«Громадська активність»							
23.	«Соціальні вподобання»							
	Побіжно представлений типаж							

ТАБЛИЦЯ 2. ЛТ «пан»

(Продовження таблиці 2: твори Т. Г. Шевченка)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.							
		Т. Г. Шевченко «І виріс я на чужині…»	Т. Г. Шевченко «Осія. Глава XIV»	Т. Г. Шевченко «Лілея»	Т. Г. Шевченко «[Марина]»	Т. Г. Шевченко «Відьма»	Т. Г. Шевченко «Меж скалами, неначе злодій…»	Т. Г. Шевченко «Не спалося, а ніч, як море…»	Т. Г. Шевченко «Із-за гаю сонце сходить…»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	«Зовнішні характеристики»								
2.	«Внутрішні моральні характеристики»	+	+	+	+	+	+	+	+
3.	«Мовні характеристики»								
4.	«Освітні характеристики»								
5.	«Релігійні характеристики»								
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»								
7.	«Місце проживання»								
8.	«Воєнні дії»								
9.	«Типові заняття»								
10.	«Соціальні характеристики»								
11.	«Сімейний стан»								

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
12.	«Навчання»								
13.	«Дозвілля»								
14.	«Побутові характеристики»								
15.	«Уклад циганського життя»								
16.	«Сфера діяльності»								
17.	«Служба»								
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»								
19.	«Характерництво»								
20.	«Побратимство»								
21.	«Харчові вподобання»								
22.	«Громадська активність»								
23.	«Соціальні вподобання»								
	Побіжно представлений типаж								

ТАБЛИЦЯ 2. ЛТ «пан»

(Продовження таблиці 2: твори Т. Г. Шевченка)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.							
		Т. Г. Шевченко «Ой виострю товариша…»	Т. Г. Шевченко «Перебендя»	Т. Г. Шевченко «Якби тобі довелося…»	Т. Г. Шевченко «Русалка»	Т. Г. Шевченко «Не молилася за мене…»	Т. Г. Шевченко «П. С.»	Т. Г. Шевченко «Близнецы»	Т. Г. Шевченко «Хустина»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	«Зовнішні характеристики»								
2.	«Внутрішні моральні характеристики»						+		
3.	«Мовні характеристики»								
4.	«Освітні характеристики»								
5.	«Релігійні характеристики»								
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»	+	+			+		+	
7.	«Місце проживання»			+	+		+		
8.	«Воєнні дії»								
9.	«Типові заняття»								
10.	«Соціальні характеристики»								

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11.	«Сімейний стан»								
12.	«Навчання»								
13.	«Дозвілля»						+		
14.	«Побутові характеристики»								
15.	«Уклад циганського життя»								
16.	«Сфера діяльності»								
17.	«Служба»								
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»								
19.	«Характерництво»								
20.	«Побратимство»								
21.	«Харчові вподобання»								
22.	«Громадська активність»								
23.	«Соціальні вподобання»								
	Побіжно представлений типаж								+

ТАБЛИЦЯ 2. ЛТ «пан»

(Продовження таблиці 2: твори Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.						
		Т. Г. Шевченко «Хіба самому написать»	Т. Г. Шевченко «Слепая»	Т. Г. Шевченко «Сон»	Т. Г. Шевченко «Мар'яна-черниця»	Т. Г. Шевченко «[Сотник]»	Т. Г. Шевченко «Катерина»	Марко Вовчок «В глуши»
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	«Зовнішні характеристики»				+	+		+
2.	«Внутрішні моральні характеристики»			+			+	
3.	«Мовні характеристики»							
4.	«Освітні характеристики»							
5.	«Релігійні характеристики»							
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»			+				
7.	«Місце проживання»							
8.	«Воєнні дії»							
9.	«Типові заняття»							

1	2	3	4	5	6	7	8	9
10.	«Соціальні характеристики»							
11.	«Сімейний стан»							
12.	«Навчання»							
13.	«Дозвілля»							
14.	«Побутові характеристики»							
15.	«Уклад циганського життя»							
16.	«Сфера діяльності»							
17.	«Служба»							
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»							
19.	«Характерництво»							
20.	«Побратимство»							
21.	«Харчові вподобання»							
22.	«Громадська активність»							
23.	«Соціальні вподобання»							
	Побіжно представлений типаж	+	+					

ТАБЛИЦЯ 2. ЛТ «пан»

(Продовження таблиці 2: твори Марка Вовчка, І. С. Нечуя-Левицького, С. В. Руданського, А. П. Свидницького, М. П. Старицького)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.								
		Марко Вовчок «Горпина»	Марко Вовчок «Козачка»	Марко Вовчок «Одарка»	Марко Вовчок «Інститутка»	І. С. Нечуй-Левицький «Причепа»	С. В. Руданський «Не вчорашній»	А. П. Свидницький «Люборацькі»	М. П. Старицький «Оборона Буші»	М. П. Старицький «Не судилось!»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	«Зовнішні характеристики»					+			+	+
2.	«Внутрішні моральні характеристики»	+	+	+						+
3.	«Мовні характеристики»				+	+		+		+
4.	«Освітні характеристики»									
5.	«Релігійні характеристики»									
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»	+					+			+
7.	«Місце проживання»									
8.	«Воєнні дії»									
9.	«Типові заняття»									

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
10.	«Соціальні характеристики»									
11.	«Сімейний стан»									
12.	«Навчання»									
13.	«Дозвілля»									
14.	«Побутові характеристики»									
15.	«Уклад циганського життя»									
16.	«Сфера діяльності»									
17.	«Служба»									
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»									
19.	«Характерництво»									
20.	«Побратимство»									
21.	«Харчові вподобання»									
22.	«Громадська активність»									
23.	«Соціальні вподобання»									
	Побіжно представлений типаж									

ТАБЛИЦЯ 2. ЛТ «пан»

(Продовження таблиці 2: твори М. Л. Кропивницького, І. К. Карпенка-Карого, Панаса Мирного, Б. Д. Грінченка, М. М. Коцюбинського, Лесі Українки)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.								
		М. Л. Кропивницький «Олеся»	М. Л. Кропивницький «Перед волею»	І. К. Карпенко-Карий «Мартин Боруля»	І. К. Карпенко-Карий «Сто тисяч»	Панас Мирний «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»	Б. Д. Грінченко «Сонячний промінь»	М. М. Коцюбинський «Fata morgana»	Леся Українка «Одинак»	Леся Українка «Давня казка»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	«Зовнішні характеристики»		+				+		+	
2.	«Внутрішні моральні характеристики»		+	+	+	+				
3.	«Мовні характеристики»	+						+	+	
4.	«Освітні характеристики»									
5.	«Релігійні характеристики»									
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»		+				+			
7.	«Місце проживання»									
8.	«Воєнні дії»									
9.	«Типові заняття»									

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
10.	«Соціальні характеристики»									
11.	«Сімейний стан»									
12.	«Навчання»									
13.	«Дозвілля»									+
14.	«Побутові характеристики»									
15.	«Уклад циганського життя»									
16.	«Сфера діяльності»									
17.	«Служба»									
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»									
19.	«Характерництво»									
20.	«Побратимство»									
21.	«Харчові вподобання»									
22.	«Громадська активність»									
23.	«Соціальні вподобання»									
	Побіжно представлений типаж									

ТАБЛИЦЯ 3. ЛТ «панич»
(Твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка,
Т. Г. Шевченка, І. С. Нечуя-Левицького)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.							
		Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Пан Халявский»	Т. Г. Шевченко «Не спалося, а ніч, як море…»	Т. Г. Шевченко «Якби тобі довелося…»	Т. Г. Шевченко «Варнак»	Т. Г. Шевченко «Петрусь»	І. С. Нечуй-Левицький «Бурлачка»	І. С. Нечуй-Левицький «Поміж ворогами»	І. С. Нечуй-Левицький «Хмари»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	«Зовнішні характеристики»						+	+	+
2.	«Внутрішні моральні характеристики»	+	+	+			+		
3.	«Мовні характеристики»								
4.	«Освітні характеристики»								
5.	«Релігійні характеристики»								
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»								
7.	«Місце проживання»								
8.	«Воєнні дії»								
9.	«Типові заняття»								

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10.	«Соціальні характеристики»								
11.	«Сімейний стан»								
12.	«Навчання»								
13.	«Дозвілля»						+	+	
14.	«Побутові характеристики»								
15.	«Уклад циганського життя»								
16.	«Сфера діяльності»								
17.	«Служба»								
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»								
19.	«Характерництво»								
20.	«Побратимство»								
21.	«Харчові вподобання»								
22.	«Громадська активність»								
23.	«Соціальні вподобання»								
	Побіжно представлений типаж				+	+			

ТАБЛИЦЯ 3. ЛТ «панич»

(Продовження таблиці 3: твори І. С. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, М. П. Старицького, М. М. Коцюбинського, Лесі Українки)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.						
		І. С. Нечуй-Левицький «Київські прохачі»	М. Л. Кропивницький «Доки сонце зійде, роса очі вийсть»	Панас Мирний «Повія»	М. П. Старицький «Не судилось!»	М. П. Старицький «Оборона Буші»	М. М. Коцюбинський «Fata morgana»	Леся Українка «Над морем»
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	«Зовнішні характеристики»			+	+	+		+
2.	«Внутрішні моральні характеристики»			+				
3.	«Мовні характеристики»							
4.	«Освітні характеристики»	+	+	+				
5.	«Релігійні характеристики»							
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»							
7.	«Місце проживання»							
8.	«Воєнні дії»							
9.	«Типові заняття»							

1	2	3	4	5	6	7	8	9
10.	«Соціальні характеристики»							
11.	«Сімейний стан»							
12.	«Навчання»							
13.	«Дозвілля»							+
14.	«Побутові характеристики»							
15.	«Уклад циганського життя»							
16.	«Сфера діяльності»							
17.	«Служба»							
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»							
19.	«Характерництво»							
20.	«Побратимство»							
21.	«Харчові вподобання»							
22.	«Громадська активність»							
23.	«Соціальні вподобання»							
	Побіжно представлений типаж						+	

ТАБЛИЦЯ 4. ЛТ «пані»
(Твори Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка, І. С. Нечуя-Левицького)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.							
		Т. Г. Шевченко «Петрусь»	Т. Г. Шевченко «Варнак»	Марко Вовчок «Ледащиця»	Марко Вовчок «Викуп»	Марко Вовчок «Козачка»	Марко Вовчок «Інститутка»	Марко Вовчок «Одарка»	І. С. Нечуй-Левицький «Хмари»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	«Зовнішні характеристики»		+	+	+		+	+	
2.	«Внутрішні моральні характеристики»				+	+	+		
3.	«Мовні характеристики»						+	+	
4.	«Освітні характеристики»								
5.	«Релігійні характеристики»								
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»	+		+	+				
7.	«Місце проживання»								
8.	«Воєнні дії»								
9.	«Типові заняття»								

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10.	«Соціальні характеристики»								
11.	«Сімейний стан»								
12.	«Навчання»								
13.	«Дозвілля»			+					
14.	«Побутові характеристики»								
15.	«Уклад циганського життя»								
16.	«Сфера діяльності»								
17.	«Служба»								
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»								
19.	«Характерництво»								
20.	«Побратимство»								
21.	«Харчові вподобання»								
22.	«Громадська активність»								
23.	«Соціальні вподобання»								
	Побіжно представлений типаж								+

ТАБЛИЦЯ 4. ЛТ «пані»

(Продовження таблиці 4: твори І. С. Нечуя-Левицького, М. П. Старицького, М. Л. Кропивницького, Лесі Українки)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.						
		І. С. Нечуй-Левицький «Телеграма до Грицька Бинди»	І. С. Нечуй-Левицький «Причепа»	М. П. Старицький «Не судилось!»	М. П. Старицький «Оборона Буші»	М. Л. Кропивницький «Доки сонце зійде, роса очі виїсть»	Леся Українка «Над морем»	Леся Українка «Одинак»
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	«Зовнішні характеристики»		+				+	
2.	«Внутрішні моральні характеристики»			+	+			
3.	«Мовні характеристики»			+				+
4.	«Освітні характеристики»							
5.	«Релігійні характеристики»							
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»	+						
7.	«Місце проживання»							
8.	«Воєнні дії»							
9.	«Типові заняття»							

1	2	3	4	5	6	7	8	9
10.	«Соціальні характеристики»							
11.	«Сімейний стан»							
12.	«Навчання»							
13.	«Дозвілля»							
14.	«Побутові характеристика»							
15.	«Уклад циганського життя»							
16.	«Сфера діяльності»							
17.	«Служба»							
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»							
19.	«Характерництво»							
20.	«Побратимство»							
21.	«Харчові вподобання»							
22.	«Громадська активність»							
23.	«Соціальні вподобання»							
	Побіжно представлений типаж					+		

ТАБЛИЦЯ 5. ЛТ «панна»
(Твори Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка, І. С. Нечуя-Левицького)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.							
		Т. Г. Шевченко «Петрусь»	Т. Г. Шевченко «Сова»	Марко Вовчок «Інститутка»	І. С. Нечуй-Левицький «Бурлачка»	І. С. Нечуй-Левицький «Поміж ворогами»	І. С. Нечуй-Левицький «Хмари»	І. С. Нечуй-Левицький «На гастролях в Микитянах»	І. С. Нечуй-Левицький «Над Чорним морем»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	«Зовнішні характеристики»			+	+	+	+	+	+
2.	«Внутрішні моральні характеристики»			+	+				
3.	«Мовні характеристики»			+					
4.	«Освітні характеристики»			+	+				+
5.	«Релігійні характеристики»								
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»				+				
7.	«Місце проживання»								
8.	«Воєнні дії»								
9.	«Типові заняття»								

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10.	«Соціальні характеристики»								
11.	«Сімейний стан»								
12.	«Навчання»								
13.	«Дозвілля»								
14.	«Побутові характеристики»								
15.	«Уклад циганського життя»								
16.	«Сфера діяльності»								
17.	«Служба»								
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»								
19.	«Характерництво»								
20.	«Побратимство»								
21.	«Харчові вподобання»								
22.	«Громадська активність»								
23.	«Соціальні вподобання»								
	Побіжно представлений типаж	+	+						

ТАБЛИЦЯ 5. ЛТ «панна»

(Продовження таблиці 5: твори І. С. Нечуя-Левицького, М. П. Старицького, Панаса Мирного, М. Л. Кропивницького, І. К. Карпенка-Карого, М. М. Коцюбинського, Лесі Українки)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.										
		І. С. Нечуй-Левицький «Причепа»	М. П. Старицький «Чарівний сон»	Панас Мирний «Повія»	М. Л. Кропивницький «Перед волею»	І. К. Карпенко-Карий «Сава Чалий»	М. М. Коцюбинський «Як ми їздили до Криниці»	Леся Українка «Над морем»	Леся Українка «Блакитна троянда»	Леся Українка «Прощання»	Леся Українка «Осіння казка»	Леся Українка «Одинак»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	«Зовнішні характеристики»		+			+		+	+	+		+
2.	«Внутрішні моральні характеристики»							+			+	
3.	«Мовні характеристики»	+										
4.	«Освітні характеристики»				+			+	+			
5.	«Релігійні характеристики»											
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»											
7.	«Місце проживання»				+							

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
8.	«Воєнні дії»											
9.	«Типові заняття»											
10.	«Соціальні характеристики»											
11.	«Сімейний стан»											
12.	«Навчання»											
13.	«Дозвілля»											
14.	«Побутові характеристики»											
15.	«Уклад циганського життя»											
16.	«Сфера діяльності»											
17.	«Служба»											
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»											
19.	«Характерництво»											
20.	«Побратимство»											
21.	«Харчові вподобання»											
22.	«Громадська активність»											
23.	«Соціальні вподобання»											
	Побіжно представлений типаж			+			+					

ТАБЛИЦЯ 6. ЛТ «селянин»

(Твори І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, С. В. Руданського, М. П. Старицького, М. Л. Кропивницького, І. К. Карпенка-Карого, Панаса Мирного, Б. Д. Грінченка, М. М. Коцюбинського)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.													
		І. П. Котляревський «Наталка Полтавка»	Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «[Купала на Івана]»	С. В. Руданський «Лошак»	С. В. Руданський «Не вчорашній»	С. В. Руданський «А що рабин робить?»	С. В. Руданський «Окуляри»	М. П. Старицький «Зимовий вечір»	М. Л. Кропивницький «Чмир»	І. К. Карпенко-Карий «Сто тисяч»	Панас Мирний «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»	Б. Д. Грінченко «Без хліба»	Б. Д. Грінченко «На громадській роботі»	М. М. Коцюбинський «Ціпов'яз»	М. М. Коцюбинський «Intermezzo»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1.	«Зовнішні характеристики»							+			+				
2.	«Внутрішні моральні характеристики»			+	+	+					+			+	+
3.	«Мовні характеристики»	+								+					
4.	«Освітні характеристики»						+						+		
5.	«Релігійні характеристики»	+								+					
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»		+						+	+	+	+			
7.	«Місце проживання»														
8.	«Воєнні дії»														

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
9.	«Типові заняття»														
10.	«Соціальні характеристики»														
11.	«Сімейний стан»														
12.	«Навчання»														
13.	«Дозвілля»														
14.	«Побутові характеристики»														
15.	«Уклад циганського життя»														
16.	«Сфера діяльності»														
17.	«Служба»														
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»														
19.	«Характерництво»														
20.	«Побратимство»														
21.	«Харчові вподобання»														
22.	«Громадська активність»														
23.	«Соціальні вподобання»														
	Побіжно представлений типаж														

ТАБЛИЦЯ 7. ЛТ «робітник
(Твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Т. Г. Шевченка, І. С. Нечуя-Левицького, І. К. Карпенка-Карого)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.							
		Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Сватання на Гончарівці»	Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Щира любов»	Т. Г. Шевченко «Варнак»	Т. Г. Шевченко «Художник»	Т. Г. Шевченко «Тризна»	І. С. Нечуй-Левицький «Два брати»	І. С. Нечуй-Левицький «Микола Джеря»	І. К. Карпенко-Карий «Хазяїн»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	«Зовнішні характеристики»								
2.	«Внутрішні моральні характеристики»								
3.	«Мовні характеристики»								
4.	«Освітні характеристики»								
5.	«Релігійні характеристики»								
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»								
7.	«Місце проживання»							+	
8.	«Воєнні дії»								
9.	«Типові заняття»								

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10.	«Соціальні характеристики»					+			+
11.	«Сімейний стан»								
12.	«Навчання»								
13.	«Дозвілля»								
14.	«Побутові характеристики»								
15.	«Уклад циганського життя»								
16.	«Сфера діяльності»								
17.	«Служба»								
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»								
19.	«Характерництво»								
20.	«Побратимство»								
21.	«Харчові вподобання»								
22.	«Громадська активність»								
23.	«Соціальні вподобання»								
	Побіжно представлений типаж	+	+	+	+		+		+

ТАБЛИЦЯ 7. ЛТ «робітник»

(Продовження таблиці 7: твори Панаса Мирного, Б. Д. Грінченка, П. А. Грабовського, М. М. Коцюбинського, Лесі Українки)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.									
		Панас Мирний «Як ведеться, так і живеться»	Панас Мирний «Повія»	Б. Д. Грінченко «Серед темної ночі»	Б. Д. Грінченко «Під тихими вербами»	Б. Д. Грінченко «На розпутті»	Б. Д. Грінченко «Сонячний промінь»	Б. Д. Грінченко «До праці»	П. А. Грабовський «Робітникові»	М. М. Коцюбинський «Fata morgana»	Леся Українка «Над морем»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	«Зовнішні характеристики»										
2.	«Внутрішні моральні характеристики»										
3.	«Мовні характеристики»										
4.	«Освітні характеристики»										
5.	«Релігійні характеристики»										
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»										
7.	«Місце проживання»										
8.	«Воєнні дії»										
9.	«Типові заняття»										

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
10.	«Соціальні характеристики»					+					+
11.	«Сімейний стан»										
12.	«Навчання»										
13.	«Дозвілля»										
14.	«Побутові характеристики»										
15.	«Уклад циганського життя»										
16.	«Сфера діяльності»										
17.	«Служба»										
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»										
19.	«Характерництво»										
20.	«Побратимство»										
21.	«Харчові вподобання»										
22.	«Громадська активність»										
23.	«Соціальні вподобання»										
	Побіжно представлений типаж	+	+	+	+		+	+	+	+	

ТАБЛИЦЯ 8. ЛТ «студент»

(Твори Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Т. Г. Шевченка, І. С. Нечуя-Левицького, М. Л. Кропивницького, Б. Д. Грінченка, Лесі Українки)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.							
		Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Щира любов»	Т. Г. Шевченко «Близнецы»	Т. Г. Шевченко «Художник»	Т. Г. Шевченко «У Вільні, городі преславнім»	І. С. Нечуй-Левицький «Хмари»	М. Л. Кропивницький «Перед волею»	Б. Д. Грінченко «Сонячний промінь»	Леся Українка «Блакитна троянда»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	«Зовнішні характеристики»			+		+			
2.	«Внутрішні моральні характеристики»					+			
3.	«Мовні характеристики»					+			
4.	«Освітні характеристики»					+			
5.	«Релігійні характеристики»					+			
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»			+	+				
7.	«Місце проживання»								
8.	«Воєнні дії»								

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
9.	«Типові заняття»								
10.	«Соціальні характеристики»								
11.	«Сімейний стан»				+	+			
12.	«Навчання»		+	+		+			
13.	«Дозвілля»			+		+			
14.	«Побутові характеристики»					+	+		
15.	«Уклад циганського життя»								
16.	«Сфера діяльності»								
17.	«Служба»								
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»								
19.	«Характерництво»								
20.	«Побратимство»								
21.	«Харчові вподобання»								
22.	«Громадська активність»								
23.	«Соціальні вподобання»								
	Побіжно представлений типаж	+						+	+

ТАБЛИЦЯ 9. ЛТ «священник»
(Твори Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка, С. В. Руданського, А. П. Свидницького, І. С. Нечуя-Левицького)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.											
		Т. Г. Шевченко «Капитанша»	Т. Г. Шевченко «Близнецы»	Марко Вовчок «Сестра»	Марко Вовчок «В глуши»	С. В. Руданський «Піп і ксьондз»	С. В. Руданський «Попович»	С. В. Руданський «Жалібний дяк»	С. В. Руданський «Пекельна смола»	С. В. Руданський «Крива баба»	А. П. Свидницький «Гаврусь і Катруся»	А. П. Свидницький «Люборацькі»	І. С. Нечуй-Левицький «Афонський пройдисвіт»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1.	«Зовнішні характеристики»			+	+							+	+
2.	«Внутрішні моральні характеристики»			+	+				+	+			+
3.	«Мовні характеристики»			+	+		+	+					+
4.	«Освітні характеристики»												
5.	«Релігійні характеристики»												
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»				+								+
7.	«Місце проживання»												+
8.	«Воєнні дії»												

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
9.	«Типові заняття»												
10.	«Соціальні характеристики»												
11.	«Сімейний стан»												
12.	«Навчання»												
13.	«Дозвілля»												
14.	«Побутові характеристики»												
15.	«Уклад циганського життя»												
16.	«Сфера діяльності»	+	+			+					+		+
17.	«Служба»												
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»												
19.	«Характерництво»												
20.	«Побратимство»												
21.	«Харчові вподобання»												
22.	«Громадська активність»												
23.	«Соціальні вподобання»												
	Побіжно представлений типаж												

ТАБЛИЦЯ 9. ЛТ «священник»

(Продовження таблиці 9: твори І. С. Нечуя-Левицького)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.										
		І. С. Нечуй-Левицький «Українські гумористи та штукарі»	І. С. Нечуй-Левицький «На Кожум'яках»	І. С. Нечуй-Левицький «Микола Джеря»	І. С. Нечуй-Левицький «Хмари»	І. С. Нечуй-Левицький «Старосвітські батюшки і матушки»	І. С. Нечуй-Левицький «Над Чорним морем»	І. С. Нечуй-Левицький «Князь Єремія Вишневецький»	І. С. Нечуй-Левицький «Дві московки»	І. С. Нечуй-Левицький «Київські прохачі»	І. С. Нечуй-Левицький «Причепа»	І. С. Нечуй-Левицький «Поміж ворогами»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	«Зовнішні характеристики»			+	+	+		+			+	
2.	«Внутрішні моральні характеристики»	+	+							+	+	+
3.	«Мовні характеристики»										+	
4.	«Освітні характеристики»											
5.	«Релігійні характеристики»											
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»											
7.	«Місце проживання»	+			+							
8.	«Воєнні дії»											
9.	«Типові заняття»											

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
10.	«Соціальні характеристики»											
11.	«Сімейний стан»											
12.	«Навчання»											
13.	«Дозвілля»											
14.	«Побутові характеристики»											
15.	«Уклад циганського життя»											
16.	«Сфера діяльності»	+		+			+	+	+			
17.	«Служба»											
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»											
19.	«Характерництво»											
20.	«Побратимство»											
21.	«Харчові вподобання»											
22.	«Громадська активність»											
23.	«Соціальні вподобання»											
	Побіжно представлений типаж											

ТАБЛИЦЯ 10. ЛТ «москаль-солдат»
(Твори І. П. Котляревського, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Т. Г. Шевченка)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.							
		І. П. Котляревський «Наталка Полтавка»	І. П. Котляревський «Москаль-чарівник»	Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Шельменко-денщик»	Г. Ф. Квітка-Основ'яненко «Сватання на Гончарівці»	Т. Г. Шевченко «Сон»	Т. Г. Шевченко «[Марина]»	Т. Г. Шевченко «В казематі»	Т. Г. Шевченко «Катерина»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	«Зовнішні характеристики»							+	+
2.	«Внутрішні моральні характеристики»		+						
3.	«Мовні характеристики»	+	+	+	+				
4.	«Освітні характеристики»								
5.	«Релігійні характеристики»								
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»								
7.	«Місце проживання»								
8.	«Воєнні дії»								
9.	«Типові заняття»								

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10.	«Соціальні характеристики»								
11.	«Сімейний стан»								
12.	«Навчання»								
13.	«Дозвілля»								
14.	«Побутові характеристики»								
15.	«Уклад циганського життя»								
16.	«Сфера діяльності»								
17.	«Служба»		+			+			
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»								
19.	«Характерництво»								
20.	«Побратимство»								
21.	«Харчові вподобання»								
22.	«Громадська активність»								
23.	«Соціальні вподобання»								
	Побіжно представлений типаж						+		

ТАБЛИЦЯ 10. ЛТ «москаль-солдат»

(Продовження таблиці 10: твори Марка Вовчка, С. В. Руданського, І. С. Нечуя-Левицького, І. К. Карпенка-Карого)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.								
		Марко Вовчок «Два сини»	С. В. Руданський «Москаль на волах»	С. В. Руданський «Москаль з полотном»	І. С. Нечуй-Левицький «Микола Джеря»	І. С. Нечуй-Левицький «Дві московки»	І. С. Нечуй-Левицький «Телетрама до Грицька Бинди»	І. С. Нечуй-Левицький «Призва запасних москалів»	І. К. Карпенко-Карий «Бурлака»	І. К. Карпенко-Карий «Безталанна»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	«Зовнішні характеристики»					+				+
2.	«Внутрішні моральні характеристики»			+						
3.	«Мовні характеристики»		+	+						
4.	«Освітні характеристики»									
5.	«Релігійні характеристики»									
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»									
7.	«Місце проживання»									
8.	«Воєнні дії»									
9.	«Типові заняття»									

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
10.	«Соціальні характеристики»									
11.	«Сімейний стан»									
12.	«Навчання»									
13.	«Дозвілля»									
14.	«Побутові характеристики»									
15.	«Уклад циганського життя»									
16.	«Сфера діяльності»									
17.	«Служба»				+	+				
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»									
19.	«Характерництво»									
20.	«Побратимство»									
21.	«Харчові вподобання»									
22.	«Громадська активність»									
23.	«Соціальні вподобання»									
	Побіжно представлений типаж	+					+	+	+	

ТАБЛИЦЯ 10. ЛТ «москаль-солдат»

(Продовження таблиці 10: твори Панаса Мирного)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.									
		Панас Мирний «Лихі люди» (Товариші)	Панас Мирний «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»	Панас Мирний «[У тюрмі]»	Панас Мирний «Як ведеться, так і живеться»	Панас Мирний «Палійка»	Панас Мирний «Морозенко»	Панас Мирний «Дурниця»	Панас Мирний «Лови»	Панас Мирний «Голодна воля»	Панас Мирний «[Родина Бородаїв]»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	«Зовнішні характеристики»	+	+			+				+	
2.	«Внутрішні моральні характеристики»										
3.	«Мовні характеристики»	+	+								+
4.	«Освітні характеристики»										
5.	«Релігійні характеристики»										
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»										
7.	«Місце проживання»										
8.	«Воєнні дії»										
9.	«Типові заняття»										
10.	«Соціальні характеристики»										

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
11.	«Сімейний стан»										
12.	«Навчання»										
13.	«Дозвілля»										
14.	«Побутові характеристики»										
15.	«Уклад циганського життя»										
16.	«Сфера діяльності»										
17.	«Служба»		+	+	+						
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»										
19.	«Характерництво»										
20.	«Побратимство»										
21.	«Харчові вподобання»										
22.	«Громадська активність»										
23.	«Соціальні вподобання»										
	Побіжно представлений типаж						+	+	+		

ТАБЛИЦЯ 11. ЛТ «козак»

(Твори Т. Г. Шевченка, П.О. Куліша, Марка Вовчка)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.											
		Т. Г. Шевченко «Невольник»	Т. Г. Шевченко «Зацвіла в долині…»	Т. Г. Шевченко «Гамалія»	Т. Г. Шевченко «Тарасова ніч»	Т. Г. Шевченко «Чернець»	Т. Г. Шевченко «Назар Стодоля»	Т.Г. Шевченко «Гайдамаки»	Т. Г. Шевченко «Наймичка»	П. О. Куліш «Чорна рада»	П. О. Куліш «Гордовита пара»	Марко Вовчок «Максим Гримач»	Марко Вовчок «Козачка»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1.	«Зовнішні характеристики»	+							+	+		+	
2.	«Внутрішні моральні характеристики»		+	+				+		+			
3.	«Мовні характеристики»												
4.	«Освітні характеристики»												
5.	«Релігійні характеристики»												
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»								+		+		+
7.	«Місце проживання»												
8.	«Воєнні дії»				+			+					
9.	«Типові заняття»						+						

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
10.	«Соціальні характеристики»												
11.	«Сімейний стан»												
12.	«Навчання»												
13.	«Дозвілля»												
14.	«Побутові характеристики»												
15.	«Уклад циганського життя»												
16.	«Сфера діяльності»												
17.	«Служба»												
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»												
19.	«Характерництво»									+			
20.	«Побратимство»												
21.	«Харчові вподобання»					+							
22.	«Громадська активність»												
23.	«Соціальні вподобання»												
	Побіжно представлений типаж												

ТАБЛИЦЯ 11. ЛТ «козак»

(Продовження таблиці 11: твори І. С. Нечуя-Левицького, С. В. Руданського, І. К. Карпенка-Карого, Панаса Мирного, М. П. Старицького)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.									
		І. С. Нечуй-Левицький «Запорожці»	І. С. Нечуй-Левицький «Хмари»	І. С. Нечуй-Левицький «Князь Єремія Вишневецький»	С. В. Руданський «Запорожці у сенаті»	С. В. Руданський «Смерть козака»	І. К. Карпенко-Карий «Сава Чалий»	Панас Мирний «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»	Панас Мирний «Повія»	М. П. Старицький «Облога Буші»	М. П. Старицький «Оборона Буші»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	«Зовнішні характеристики»	+	+	+	+	+				+	+
2.	«Внутрішні моральні характеристики»				+		+				
3.	«Мовні характеристики»	+									
4.	«Освітні характеристики»										
5.	«Релігійні характеристики»	+									
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»							+	+		
7.	«Місце проживання»	+									
8.	«Воєнні дії»	+		+				+		+	
9.	«Типові заняття»	+								+	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
10.	«Соціальні характеристики»										
11.	«Сімейний стан»										
12.	«Навчання»										
13.	«Дозвілля»										
14.	«Побутові характеристики»										
15.	«Уклад циганського життя»										
16.	«Сфера діяльності»										
17.	«Служба»										
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»										
19.	«Характерництво»	+								+	
20.	«Побратимство»										
21.	«Харчові вподобання»										
22.	«Громадська активність»										
23.	«Соціальні вподобання»										
	Побіжно представлений типаж										

ТАБЛИЦЯ 12. ЛТ «лях / поляк»
(Твори Т. Г. Шевченка, П. О. Куліша, С. В. Руданського, І. С. Нечуя-Левицького, М. П. Старицького)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.										
		Т. Г. Шевченко «Холодний Яр»	Т. Г. Шевченко «Полякам»	Т. Г. Шевченко «Тарасова ніч»	Т. Г. Шевченко «Гайдамаки»	П. О. Куліш «Чорна рада»	С. В. Руданський «Смерть козака»	С. В. Руданський «Храбрий ляхи»	С. В. Руданський «Змисний ляхи»	І. С. Нечуй-Левицький «В Карпатах»	М. П. Старицький «Останні орли»	М. П. Старицький «Облога Буші»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	«Зовнішні характеристики»											
2.	«Внутрішні моральні характеристики»	+	+	+	+			+				+
3.	«Мовні характеристики»							+	+			
4.	«Освітні характеристики»											
5.	«Релігійні характеристики»			+	+						+	
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»											
7.	«Місце проживання»											
8.	«Воєнні дії»			+	+	+	+				+	+

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
9.	«Типові заняття»											
10.	«Соціальні характеристики»											
11.	«Сімейний стан»											
12.	«Навчання»											
13.	«Дозвілля»											
14.	«Побутові характеристики»											
15.	«Уклад циганського життя»											
16.	«Сфера діяльності»											
17.	«Служба»											
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»											
19.	«Характерництво»											
20.	«Побратимство»											
21.	«Харчові вподобання»											
22.	«Громадська активність»											
23.	«Соціальні вподобання»											
	Побіжно представлений типаж									+		

ТАБЛИЦЯ 13. ЛТ «жид»

(Твори Т. Г. Шевченка, М. І. Костомарова, І. С. Нечуя-Левицького, С. В. Руданського, І. К. Карпенка-Карого, Панаса Мирного)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.														
		Т. Г. Шевченко «Гайдамаки»	Т. Г. Шевченко «Прогулка с удовольствием и не без морали»	Т. Г. Шевченко «Варнак»	Т. Г. Шевченко «Музыкант»	Т. Г. Шевченко «Наймичка»	Т. Г. Шевченко «Княгиня»	М. І. Костомаров «Переяславська ніч»	І. С. Нечуй-Левицький «Кайдашева сім'я»	І. С. Нечуй-Левицький «Микола Джеря»	І. С. Нечуй-Левицький «Поміж ворогами»	С. В. Руданський «Рабин і запорожець»	І. К. Карпенко-Карий «Бурлака»	Панас Мирний «Як ведеться, так і живеться»	Панас Мирний «Лихі люди» (Товариші)	Панас Мирний «Повія»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
1.	«Зовнішні характеристики»		+				+			+		+			+	+
2.	«Внутрішні моральні характеристики»	+		+						+				+		
3.	«Мовні характеристики»		+		+											
4.	«Освітні характеристики»															
5.	«Релігійні характеристики»							+								
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»			+					+	+						
7.	«Місце проживання»															

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
8.	«Воєнні дії»															
9.	«Типові заняття»		+	+			+				+		+			
10.	«Соціальні характеристики»				+	+										
11.	«Сімейний стан»															
12.	«Навчання»															
13.	«Дозвілля»															
14.	«Побутові характеристики»															
15.	«Уклад циганського життя»															
16.	«Сфера діяльності»															
17.	«Служба»															
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»															
19.	«Характерництво»															
20.	«Побратимство»															
21.	«Харчові вподобання»															
22.	«Громадська активність»															
23.	«Соціальні вподобання»															
	Побіжно представлений типаж															

ТАБЛИЦЯ 14. ЛТ «циган»
(Твори Т. Г. Шевченка, О. П. Куліша, С. В. Руданського, М. П. Старицького)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.						
		Т. Г. Шевченко «Відьма»	П. О. Куліш «Циган»	С. В. Руданський «Циган з хроном»	С. В. Руданський «Циган пасічник»	С. В. Руданський «Циган в огірках»	С. В. Руданський «Циган на сповіді»	М. П. Старицький «Циганка Аза»
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	«Зовнішні характеристики»	+						+
2.	«Внутрішні моральні характеристики»		+		+	+	+	
3.	«Мовні характеристики»							
4.	«Освітні характеристики»							
5.	«Релігійні характеристики»							
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»							
7.	«Місце проживання»							
8.	«Воєнні дії»							
9.	«Типові заняття»			+				
10.	«Соціальні характеристики»							
11.	«Сімейний стан»							

1	2	3	4	5	6	7	8	9
12.	«Навчання»							
13.	«Дозвілля»							
14.	«Побутові характеристики»							
15.	«Уклад циганського життя»	+						
16.	«Сфера діяльності»							
17.	«Служба»							
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»							
19.	«Характерництво»							
20.	«Побратимство»							
21.	«Харчові вподобання»							
22.	«Громадська активність»							
23.	«Соціальні вподобання»							
	Побіжно представлений типаж							

ДОДАТОК Б

ЛІНГВОКУЛЬТУРНІ ТИПАЖІ ПІДАВСТРІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ

ТАБЛИЦЯ 1. ЛТ «чиновник»
(Твори І. Я. Франка, А. Я. Чайковського, О. Ю. Кобилянської, М. П. Левицького)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.						
		І. Я. Франко «Герой поневолі»	І. Я. Франко «Добрий заробок»	І. Я. Франко «Історія одної конфіскати»	А. Я. Чайковський «Четверта заповідь»	О. Ю. Кобилянська «Вовчиха»	М. П. Левицький «Награди»	М. П. Левицький «Законник»
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	«Зовнішні характеристики»		+					
2.	«Внутрішні моральні характеристики»		+					
3.	«Мовні характеристики»		+					
4.	«Освітні характеристики»							
5.	«Релігійні характеристики»							
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»						+	
7.	«Місце проживання»							

1	2	3	4	5	6	7	8	9
8.	«Воєнні дії»							
9.	«Типові заняття»							
10.	«Соціальні характеристики»							
11.	«Сімейний стан»							
12.	«Навчання»							
13.	«Дозвілля»							
14.	«Побутові характеристики»							
15.	«Уклад циганського життя»							
16.	«Сфера діяльності»							
17.	«Служба»							
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»							
19.	«Характерництво»							
20.	«Побратимство»							
21.	«Харчові вподобання»							
22.	«Громадська активність»							+
23.	«Соціальні вподобання»							
	Побіжно представлений типаж	+		+	+	+		

ТАБЛИЦЯ 2. ЛТ «пан»

(Твори І. Я. Франка, А. Я. Чайковського, О. Ю. Кобилянської)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.						
		І. Я. Франко «Сойчине крило»	І. Я. Франко «Навернений грішник»	А. Я. Чайковський «Сагайдачний»	А. Я. Чайковський «Козацька помста»	А. Я. Чайковський «Четверта заповідь»	О. Ю. Кобилянська «В неділю рано зілля копала…»	М. М. Коцюбинський «Fata morgana»
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	«Зовнішні характеристики»				+	+	+	
2.	«Внутрішні моральні характеристики»	+		+			+	
3.	«Мовні характеристики»		+	+	+			+
4.	«Освітні характеристики»							
5.	«Релігійні характеристики»							
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»							
7.	«Місце проживання»				+			
8.	«Воєнні дії»							

1	2	3	4	5	6	7	8	9
9.	«Типові заняття»							
10.	«Соціальні характеристики»							
11.	«Сімейний стан»							
12.	«Навчання»							
13.	«Дозвілля»				+			
14.	«Побутові характеристики»							
15.	«Уклад циганського життя»							
16.	«Сфера діяльності»							
17.	«Служба»							
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»							
19.	«Характерництво»							
20.	«Побратимство»							
21.	«Харчові вподобання»							
22.	«Громадська активність»							
23.	«Соціальні вподобання»							
	Побіжно представлений типаж							

ТАБЛИЦЯ 2. ЛТ «пан»

(Продовження таблиці 2: твори М. П. Левицького, В. С. Стефаника)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.								
		М. П. Левицький «Союзник»	М. П. Левицький «Казенні діти»	М. П. Левицький «Пенсія»	В. С. Стефаник «Такий панок»	В. С. Стефаник «Засідане»	В. С. Стефаник «Май»	В. С. Стефаник «Діти»	В. С. Стефаник «Палій»	В. С. Стефаник «Катруся»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	«Зовнішні характеристики»				+			+		
2.	«Внутрішні моральні характеристики»				+	+	+			
3.	«Мовні характеристики»		+							+
4.	«Освітні характеристики»									
5.	«Релігійні характеристики»									
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»	+			+					
7.	«Місце проживання»									
8.	«Воєнні дії»									

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
9.	«Типові заняття»									
10.	«Соціальні характеристики»									
11.	«Сімейний стан»									
12.	«Навчання»									
13.	«Дозвілля»			+		+			+	
14.	«Побутові характеристики»									
15.	«Уклад циганського життя»									
16.	«Сфера діяльності»									
17.	«Служба»									
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»									
19.	«Характерництво»									
20.	«Побратимство»									
21.	«Харчові вподобання»									
22.	«Громадська активність»									
23.	«Соціальні вподобання»									
	Побіжно представлений типаж									

ТАБЛИЦЯ 3. ЛТ «панич»
(Твори І. Я. Франка, А. Я. Чайковського, М. П. Левицького)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.				
		І. Я. Франко «Не спитавши броду»	А. Я. Чайковський «Малолітній»	А. Я. Чайковський «Четверта заповідь»	А. Я. Чайковський «У чужому гнізді»	М. П. Левицький «В клуні»
1	2	3	4	5	6	7
1.	«Зовнішні характеристики»					+
2.	«Внутрішні моральні характеристики»					
3.	«Мовні характеристики»					
4.	«Освітні характеристики»	+				
5.	«Релігійні характеристики»					
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»					
7.	«Місце проживання»					
8.	«Воєнні дії»					
9.	«Типові заняття»					

1	2	3	4	5	6	7
10.	«Соціальні характеристики»					
11.	«Сімейний стан»					
12.	«Навчання»					
13.	«Дозвілля»					
14.	«Побутові характеристики»					
15.	«Уклад циганського життя»					
16.	«Сфера діяльності»					
17.	«Служба»					
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»					
19.	«Характерництво»					
20.	«Побратимство»					
21.	«Харчові вподобання»					
22.	«Громадська активність»					
23.	«Соціальні вподобання»					
	Побіжно представлений типаж		+	+	+	

ТАБЛИЦЯ 4. ЛТ «пані»
(Твори І. Я. Франка, А. Я. Чайковського, Т. Г. Бордуляка, О. Ю. Кобилянської, М. П. Левицького)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.												
		І. Я. Франко «Маніпулянтка»	І. Я. Франко «Великий шум»	І. Я. Франко «Не спитавши броду»	А. Я. Чайковський «Олюнька»	А. Я. Чайковський «Четверта заповідь»	А. Я. Чайковський «Козацька помста»	А. Я. Чайковський «У чужому гнізді»	Т. Г. Бордуляк «Жебрачка»	О. Ю. Кобилянська «В неділю рано зілля копала…»	О. Ю. Кобилянська «Ідеї»	О. Ю. Кобилянська «З юних літ Марії»	О. Ю. Кобилянська «Апостол черні»	М. П. Левицький «Шкільні товариші»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1.	«Зовнішні характеристики»	+				+	+		+					
2.	«Внутрішні моральні характеристики»	+	+	+				+		+				
3.	«Мовні характеристики»					+								+
4.	«Освітні характеристики»													
5.	«Релігійні характеристики»					+								
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»													
7.	«Місце проживання»					+								
8.	«Воєнні дії»													

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
9.	«Типові заняття»													
10.	«Соціальні характеристики»													
11.	«Сімейний стан»													
12.	«Навчання»													
13.	«Дозвілля»										+	+	+	
14.	«Побутові характеристики»													
15.	«Уклад циганського життя»													
16.	«Сфера діяльності»													
17.	«Служба»													
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»													
19.	«Характерництво»													
20.	«Побратимство»													
21.	«Харчові вподобання»													
22.	«Громадська активність»													
23.	«Соціальні вподобання»													
	Побіжно представлений типаж				+									

ТАБЛИЦЯ 5. ЛТ «панна»
(Твори Ю. А. Федьковича, І. Я. Франка, А. Я. Чайковського, Т. Г. Бордуляка, О. Ю. Кобилянської)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.							
		Ю. А. Федькович «Опришок»	І. Я. Франко «Не спитавши броду»	І. Я. Франко «Маніпулянтка»	А. Я. Чайковський «Малолітній»	А. Я. Чайковський «Четверта заповідь»	А. Я. Чайковський «У чужому гнізді»	Т. Г. Бордуляк «Жебрачка»	О. Ю. Кобилянська «Він і Вона»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	«Зовнішні характеристики»	+	+				+	+	+
2.	«Внутрішні моральні характеристики»			+					
3.	«Мовні характеристики»								
4.	«Освітні характеристики»								
5.	«Релігійні характеристики»								
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»	+							
7.	«Місце проживання»								
8.	«Воєнні дії»								
9.	«Типові заняття»								

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10.	«Соціальні характеристики»								
11.	«Сімейний стан»								
12.	«Навчання»								
13.	«Дозвілля»				+				
14.	«Побутові характеристики»								
15.	«Уклад циганського життя»								
16.	«Сфера діяльності»								
17.	«Служба»								
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»								
19.	«Характерництво»								
20.	«Побратимство»								
21.	«Харчові вподобання»								
22.	«Громадська активність»								
23.	«Соціальні вподобання»								
	Побіжно представлений типаж					+			

ТАБЛИЦЯ 6. ЛТ «селянин»
(Твори І. Я. Франка, А. Я. Чайковського, Т. Г. Бордуляка, О. Ю. Кобилянської)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.										
		І. Я. Франко «Лель і Полель»	І. Я. Франко «Петрії і Довбущуки»	І. Я. Франко «Свинська конституція»	І. Я. Франко «Хома з серцем і Хома без серця»	І. Я. Франко «Украдене щастя»	І. Я. Франко «Перехресні стежки»	І. Я. Франко «На дні»	А. Я. Чайковський «Олюнька»	А. Я. Чайковський «Четверта заповідь»	Т. Г. Бордуляк «Бузьки»	О. Ю. Кобилянська «Банк рустикальний»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	«Зовнішні характеристики»		+	+	+	+	+	+	+	+		
2.	«Внутрішні моральні характеристики»	+					+			+		
3.	«Мовні характеристики»								+	+		
4.	«Освітні характеристики»			+								
5.	«Релігійні характеристики»								+			
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»	+							+	+	+	+
7.	«Місце проживання»											
8.	«Воєнні дії»											
9.	«Типові заняття»											

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
10.	«Соціальні характеристики»											
11.	«Сімейний стан»											
12.	«Навчання»											
13.	«Дозвілля»											
14.	«Побутові характеристики»											
15.	«Уклад циганського життя»											
16.	«Сфера діяльності»											
17.	«Служба»											
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»											
19.	«Характерництво»											
20.	«Побратимство»											
21.	«Харчові вподобання»											
22.	«Громадська активність»											
23.	«Соціальні вподобання»											
	Побіжно представлений типаж											

ТАБЛИЦЯ 6. ЛТ «селянин»
(Продовження таблиці 6: твори О. Ю. Кобилянської, М. П. Левицького, В. С. Стефаника)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.								
		О. Ю. Кобилянська «За готар»	О. Ю. Кобилянська «Земля»	М. П. Левицький «Пенсія»	М. П. Левицький «Добре діло»	М. П. Левицький «Негайна справа»	М. П. Левицький «Союзник»	В. С. Стефаник «Кленові листки»	В. С. Стефаник «Май»	В. С. Стефаник «Озимина»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	«Зовнішні характеристики»	+	+	+	+	+	+		+	+
2.	«Внутрішні моральні характеристики»		+	+	+			+	+	
3.	«Мовні характеристики»									
4.	«Освітні характеристики»					+				
5.	«Релігійні характеристики»				+					
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»	+	+							
7.	«Місце проживання»									
8.	«Воєнні дії»									
9.	«Типові заняття»									

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
10.	«Соціальні характеристики»									
11.	«Сімейний стан»									
12.	«Навчання»									
13.	«Дозвілля»									
14.	«Побутові характеристики»									
15.	«Уклад циганського життя»									
16.	«Сфера діяльності»									
17.	«Служба»									
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»									
19.	«Характерництво»									
20.	«Побратимство»									
21.	«Харчові вподобання»									
22.	«Громадська активність»									
23.	«Соціальні вподобання»									
	Побіжно представлений типаж									

ТАБЛИЦЯ 7. ЛТ «робітник»
(Твори І. Я. Франка)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.											
		І. Я. Франко «Борислав сміється»	І. Я. Франко «Ріпник»	І. Я. Франко «Хома з серцем і Хома без серця»	І. Я. Франко «Boa constrictor»	І. Я. Франко «Захар Беркут»	І. Я. Франко «Навернений грішник»	І. Я. Франко «Муляр»	І. Я. Франко «Перехресні стежки»	І. Я. Франко «У штольні»	І. Я. Франко «Слимак»	І. Я. Франко «Життя ріпників»	І. Я. Франко «Вугляр»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1.	«Зовнішні характеристики»	+						+					
2.	«Внутрішні моральні характеристики»												
3.	«Мовні характеристики»	+	+					+					
4.	«Освітні характеристики»												
5.	«Релігійні характеристики»	+											
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»												
7.	«Місце проживання»	+	+										
8.	«Воєнні дії»												
9.	«Типові заняття»												

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
10.	«Соціальні характеристики»	+					+	+	+	+		+	+
11.	«Сімейний стан»												
12.	«Навчання»												
13.	«Дозвілля»		+								+		
14.	«Побутові характеристики»												
15.	«Уклад циганського життя»												
16.	«Сфера діяльності»												
17.	«Служба»												
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»												
19.	«Характерництво»												
20.	«Побратимство»												
21.	«Харчові вподобання»												
22	«Громадська активність»												
23.	«Соціальні вподобання»												
	Побіжно представлений типаж			+	+	+							

ТАБЛИЦЯ 7. ЛТ «робітник»

(Продовження таблиці 7: твори І. Я. Франка, О. Ю. Кобилянської, Т. Г. Бордуляка, М. П. Левицького, В. С. Стефаника)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.							
		І. Я. Франко «Задля празника»	І. Я. Франко «На честь М. Павлика»	О. Ю. Кобилянська «Битва»	О. Ю. Кобилянська «Земля»	О. Ю. Кобилянська «Вовчиха»	Т. Г. Бордуляк «Дід Макар»	М. П. Левицький «Тяжкий хрест»	В. С. Стефаник «Палій»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	«Зовнішні характеристики»	+							
2.	«Внутрішні моральні характеристики»								
3.	«Мовні характеристики»								
4.	«Освітні характеристики»								
5.	«Релігійні характеристики»								+
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»								
7.	«Місце проживання»	+							

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
8.	«Воєнні дії»								
9.	«Типові заняття»								
10.	«Соціальні характеристики»	+						+	+
11.	«Сімейний стан»								
12.	«Навчання»								
13.	«Дозвілля»								
14.	«Побутові характеристики»								
15.	«Уклад циганського життя»								
16.	«Сфера діяльності»								
17.	«Служба»								
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»								
19.	«Характерництво»								
20.	«Побратимство»								
21.	«Харчові вподобання»								
22.	«Громадська активність»								
23.	«Соціальні вподобання»								
	Побіжно представлений типаж		+	+	+	+	+		

ТАБЛИЦЯ 8. ЛТ «студент»
(Твори М. П. Левицького)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.			
		М. П. Левицький «Безпартійний»	М. П. Левицький «Казенні діти»	М. П. Левицький «Нагадні»	М. П. Левицький «Давня пригода»
1	2	3	4	5	6
1.	«Зовнішні характеристики»		+		
2.	«Внутрішні моральні характеристики»				
3.	«Мовні характеристики»				
4.	«Освітні характеристики»				
5.	«Релігійні характеристики»				
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»				
7.	«Місце проживання»				
8.	«Воєнні дії»				
9.	«Типові заняття»				
10.	«Соціальні характеристики»				
11.	«Сімейний стан»		+		

1	2	3	4	5	6
12.	«Навчання»				
13.	«Дозвілля»				
14.	«Побутові характеристики»				
15.	«Уклад циганського життя»				
16.	«Сфера діяльності»				
17.	«Служба»				
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»				
19.	«Характерництво»				
20.	«Побратимство»				
21.	«Харчові вподобання»				
22.	«Громадська активність»				
23.	«Соціальні вподобання»	+		+	+
	Побіжно представлений типаж				

ТАБЛИЦЯ 9. ЛТ «священник»

(Твори Ю. А. Федьковича, А. Я. Чайковського, М. П. Левицького)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.							
		Ю. А. Федькович «Україна»	А. Я. Чайковський «Четверта заповідь»	А. Я. Чайковський «Віддячився»	М. П. Левицький «Стаття 182»	М. П. Левицький «Дякова помста»	М. П. Левицький «Казенні діти»	М. П. Левицький «У вагоні»	М. П. Левицький «Коляда»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	«Зовнішні характеристики»					+		+	+
2.	«Внутрішні моральні характеристики»		+		+		+		
3.	«Мовні характеристики»		+						
4.	«Освітні характеристики»								
5.	«Релігійні характеристики»								
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»								
7.	«Місце проживання»								
8.	«Воєнні дії»								
9.	«Типові заняття»								

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10.	«Соціальні характеристики»								
11.	«Сімейний стан»								
12.	«Навчання»								
13.	«Дозвілля»								
14.	«Побутові характеристики»								
15.	«Уклад циганського життя»								
16.	«Сфера діяльності»	+	+	+	+	+			
17.	«Служба»								
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»								
19.	«Характерництво»								
20.	«Побратимство»								
21.	«Харчові вподобання»								
22.	«Громадська активність»								
23.	«Соціальні вподобання»								
	Побіжно представлений типаж								

ТАБЛИЦЯ 10. ЛТ «москаль-солдат»

(Твори А. Я. Чайковського, М. П. Левицького)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.							
		А. Я. Чайковський «Віддячився»	М. П. Левицький «Деда»	М. П. Левицький «Перша льгота»	М. П. Левицький «Пачкарь»	М. П. Левицький «Страшна ніч»	М. П. Левицький «Негайна справа»	М. П. Левицький «В клуні»	М. П. Левицький «Пенсія»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	«Зовнішні характеристики»							+	+
2.	«Внутрішні моральні характеристики»				+	+			
3.	«Мовні характеристики»		+						+
4.	«Освітні характеристики»								
5.	«Релігійні характеристики»								
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»								
7.	«Місце проживання»								
8.	«Воєнні дії»								
9.	«Типові заняття»								

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10.	«Соціальні характеристики»								
11.	«Сімейний стан»								
12.	«Навчання»								
13.	«Дозвілля»								
14.	«Побутові характеристики»								
15.	«Уклад циганського життя»								
16.	«Сфера діяльності»								
17.	«Служба»				+		+		
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»								
19.	«Характерництво»								
20.	«Побратимство»								
21.	«Харчові вподобання»								
22.	«Громадська активність»								
23.	«Соціальні вподобання»								
	Побіжно представлений типаж	+		+					

ТАБЛИЦЯ 11. ЛТ «козак»
(Твори О. П. Стороженка, М. С. Шашкевича, Ю. А. Федьковича, А. Я. Чайковського)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.							
		О. П. Стороженко «Марко Проклятий»	О. П. Стороженко «Споминки про Микиту Леонтійовича Корża»	М. С. Шашкевич «Вийшов козак на гороньку…»	М. С. Шашкевич «Погоня»	М. С. Шашкевич «Чом, козаче молоденький»	Ю. А. Федькович «Козак»	А. Я. Чайковський «Козацька помста»	А. Я. Чайковський «Богданко»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1.	«Зовнішні характеристики»								
2.	«Внутрішні моральні характеристики»			+		+			
3.	«Мовні характеристики»							+	
4.	«Освітні характеристики»								
5.	«Релігійні характеристики»		+						
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»								
7.	«Місце проживання»								
8.	«Воєнні дії»	+			+		+	+	+
9.	«Типові заняття»								

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10.	«Соціальні характеристики»								
11.	«Сімейний стан»								
12.	«Навчання»								
13.	«Дозвілля»								
14.	«Побутові характеристики»								
15.	«Уклад циганського життя»								
16.	«Сфера діяльності»								
17.	«Служба»								
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»								
19.	«Характерництво»							+	
20.	«Побратимство»								
21.	«Харчові вподобання»								
22.	«Громадська активність»								
23.	«Соціальні вподобання»								
	Побіжно представлений типаж								

ТАБЛИЦЯ 11. ЛТ «козак»

(Продовження таблиці 11: твори А. Я. Чайковського, А. Ф. Кащенка)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.						
		А. Я. Чайковський «Віддячився»	А. Я. Чайковський «Петро Конашевич-Сагайдачний»	А. Ф. Кащенко «Борці за правду»	А. Ф. Кащенко «Над Кодацьким порогом»	А. Ф. Кащенко «Під Корсунем»	А. Ф. Кащенко «У запалі боротьби»	А. Ф. Кащенко «Славні побратими»
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	«Зовнішні характеристики»	+				+		
2.	«Внутрішні моральні характеристики»							
3.	«Мовні характеристики»	+	+					
4.	«Освітні характеристики»	+				+		
5.	«Релігійні характеристики»	+	+		+	+		+
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»							
7.	«Місце проживання»					+		
8.	«Воєнні дії»	+	+	+	+	+	+	
9.	«Типові заняття»	+	+					

1	2	3	4	5	6	7	8	9
10.	«Соціальні характеристики»							
11.	«Сімейний стан»							
12.	«Навчання»							
13.	«Дозвілля»							
14.	«Побутові характеристики»							
15.	«Уклад циганського життя»							
16.	«Сфера діяльності»							
17.	«Служба»							
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»							
19.	«Характерництво»							
20.	«Побратимство»	+						
21.	«Харчові вподобання»							
22.	«Громадська активність»							
23.	«Соціальні вподобання»							
	Побіжно представлений типаж							

ТАБЛИЦЯ 12. ЛТ «лях / поляк»
(Твори М. С. Шашкевича, А. Я. Чайковського)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.				
		М. С. Шашкевич «Хмельницького обступленіє Львова»	М. С. Шашкевич «О Наливайку»	М. С. Шашкевич «Болеслав Кривоустий під Галичем»	А. Я. Чайковський «Віддячився»	А. Я. Чайковський «Козацька помста»
1	2	3	4	5	6	7
1.	«Зовнішні характеристики»					
2.	«Внутрішні моральні характеристики»		+			
3.	«Мовні характеристики»					
4.	«Освітні характеристики»					
5.	«Релігійні характеристики»					
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»					
7.	«Місце проживання»					
8.	«Воєнні дії»	+	+	+	+	+
9.	«Типові заняття»					

1	2	3	4	5	6	7
10.	«Соціальні характеристики»					
11.	«Сімейний стан»					
12.	«Навчання»					
13.	«Дозвілля»					
14.	«Побутові характеристики»					
15.	«Уклад циганського життя»					
16.	«Сфера діяльності»					
17.	«Служба»					
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»					
19.	«Характерництво»					
20.	«Побратимство»					
21.	«Харчові вподобання»					
22.	«Громадська активність»					
23.	«Соціальні вподобання»					
	Побіжно представлений типаж					

ТАБЛИЦЯ 13. ЛТ «жид»
(Твори І. Я. Франка, А. Я. Чайковського, Т. Г. Бордуляка, О. Ю. Кобилянської)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.										
		І. Я. Франко «Перехресні стежки»	І. Я. Франко «Навернений грішник»	І. Я. Франко «Борислав сміється»	І. Я. Франко «Ріпник»	І. Я. Франко «Гершко Гольдмахер»	І. Я. Франко «У столярні»	І. Я. Франко «На дні»	А. Я. Чайковський «Четверта заповідь»	Т. Г. Бордуляк «Бідний жидок Ратиця»	О. Ю. Кобилянська «Земля»	О. Ю. Кобилянська «Банк рустикальний»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	«Зовнішні характеристики»	+		+			+		+	+		
2.	«Внутрішні моральні характеристики»	+								+	+	+
3.	«Мовні характеристики»		+	+				+				
4.	«Освітні характеристики»								+	+		
5.	«Релігійні характеристики»	+								+		
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»				+	+			+	+		
7.	«Місце проживання»									+		
8.	«Воєнні дії»											

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
9.	«Типові заняття»			+	+				+	+		
10.	«Соціальні характеристики»		+									
11.	«Сімейний стан»									+		
12.	«Навчання»											
13.	«Дозвілля»											
14.	«Побутові характеристики»											
15.	«Уклад циганського життя»											
16.	«Сфера діяльності»											
17.	«Служба»											
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»											
19.	«Характерництво»											
20.	«Побратимство»											
21.	«Харчові вподобання»											
22.	«Громадська активність»	+										
23.	«Соціальні вподобання»											
	Побіжно представлений типаж											

ТАБЛИЦЯ 13. ЛТ «жид»

(продовження таблиці 13: твори М. П. Левицького, В. С. Стефаника)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.												
		М. П. Левицький «Одно слово»	М. П. Левицький «Перша льгота»	М. П. Левицький «Законник»	М. П. Левицький «Безпартійний»	М. П. Левицький «У вагоні»	М. П. Левицький «Наградні»	М. П. Левицький «Порожнім ходом»	М. П. Левицький «Союзник»	М. П. Левицький «Страшна ніч»	М. П. Левицький «Негайна справа»	М. П. Левицький «Соломонів суд»	В. С. Стефаник «Палій»	В. С. Стефаник «Засідане»
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1.	«Зовнішні характеристики»							+		+				
2.	«Внутрішні моральні характеристики»		+			+		+						
3.	«Мовні характеристики»									+	+	+		
4.	«Освітні характеристики»													
5.	«Релігійні характеристики»	+					+							
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»													
7.	«Місце проживання»													
8.	«Воєнні дії»													

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
9.	«Типові заняття»		+					+	+					+
10.	«Соціальні характеристики»								+				+	
11.	«Сімейний стан»													
12.	«Навчання»													
13.	«Дозвілля»													
14.	«Побутові характеристики»													
15.	«Уклад циганського життя»													
16.	«Сфера діяльності»													
17.	«Служба»													
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»													
19.	«Характерництво»													
20.	«Побратимство»													
21.	«Харчові вподобання»													
22.	«Громадська активність»			+	+									
23.	«Соціальні вподобання»													
	Побіжно представлений типаж													

ТАБЛИЦЯ 14. ЛТ «циган»

(Твори М. П. Левицького, Ю. О. Кобилянської)

№ з/п	Фрейми	Назви творів української художньої літератури XIX ст.			
		М. П. Левицький «Союзник»	М. П. Левицький «Союзниця»	М. П. Левицький «Ніобея»	О. Ю. Кобилянська «В неділю рано зілля копала…»
1	2	3	4	5	6
1.	«Зовнішні характеристики»				+
2.	«Внутрішні моральні характеристики»	+	+		+
3.	«Мовні характеристики»				
4.	«Освітні характеристики»				
5.	«Релігійні характеристики»				+
6.	«Соціальний стан і соціальна поведінка»				
7.	«Місце проживання»				
8.	«Воєнні дії»				
9.	«Типові заняття»	+			+
10.	«Соціальні характеристики»				

1	2	3	4	5	6
11.	«Сімейний стан»				
12.	«Навчання»				
13.	«Дозвілля»				
14.	«Побутові характеристики»				
15.	«Уклад циганського життя»			+	+
16.	«Сфера діяльності»				
17.	«Служба»				
18.	«Місце проживання, побут, дозвілля»				
19.	«Характерництво»				
20.	«Побратимство»				
21.	«Харчові вподобання»				
22.	«Громадська активність»				
23.	«Соціальні вподобання»				
	Побіжно представлений типаж				

ДОДАТОК В
СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ТА АПРОБАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Список публікацій

Монографія:

1. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурні типажі в українській художній літературі XIX ст. : монографія / науковий редактор В. М. Бріцин. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. 676 с.

Рецензії:

Кондратенко Н. В. Рецензія на монографію. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурні типажі в українській художній літературі XIX ст. : монографія. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. – 676 с. *Мова і культура* : науковий журнал. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. Вип. 22. Т. I (196). С. 314 – 316.

Кульбабська О. Лінгвокультурний типаж як персоніфікований художній концепт (Рец. на монографію: Сукаленко Т. М. Лінгвокультурні типажі в українській художній літературі XIX ст. : монографія / наук. ред. : В. М. Бріцин. Київ : Вид-чий дім Дмитра Бураго, 2018. 676 с.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка* : Серія : Філологічні науки. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2019. Вип. 48. С. 257 – 260.

Розділи в колективних монографіях:

2. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «селянин» у XIX столітті. *Slovo v kultuře a kultura ve slově* : kolektivní monografie. Olomouc, 2014. S. 107 – 124.

3. Сукаленко Т. Н. Лингвокультурные типажи в аксиологическом освещении. *Лингвистическая аксиология* : коллективная монография / отв. ред. З. К. Темиргазина. Павлодар : Типография Сытина, 2014. Раздел III. Глава 11. С. 273 – 298.

4. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «священик» у художньому світосприйнятті. *Лінгвокультурологічні засади мовознавчих досліджень* :

монографія / Л. М. Марчук, Т. М. Сукаленко, Н. В. Вдовиченко, А. М. Сірант. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. С. 91 – 122.

Статті у фахових наукових виданнях України:

5. Сукаленко Т. М. До проблеми вивчення лінгвокультурних типажів як концептів. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.* Серія : Філологічні науки. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. Вип. 29. Ч. І. С. 99 – 103.

6. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «чиновник» : принципи виділення й опису. *Наукові записки.* Серія : Філологічна. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. Вип. 23. С. 170 – 173.

7. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж як мовна особистість. *Актуальні проблеми слов'янської філології.* Серія : Лінгвістика і літературознавство : міжвуз. зб. наук. ст. / гол. ред. В. А. Зарва. Бердянськ : БДПУ, 2012. Вип. XXVI. Ч. 2. С. 401 – 407.

8. Сукаленко Т. М. Типізація мовної особистості як предмет лінгвістичного вивчення. *Наукові записки.* Серія : Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2012. Вип. 104 (2). С. 164 – 167.

9. Сукаленко Т. М. «Гендер» як соціолінгвістичне поняття. *Лінгвістичні дослідження* : збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Харків, 2013. Вип. 36. С. 248 – 254.

10. Сукаленко Т. М. Поняттєві та образні ознаки в структурі лінгвокультурного типажу «робітник». *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського* : науковий журнал. Серія : Філологія. Соціальні комунікації. Сімферополь : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2013. Т. 26 (65). № 4. Ч. 1. С. 397 – 408.

11. Сукаленко Т. М. Історичний типаж «лях / поляк» у поезії Т. Г. Шевченка. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* Серія : Філологічні науки. Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2014. № 12. С. 39 – 43.

12. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «козак» : історія і сучасність. *Українська мова.* № 1. 2014. С. 23 – 37.

13. Сукаленко Т. М. Типаж «священик» через призму української літератури XIX ст. *Мова і культура* : науковий журнал. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. Вип. 17. Т. III (171). С. 81 – 88.

14. Сукаленко Т. М. Концепт «пан» у творчості Т. Г. Шевченка. *Вісник Черкаського університету.* Серія : Філологічні науки. Черкаси, 2014. № 27 (320). С. 58 – 63.

15. Сукаленко Т. М. Типаж «поміщик» на сторінках газети XIX ст. «Кіевлянинъ». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету.* Серія : Мовознавство. Тернопіль : Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2014. Вип. II (24). С. 273 – 282.

16. Сукаленко Т. М. Фразеологія як джерело створення та відбиття лінгвокультурних типажів. *Мова і культура* : науковий журнал. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. Вип. 17. Т. VII (175). С. 206 – 213.

17. Сукаленко Т. М. Типаж у ціннісній системі лінгвокультури. *Східнослов'янська філологія.* Серія : Мовознавство / Горлівський ін-т іноземних мов ; Донецький нац. ун-т ; редкол. : С. О. Кочетова та ін. Горлівка : Видавництво ГІІМ ДВНЗ «ДДПУ», 2014. Вип. 26. С. 108 – 118.

18. Сукаленко Т. М. Типаж крізь призму прагмалінгвістики. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.* Серія : Філологія (мовознавство) : зб. наук. праць / гол. ред. Н. Л. Іваницька. Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2014. Вип. 20. С. 138 – 145.

19. Сукаленко Т. М. Лінгвістичний потенціал теорії фреймів. *Науковий вісник Ужгородського університету.* Серія : Філологія. Соціальні комунікації. Ужгород, 2014. № 2 (32). С. 18 – 22.

20. Сукаленко Т. М. Аксіологічні характеристики типажу «піп» через призму української фразеології. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного*

університету імені Івана Огієнка. Серія : Філологічні науки. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2015. Вип. 38. С. 307 – 310.

21. Сукаленко Т. М. Аксіологія лінгвокультурних типажів («москаль», «студент», «священик»). *Українська мова.* 2015. № 2. С. 38 – 48.

22. Сукаленко Т. М. Когнітивна матриця типажу «пані» (у хронологічній перспективі). *Мова і суспільство.* Львів, 2015. Вип. 6. С. 89 – 96.

23. Сукаленко Т. М. Мовні уявлення про типаж «жид» в українських пареміях. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства* : зб. наук. пр. / головний редактор М. Є. Скиба ; відповідальний за випуск М. М. Торчинський. Хмельницький : Фідюк Є. І., 2016. Вип. 10 (3). С. 115 – 120.

24. Сукаленко Т. М. Типаж «циган» через призму українських прислів'їв та приказок. *Література та культура Полісся.* Серія : Філологічні науки : зб. наук. пр. / Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2016. Вип. 82. С. 241 – 253.

25. Сукаленко Т. М. Підросійська і підавстрійська Україна XIX ст. в розрізі мовно-етнічних характеристик. *Мова і культура* : наук. журнал. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. Вип. 20. Т. III (188). С. 402 – 421.

26. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурні типажі XIX ст. : «циган». *Мова і культура* : науковий журнал. К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. Вип. 21. Т. II (191). С. 543 – 555.

27. Сукаленко Т. М. Типаж «робітник» : лінгвальні особливості побудови фреймів. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.* Серія : Філологічні науки. Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2018. № 12. С. 46 – 52.

Статті у фахових наукових виданнях України, зареєстрованих у міжнародних наукометричних базах:

28. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «козак» в українському фольклорі. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта* : науковий збірник. Серія : Філологічна / редкол. : Л. М. Марчук (гол. ред.), В. П. Атаманчук (відп. ред.) та ін.

Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. Вип. XIV. С. 325 – 334.

29. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «пані» в українському художньому дискурсі XIX ст. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта* : науковий збірник. Серія : Філологічна / редкол. : Л. М. Марчук (гол. ред.), О. А. Рарицький (відп. ред.) та ін. Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Вип. XV. С. 137 – 144.

30. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «москаль-солдат» в українській літературі XIX ст. *Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.* Серія : Філологічні науки. Кам’янець-Подільський : Аксіома, 2019. Вип. 48. С. 230 – 236.

Статті в закордонних наукових виданнях:

31. Сукаленко Т. Н. Модели описания лингвокультурных типажей. *Приоритеты современной русистики в осмыслении языкового пространства* : сборник статей участников Всероссийской научной конференции с международным участием, посвященной 35-летию кафедры современного русского языкознания Башкирского государственного университета и 30-летию памяти И. П. Распопова, 23–24 марта 2012 г. / отв. ред. В. Р. Тимирханов, Е. П. Кислова : в 2 т. Уфа : РИЦ БашГУ, 2012. Т. 2. С. 81 – 87.

32. Сукаленко Т. Н. Образная составляющая типажа «москаль» в украинской лингвокультуре. *Педагогический вестник Казахстана.* Павлодар, 2012. № 4. С. 95 – 106.

33. Сукаленко Т. М. Паспорт лінгвокультурного типажу «москаль». *Rossica Olomucensia* : časopis pro ruskou a slovanskou filologii. Olomouc, 2013. Vol. LII. № 1. S. 65 – 73.

34. Сукаленко Т. М. Мовне представлення персонажа в різних культурах. *UCRAINICA VI. Současná ukrajinistika. Problémy jazyka, literatury a kultury* : sborník příspěvků z mezinárodni konference VI. Olomoucké sympozium ukrajinistů střední a

východní Evropy. Olomouc 21–23.08.2014. Univerzita Palackého v Olomouci. Olomouc, 2014. S. 397 – 400.

35. Сукаленко Т. Н. Художественный дискурс как сфера актуализации лингвокультурных типажей. *Профессиональная иноязычная подготовка специалистов в вузе* : *опыт, проблемы, перспективы* : сборник материалов Международной научно-практической конференции / редкол. : В. И. Рахуба и др. Брест : БрГТУ, 2014. С. 174 – 178.

36. Сукаленко Т. Н. Типаж «лях» в украинской лингвокультуре (The Type of «Lyakh (Pole)» in the Ukrainian Linguistic Culture). *Valoda dažādu kultūru kontekstā. Zinātnisko rakstu krājums XXIV.* Daugavpils : Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds «Saule», 2014. С. 358 – 371.

37. Сукаленко Т. Н. «Чиновник» : сравнительно-сопоставимый подход к изучению социально-классовой личности (на материале украинского и русского языков). *Русский язык – гарант диалога культур, научного сотрудничества, межнационального и межличностного общения в XXI веке* : материалы IV Международной научно-практической конференции преподавателей русского языка и литературы. Ереван : Изд-во «Антарес», 2014. С. 276 – 282.

38. Сукаленко Т. Н. Типаж «студент» в романе И. С. Нечуй-Левицкого «Хмары». *Русский язык в контексте национальной культуры* : материалы III Междунар. науч. конф. / редкол. : Ю. А. Мишанин (отв. ред.) и др. : в 2 т. Саранск : Изд-во Мордов. ун-та, 2015. Т. II. С. 227 – 235.

39. Сукаленко Т. Н. Исторический типаж «лях» в украинских паремиях. *Қазіргі ғылыми парадигмадағы тіл мәселелері* : XI Седельников оқулары : халық. ғыл.-практ. конф. мат. = *Проблемы языка в современной научной парадигме* : XI Седельниковские чтения : мат-лы междунар. науч.-практ. конф. / бас ред. т.ғ.к. А. С. Ілиясова. Павлодар : ПМПИ, 2016. С. 179 – 185.

40. Сукаленко Т. Н. Лингвокультурный типаж «козак» (на материале русских произведений Т. Г. Шевченко). *Когнитивное моделирование* : труды Пятого Международного форума по когнитивному моделированию (10–17 сентября 2017 г., Португалия, Кашкайш) : в 2 ч. / отв. науч. ред. С. И. Масалова, В. Н. Поляков,

В. Д. Соловьев. Ч. 1. Когнитивное моделирование в лингвистике : труды XVIII Международной конференции «Когнитивное моделирование в лингвистике. CML – 2017». Ростов-на-Дону : Фонд науки и образования, 2017. С. 194 – 201.

41. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «чиновник» у творах Панаса Мирного. *Proceedings of IV International scientific conference «Perspective scientific research».* Morrisville : Lulu Press, 2017. P. 126 – 130.

42. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурний типаж «жид» у художній картині світу XIX ст. : ментальний аспект. *Тэарэтычныя і прыкладныя аспекты этналагічных даследаванняў* : зборнік навуковых артыкулаў / пад навук. рэд. : Н. П. Мартысюк. Мінск : БНТУ, 2019. С. 341 – 362.

Статті в інших наукових виданнях:

43. Сукаленко Т. Н. Украинский художественный дискурс XIX века в его основных типажах. *Восточнославянские языки и литературы в историческом и культурном контекстах* : *когнитивная лингвистика и концептуальные исследования*. Серия : Концептуальные исследования : сборник научных статей / отв. ред. М. В. Пименова. Киев : Издательский дом Дмитрия Бураго, 2012. Вып. 13. С. 504 – 511.

44. Сукаленко Т. М. Репрезентація лінгвокультурного типажу «селянин» в українському художньому дискурсі XIX століття. *Семантика мови і тексту* : матеріали XI Міжнародної наукової конференції. Івано-Франківськ, 2012. С. 588 – 591.

45. Сукаленко Т. Н. Феминные типажи украинского художественного дискурса XIX ст. *Человек. Язык. Культура.* Серия : Концептуальный и лингвальный миры : сб. научн. ст., посвященных 60-летнему юбилею проф. В. И. Карасика / отв. соред. В. В. Колесов, М. Влад. Пименова, В. И. Теркулов. Изд. 2-е, испр. Киев : Издательский дом Дмитрия Бураго, 2013. Вып. 2. Часть 1. С. 564 – 570.

46. Сукаленко Т. М. Паспорт лінгвокультурного типажу «козак». *Сучасні проблеми гуманітаристики* : *світоглядні пошуки, комунікативні та педагогічні*

стратегії : матеріали всеукр. наук.-прак. конфер. / редкол. : Бошицький Ю. Л., Чернецька О. В., Українець С. Я. Рівне : О. Зень, 2013. С. 37 – 40.

47. Сукаленко Т. М. Лінгвокультурна специфіка типажу «козак» у творчому доробку Т. Г. Шевченка. *Тенденції та перспективи формування професійної лексики* : доповіді IV Міжвузівського науково-практичного семінару, присвяченого питанням функціонування професійного мовлення, лінгвокультурологічному та соціокультурному аспектам філології. Ірпінь : Національний ун-т ДПС України, 2014. Вип. IV. С. 23 – 31.

48. Сукаленко Т. М. Модель опису лінгвокультурного типажу «панич». *Тенденції та перспективи формування професійної лексики* : доповіді IX Міжнародного науково-практичного семінару, присвяченого питанням функціонування професійного мовлення, лінгвокультурологічному та соціокультурному аспектам філології. Ірпінь : УДФС України, 2019. Вип. IX. С. 72 – 80.

49. Сукаленко Т. М. Поняття *фрейм* у когнітивній лінгвістиці. *Загальна та прикладна лінгвістика у колі антропоцентричних наук* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів та молодих учених / за заг. ред. Н. В. Коч. Миколаїв : СПД Румянцева Г. В., 2019. С. 177 – 185.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

50. Сукаленко Т. Н. Лингвокультурный типаж «украинский чиновник» в современном дискурсе. *Limbaj si context (Speech and Context).* Бельцы, 2011. № 2 (III). С. 208 – 216.

51. Сукаленко Т. Н. Типаж «крестьянин» как концепт типизируемой личности. *Язык – когниция – социум* : тезисы докл. Международной научной конференции, Минск, 12–13 ноября 2012 г. / редкол. : З. А. Харитончик (отв. ред.) и др. Минск : МГЛУ, 2012. С. 127 – 128.

52. Сукаленко Т. Н. Линвокультурный типаж «рабочий». *Наука – образованию, производству, экономике* : материалы XI науч.-техн. конф. : в 4 т. /

Белорусский национальный технический ун-т ; редкол. : Б. М. Хрусталев и др. Минск : БНТУ, 2013. Т. 4. С. 423.

53. Сукаленко Т. Н. Ассоциативный эксперимент как один из базовых методов лингвокультурологических исследований. *Лингвистика XXI века :* сб. науч. ст. : к 65-летнему юбилею проф. В. А. Масловой. Серия : Концептуальный и лингвальный миры / соред. В. В. Колесов, М. В. Пименова, В. И. Теркулов. Москва : Флинта : Наука, 2014. Вып. 3. С. 396 – 404.

54. Sukalenko T. N. Phraseology as a means of creating language types. *XI International Congress of the International Society of Applied Psycholinguistics* (27–30 June 2016, Tbilisi, Georgia). Tbilisi, 2016. P. 98.

55. Сукаленко Т. М. Типаж «чиновник» за даними спрямованого асоціативного експерименту. *Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Miedzynarodowej NaukowoPraktycznej «Literatura, socjologia i kulturoznawstwo. Współczesne problemy i perspektywy rozwoju»* (30.01.2017 – 31.01.2017). Warszawa : Wydawca : Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 2017. S. 113 – 118.

АПРОБАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дисертацію обговорено на засіданні відділу слов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (протокол № 5 від 25 червня 2019 року).

Основні положення праці апробовано в доповідях на таких наукових заходах.

Міжнародні наукові та науково-практичні конференції

1. Міжнародна наукова конференція «Творчий спадок А. О. Білецького в новітніх парадигмах наукового знання: до 100-річчя від дня народження» (Київ, 2011).

2. IV, V Міжнародні наукові конференції «Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі» (Кам'янець-Подільський, 2011, 2015).

3. VI Міжнародна науково-практична конференція «Мови і світ: дослідження та викладання» (Кіровоград, 2012).

4. VI Міжнародна науково-практична конференція «Міжкультурна комунікація: мова – культура – особистість» (Острог, 2012).

5. IX Міжнародна наукова конференція «Східнослов'янські мови в історичному і культурному контекстах: нові парадигми і нові рішення в когнітивній лінгвістиці» (Київ, 2012).

6. XXI, XXII, XXIII, XXIV, XXV, XXVII, XXVIII Міжнародні наукові конференції «Мова і культура» ім. проф. Сергія Бураго (Київ, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2018, 2019).

7. XI Міжнародна наукова конференція «Семантика мови і тексту» (Івано-Франківськ, 2012).

8. II, III, IV, V, VI Міжнародні наукові конференції молодих учених «Мова і соціум: етнокультурний аспект» (Бердянськ, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016).

9. Міжнародна наукова конференція «Мови та літератури в глобалізованому світі: взаємодія та самобутність» (Київ, 2012).

10. I Міжнародна науково-практична конференція студентів і молодих учених

«Гендер PRO» (Харків, 2013).

11. VIII Міжнародна наукова інтернет-конференція «Актуальні проблеми менталінгвістики» (Черкаси, 2013).

12. IV Міжнародна наукова конференція «Семантика і прагматика мовних одиниць у синхронії та діахронії: мовна особистість і картина світу» (Сімферополь, 2013).

13. Міжнародна наукова конференція «Етнознакові функції культури: мова, література, фольклор» (Київ, 2013).

14. V, VII Міжнародні наукові конференції «Лінгвалізація світу» (Черкаси, 2014, 2016).

15. Міжнародна наукова конференція «Тарас Шевченко у контексті сучасної світової культури», присвячена 200-літтю від дня народження (Луцьк, 2014).

16. Міжнародна наукова конференція «Сучасна філологія: парадигми, напрямки, проблеми» (Київ, 2014).

17. Міжнародна наукова конференція «Сучасна філологічна наука в міждисциплінарному контексті» (Київ, 2015).

18. Міжнародна наукова конференція, присвячена 110-річчю від дня народження академіка І. К. Білодіда (Київ, 2016).

19. Міжнародна наукова конференція «Україна і сучасний світ : міжмовний та міжкультурний діалог» (Київ, 2016).

20. Міжнародна соціолінгвістична конференція «Соціолінгвістичне знання як засіб формування нової культури безпеки: Україна і світ» (Львів, 2016).

21. Міжнародна наукова конференція «Мовнокультурна ідентичність у контексті філологічних студій» (Київ, 2017).

22. Міжнародна наукова конференція «Художній вимір та історичні контексти життєтворчості Івана Огієнка» (Кам’янець-Подільський, 2018).

23. IV Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми мовної особистості: лінгвістика і лінгводидактика» (Черкаси, 2018).

24. Міжнародна наукова конференція «Україністика в університеті : до 100-річчя заснування українознавчих кафедр у Київському національному

університеті імені Тараса Шевченка» (Київ, 2018).

25. XXIV Міжнародна науково-практична конференція з проблем функціонування і розвитку української мови «Мова. Суспільство. Журналістика» (до Дня української писемності та мови) (Київ, 2018).

26. Міжнародна наукова конференція, присвячена 100-річчю від дня народження Галини Прокопівни Їжакевич (Київ, 2019).

Всеукраїнські наукові та науково-практичні конференції

27. Всеукраїнська науково-практична конференція «Ключові проблеми сучасної германської та романської філологій» (Луганськ, 2013).

28. III, V Всеукраїнські науково-практичні конференції «Сучасні проблеми гуманітаристики: світоглядні пошуки, комунікативні та педагогічні стратегії» (Рівне, 2013, 2015).

29. III, IV Всеукраїнські наукові інтернет-конференції «Вербальні культурні коди сучасної української мови» (Кам'янець-Подільський, 2017, 2018).

30. Всеукраїнська науково-практична конференція студентів та молодих учених «Антропоцентрична скерованість сучасної наукової лінгвістичної парадигми» (Миколаїв, 2018).

31. Всеукраїнська науково-практична конференція студентів та молодих учених «Дискурс у колі антропоцентричних наук» (Миколаїв, 2019).

Наукові читання

32. Всеукраїнські наукові читання за участі молодих учених «Дух нового часу у дзеркалі слова і тексту» (Київ, 2015).

33. Всеукраїнські Грищенківські читання (Ніжин, 2016).

Наукові та науково-практичні семінари

34. IX, X, XI, XII Всеукраїнські соціолінгвістичні семінари (Львів, 2012, 2013, 2014, 2015).

35. Всеукраїнський науково-практичний семінар «Вітчизняна філологія:

теоретичні та методичні аспекти вивчення» (Черкаси, 2015).

36. III, IV, V, VIII, IX Міжвузівські (Міжнародні) науково-практичні семінари «Тенденції та перспективи формування професійної лексики» (Ірпінь, 2013, 2014, 2015, 2018, 2019).

Закордонні міжнародні заходи

37. Міжнародна наукова конференція «Tradiție și modernitate în abordarea limbajului» (Бєльці, Республіка Молдова, 2011).

38. Всеросійська науково-практична конференція «Приоритеты современной русистики в осмыслении языкового пространства» (Уфа, Росія, 2012).

39. XLI Міжнародна філологічна конференція (Санкт-Петербург, Росія, 2012).

40. IX Міжнародна наукова конференція «Языковая ситуация в поликультурной среде Северного Кавказа: лингвокультурологический и концептуальный анализ» (Карачаєвськ, Росія, 2012).

41. Міжнародна наукова конференція «Язык – когниция – социум» (Мінськ, Республіка Білорусь, 2012).

42. V Міжнародна науково-практична конференція «Русский язык – гарант диалога культур, научного сотрудничества, межличностного и межнационального общения в XXI в.» (Єреван, Вірменія, 2013).

43. Міжнародна наукова конференція «Русский язык в современном мире: традиции и инновации в преподавании русского языка как иностранного и в переводе» (Салоніки, Греція, 2013).

44. I, II Міжнародні науково-практичні конференції «Профессиональная иноязычная подготовка специалистов в вузе: опыт, проблемы, перспективы» (Брест, Республіка Білорусь, 2013, 2015).

45. XV Міжнародна наукова конференція «Новые парадигмы и новые решения в когнитивной лингвистике» (Вітебськ, Республіка Білорусь, 2014).

46. Міжнародна наукова конференція «XXIV Scientific Readings» (Даугавпілс, Латвія, 2014).

47. III Міжнародна наукова конференція «Русский язык в контексте национальной культуры» (Саранськ, Росія, 2014).

48. Оломоуцький симпозіум україністів Середньої і Східної Європи «Сучасна україністика: проблеми мови, літератури і культури» (Оломоуць, Чеська Республіка, 2014).

49. Міжнародна науково-практична конференція «Қазіргі ғылыми парадигмадағы тіл мәселелері: XI Седельников оқулары» (Павлодар, Республіка Казахстан, 2016).

50. III Міжнародна науково-практична конференція «Етнос, мова та культура: минуле, сьогодення, майбутнє» (Львів-Люблін, Республіка Польща, 2016).

51. XI International Congress of the International Society of Applied Psycholinguistics «Applied Psycholinguistics and Ecology of Language, Culture, and society» (Tbilisi, Georgia, 2016).

52. The XVII-th International Conference «Cognitive Modelling in Linguistics» (Lloret de Mar, Spain, 2016).

53. The V-th International Conference «Cognitive Modelling in Science, Culture, Education» (Cascais, Portugal, 2017).

54. 17-я Международная научно-техническая конференция «Наука – образованию, производству, экономике» (Мінськ, Республіка Білорусь, 2019).

55. Межвузовская научно-практическая конференция «Современное высшее профессиональное образование: тенденции и перспективы подготовки конкурентоспособного специалиста» (Брест, Республіка Білорусь, 2019).